

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

112. kötet

Budapest
2016

Főszerkesztő
HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők
CSER ANDRÁS
CSÚCS SÁNDOR

Technikai szerkesztő
MUS NIKOLETT

Szerkesztőbizottság
BÁNRÉTI ZOLTÁN
CSEPREGI MÁRTA
KOMLÓSY ANDRÁS
MATICSAK SÁNDOR
SIPŐCZ KATALIN
VÁSÁRY ISTVÁN

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. Osztályának támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

TARTALOM

Honti László: Uráli etimológiai és hangtörténeti jegyzetek [Notes on Uralic etymology and historical phonology].....	7
Georgieva, Ekaterina: The case-marking of subjects in Udmurt, Komi-Zyryan and Meadow Mari non-finites clauses.....	77
Mus Nikolett – Sipos Mária: Az obi-ugor kérdőszók jelentéstani kategóriáinak tipológiai vizsgálata [A typological study of the semantic categories of Ob-Ugric question words]	109
Csepregi Márta, Infinitivus a szurguti hantiban [The infinitive in Surgut Khanty].....	133
Онина, С. В.: Выражение побуждения к совместному действию [Hortative forms implying acting together in Khanty dialects]	171
Endrédi István – Prószéky Gábor: A Pázmány Korpusz [The Pázmány Corpus]	191
Palágyi László: A magyar főnév és melléknév kognitív szerveződésének alapjai és konverziós viszonyai [The foundations of the cognitive organisation of Hungarian nouns and adjectives and their conversion relations]	207
Egedi Barbara: Az első névelő nyomában [Finding the first article].....	243
Tolcsvai Nagy Gábor: A mozgást jelentő magyar igék szemantikája [The semantics of Hungarian motion verbs]	263
Juhász Dezső: Erdélyi magyar nyelvészek. Új magyar tudománytörténeti sorozat [Transylvanian Hungarian linguists. A new series on the history of linguistics]	277
Kovács Éva: A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani sajátosságai [The onomastic properties of the toponymic fragments in the foundation charter of Százdi]	285
H. Varga Márta: A „nem” (sexus, genus) fogalma [Sex/gender in some European languages]	299
Grezsa István Bence: Legújabb viták az altaji nyelvek rokonságáról [Recent debates on the relatedness of the Altaic languages]	323
Iványi Márton: Máltai nyelv: arab nyelvjárás és/vagy „nyelvötvözet”? [Maltese: a dialect of Arabic or a contact language?]	339
Pintér Lilla: A kontextuális tényezők szerepe a szerkezeti fókusz óvodáskori értelmezésében [The role of contextual factors in preschoolers’ interpretations of structural focus]	365
SZEMLE, ISMERTETÉSEK	
Lengyel Zsolt: Dezső László (1927–2016).....	389
Csúcs Sándor: Osmo Ikola (1918–2016)	390
Nagy Zoltán – Fancsaly Éva: Dobó Attila (1955–2016)	393
H. Varga Márta, Kelemen Ivett: Pluratívák az északi számi (lapp) nyelvben [Pluratives in Northern Sami].....	397
Zaicz Gábor: Maticsák Sándor: Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga [The Mordvin parts of Gerhard Friedrich Müller’s and Johann Eberhard Fischer’s 18th century word lists]	403

Márku Anita: Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya: A magyar nyelv Hor- vátországban [The Hungarian language in Croatia]	407
Agyagási Klára, Э. Е. Лебедев: Акционсартовые значения сложно-вербальных аналитических форм в чувашском языке [The Aktionsart functions of analytic verb forms in Chuvash]	414

СОДЕРЖАНИЕ

Хонти, Ласло: Заметки по этимологии и исторической фонологии уральских языков	7
Georgieva, Ekaterina: Маркированность падежа подлежащего в нефинитных придаточных предложениях в удмуртском, коми-зырянском и лугово-марийском языках	77
Муш, Николетт – Шипош, Мария: Типологический анализ семантических категорий обско-угорских вопросительных слов	109
Чепреги Марта: Инфинитив в сургутском диалекте хантыйского языка	133
Онина, С. В.: Выражение побуждения к совместному действию	171
Эндреди, Иштван – Просеки, Габор: Корпус „Пазмань”	191
Палади, Ласло: Основы когнитивной организации венгерских существительных и прилагательных и их конверсионные отношения	207
Эгеди, Барбара: По следам первого артикля	243
Толчвай Надь, Габор: Семантика венгерских глаголов движения	263
Йухас, Дэже: Языковеды-венгры Трансильвании. Новая серия по истории наук	277
Ковач, Ева: Ономастические особенности спорадических географических названий в документе об основании Саздского монастыря	285
Х. Варга, Марта: Понятие „рода” (sexus, genus) в некоторых европейских языках	299
Грежа, Иштван Бенце: Новейшие дискуссии о родстве алтайских языков	323
Ивани, Мартон: Мальтийский язык: диалект арабского или/и „языковой сплав”?	339
Пинтер, Лилла, Роль контекстуальных факторов в интерпретировании структурного фокуса в дошкольном возрасте	365
ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ	
Лендел, Жолт: Ласло Дежэ (1927–2016)	389
Чуч, Шандор: Осмо Икола (1918–2016)	390
Надь, Золтан – Фанчали, Ева: Аттила Добо (1955–2016)	393
Х. Варга, Марта: Иветт Келемен: Плуративы в северосаамском (лапландском) языке	397
Заиц, Габор: Шандор Матичак: Мордовский материал словников XVIII-го века, составленных Герхардом Фридрихом Мюллером и Иоганном Эбергардом Фишером	403
Марку, Анита: Ева Фанчали – Эрика Гути – Миклош Контра – Моника Молнар Любить – Беата Оско – Беата Шиклоши – Оршоа Жагар Сентеши: Венгерский язык в Хорватии	407
Адыгаши, Клара: Э. Е. Лебедев: Акционсартовые значения сложно-вербальных аналитических форм в чувашском языке	414

HONTI LÁSZLÓ

Uráli etimológiai és hangtörténeti jegyzetek

The author comments, from the vantage point of Uralic linguistics, on the treatment of the origins and the historical phonology of certain Hungarian words (1. *edz* 'to harden, to steel', 2. *ér* 'to arrive, to reach', 3. *ezüst* 'silver', 4. *lel* 'to find, to come across', 5. *mese* 'tale; riddle', *magyar* 'Hungarian' ~ *megyer* 'name of an Old Hungarian tribe', 6. *ólom* 'lead', *ón* 'tin', 7. *sajt* 'cheese', 8. *szül* 'to bear, to give birth', 9. *táltos* 'sorcerer, medicine man', 10. *ver* 'to plait, to lay the rope') in ANDRÁS RÓNA-TAS' and ÁRPÁD BERTA's 2011 book „West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian”

Keywords: Hungarian, Ugric, Finno-Ugric, Uralic, West Old Turkic, etymology, historical phonology

0. Bevezetés

2011-ben jelent meg RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD kétrészes, gigantikus műve, a „West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian”, amely népünk és nyelvünk östörténetének fontos részleteivel foglalkozik. A két kötet számos olyan új nézetet, magyarázatot tartalmaz, amely nyilván élénk érdeklődést válthat ki a magyar nyelvtörténet, az uralisztika és a turkológia művelőinek körében.

Az etimológiai állásfoglalások végső megformálása minden bizonnyal RÓNA-TASTÓL származik, hiszen tehetséges tanítványa és munkatársa, BERTA ÁRPÁD fiatalon eltávozott az életből. Éppen ezért és az egyszerűsítés végett tanulmányomban e munkát csak RTA-ként (RTA 2011a és RTA 2011b) aposztrofálva idézem. Az én ismereteimmel részben vagy egészben ellentétes állásfoglalások készítettek arra, hogy megfogalmazzam véleményemet, amire egy önálló kötet megírásával szántam rá magamat, amely 2017-ben lát napvilágot a Tinta Könyvkiadónál (HONTI 2017). E mostani tanulmányomban a könyvből kiemelt azon nyolc szavunkkal foglalkozom (a kötetbeli terjedelemtől sokkal szűkszávúbban), amelyeknek szókinccs- és hangtörténeti vonatkozásait különösen fontosnak tartom a magyar etimológiai kutatások szempontjából.

A téma széleskörű volta miatt meglehetősen nagy (szándékom szerint teljességre törekvően bőséges) szakirodalmat dolgoztam föl, hogy az elődök eredményeit hasznosíthassam, és hogy esetleges tévedéseiket korrigáljam.

Az idézeteket olykor – a könnyebb olvashatóság végett és az esetleges bizonytalan értelmezéseket elkerülendő – szükség szerint kisebb tipográfiai módosításokkal közlöm. Az idegen nyelvű idézetek közül csak a finn nyelvűeket teszem közzé magyar fordításban is.

A RÓNA-TAS által tárgyalt szavakról megfogalmazott korábbi véleményeket az egyes szócikkekben igyekszem az általában kronológiai sorrendbe állított legfontosabb etimológiai szótárak (MSzFE, TESz, UEW, EWUng) szócikkeiben előadott állásfoglalásokkal és esetleg az ezek előzményeként megjelent nézetek ismertetésével indítani. A szótárak állításait utólag kommentáló írásokkal többnyire ezek után foglalkozom. Ezek lezárásaként RÓNA-TAS nézeteit ismertetem, majd végül az én megjegyzéseim kerülnek sorra új egységbe foglalva. Nem lévén turkológus, én természetesen csak uralisztikai szempontból mérlegheltem RÓNA-TAS nézeteit.

Ezenközben sajnálatos módon kénytelen vagyok olyan, tudományosnak tűnő mezbe burkolt naivságokkal is foglalkozni, amelyek nélkülözik a szakmai megalapozottságot, és így persze csak zavarkeltésre alkalmasak.

Elsődlegesen az említett szótárakban publikált nyelvi adatokat idézem, kiegészítésül azonban más forrásokból is közlök ilyeneket; az obi-ugor nyelveknek a vizsgálatba bevont lexémáit igyekszem minél több adattal szemléltetni, hogy a magyar megfelelőikkel fennálló viszonyukat hitelesen mutathassam be. A vogul adatokat főleg MUNKÁCSI BERNÁT és ARTTURI KANNISTO szótárából idézem (az ottani nyelvjárási sorrendet megtartva), az osztjákat pedig legtöbbször WOLFGANG STEINITZ szótárából, vagyis a DEWOS-ból. A hitelesség megőrzése végett nem módosítottam idézett forrásaim adatközlésének módját, tehát maximálisan betűhív adatközlésre törekedtem az esetleges téves interpretációkat elkerülendő.

Uralisztikai etimológiai kutatásainkban az „Uralisches Etymologisches Wörterbuch” a nézetek legfontosabb tárháza, ezért – a magyar nyelvű idézetek kivételével – az uráli nyelvek dialektusainak ott alkalmazott rövidítéseit használok. Egyébként némelykor kénytelen voltam korrigálni ezen szótár állásfoglalásait, rekonstruktumait is.

1. *edz*

E szavunk eredetéről csak viszonylag nemrég lebbent föl a fátyol (RÉDEI 1965b: 328–329), a TESz még a BÁRCZI (SzófSz 57b) által első és második helyen közölt és időközben tévesnek bizonyult értelmezést adta elő (l. alább).

Az MSzFE (1: 138) az *edz* megfelelőiként vogul és osztják igéket sorol fel: vog. KU *ñät-*, *òät-* '(Eisen) härten': KU *ñätəm kēr*, KM *òät-*: *òätəm kęer* 'das gehärtete Eisen' (K-WWb 130a; *kēr*, *kęer* 'Eisen' K-WWb 345a), osztj. V Vj *ättä*, Trj 'à' *lā'z*, DN *ättä*, Kaz *attätī*, O *ättädä* 'härten (Eisen)'. „A szó ugor kori jelentése 'acélt edzeni; (Stahl) härten, zementieren' lehetett... Az ugor alapalak: **ättz-* vagy **ätz-*.” Szavunk hangtani problémáját a következőképpen kívánta megoldani: „Ha a magyarban a később jelentkező *ötsz* (< *etsz) alakból indulunk ki, akkor a szóközépi mássalhangzó ugor *-*tt-* lehetett. Ebben az esetben az -*sz* gyak. képző. Az *edz* zöngésüléssel keletkezhetett... Ha viszont az *edz* volt az

eredetibb alak, akkor a *-dz-* *z*-ből (< ugor **-t-*) jöhetett létre affrikálódással... – A R. *egyzeth* alak *gy*-je a várható *d* helyett feltehetőleg a *fagy* ~ *fadni*, *hagy* ~ *hadni*, *hëgy* ~ *hëd* stb. analogikus hatásával magyarázható” (MSzFE 1: 138).

A TESz ugyanazokat az obi-ugor igéket említi lehetséges megfelelőként, mint az MSzFE. Kommentárja: „Vitatott eredetű. – 1. Származékszó: a ’víz’ jelentésű *ügy*² főnévből alakult *-z* képzővel. Ezt a magyarázatot támogatja a szó első adatának *gy*-ző volta... A magyarázatnak az *ügy* nyílt tövéghangzója miatt vannak hangtani nehézségei. – 2. Származékszó: az *önt* ige R. *öt* változatából alakult; szóvége eredetibb *-sz* gyakorító képzőből zöngésült... Ellene mond azonban e származtatásnak az első adat *gy*-ző volta, valamint a tövéghangzóval és képzővel kapcsolatos hangtani problematika. – 3. Ősi örökség az ugor korból... Az ugor alapalak: **ättz-* vagy **ätz-* lehetett. E magyarázat szerint vagy **etsz* volt a szó korábbi hangalakja, amelyben az *sz* gyakorító képző, s amelyből zöngésüléssel lett a mai alak (vö. *játszik* > N. *jádzik*), vagy ugor **t* ~ *m*. *z* megfelelés alapján *z* > *dz* affrikálódás történt a szó végén. E magyarázatnak szintén gyengéje az első adat *gy*-ző volta, valamint a szóvég magyarázatának hangtanalaktani szempontból nem kielégítő megoldása. – Törökből és németből való származtatása téves” (TESz 1: 709ab). A TESz 1. és 2. etimológiai magyarázata („a ’víz’ jelentésű *ügy*² főnévből alakult... 2. Származékszó: az *önt* ige R. *öt* változatából alakult”) teljes képtelenség; az MSzFE az elsőt meg sem említi, a másodikat pedig okkal elutasította: „Az *edz*... eredeti nyílt *e*-je miatt nem származtatható a R. *öt* igéből” (MSzFE 1: 138). A TESz-beli 3. etimológiai feltevés hangtörténeti magyarázata pedig az MSzFE-ben előadott hibás nézettel azonos.

Az UEW (2: 837) az Ug **ättz-* (**ätz-*) ’(Stahl) härten’ alatt lényegében ugyanazt a hangtörténeti magyarázatot adja elő, amit az MSzFE, csak éppen rövidebben.

Az EWUng (1: 294b–295a) etimológiai állásfoglalása megfontoltabb, ugyanis a TESz 1. magyarázatát már nem közli, a 2. lehetőséget alternatívaként még megtartotta, a 3. (az ugor eredetet valló) nézetet pedig az 1. helyre tette.

RÓNA-TAS szerint az UEW magyarázata „nehézkés”, amely voltaképpen az MSzFE (1: 138) közölte nézettel azonos (RTA 2011b: 1318).

Megjegyzések

Mind az MSzFE (1: 138), mind a TESz (1: 709ab) olyan régi feljegyzésű magyar adatokat idéz, amelyek e szótárak szerzőit spekulatív magyarázatokra készítették, ezek a következők: *egyzeth* ’edzett’ (1531-es adat), *edczik* ’edzik’, *öt/zeni* ’edzeni’, *ötzem* ’edzem’. Az MSzFE szerint ezen „alak *gy*-je a várható *d* helyett feltehetőleg a *fagy* ~ *fadni*, *hagy* ~ *hadni*, *hëgy* ~ *hëd* stb. analogikus hatásával magyarázható” (MSzFE 1: 138). E *gy* a TESz-ben (1: 709b) is problémaként említetik meg, noha perdöntő szerepet az akkoriban még nem kikristályosodott

írasmódból fakadó formának tulajdonítani igencsak indokolatlan. Egyébként nem is értem, miként gondolhattak az *edz* eredetével és történetével foglalkozók arra, hogy a *z* affrikálódása palatalizált mássalhangzót eredményezett volna: *gyz* (= *ž*)...

Ha tehát az UEW írásakor vagy szerkesztésekor e körülmény nem került volna el a szerzők és a szerkesztő figyelmét, akkor helyesen csak az **ätz-* lett volna közölve alapalkként. Ekkor nem kényszerült volna a szótár a nem létező hangtani probléma kényszerű és oktalan magyarázatára, amely így szól: „Im Falle von Ug. **tt* ist altung. *ötsz* (< *etsz-*) die ältere Form, und *sz* ist ein Ableitungssuffix, woraus *edz-* durch Stimmhaftwerden entstanden ist” (UEW 2: 837).

A másik zavaró tényező e szavunk rokonságának és előzményének meghatározásában az osztják megfelelők hangtani megítélésében rejlik, mégpedig abban, hogy az UEW (2: 837) „*ättz-* (*ätz-*) ’(Stahl) härten’ Ug.” alapalak-alternánsokat közöl az osztj. V *ät-* (*it-*) ~ DN *ät-* ~ O *ättä-* ’härten (Eisen)’ adatok alapján. A hosszú *t*-t tartalmazó ugor alapnyelvi rekonstruktum az osztják adatoknak az etimológiai szótárainkban történt téves hangtani értelmezése és transliterálása folytán születhetett meg, egyébként a DEWOS is tévesen járt el az északi adatok hangalakjának közlésekor: Kaz *attä-*, O *ättä-* ’härten (Eisen)’, Ni *attäptä-* ’id.’ (DEWOS 199–200). Ezekben az adatokban a hosszú *t* (*tt*) írásmód – legalábbis nyelvtörténeti szempontból – nyilvánvalóan hibás, a *-t-* ugyanis nem lehet képző, ilyenre nem is találtam adatot ezen igével kapcsolatban GANSCHOW (1965) könyvében. Legfeljebb arra gondolhatok, hogy szórványos alkalmi nyúlásról van szó, ami spontán módon keletkezhet, és meg is szilárdulhat (a magyarból is lehetne ilyen példákat idézni). Az alapige egy ősosztják kori derivátuma minden kétséget kizáróan mutatja, hogy rövid a *-t-*: Ni Kaz *etäp*, O *itäp* ’Stahl’ (STEINITZ 1966: 78–79, DEWOS 200). KARJALAINEN eredeti lejegyzésű Ni és O adatában „nagyon rövid *ĭ* + rövid *ĭ*” van, míg a Kaz adatban „*t* + *ĭ*” található, az O adat írásképe ebből a szempontból lényegében megegyezik a Ni szóéval: Ni *ätäptäĭä*, Kaz *ätäptäĭ*, O *ättäda* ’karaista (rautaa); härten (Eisen)’ (KT 106). A *ĭ* írásmódot *ĭ*-nek kell tekinteni, a Kaz *ätäptäĭ* *tt*-je pedig íráshiba. A KT-ben gyakran előfordul, hogy az intervokalikus rövid mássalhangzók félhosszúként jelentkeznek, tehát pl. *p̣* = *p*, *ṭ* = *t*, *ḳ* = *k*, vö. Vart *äp̣äjäx* ~ Vj *äp̣äjäx* ’isäntä | Vater des Vaters’ (KT 66a) ~ Vart *äp̣ä-jäy*, Vj *äp̣ä-jäy* (DEWOS 146); V *käjäjäjäta* ~ Vj *käjäjäjäta* ’laskea mäkeä | abwärts fahren, rutschen’ (KT 363b) ~ V Vj *kätäy-lä-*, *kätäl-* (DEWOS 569); V *lĭḳär* ’reki; nartta; сани; нарта’ (KT 1055b) ~ V *likär* (DEWOS 742). De arra is van példa, hogy a hosszú mássalhangzó félhosszú fokon jelentkezik, pl. V *ạĭä* ’kutsua, tilata, заказать | einladen, bestellen’ ~ *itä* (imperativus) (KT 101b) ~ V *at-* ~ *itä* (DEWOS 198), ahol a V *ạĭä* infinitívuszi alak morfológiai szerkezete „igetö + igenévképző”: *at-tä*. Az *edz* osztják megfelelőinek fonematikus átírása tehát: Ni *ätäptäta*, Kaz *ätäti*, O *ätäta*.

Nyilván az okozta a zavart RÓNA-TAS számára, hogy etimológiai szótáraink az 1531-ből való *egyzeth* 'edzett' adatnak perdöntő fontosságot tulajdonítottak. „A R. *egyzeth* alak *gy*-je a várható *d* helyett” csak az írásmód még szabályozatlan voltából eredő íráshiba lehet. Szerintem az *egyzeth* kiváltotta aggodalmaskodás megalapozatlan volta indokolatlanul teszi RÓNA-TAS elutasító véleményét (amely a most következő idézet második mondatában van): „*edz* 'to harden, to steel' < AH *eðǝ- < PUG *ätǝ- (> POUgr *āt- > PVog *āt-, POsty > *āt-). This is rather thorny (see AD 1531 <egyzeth>). If this is to read *eǰzet(t)*, rendering an older *eǰ- [> *eǰez- > *eǰz- > *edz*-] stem, the etymology is hardly acceptable” (RTA 2011b: 1318). Egyébként az ugor kori alapalaktól a következő lépéseken át juthatunk el a mai magyar formához: *ät3- > *äð3- > *ez- > (affrikálódással) *edz*-. Nem is értem, RÓNA-TAS miért számol *eǰ- > *eǰez- > *eǰz- > *edz*- változási sorral, mivel az affrikálódás után már eleve *e3*- (= *edz*-) hangértékűnek kellett lennie az ősmagyar igető záró mássalhangzójának, hiszen a (*VtV > *VðV >) *VzV* affrikálódásának *V3V*-t (= *VdzV*-t) kellett eredményeznie, az *eǰez-ben pedig a *j* (= *d*) kakukkfióka, a *z* (az *eǰz- alakban) is teljes mértékben „idegen test”... A „*z* > *dz*” magyar affrikatizáció eredménye hosszú *3* (azaz *33* = *ddz*), aminek nyelvtörténeti oka (is) lehet: „A legfontosabb... hangzóközi *z*, *zz* > *ddz*. Ez a változás a XVI. század elején kezdődött, és ma sem szűnt meg hatni” (BÁRCZI 1967: 122); még vö. „Kettőzött mássalhangzó megoszlik a szótaghatáron: egyik eleme zárja az előző szótagot, másik eleme kezdi a következőt – az affrikáta esetében is:... *pedz-dzi* (az írásban egyszerűsítve: *pedzi*)” (PAPP 1971: 90). Ennek az a következménye, hogy a mássalhangzós kezdetű morfémák előhangzóval csatlakoznak az ilyen mássalhangzós tövű szavakhoz, tehát pl. *edzeni*, *pedzeni*. Oka pedig ebben rejlik: „...a [d3] és a [dz] hangsor belsejében magánhangzóközi helyzetben és hangsor végén fonológiai időtartamától függetlenül mindig hosszú” (KASSAI 1980: 235).

A 16. századi *egyzeth* – etimológiai szótárainkkal és nyomukban RÓNA-TASSal ellentétben – csak *edzött* (*e3zött*) olvasatú lehet, és így nincs semmi hangtani akadálya annak, hogy ugor kori örökségünk biztos elemének tekinthessük *edz* igénket.

2. ér

MSzFE: Az *ér*- igének az ezen szótárunk által ajánlott megfelelői nem helytállóak: „Egyeztethető a következő szókkal: vog. (AHLQV.) *sartitam*, *sartitaxtam* 'berühren, anrühren'; (MTR.) *sarätäli* 'érint' | cser. (PS.) *šürqam* 'etwas flüchtig berühren (im Vorbeigehen)’” (MSzFE 1: 161), e két szó ugyanis jövevényt (a vogul a zürjénből, a cseremis pedig a csuvasból való, l. UEW 1: 498), következésképpen az ott közölt finnugor etimológiai szócsalád nem létezik.

TESz: Azonos tőből származó két *ér*- igét tárgyal: *ér*¹ 'beteljesedik; eltalál, érint'. „Vitatott eredetű. – 1. Ótörök jövevényt... 2. Ősi örökség a finnugor

korból”; ez utóbbi esetében az MSzFE által ajánlott téves megfelelőket sorolja föl (TESz 1: 778b). *ér*² ’értéke van’. „Magyar fejlemény: jelentéshasadással különült el az *ér*¹ ’igétől” (TESz 1: 779a).

UEW: A FU *šärz-² ’kommen, gelangen, reichen, erreichen; sich verbreiten’ szócikkben a következő szócsalád látható: zürj. V *šerged-* ’ausdehnen, recken, strecken, ausspannen; entzweien’, osztj. V *lerəmt-* ’ausbreiten, unter-, auf die Erde... legen’, Vj *jerəmt-*, DN *terəmt-* ’auseinanderwerfen; legen, ausbreiten’, Kaz *лerməλ-* ’ausbreiten, ausgebreitet hinlegen’, vog. TJ *tärt-*, KU *t̄rət-*, P *tärt-* So *tārat-* ’entlassen’, P *tärtākt-* ’sich senken, hinabsteigen’, TJ *tārāmt-*, KU P *tārəmt-* So *tāramt-* ’ausbreiten’, ma. *ér-* ’berühren; reichen, erreichen, kommen, gelangen; wert sein: reif werden’, *ered-* ’entspringen; entstehen, entstammen: sich auf den Weg begeben’, *ereszt-* ’lassen; nachlassen’, *érint-* ’berühren’, *érkez-* ’ankommen’, *érlel-* ’reif machen’, *ért-* ’verstehen’. „Syrj. *ged*, ostj. *mt*, λ, wog. *t*, *takt*, *mt* und ung. *d*, *szt* sind Ableitungssuffixe... Zu der ung. Bedeutung ’reif werden’ (*ér-*), vgl. syrj. *ešti-* ’rechtzeitig hinkommen’ ~ ’fertig werden’ ~ ’reifen, reif werden’. In den ung. Ableitungen *ered-*, *ereszt-* kann man eine Bedeutungsentwicklung ’kommen, gelangen’ → ’entstehen, entstammen; lassen’ annehmen. In semantischer Hinsicht s. auch wotj. *pot-* ’hinausgehen’ ~ ’hervorsprießen’ ~ ’entstehen” (UEW 1: 497–498).

EWUng: „*ér*¹... ’sich erfüllen, sich bewahrheiten’... ’wert sein’... Bed-Absonderung aus → *ér*². Der BedWandel dürfte ’ankommen’ > ’das Ausmaß, die Höhe von etw erreichen’ > ’sich erfüllen’ gewesen sein; Herleitung aus dem Atürk ist kaum wahrsch” (EWUng 1: 327a). „*ér*²... ’berühren, treffen’... ’ankommen’... Unbest Urspr, evtl Lehnw aus einer türk Spr vor der Landnahme... Die bisherigen fgr Erklärungen sind kaum wahrsch” (EWUng 1: 327ab).

RÓNA-TAS: „Of FUgr origin contaminated with a copy of the T verb *er-* ’to reach, get to” (RTA 2011a: 324). „... *ér-* < **er-* ← WOT **er-* | EOT *er-* ’to reach, arrive’ → ← PFUgr *šärz-. [Bekezdes] Of FUgr origin contaminated with a copy of the T verb *er-* ’to reach, get to” (RTA 2011a: 324). „E/H H lexicography usually distinguishes between three H verbs. *ér*¹, which is intr ’to get to, to reach, arrive, extend as far as’; *ér*², which is tr ’to touch (sg), to be worth, to hit, befall, catch, take, find’; and *érik-* ’to ripen’. We claim (in agreement with LAKÓ, see below) that two words coincided. One word is of FUgr origin, but H also copied the T word, hence the great semantic variety and the extended word family of its ders” (RTA 2011a: 325). Később viszont finnugor eredetűnek minősítette az *ér*, az *ered* és az *ért* szavakat (RTA 2011b: 1274), ha jól értem: „BÁRCZI (1941: 65–66; 1952: 355–356) listed the H verb in the oldest layer of the OT elements in H. His most important argument was, however, that, like the T verb, the H verb shows a very broad semantic field. According to LAKÓ (1952: 368), there could also be a verb of FUgr origin with the meaning ’to touch, to reach’ in H” (RTA 2011a: 325–326).

A legfrissebb tanulmány, amely *ér* igénkkel foglalkozik, HORVÁTH KATALIN (2014) munkája. A most következő bőséges idézeteket alább, a Megjegyzések rovatban kommentálom.

„... a ma használatban lévő, mérvadó etimológiai szótáraink, elsősorban a TESz. és az EWUng, régebbi (EtSz., SzófSz., MSzFE.) és a legújabb (EtSzt.) szakszótárunkhoz hasonlóan a felvetett gondolatot nem támasztják alá: a szócikkekben az *ér* főnév és az *ered*, *ereszt* igék etimológiai összefüggésének, egyazon eredetének a lehetősége fel sem merül. A szótárakban nyoma sincs annak sem, hogy a kettős szófajú *ér* a régiségben igenévszó lett volna. Kihívást jelentett számomra és kutatásra sarkallt azonban az, hogy a szótáraink szócikkeiből kibontakozó kép itt sem egységes: régi értelmező szótárainkban (CzF., BALLAGI, BALLASSA), illetve az Oklevélszótárban, a Nyelvtörténeti szótárban és a Magyar táj-szótárban ötletemet megtámogató adatokat és gondolatokat találtam. Sőt, CZUCZOR és FOGARASI szótárában a felmerült etimológiai összefüggést is megtaláljuk: a szerkesztők az *ered* szócikkében ezt írják: »az *ér* gyökből származik« (CzF. 2: 380)” (HORVÁTH 2014: 208).

Az *ér* (’vérér’ és ’vízér’) fővevekről ekként nyilatkozik: „Korábbi szótáraink (I. CzF., BALL., MUSz., MTSz., NySz., OklSz., EtSz., BALASSA, SzófSz. továbbá az újabbak közül a SzT és az ÚMTSz.) az *ér* két jelentését egységesen egy címszó alatt jegyzik, vagyis a szót egyértelműen *p o l i s z é m á n a k* tartják”¹ (HORVÁTH 2014: 211; kiemelve az eredetiben, H. L.).

„Különös azonban az, hogy nyelvtörténeti-etimológiai szótáraink szócikkei – a CzF. és az Oklevélszótár kivételével – a későbbi ’véna’ jelentést tekintik elsődlegesnek, s a korai ’kis vízfolyás’ jelentést ebből vezetik le. Ennek magyarázata csak az lehet, hogy szavunk régen megállapított finnugor megfelelőinek (I. vog. *tār* ’gyökér’; osztj. Vj. *ier* ’vonás, vonal’; osztj. V. *lër* ’sáv, csík’; O. *ler* ’gyökérrost’; votj. Sz. *ser*, *vir-ser* ’vérér’; cser. *sär* ’vérér’; a kikövetkeztetett alapalak: **sär3* [TESz. 1: 779; EWUng. Lieferung 2: 327]) – a jelentések egyeztetetősége ellenére – sehol nincs ’vízér, vízfolyás’ jelentése. Hogy a levezetés »rendben legyen«, feltehetően kényszerűen (és egyúttal mesterkélten), a magyar nyelvi időrendnek és jelentések logikus összefüggésének ellentmondva, a ’vérér’ jelentésből kellett kiindulniuk” (HORVÁTH 2014: 211).

„*P o l i s z é m a v a g y h o m o n i m a?* – Miután RÉDEI KÁROLY 1965-ben új, a magyar jelentéssel az addig egyeztetett szavaknál jobban egyezőnek látszó, permi megfelelőket talált a ’vízér’ jelentéshez (I. zürj. V., Sz. *šor* ’patak’; votj. *šur* ’folyó, folyam’; a föltett alapforma: **sär3* vagy **ser3*), úgy vélte, hogy

¹ Az *ér* ’vérér’ és ’vízfolyás’ egy szócikkben van a felsorolt szótárak legtöbbjében (CzF 2: 518–519, BALLAGI 1878: 318b, NySz 1: 655–656, OklSz 190–192, EtSz 1: 1590–1591, BALASSA 1940: 182a, SzT 3: 267ab, ÚMTSz 2: 198b–199a), de a hivatkozott források egyikében (MTSz 495) csak az *ér* ’vérér’ található meg.

a magyar *ér*-ben két különböző szó eshetett egybe: egy 'véna' jelentésű, mely a korábbi megfelelőikkel egyezik, s egy 'Bach' jelentésű, melynek ezek a permi szavak a valódi megfelelői (RÉDEI 1965: 118–9).² [Bekezdés] Ennek az új elképzelésnek a nyomán – annak ellenére, hogy ezek a megfelelők csak két, távolabbi rokon nyelvből valók, és ráadásul veláris hangrendűek – újabb etimológiai szótáraink (MSzFE., TESz., EWUng., EtSzt.) megkettőzték az *ér* főnevet. Az *ér*₁ és *ér*₂ a MSzFE.-ben homonimák, a TESz., az EWUng. és az EtSzt. szerint pedig a 'patak' jelentésű *ér* bizonytalan, vitatott eredetű: a régi vagy az új magyarázat egyaránt helyes lehet. [Bekezdés] A több jelentésű szó azonos alakú szavakká tördelése ellen azonban berzenkedik az egészséges magyar nyelvérzék: az *ér* főnév két fő jelentésének összefüggése annyira nyilvánvaló” (HORVÁTH 2014: 211; kiemelés az eredetiben, H. L.).

Egy, a BÁRCZITÓL (1958: 50) idézett, megszívlelendő tartalmú mondattal tér át az *ér* főnevek kérdéséről az *ér* ige eredetére: „Lehet, hogy egyes laikusok számára meglepő lesz, ha együtt találják az *ér* ige minden változatát, a különböző jelentésű *nap*-ot stb., de ez legfeljebb a nem szakmabeli szótárhasználó nyelvi öntudatát fogja fejleszteni, esetleg meggondolkoztatja a szavak életéről, összefüggéseiről... Ha igen, annál jobb, semmilyen szótárnak sincsen ártalmára, ha tanít... [Bekezdés] Igen lényegesnek tartom, hogy magában a szóban végbement jelentésváltozásokon alapuló jelentés-elágazódást sohase tekintsük homonímia alapjának...” (vö. HORVÁTH 2014: 212).

Az *ér* ige eredetkutatásáról rövid tudománytörténeti leírást közöl: „... ellentmondásos a szó eredetéről kialakult kép: az *ér* igének nincs érvényes etimológiája: etimológusaink szerint finnugor vagy ótörök eredetű egyaránt lehet, bár mindeddig egyiket sem sikerült megnyugtatóan igazolni. GOMBOCZ ZOLTÁN (1901: 247) és a SzófSz. az igét inkább török eredetűnek gondolták, a TESz. mindkét elképzelést lehetségesnek véli, az EWUng. pedig az *ér*₁ címszó alá vett jelentések esetében szinte kizárja a török eredetet: »Herleitung aus dem Atürk ist kaum wahrscheinlich«. BÁRCZI meglepőnek találta azt, hogy a szónak »jövényszó létére, sok jelentés-változata és nagy családja« van (SzófSz. 65). A TESz harmadik magyarázat kísérletként felveti azt a lehetőséget is, hogy az *ér* eredendően két – egy finnugor és ótörök ige – későbbi keveredéséből is létrejöhetett (vö. TESz 1: 778–9). [Bekezdés] Magam azokkal értek egyet, akik egyetlen, sokjelentésű igét látnak *ér* igénkben” (HORVÁTH 2014: 213). – Az „érvényes etimológia” talán „általánosan elfogadott etimológia” vagy „helyes etimológia” lehet...

„A főnév és az ige ősi nomenverbum voltának kérdése. – Az *ér* ige érvényes etimológiájának hiánya, hatalmas szócsaládja – ez a tény ősi volta, de egyúttal belső keletkezése mellett is szólhat –,

² RÉDEI 1965a: 118–119.

alaki egybeesése az *ér* főnévvel és alapjelentésének az *ér* főnévvel való egybevetethetősége alapján felmerülhet a kétfajta *ér*, az ige és a főnév egyazon eredetének, ősi nomenverbum voltának a lehetősége is. [Bekezdés] Szótárainkat lapozgatva feltűnhet, hogy vannak olyan azonos hangalakú szavaink, melyeknek jelentése ma egymástól függetlennek látszik, s a szótörténeti-etimológiai kutatás mai állása szerint is valódi homonimáknak tekintendők. Ezeket a szótárak két külön szócikkben mutatják be. Érdekes ugyanakkor az, hogy – az igenévszók ismertet, tankönyveinkben szereplő eseteihez (l. például *fagy*, *les*, *nyom*, *vadász*, *vész*) hasonlóan – szófajilag megoszlának: az egyik szó ige, a másik pedig főnév. Az ilyen esetekben – úgy vélem – mindig érdemes gyanakodni, s a kérdést a rendszerszerű szemantikai kutatások eredményeire támaszkodva továbbvizsgálni. Hiszen lehetséges, hogy ezek a – ma egyértelműen homonimáknak látszó – szavak valamikor szintén nomenverbumok voltak: egy eredendően egyazon szóból létrejött elemisméltéses – t a u t o l o g i k u s – [A + A] szerkezetű ösmondattal kategóriális (főnévi és igei) és funkcionális (alanyi és állítmányi) megoszlása nyomán egy történeti folyamat végeredményeképpen különültek el. Ezen kettős szófajú, egymástól függetlennek tartott szavaink közé tartozhat a fentiek szerint az *ér* ige és az *ér* főnév is (vö. HORVÁTH 2013: 28–30). Az ösmondattal, mely keretül szolgálhatott elkülönülésüknek[,] az **ér ér* iteratív szerkezet lehetett. Ennek a kikövetkeztetett ősi, elemi predikatív sztuktúrájának a máig továbbélő, fejlettebb, variánsa: az [A + A] szerkezetű mondat: *Az ér ered*” (HORVÁTH 2014: 213–214; kiemelés az eredetiben, H. L.).

„Összefoglalás [Bekezdés]... b) A két ige és származékaik – kikerülve fiktív tövű igeink közül – belső keletkezésű szavaink számát gyarapíthatják (vö. BALÁZS 1976: 68–73). [Bekezdés] c) Valószínűvé vált, hogy az *ér* főnév és az *ér* ige sem függetlenek egymástól: egy ősi nomenverbum kettévált, főnévként és igeiként továbbélő formáit láthatjuk bennük” (HORVÁTH 2014: 214).

Megjegyzések

BÁRCZI egészen pontosan így fogalmazott ezen igénkről: „Török jövevényszavaink legrégebb rétegébe tartozónak vélem az *ér* igét, noha ezzel kapcsolatban hangtani érvet nem lehet felhozni az átvétel régiségének támogatására, a szó jelentéstörténete azonban szinte kényszerű erővel hozza előtérbe ezt a megoldást... A krimi és kazáni származékok jelentései a maguk szűk körében (egy-két tatár nyelvre szorítkozva) nem lehetnek a magyar szó sok jelentésének forrásai, hanem csak arra mutatnak, hogy az a jelentésfejlődés, melyet a magyarban tapasztalunk, a feltett kiindulópontból logikus és egyebütt is végbemehetett” (BÁRCZI 1952: 355–356, hasonlóan: SzófSz 65).

A ma *ér*- igeinek etimológiai szótáraink tanúsága szerint olyan bő jelentésköre és sokféle származéka van, hogy szókincsünk legrégebb rétegeinek valamelyikébe kell tartoznia, és ezért PAIS okkal tételezhetette fel, hogy esetleg a rokon

nyelvek nyújtanak támpontot eredetének tisztázásához, de a törökségi kapcsolatot sem zárta ki: „A szónak gazdag jelentésköre és nagy kiterjedésű családja érint, érez, ért, érdekél, érlel, érték stb. inkább arra vall, hogy eredeti nyelvelemmel van dolgunk. Valószínű, hogy a mi szavunkat, meg a ’megérkezik, elér, eljut, követ, lesz’ jelentésű török szókat... ősrökonság fűzi egymáshoz” (PAIS 1945: 20).

Azt hiszem, már jó húsz évvel ezelőtt rábukkantam *ér* igénk régóta keresett rokonságára: az *ér* és az *ered* ’entspringen; entstehen, entstammen; sich auf den Weg begeben’ finnugor kori szavunkkal tartozik együvé, és így FU *šärz- ’gelangen, erreichen, sich verbreiten’ alapalakra megy vissza. Úgy látom, nincs sem hang-, sem jelentéstani akadálya annak, hogy kései ősuma. *er- > *ēr- > *ér*, *ér*, ill. *er-ed- > *ered* ~ *er-eszt- > *ereszt* alap- és származékszók révén kapcsoljuk e szavakat az MSzFE-ben található obi-ugor és zürjén adatokhoz (HONTI 1985a: 447). Ehhez jelentéstaniilag vö. óegyházi szláv *prispěti* ’be in time; arrive’, *spěti* ’make progress succeed’ ~ szanszkrit *sphā-* ’grow, increase’ ~ óangol *spōwan* ’succeed’ (BUCK 1949/1988: 704). Az EWUng (1: 327b) alig valószínűnek minősítette etimológiai magyarázatomat, de sajnos minden indokolás nélkül tette ezt, meglepő és ellentmondásos módon viszont az *ereget* alatt – ahol többek közt az *ered* és az *ereszt* igét is szerepelteti – már elfogadja a finnugor eredetet (tehát HONTI 1985a: 447 és UEW 1: 497–498; 1. EWUng 1: 328b–329a). Éppen azért csak lapszusnak hiszem ezt a negatív állásfoglalást, mivel az MSzFE (1: 161) és KATZ (1971: 146) valóban téves feltevésének cáfolatával indítottam írásomat (KATZ etimológiájával kapcsolatban l. még HONTI 1972: 23–24, 1. jegyzet, 1974: 372–373), és a szerző(k) figyelmét elkerülhette az én megoldásom.

HORVÁTH KATALIN etimológiai eszme-futtatásával kapcsolatban van néhány fontos észrevételem.

(1) Kár, hogy a szerző nem számítja „mérvadó etimológiai szótáraink” közé az UEW-t, pedig talán hasznára válhatott volna. Úgy tűnik, nem is hallott erről a sokak által gyakran forgatott etimológiai szótárról, mert etimologizálgató írásainak egyikében sem találkoztam megemlítésével.

(2) Én nem csodálom, hogy „az *ér* főnév és az *ered*, *ereszt* igék etimológiai összefüggésének, egyazon eredetének a lehetősége fel sem merül”. A szerző által említett igék ugyanis az *ér* ige származékai, ez pedig helyváltoztatást jelent, az *ér* főnevek pedig jobbra valamilyen folyadék (rendszerint vér és víz) lelőhelyét jelölik.

(3) Sajnálatos módon nem tudom, mi értendő „a magyar nyelvi időrend” (HORVÁTH 2014: 211) kifejezésen.

(4) A „HORVÁTH 2014: 211” passzusban a szerző zavarba ejtő módon összevegyítette a kétféle *ér* főnevet és az azokat tárgyaló kétféle TESz- és EWUng-szócikk tartalmát, ezért azokat most rövidítve idézem:

„*ér*³... Vitatott eredetű. – 1. Ősi örökség a finnugor korból; vö. zürj. V. Sz. *šor* 'patak'...; votj. Sz. *šur* 'folyam, folyó; patak csermely'... 2. azonos a 'vérér, bányaeér stb.' jelentésű *ér*⁴ szóval. E feltevést a két szó hangalaki azonosságán kívül más nyelvekben található jelentésbeli párhuzamok is támogatják" (TESz 1: 779b). Az EWUng (2: 327b) csak annyiban módosított a TESz álláspontján, hogy az egyeztetések valószínűségi sorrendjét megcserélte. Az UEW-nek ezzel kapcsolatos szócikke a FU *šer3 (*šär3*) 'Ader, Faser, Wurzel' alatt található meg (UEW 1: 499, még vö. MSzFE 1: 160).

„*ér*⁴... 'véredény; Ader'... Ősi örökség a finnugor korból; vö. vog. T. *tār* 'gyökér'...; oszjtj. V. *lèr*, Vj. *ier* 'vonás, vonal; sáv, csík <szövetben>', O. *ler* 'gyökérost'... cser. KH. *šär* 'vérér'" (TESz 1: 779b, hasonlóan: EWUng 2: 327b; még vö. MSzFE 1: 159–160). A TESz természetesen helyesen közli – HORVÁTH KATALINNA ellentétben – az oszjtjék és a cseremiszi nyelvi adatokat. A TESz azonban furcsa módon nem hivatkozik az UEW megfelelő szócikkére: FU *sär3 'Ader, Faser, Wurzel' (UEW 1: 437). BERECZKI is egyértelműen a ma. *ér* 'Ader' rokonsági körébe vonta a cser. P B stb. *šer*, M UP stb. *šer*, K *šär* 'ér | Ader' szót (EWbTsch 226), miként az UEW is.

(5) RÉDEI (1965a: 118–119) cikkében nincsen az *ér* 'Bach' alapnyelvi előzményként *sär3 vagy *šer3 rekonstrukció HORVÁTH (2014: 211) állításával ellentétben, van viszont az etimológiai szótárakban, de *šer3 vagy *šär3 formában (MSzFE 1: 160, TESz 1: 779b, EWUng 1: 327b, UEW 1: 499).

Nem ártott volna tájékozódnia a szerzőnek az ún. nomenverbumból, ezért most felhívom az olvasót a figyelmét arra, miként ítélik meg ezt a kérdést azok a szakemberek, akik alaposan szemügyre vették ezt a jelenséget: „A névszók alkalmi igésítése... nem szórványos jelenség" (HAJDÚ 1972: 398, 1975a: 140, 1. még HAJDÚ 1975b: 29). A szamojéd nomenverbumokról: „a szamojéd nyelvek morfológiai eszközökkel vagy morfofonematikus alternációkkal határozottan elkülönítik az egyalakúnak várható névszókat és igéket... vagyis ezek a tövek voltaképpen nem is ambivalensek, mert névszói és igei tagjainak homonímiája egy olyan fiktív hominímia, amely csak a beszédétől, a mondattól, a valóságtól izolált helyzetben mutatható ki" (HAJDÚ 1981: 131). „Nomen-verbumok... nincsenek a szamojédban, de nincsenek egyéb rokon nyelveinkben sem. Pl. a m. *nyom*, *fagy*, *les*, *zavar*, a fi. *neuvo* 'tanács', *kutsu* 'meghívás', *onki* 'horog' hangsorhoz járulhat esetleg (*fagy-ban*, *zavar-ból*; *neuvo-sta* ['tanácsról]), de csatolhatunk hozzájuk igei toldalékokat is (*fagy-nánk*, *zavar-jon*; *neuvoisin* 'tanácsolnám', *kutsu-kaa* 'hívjatok'. Az említett esetekben a toldalék jobbra önmagában eldönti, hogy a kérdéses szót az N vagy a V kategóriába soroljuk-e. Néha persze előállhat olyan helyzet, hogy az ilyen tórmorfémák ugyanabban az alakban egyszer névszói, máskor meg igei szerepűek: *a tavaszi fagy nagy károkat okozott* és *a föld csonttá fagy* mondatokban a nominatívus $\emptyset$, ill. a jelen idő Sg3 $\emptyset$ morfémája formailag nem alkalmas arra, hogy a szó névszói vagy igei természetét

elárulja... [Bekezdés]... a névszó és az ige osztályai... jól elkülönülnek, a két szófaji kategória között jól felismerhető határ húzódik” (HAJDÚ 1981: 131–132). Mondattani tekintetben konverzió terminussal illetve HAJDÚ (1981: 133) ezt a jelenséget.

HAJDÚ (1981: 134) hivatkozik LAZICZIUS alábbi közlésére, amelynek ismerete szintén igencsak kívánatos lenne annak, aki belebotlik a nomenverbum problémájába: „Egyesek, akik nem rendszerben nézik a nyelvi tényeket, ma is azt tanítják, hogy pl. a *fagy* szó ebben a »rag nélküli« alakjában megkülönböztethetetlenül névszó is, ige is, egy szóval nomenverbum. Ha rendszerben nézzük a dolgokat, akkor ez a tanítás tarthatatlan, mert a *fagy* főnév egészen más, mint a *fagy* ige. Mind a kettő ragos alak, mégpedig zérus morfémmákkal ellátva. A *fagy* ige zérus morféme azonban éppen úgy nem azonos a *fagy* főnév zérus morfémmjével, mint ahogy a *fagnak* (jelen több. 3. szem.) és a *fagnak* (dativus) alakok *-nak* ragjai nem azonosak, s mint ahogy a *fagyok* (jelen egyes 1. szem.) és a *fagyok* (több. nom.) *-ok* morfémei sem azonosak. Nem is lehetnek azonosak, már csak az alaki jelentések különbsége miatt sem. De a tárgyi jelentések sem ugyanazok, mert az ige folyamatként, a főnév pedig tárgyként állítja eléink az illető időjárási jelenséget” (LAZICZIUS 1942: 39–40). Ehhez a kérdéskörhöz l. még VAN STIPRIAAN 1996: 14. – Az itt előadottak alapján tehát a nomenverbum terminus technicus legfeljebb csak arra alkalmas, hogy olyan etimológiailag összetartozó, azonos hangsorú névszót és igét nevezzen meg, amelyek esetében nem dönthetjük el, mi volt előbb: a tyúk vagy a tojás. Az a lényeg, hogy szó sincs önálló szófaji kategóriáról!

„Érdekes ugyanakkor az, hogy – az igenévszók ismert, tankönyveinkben szereplő eseteihez (l. például *fagy*, *les*, *nyom*, *vadász*, *vész*) hasonlóan – szófajilag megoszlanak: az egyik szó ige, a másik pedig főnév” (HORVÁTH 2014: 213). Ebben nincs semmi érdekes sem, hiszen a nomenverbumot úgy értelmezték, hogy két szófajú realizációja van, egyrészt névszó, legtöbbször főnév, másrészt pedig ige, legfeljebb abban, hogy akadt valaki, aki az *ér* főnevet és az *ér* igét is ebbe a kategóriába tartozónak véli.

(7) RÉDEI a ma. ’vízér’ jelentésű szóval egyeztetette a zürj. V S *šor* ’patak’, votj. *šur* ’folyó, folyam’ szavakat (RÉDEI 1965a: 118–119). Úgy tűnik, hogy a szerző szerint probléma, hogy a permi szók veláris hangrendűek (HORVÁTH 2014: 211). Ennek természetes voltáról írt RÉDEI (1965a: 118–119), ami gyaníthatólag elkerülte ezen szerző figyelmét. Akik valamelyest is ismerik az egyes finnugor nyelvek hangtörténetét, nem lepődnek meg, ha pl. „magyar/finn palatális magánhangzó ~ permi/obi-ugor veláris magánhangzó” megfeleléssel találkoznak, vö. pl. ma. *víz*, finn *vesi* ~ zürj. *va*, votj. *vu*, ma. *jég*, finn *jää* ~ vog. So *jāṅk* (TJ *l’āṅ*), ma. *kéz*, finn *käsi* ~ vog. So *kāt* (TJ *kāt*), osztj. Kaz *kāt*Λ (V *köt*).

(8) Azt hiszem, hogy HORVÁTH nagyon félreértette a BENKŐ (1984) bevezette fiktív ige fogalmát, amikor ezt írta: „A két ige³ és származékaik – kikerülve fiktív tövű igéink közül – belső keletkezésű szavaink számát gyarapíthatják” (HORVÁTH 2014: 214). A *fiktív tő* terminusról BENKŐ ekképpen nyilatkozott: „éppen a morfológiai elemzésben ez a tő nem »fikció«, hanem valóságos, kiemelezhető morféma. Fikciónak legfeljebb lexikai síkon lehetne tekinteni, ám a tő fogalma nem erre a síkra utal... a *fiktív* jelzót terminusomban nem ’kitalált, nem létező stb.’ jelentésében, hanem ’közvetlenül nem kimutatható, nem igazi’ jelentésében kell értelmezni” (BENKŐ 1984: 22; kiemelés az eredetiben, H. L.). Hogy még világosabb legyen: „egyelőre csupán a mindenkori *s z i n k r ó n i a* viszonylatában a következő a helyzet: A valódi képzett ige abszolút tövének ugyanabban a belső nyelvi rendszerben van lexémaváltozata, a fiktív tövű igének nincs. Ennek megfelelően a valódi képzett ige képzője a tő lexémaváltozatához képest betölti a deriválás funkcióját, a fiktív tövű igéé nem” (BENKŐ 1984: 20). – HORVÁTH az *ér* igét az állítólagos nomenverbum igei részeként kezeli. Az *ered*, *ereszt* igék az *ér* igének a származékai, ezt mintha HORVÁTH is talán így értené, legalábbis ezt sejteti, hogy egy cikkben tárgyalja őket, noha ezt nem írta le *expressis verbis*. Ezért persze szó sem lehet az *ered* és az *ereszt* ige valamiféle *er-* fiktív tövű bázisáról, lévén ezek (történeti) bázisa az *ér* ige.

Az *ér* szavakkal összefüggésben kell utalnom arra, hogy újabb etimológiai „ötletelés” is megjelent ugyanezen szerzőtől: a „... tautologikus struktúrák gyűjtése és vizsgálata közben merült fel bennem, hogy talán ide, ebbe a típusba tartozhat a szintén azonos hangalakú *ég* főnevünk⁴ és *ég* igénk⁵ is. Szavunk talán ősi nomenverbum lehetett, s ugyanolyan tautologikus hipotetikus struktúrát alkothat, mint az előbbi példák: **A fog fog*; **A szív szív*; **Az ég ég*. Az ötlet életképesnek látszik, a kérdés azonban az, hogy vannak-e meggyőző érvek, melyek a kétféle *ég* ősi azonosságát, valamikori nomenverbum voltát bizonyíthatják” (HORVÁTH 2013: 30). Én nem találtam ebben az írásban (sem) meggyőző érveket. Továbbá mindkét *ég* rokon nyelvi megfelelőivel, a hangmegfelelésekkel kapcsolatban vannak a szerzőnek nehézségei (i. m. 31–32). Ezeket könnyen legyűrheti, ha szert tesz akár csak minimális szakirodalmi ismeretre. De ha még-

³ Az *ered*, *ereszt* igékről van szó.

⁴ Finn *sää* ’Witterung’ ~ zürj. Pr. *sined* ’nach einem Feuer aufsteigender, wie blaue Luft schwebender Rauch’ ~ ma. *ég* ’Himmel’; (óma.) Luft’ < FU **sāne* ’Luft’ (UEW 1: 435).

⁵ ?Cser. KB *ənyä-* ’schwelen, anbrennen’ ~ zürj. *ij* ’Flamme’ ~ osztj. Vj *jānlal-* ’am Feuer rösten’ ~ ma. *ég* ’brennen’ < FU **ān3-* ’Feuer; brennen’ (UEW 1: 26. A HORVÁTH (2013: 32) által megfogalmazott kifogások közül az osztják szó szókezdő *j* elemével kapcsolatos csakugyan indokolt lehetne (vö. HONTI 1999: 65, 67), de az obi-ugor alapnyelvben szórványosan bizony keletkezett szókezdő **j* (i. m. 120).

sem vállalkozna rá, akkor arról is értekezhetne, hogy pl. a *fal* főnév és a *fal* ige, a *nyúl* főnév és a *nyúl* ige, a *vár* főnév és a *vár* ige is egy töről fakad...

(9) „... ezek a – ma egyértelműen homonimáknak látszó – szavak valamikor... nomenverbumok voltak: egy eredendően egyazon szóból létrejött elemismélteléses – tautologikus – [A + A] szerkezetű ősmondat kategóriális (főnévi és igei) és funkcionális (alanyi és állítmányi) megoszlása nyomán egy történeti folyamat végeredményeképpen különültek el. Ezen kettős szófajú, egymástól függetlennek tartott szavaink közé tartozhat a fentiek szerint az *ér* ige és az *ér* főnév is... Az ősmondat, mely keretül szolgálhatott elkülönülésüknek[,] az **ér ér* iteratív szerkezet lehetett. Ennek a kikövetkeztetett ősi, elemi predikatív sztuktúrájának a máig továbbélő, fejlettebb, variánsa: az [A + A] szerkezetű mondat: *Az ér ered*” (HORVÁTH 2014: 213–214; kiemelés az eredetiben, H. L.). A mestereként idézett ZSILKA JÁNOS foglalkozott részletesen a magyar nyelv tautologikus egységeivel (ZSILKA 1987), aki elemzéseiben egyebek közt az ilyen egységek találkozásáról értekezett (i. m. 108–118). Az általa elemzett egységek egy-egy azonos szónak és derivátumának vagy derivátumainak lehetséges viszonyait, kapcsolatait taglalja, amibe pl. a HORVÁTH által tárgyalt *ered ~ ereszt* beleillik, de pl. az **Az ég ég az én értelmezésem* szerint aligha. Mivel nem létezhetett és most sem létezhet olyan szó, amely egyszerre lenne nomen is és verbum is, nyilvánvaló, hogy nem a HORVÁTH-féle tautologikus ősmondat kategóriális és funkcionális megoszlása/szétválása folytán bomlott szét nomenre és verbumra, mivel az azonos hangalakú, de etimológiailag valóban összetartozó lexémák eleve vagy nomenként vagy verbumként realizálódtak.

(10) Még megjegyzem, hogy a homonímia kialakulásának többféle útja-módja is lehet, ezeket KLAUS LAALO egy kisebb tanulmányban vette sorra. Ezek egyikébe szinte tökéletesen beleillenek a HORVÁTH által azonos eredetűnek minősített magyar homonimák – persze mutatis mutandis: „Äänteellisen kehityksen tietä... ovat tulleet homonyymeiksi mm. *kuu* ’maata kiertävä taivaankappale’ ja *kuu* ’rasva, tali’, jotka ovat molemmat entisiä kaksitavuja; kummastakin sanasta on kadonnut toisen tavun alkukonsonantti, ja nämä kadonneet konsonantit on rekonstruoitu erilaisiksi” (LAALO 1989: 220).⁶ Vö. finn *kuu* ’Talg, Fett’ ~ ma. *háj* ’Schmer, Fett’ (< FU **kuje* ’Fett’ (UEW 1: 195–196) ↔ finn *kuu* ’Mond; Monat’ ~ ma. *hó* ’Monat’, *hold* ’Mond’ < U **kuŋe* ’Mond; Monat’ (UEW 1: 211–212), továbbá *ér* ’Ader’ < FU **särz* ’Ader, Faser, Wurzel’ (UEW 1: 437), *ér* ’Bach’ < FU **šerz* (**šärz*) ’Bach’ (UEW 1: 499) ↔ *ér* ’berühren; reichen, erreichen, kommen, gelangen; wert sein; reif werden’ < FU **šärz* ’kommen, ge-

⁶ „Hangváltozások révén alakultak homonimává egyebek közt a *kuu* ’a Föld körül keringő égitest, Hold’ és a *kuu* ’zsír, faggyú’, amelyek eredetileg kétszótagúak voltak; mindkét szóból eltűnt a második szótagot nyitó mássalhangzó, amelyeket eltérő formában rekonstruálunk” (LAALO 1989: 220).

langen, reichen, erreichen; sich verbreiten' (UEW 1: 497; l. alább: **2.1. Az ér főnevek etimológiájának revíziója**), *ég* 'Himmel; (altung.) Luft' < FU *sāne 'Luft' (UEW 1: 435) ↔ *ég* 'brennen' (< Ug *āḡs-² 'Feuer; brennen' (UEW 2: 26), *fog* 'Zahn; Zinke, Zacken' < FU **piŋe*¹ 'Zahn' (UEW 1: 382) ↔ *fog* 'fangen, fassen, ergreifen...' < Ug *puŋs- 'fangen, ergreifen' (UEW 2: 880), *szív* 'Herz...' < U *śiḍā (-m3) (*śūḍā (-m3)) UEW 1: 494) ↔ *szív* < FU *cupp3- ~ *supp3- 'ziehen; saugen', l. alább), továbbá: *fal* 'Wand, Mauer' < FU *paḍa 'Damm, Wehr, Fischfangsperre' (UEW 1: 347) ↔ *fal* < U *pala 'Bissen; fressen' (UEW 1: 350).

A ma. *szív* ige etimológiai háttere nagyon bonyolult, amit az is mutat, hogy a ma. *szopik* igével való esetleges összetartozása is fölmerült a szakirodalomban.

Elsőként azon adatok teljes jegyzékét közlöm, amelyeket a szakirodalom összekapcsolt:

ma. *szív*, *sziv*, *szip*, *szíj* ~ *szopik*,

vog. N *sip̄i*, LM *šippi* ~ *šippi*, LU P *šippi*, T *šāpkh*- 'szopik, szív, szürcsöl | saugen, schlürfen' (M-MWb 549b), LO *sip̄y*-, So *sip̄y*- 'saugen' (K-WWb 773ab),

osztj. Kr (veraltet) *čep*-, Ni Šer *šep*-, Kaz *šep*-, O *sāp*-, AHL. *šep*-, (O) *sāp*- 'saugen | сосать', „O *ā* ist unklar; vielleicht Einfluß von 260 O *sāw* 'Brustwarze'“ (DEWOS 292); O *svβ*- 'saugen', az O *v* (= *ā*) jelölésről lényegében ugyanígy KARJALAINEN (1905: 171), *sāplem* 'saugen', *šeplem* 'saugen' (AHLQVIST 1880: 139, 139),

zürj. Ud *tšupkedni* (SWb 2: 1119b), *чун* 'соска, сосок, грудь (женская)', *чупыны* 'сосать, обсасывать, обсосать, насасывать, насосать' (SrSIKD 240a),

votj. Sar *šups*- (o: *šups*-) 'szopni, saugen', *nun̄i čin̄izä šupsä* (*nun̄i* 'cse-csemő, gyermek', VNySz 521, *čin̄i* 'ujj', *šupsä* 'szopik', VNySz 320, 470), M JI *šups̄jini*, U *šups̄in̄i* 'сосать, высасывать; saugen' (WWSch 240a), *сюпсыны* 'сосать', *сюпсыны* 'imeä, vetää nestettä'⁷ (SUS 168b), *šups̄on* 'szívás, szopás' (CSÚCS 1990: 138),

cser. *šupšam* 'húz | ziehen; szív | saugen' (MNySz 7: 2553a).

Az első etimológiai kísérlet tudtommal BUDENZtől származik: ma. *szop*- ~ *szip*- ~ cser. *šups*- ~ vog. *sip̄g*- (MUSz 307–308).

WICHMANN is hozzákapcsolta a magyar *szív*, *sziv*, *szip*, *szíj* igéhez a vog. É *sip̄y*- 'szopik' szót, valamint az osztj. AHL *sāplem* 'id.' igét, de szerinte „a cser. *šup^hša-mi* 'húz, rángat; szopik', votj. *šups̄jini* 'szopik' talán nem tartoznak ide" (WICHMANN 1908: 396). Az osztj. *sāplem* (AHLQVIST 1880: 130) mellett azonban van *šeplem* 'saugen' is AHLQVISTnál (i. m. 139) változat is.

⁷ 'szopik, nedvességet szív'.

PAIS így vélekedett ezen igékről: „Hogy a magyar *szí* : *szív* meg a *szíp* ~ *szíp* (*szípog*, *szípákol* stb.) és a *szop* szók etimológiailag összetartoznak egymással, alig kétséges, de a viszonyuk nem egészen világos. Valószínűleg hangtani *p* ~ *v* megfelelés esete forog fenn, s így kapcsolhatók hozzá a vogul *sipy* 'szopik'... és az osztják *säplem* 'ua.' igékhez... Eszerint a magyarban **szípø* ~ **szívø* lehetett a kiindulás” (PAIS 1952: 132).

Etimológiai szótáraink így összegezték az összegyűlt ismereteket:

MSzFE: A nyelvjárási *szil* (*szilok*) 'vág, hasít, farag, gyalul; schneiden, spalten, schnitzen, hobeln' alatti egyik magyarázat szerint: „A N. *szil* talán a N. *szí*, *szív* 1. 'húz; ziehen', 2. 'nyújt; strecken, dehnen'... -*l* igeképzős származéka (PAIS: MNy. XLVIII, 130)⁸... – A N. *szí*, *szív* 1. 'húz; ziehen', 2. 'nyújt; strecken, dehnen' igének a *szí*, *szív* 'saugen; ziehen', *szopik* 'saugen' igével való összefüggésére vonatkozóan vö. PAIS MNy. XLVIII, 131 kk.⁹” (MSzFE 3: 589). A *szopik* ige viszont nem szerepel az MSzFE-ben.

TESz: *szív*¹ „Hangutánzó eredetű; talán ősi örökség a finnugor, vagy az ugor korból. – A) Vö.: votj. U. *šupšîmî* 'szopik', M *šupšîni* 'ua.'; cser. *šupšam* 'húz, von; szopik' – „B) Vö.: vog. Szó. *sipy-*, Ju. *sipyøx-*; osztj. Kr. *šje-ptá*, Ni. *še-ptá*, Kaz. *šeptî*, O *špβta* 'szopik'. – A két egyeztetés kizárja egymást, s bár jelentésstanilag kifogástalanok, hangtani nehézségei mindkettőnek vannak. A permivolgai nyelvekkel való egybevetés esetén eredeti szóbelseji **pp*-vel kell számolnunk; ezt a magyar *p*-s változatok is támogatják. Az ugor nyelvekkel való egyeztetés problémája a rokon nyelvi alakok eredeti palatális hangrendje, valamint az, hogy a szókezdő hangnak a magyarban szabályosan *s*-nek kellene lennie. E nehézségeket a szó hangutánzó eredete részben kiküszöbölheti. A m. *szív*¹ alaki viselkedése mindenesetre a szó igen régi keletkezésére mutat. A *szív* igének a *szopik*-kal való származásbeli összefüggése – a szóhasadás alapján – igen valószínű. A *szíp* típusú változatok *p*-jét az etimológia magyarázhatja; de lehet a *p* esetleg a hangutánzás kifejező eleme vagy mozzanatos igeképző is. – Az ige eredeti jelentése 'kivon, kihúz, kiszív'-féle lehetett. Ebből a legtöbb jelentés közvetlen fejlődéssel érthető” (TESz 3: 768b).

TESz: *szopik* „Hangutánzó eredetű. Feltehető kapcsolatára a *szív*¹ igével és a *szíp* szótóval l. a *szív*¹ szócikkét. E szavak eredetileg velaris *j* hangjának az *o*-val való viszonyára l. *piros*. Hasonló típusú hangutánzó szavak a *cuppog*, *cuppan* stb.” (TESz 3: 783a).

Az UEW nem foglalja a *szív* és a *szopik* etimológiájával, mert RÉDEI nyilván nem tartotta ősi örökségünk részének.

EWUng: *szív*¹ 'saugen', *szípó*, *szijhattya* ~ vog., osztj., votj., cser. „Onomatop ⊗ Es hängt mit → *szopik* zusammen... Ähnl onomatop W auch in anderen

⁸ PAIS 1952: 130.

⁹ PAIS 1952: 131–133.

fig. Spr: wog (So) *sipy-* 'saugen' ostj. *soβta* 'ds'; wotj (Uf) *šups̄i-* 'ds'; tscher (B) *šupša-* 'ds; ziehen'; usw. Der etym. Zusammenhang von diesen mit dem ung W ist nicht auszuschließen, wegen der onomatop Natur und einiger phon Schwierigkeiten ist er aber nicht zu beweisen" (EWUng 2: 1441ab).

EWUng: *szopik* „Onomatop ⊗ Es hängt mit → *szív*¹ (vgl haupts Var *szip*) zusammen" (EWUng 2: 1449b)

Van még egy hasonló hangalakú rokon nyelvi szavakat fölvonultató egyeztetés is, amelyben 'szopik; mellbimbó' jelentésű szavak is szerepelnek. Az MSzFE a nyj. *csúp* 'Spitze, Gipfel usw.' szócikkében (1: 128) ezeket a zürjén szavakat is idevonta: zürj. I *tšup* 'Frauenburst', Ud *tšupkedni* 'saugen' (hasonlóan a TESz [1: 573b] és az UEW [1: 44] is), viszont az EWUng nem! Az EWUng-ban a *csúp* szócikkében ez látható: FU **čuppz* 'Spitze' > ma. *csúp* 'Zipfel, Wulst, Spitze' ~ lapp *čuppa* 'Spitze <der Mütze>' (EWUng 1: 235b). Az EWUng eljárását tartom helyesnek, mert a finn és a lapp szó nem áll semmiféle kapcsolatban a szopással. Az SSA (3: 208a) még a lapp szóval sem kapcsolja össze a finn *suippu* 'Spitze, Keil' szót.

A KÉSK ezzel szemben – a TESz-hez (1: 573b) hasonlóan – finn (*suippu* 'Spitze, Keil'), lapp (*čuppa* 'süveg csúcsa') és magyar (*csúp* 'domb, dudor') megfelelőkről is tudni vél: FU **čuppz* > ősspermi **čup* > zürj. *чун* 'сосок, грудь (женская)' (KÉSK¹ 314a, KÉSK² 314a). A KÉSK azonban nem említi meg a cseremis *šupša-* szót.

Aligha lehet kétséges, hogy a wotj. *šups̄ini* 'saugen' összetartozik a zürj. *tšupkedni* 'id.' szóval és annak alapszavával, a *tšup* 'Frauenburst' főnévvel. A szó erősen onomatopetikus jellegével magyarázható a wotj. *s-* ~ zürj. *č-* hangmegfelelés. E szókezdő mássalhangzó ősspermi előzménye akár **š*, akár **č* lehetett, vagy éppen mindkét forma is meglehetett egymás mellett (vö. CSÚCS ET AL. 94–96, 119), az első szótagi magánhangzó pedig talán **o* vagy **u* volt, a szóvégi mássalhangzónak **pp*-nek kellett lennie (vö. i. m. 60–66). A cser. *šupšam* 'húz | ziehen; szív | saugen' igével is ez a helyzet. VERŠININ (2015: 195) feltételezése, miszerint a wotják szó alternative esetleg cseremis *šupšam* jövevényszó lenne: „Оно-мат., или из мар. *шупшаш* 'тянуть; сосать'”, képtelenség. Számomra érthetetlen, hogy BEREZKI cseremis etimológiai szótárában (EWbTsch) nem szerepel ez az ige.

Tehát FP **čuppz-* ~ **šuppz-* 'ziehen; saugen' lehetett az alapalak.

Az ugor nyelvek még inkább azzal tűnnek ki, hogy szokatlan hangmegfeleléseket mutatnak. A vogul nyelvjárások többségében palatális a magánhangzó, csak a tadvaiban van veláris: *šāpkh-*. Hasonló a helyzet az osztjákban is, ahol az obdorszkiban veláris a magánhangzó: *sāp-*, amit STEINITZ így magyarázott: „O *ā* ist unklar; vielleicht Einfluß von 260 O *sāw* 'Brustwarze'” (DEWOS 292); O *soβ-* 'saugen', az O *v* (= *ā*) jelölésről lényegében ugyanígy vélekedett KARJALAINEN is (1905: 171); ez lehetséges ugyan, de mivel a vogulban is ilyesmi lát-

ható, szóba jöhet a „palatális ~ veláris igepár” régisége is. A vog. LM *sippi* (~ *šippi*) szókezdő mássalhangzója, az *s* is a szó onomatopoetikus jellegében lelheti magyarázatát. Ennek alapján így látom ezen obi-ugor szók előzményeit: vog. *šip-γ- ~ *šāp-γ- ~ osztj. *čep- ~ *čāp- < OUG *čep3- ~ *čāp3-. A magyarban, ha csakugyan összetartozik a *szív* és a *szop-ik*, az ősmagyar alak talán *sip3- ~ *siw3- ~ *sap3- lehetett. Ami pedig az ugor alapalakot illeti, ezt tartom valószínűnek: *šip3- ~ *šap3- 'ziehen; saugen'.

Valamikor úgy véltem, hogy egy 19. századi kéziratoss északi osztják nyelvjárási szótár *cén-* (= *šop-*) 'cocy, щелкаю' szava a ma. *szopik* megfelelője, és ezek ketten önálló szócsaládot alkotnak (HONTI 1978: 472; a teljes osztják adatsort l. HONTI 1982: 168), azóta viszont kiderült, hogy ezen osztják szó forrása az itt tárgyalt zürjén lexéma: *šóp-* 'saugen | cocать', POPOV *šóbet-* 'ablecken, absaugen' < zürj. Le *čupi-* 'cocать', I *čup* 'cocok' („Mitteilung von K. RÉDEI”, DEWOS 1526).

A FP *čupp3- ~ *šupp3- és az Ug *šip3- ~ *šap3- közös előzményeül a finn-permi rekonstrukciómot gondolom valószínűnek.

2.1. Az *ér* főnevek etimológiájának revíziója

BEKE cseremiszi szótárának adatai tanulságosak az etimológia revíziója szempontjából: P B stb. *šer*, M UP stb. *šer*, K *šār* 'ér | Ader', B *βür-šer*, M *βür-šer*, K *βār-šār* 'vérér | Blutader', B *kit-šer*, M *kit-šer*, KŠ *ki-t-šār* 'ütőér | Schlagader', CK *βüt-šer*, K *βät-šār* 'vizer, vízréteg | Wasserschicht' (MNySz 7: 2319–2320; vö. *βür* 'vér', *kit* 'kéz', *βüt* 'vz').

Tehát a meglehetősen távoli rokon nyelv, a cseremiszi is ugyanazon hangalakú szóval fejezi ki a 'vérér' és a 'vizer' fogalmát, továbbá más nyelvekben is ez a helyzet (l. a magyarországi etimológiai szótárak idézte latin és német adatokat), ezért én is azon a véleményen vagyok, hogy a két szócsalád valójában egy, amelynek a magyaron kívül vogul, osztják, zürjén, votják és cseremiszi tagja van (ezeket l. fentebb), és amely ősi szócsaládnak finnugor alapnyelvi alakja *šer3 vagy *šār3, jelentése pedig 'Wasserader, Quelle; Ader, Blutader' lehetett. Ennek az egyeztetésnek sem hang-, sem jelentéstani akadályja nincs. Ezt belátva némileg érthetőnek tűnik HORVÁTH indignálódottan tett kijelentése, miszerint furcsállja, hogy a 'vérér' jelentést minősítették a szótárak régebbinek a 'vizer' jelentéssel szemben. Gyaníthatólag azért preferálták a HORVÁTH által elmarasztalt etimológiai szótárak a 'vérér' jelentést eredetiként, mert egyrészt RÉDEI (1965a) cikke az MSzFE és a TESz munkálatainak szinte utolsó fázisában jelent meg, másrészt pedig ő határozottan két külön etimológiai szócsaládról írt, ill. ezek magyar tagjának a magyarban való egybeesését állította.

RÉDEI (1965a: 118) szerint a magyar *ér* főnév egy 'vérér' és egy 'patak' jelentésű ősi szó együttes képviselője.

Az MSzFE mind az *ér* 'Ader', mind az *ér* 'Bach' szócikkében megemlíti, hogy e két szót korábban azonosnak tartották, mivel hasonló jelentésű szópárok más nyelvekben is vannak, de – RÉDEI nyomán – valószínűbbnek minősítette etimológiai különbözőségüket (MSzFE 1: 159–160).

„Magam azokkal értek egyet, akik egyetlen, sokjelentésű igét látnak *ér* igékben” (HORVÁTH 2014: 213). Mint a fentiekben látható, sok mindent kellett szóvá tennem a HORVÁTH eszmefuttatásában kifejtettekkel kapcsolatban, ezzel a kijelentésével azonban – amely nem tekinthető újdonságnak az uráli etimológiai kutatásokban – teljesen azonosulok, nekem ugyanis régóta ez a meggyőződésem.

A fentiek alapján biztosra veszem, hogy *ér* igénk finnugor eredetű, és gazdag jelentésköre belső fejlődés eredménye lehet, amire BÁRCZI (1952: 355–356) fenti szavai is utalnak, de a törökségi kapcsolat esetleg befolyásolhatta jelentéseinek bővülését, miként ezzel RÓNA-TASON kívül PAIS (1945: 20), BÁRCZI (SzófSz 65, 1952: 355–356), LAKÓ (1952: 369) és KATZ (1971: 146) is számolt. Ezen igének és az *ér* 'vérér', 'vizer' jelentésű főneveknek ún. nomenverbumból magyarázott közös forrásszavát pedig teljes képtelenségnek tartom.

3. ezüst

MSzFE: „Valószínűleg átvétel a korai permi alapnyelvből”, vö. zürj. *ez-ís* 'Silber', votj. *azves* 'id.; silbern' (169), *oz-ves* 'id.' (WWSch 11a). „A permi szó átkerült az oszétba... Esetleg feltehető, hogy az oszét szó a magyarból származik” (MSzFE 1: 170). Egészen pontosan így ír erről e szótárunk a most következő hosszabb idézetben:

„*ezüst* 'Silber; silbern'... Elvonással: R. *üst, öst* ua. (NySz.)¹⁰].

Valószínűleg átvétel a korai permi alapnyelvből, vö. zürj. (WUo.)¹¹ V. AV. Sz. Pecs. Lu. Le. I. Ud. *ez-ís* 'Silber' | votj. (MUNK.)¹² Sz. M. J. K. *azves* ua.; (WICHM.)¹³ G. J. MU. Uf. *azves* 'ua.; silbern'...

A zürjén és a votják szó elhomályosult összetétel. Az összetétel előtagjának (zürj. *ez-*, votj. *az-*) feltett 'fehér' jelentése (WICHMANN Vir. 1897: 23;¹⁴ JSFOu. XVI/3: 5¹⁵) nem bizonyítható... Az utótag (zürj. *-ís*, votj. *-ves*) valószínűleg azonos a m. *vas* ~ finn *vaski* 'Erz, Kupfer' stb. szókkal.¹⁶ Az ősspermi alak **ezv3šk3*

¹⁰ NySz 1: 728–729.

¹¹ SWSch 43a.

¹² VNYsz 19.

¹³ WICHMANN 1954: 45.

¹⁴ WICHMANN 1897: 23–24.

¹⁵ WICHMANN 1899: 5–6.

¹⁶ L. a *vas* alatt (MSzFE 3: 675–678).

lehetett... a fenti szavakon kívül ugyanazon utótaggal alakultak a következő szók is: zürj. (WUo.)¹⁷ V. Sz. Pecs. Lu. Le. I. Ud. *oz-ış* 'Zinn; (V. Lu. Le. auch) zinnern' ~ votj. (MUNK.)¹⁸ *uzveš* 'Zinn' ~ vog. (WV. 19)¹⁹ FK.²⁰ *óatpəs*, P. *atpəš*, Szo. *ātβəs* 'Blei'.

A magyar és a permi szavak hangtani okokból nem vezethetők vissza közös fgr. előzményre, nem is szólva ennek tárgyi nehézségeiről. Viszont a hangalak hasonlósága és a jelentés azonossága miatt elválasztani sem lehet őket egymástól...

A permi szó átkerült az oszétba: *ævzīst*, *ævzestæ* 'Silber'... Esetleg feltehető, hogy az oszét szó a magyarból származik..." (MSzFE 1: 169–170). – Itt tulajdonképpen a RÉDEI (1964: 261, 1969: 332, 2002: 31) ajánlotta etimológiáról van szó.

TESz: „A magyar és a permi szók alánból való származtatása nem fogadható el... A magyar szóvégi *t* eredetére kielégítő magyarázat nincs. A szó mindenestre *t* végződéssel került át az oszétbe is, talán éppen magyar közvetítéssel; vö. osz. *ævzīst*” (TESz 1: 821a). Ez tehát megegyezik az MSzFE nézetével.

KĚSK: Őspermi **ez-weš* 'ceпeпo' > zürj. *ezış* 'ceпeпo' ~ votj. *azveš* 'id.' (KĚSK¹: 331b–332a, KĚSK²: 331b–332a), itt tehát a KĚSK az MSzFE nézetét képviseli, vö. továbbá: őspermi **oz-eš*, **oz-weš* > zürj. *ozış* 'олово' ~ votj. *uzveš* 'id.' (KĚSK¹ 203b, KĚSK² 203b).

Az UEW már nem is tartalmazza ezt az összevetést, tehát törölte *ezüst* szavunkat a finnugor eredetűnek tekintett szókincsből.

Az EWUng (1: 346b) lényegében a TESz-ével azonos véleményt közöl.

Az *ævzīst*, *ævzestæ* 'ezüst' jelentésű oszét szót TRUBAČĚV a litván *žvaigždė* 'звезда', lett *zvaigzne* 'id.', óorosz *svāigstan* (acc. sg.) 'сияние, свет' és a szláv (pl. orosz *звезда*) 'csillag' rokonságába vonta (TRUBAČĚV 1980: 182, még vö. HELIMSKI 2002: 108). TRUBAČĚV szerint az összláv alak **zvězda* lehetett, míg hagyományosan (IE **ǵh₂oǵ-* 'блеск, сияние' >) **gvězda* formában rekonstruálták (TRUBAČĚV 1980: 182). Az oszét szónak a balti és a szláv lexémákkal való egyeztetése teljesen plauzibilisnek látszik; ez esetben azonban az oszét szónak valamely finnugor nyelvből való származtatása szükségszerűen esik, a magyar *ezüst* *t*-jének magyar–oszét kapcsolat során kialakult oszét hatásként éppenséggel már értelmezhető lenne.

RÓNA-TAS: „It is only Os fr which the /t/ in H can be explained. The Os word has no etymology within the Ir or even IE lgs. It has been compared with

¹⁷ SWSch 187a.

¹⁸ VNySz 95.

¹⁹ KANNISTO 1919: 19.

²⁰ KO.

PSI *gvězda > *zvezda* 'star' by PETERSSON, cited by ABAEV and later by TRUBAČEV (1974–1995/7: 181–182)²¹ and others. In this case, *æ*- would be a prothetic vowel, and the *zv-* > *vz-* change would have occurred in Os. The semantic part would require associations like *sun* → *gold* and *moon* → *silver*. This is hardly acceptable. At any rate, the Perm, Os and H words cannot be separated, and H and Os contain the final *-t*, which is absent fr the Perm words. See also the Ir word for 'silver' *arzata 'silver' > Os *ærzæt* 'ruda' (ABAEV 1958–1989/1: 187–188),²² cf. OIr Avestan *ærzata* 'silver', OPe (*a*)*rdata*, Mİr Khot *āljsata* (BAILEY 1979: 25), Khwar *ažyd* (BENZING 1983: 136), Nİr Yazdı *āldi* < IE **Hark-* 'white, silver' > Lat *argentum*, Arm *arcat*' (RTA 2011b: 1331–1332).

Megjegyzések

A régi nyelvi és nyelvjárási *üst*, *öst* 'ezüst' kialakulásával kapcsolatban kívánok magyarázatot előadni, amely az *ezüst* szónak a beszélők általi esetleg téves elemzésen alapul. Ennek az alapja pedig az *ez*, *e* határozott névelő. Ennek létét és létrejöttét SZABÓ GÉZA igyekezett tisztázni: „... megállapíthatjuk, hogy a peremnyelvjárásainkban, külső nyelvjárásszigeteinken jelentkező *ez*, *e* ~ *ēz*, *ē* határozott névelőt mint »ritka kivételt« a közelre mutató névmásból származtatni, s így párhuzamos fejlődésűnek tekinteni az *az*, *a* határozott névelővel több okból sem megnyugtató. A magas hangú névelőnek a közelre mutató névmásból való magyarázatát számos tény teszi problémássá: A magas hangú névelő nyelvjárásainkban igen nagy területről – még hozzá a peremnyelvjárásokból, illetőleg közelükből – kimutatható. Minden valószínűséggel a magas hangú névelő nyelvjárásainkban sok góci jelenség. A magas hangú névelőnek a mély hangúval való párhuzamos fejlődését kétségessé teszi az a tény, hogy a nyelvtörténeti adatok a mély hangú névelő kialakulásának elsőbbségét vallják. A határozott névelőnek anaforikus szerepű névmásból való magyarázata ugyancsak ellene szól annak, hogy a magas hangú névelő az *ez* közelre mutató névmásból alakult volna ki. Ugyanakkor a palócban a birtokos névmás elhomályosult előtagjaként meglevő magas hangú *ez*, *e* határozott névelő – bizonyíthatóan – hangrendi illeszkedés eredményeként jött létre. Az *ē-ző* moldvai csángó nyelvjárások zárt *ē*-t felmutató névelője az *á* előtti *a* disszimilációjának tekinthető. A peremnyelvjárások sajátos hangtani viszonyai, továbbá a hangrendváltással kapcsolatban felhozott analóg esetek a magas hangú névelőnek hangtani úton – a mély hangú névelőből – való keletkezését nagyon is valószínűvé teszik” (SZABÓ 1975: 43, még vö. KÁLMÁN 1994: 57, I. GALLASY 1992: 745). Az tehát biztos, hogy van (vagy legalábbis volt) *ez*, *e* hangalakú határozott névelőnk, amely így persze nem a közelre mutató *e*, *ez* névmásból keletkezett. A régi nyelvi és nyelvjárási *üst*, *öst* valóban el-

²¹ TRUBAČEV 1980: 182.

²² ABAEV 1959: 187–188.

vonással keletkezhetett, amint ezt az MSzFE (1: 169) állítja, mégpedig – szerintem – a nyelvterület egyes részein jelentkező másodlagos *ez*, *e* névelőnek a szóalakba történt beleértésével majd a szóalaknak eszerinti ketté bontásával, tehát *ezüst* > *ez üst*, miként például az *apotheca* > > *a patika* (TESz 3: 131a) és az *alombik* > *a lombik* (TESz 2: 787b) esetében is történt (még vö. *a zacskó* > *az acskó*, *a zászló* > *az ászló*). KISS JENŐ kollégám volt szíves kommentálni ezen fejtegetésemet: „Az *apotheca* és *a patika* viszonya nem azonos az *ezüst* és az *ez üst* viszonytal, ti. az utóbbiban a második tag önálló szó, méghozzá régi is, a *patika* ezzel szemben nem is régi, s nem volt korábban önálló szó, hanem azzá lett” (levélbeli közlés). Ehhez azt kell hozzáfűznöm, hogy az egyes nyelvi változások nincsenek időhöz kötve (ilyenek pl. különösen a kontamináció, a szóhasadás, a téves szóelemzés következtében kialakuló szóváltozatok, az asszimiláció, a diszsimiláció), ismételten jelentkezhettek. Az általam feltételezett *ezüst* > *ez üst* változás *üst* eleme valóban már egy korábban is létezett lexémával alkot homónímiát, talán éppen ennek köszönhető, hogy a nyelvterületen csak igen szűk elterjedtségű.

Az MSzFE (1: 169) az ’ezüst’ jelentésű zürjén *ez-ış*, votják *az-veş* szavak kapcsán ’ón, cin’ jelentésű zürjén *oz-ış* és votják *uz-veş* szavakat megemlítve ez utóbbiak etimológiai megfelelőjeként aposztrofálja a vog. KO *óatφas*, P *atφas*, So *ātβas* ’Blei’ lexémákat, mintha ezek utótagja (a *-φas* stb.) is a magyar *vas* megfelelője lenne. A nagy vogul szótárak déli és (részben) keleti adatai azonban kétséget ébreszthetnek e feltevés jogosságát illetően, vö. K *oātkwēs*, *oātkhwēs*, *ātkhwēs*, T *āitkhuš*, de: N *ātweš*, LM *ātweš*, *ātweš*, *ātweš*, LU *ātweš*, P *oātweš*, *atweš* ’ólom; Blei’ (M-WWb 58a), TJ *etküš*, TČ *etküš*, KU *öät,kβš*, KM *öät,kβš*, LM *atextš*(!), de: P *a tβš*, VNK *ā tβš*, VS *ā tβš*, LU *a tβš*, LO *ātβāš*, So *ātβās*, KO *öät tβas* ’Blei’ (K-WWb 131b), KO *óatφas* ’id.’ (KANNISTO 1919: 19). Itt az utótagok zavarba ejtő különbséget mutatnak: (KANNISTO) *-küš*, *-kβš* ~ *-φas*, *-βas*. A fenti vogul szó eredetével kapcsolatban valamikor volt egy megoldási kísérlet: „*ātkues*, *ātweš* wog. ’Zinn, Blei’. Diese beiden verschiedenen Bedeutungen werden dadurch näher bezeichnet, dass Zinn *mańs-ātkues* (*mańs* wogulisch) und Blei *pesken-ātweš* (*pesken* Schiessgewehr) genannt wird. Das Wort *ātkues*, wovon *ātweš* eine verbrauchtere Form ist, hat offenbar zwei Bestandtheile *āt* und *kues*, welcher Letztere wahrscheinlich sam. *kues* Metall ist. Der erste Theil *āt* ist nicht bestimmt erkannt, aber vielleicht offenbart sich darin dasselbe Wort, das in den tatarischen Sprachen in der Gestalt *aq* ’weiss’ vorkommt” (AHLQVIST 1890: 5). MUNKÁCSI okkal háritotta el ezt a feltevést: „A KV.²³ *oatkwēs* elemeire nézve már AHLQVIST mondott véleményt... utalván a szamojéd *kues* ’Metall’ s a tatár *ak* ’weiss’ szóra, úgy hogy *oatkwēs* mint összetétel ezt jelentené: ’weisses Metall’. Nem gondolhatjuk, hogy valamely vogul fémnév a

²³ Kondai vogul (K).

szamojédból került volna, különösen midőn az osztjákban nem találunk megfelelőit” (ÁKE 250). Az AHLQVIST említette szamojéd szó egyébként a szelkupból való, ennek etimológiáját l. JANHUNEN 1977: 175.

Talán arra is érdemes kitérni, lehet-e közük a finnugor nyelvi szavaknak egymáshoz és ezeknek az oszét szóhoz. Az *ezüst* alatt az MSzFE előadta magyarázat – miszerint: „A szóvégi *-t* talán szórványos *-(s)k > -(s)t* változás eredménye, vö. *vaskos ~ vastag (vas ~ finn vaski)*; N. *fostos ~ *foskos (fos ~ finn paska)*” (MSzFE 1: 169–170). A ma. *vas* osztják megfelelője, a V *wāγ* stb. szokatlan képviselést mutat, amelyet így magyarázhatunk: „Für eine Entwicklung FU **šk > ostj. γ, χ* ist *wāγ* das einzige Beispiel. Die ungewöhnliche Lautentsprechung kann möglicherweise durch eine Entwicklung FU **šk > Ug. *sk > *ks > > γ* erklärt werden” (UEW 1: 560). Esetleg a ma. *vas* is részben hasonló utat járhatott be: U **waške* ’irgendein Metall, ?Kupfer’ (i. h.) $>$ Ug. **waskə* $>$ $>$ ósma. **waškə ~ *wašə*; részben a **waškə* szolgálhatott derivációs tőként, amelyben a szibilánshoz fonetikailag sokkal közelebbi *t* fölválthatta a *k*-t. Nem lehetetlen, hogy az *üst* analógiás hatása is érvényesült abban, hogy *ezüst* szavunk szóvégi *-t*-t kapott. Jónéhány hasonló, inetimologikus mássalhangzóval bővült szavunk van, pl. *vastag ~ vaskos, fos ~ fostos, győztes, nyertes, vesztes, éltes, nehézkes*.

Az itt tárgyalt fémnevek kapcsán most egy meglehetősen eretnek ötlettel rukkolok elő. Látván, hogy a vogulban és az osztjákban az ’ezüst’, az ’ón’ és a ’cín’ nem különülnek el szigorúan egymástól, ezért jelzős szerkezetekkel próbálták többé-kevésbé egyedíteni őket, vö. vog. N *āln*, LM LU *āln*, K *āln*, *oāln* ’ezüst, pénz | Silber, Geld, Münze’ (M-WWb 383b), N *ātweš*, LM *ātweš*, *ātweš*, *ātweš*, LU *ātweš*, P *oātweš*, *atweš*, K *oātkwēs*, *oātkhwēs*, *ātchwēs*, T *aitkhuš* ’ólm; Blei’ (M-WWb 58a), *khaim* ’hím’: LM LU *kh. atweš*, P *kh. oātweš* ’ón; ólm | Zinn; Blei’ (M-WWb 71a), TJ *etküš*, TČ *e’tküš*, KU *öät/kβš*, KM *oä t/kβs*, KO *oä t/βəs*, P *a t/βš*, VNK *ā t/βš*, VS *à t/βš*, LU *a t/βš*, LM *ateχtš(!)*, LO *ātβāš*, So *ātβās* ’Blei’ (K-WWb 131b), továbbá: T *sairan-γār*, *-khar* ’fehér; ezüst rubel | weiß; Silberrubel’ (*khər*, *khār*, *kur* ’valami, ember, lény; etwas, Wesen, Mensch’, *sairan* ’fehér; weiß’; M-WWb 80b, 81b, 515a), osztj. V Vj *nāyi wāγ*, DN *nōwə-wāχ*, DT *nāwə-wāχ*, AHL. *navi-voχ* ’Silber’ (*nāyi* stb. ’белый; weiß’, *wāγ* stb. ’металл, железо; Metall, Eisen’; DEWOS 631–632, 991, 1567), Kaz *seļ-wōχ*, Sy *seļ-ōχ*, O *seļ-ōχ* ’Silber(geld)’²⁴ (vö. V *ʔeļəγ*, Kaz *seļ*, O *seļ* ’чистый; rein’; DEWOS 1512), AHL *navi-lolpi* ’Zinn’ (DEWOS 991). A magyarban is ez volt a helyzet, sőt: színnév alkalmazásával különböztették meg az ólmot és az ónt: *fekete ólm ~ fekete ón* ’Blei’, *fehér ólm ~ fehér ón* ’Zinn’ (MSzFE 3: 498–499). Mivel a ’fehér’ melléknév fémnév jelzőjeként a vogulban, az osztjákban és a magyarban is megjelent, feltételezem, hogy a titokzatos vog. TJ *etküš*,

²⁴ Talán ezek ellentétéként született meg az osztj. CAST *ēt-wāχ*, KoP Kr *āt-wāχ* ’Eisen’ (vö. V *elā*, KoP Kr *āt*, *āt* ’простой; einfach’, DEWOS 68–69).

KO *òǎ ʔβəs*, P *a ʔβš*, LO *ātβāš*, So *ātβās* stb. 'Blei' összetételnek a *'fém, vas' előtti rejtélyes eleme, az *et-*, *òǎ ʔ-*, *āt-* is 'fehér' jelentésű lehetett. A cseremiszenben is hasonló a helyzet: *βulnǫ* 'Zinn' ~ *βüt-βulnǫ* 'Blei', vö. *βüt* 'Wasser' (l. 5. *ólom, ón*), itt a 'fénylő víz' hivatott a fém jellegét kiemelni. Ugyanezt láthatjuk a mordvinban is: E *valdo kive* 'Zinn' (MdWb 2: 788a), vö. *валдо* 'свет; светлый, яркий' (ĚRSI 101b), a mordvin *kive* 'kő' (~ finn *kivi*, ma. *kő*) önállóan is 'Zinn, Blei' jelentésű is (MdWb 2: 788a); (MÜLLER) *ráusche-kíwe*, *payше-куве*, (FISCHER) *ráusche-kíwe* 'свинец' (MATICSAK 2016: 93), vö. *ravužo*, *raužo*, *ravžo* 'schwarz, dunkel, braun' (MdWb 3: 1887b).²⁵

A finnugor nyelvek 'ezüst' jelentésű szavai nemcsak a köztük lévő kapcsolat miatt tűnnek rejtélyesnek, hanem a permi nyelvek 'ón, cin' jelentésű szavai miatt is: zürj. *oz-íś*, votj. *uz-veś*, ezek ugyanis kísértetiesen emlékeztetnek az 'ezüst' jelentésűekre: zürj. *ez-íś*, votj. *az-veś*. Az biztos, hogy ezek utótagja a magyar *vas* megfelelőjét tartalmazza, ami pedig a két szópár előtagját illeti, nyilván igaza van az MSzFE-nek, hogy azoknak is közük van egymáshoz, sőt: azonosak. A két fém színe hasonló, világos (az ólom is, miután megkapartuk a felszínét, fénylik), nem csoda hát, hogy az etimológusok – legalább az 'ezüst' esetében – 'fehér' jelentésű szóra gyanakodtak, amelynek egyébként nincs nyoma a permi nyelvekben. Ehhez még vö. ÁKE 248.

A zürj. *oz-íś* 'Zinn; zinnern' (SWSch 187a), *oz-íś* 'Zinn' (SWb 1: 714b) ~ votj. *uz-veś* 'олово, Zinn; lyijy, Blei' (WWSch 304b); zürj. *ez-íś* 'Silber' (SWSch 43a), *ezíś* 'Silber; Silber-' (SWb 1: 195b) ~ votj. *az-veś*, *oz-veś* 'reines Silber' (WWSch 11a, 185b) adatok láttán én is úgy vélem, hogy ezen összetételek előtagja bizony 'fehér' jelentésű szó lehetett, bár – amint az MSzFE (3: 676) írja – ez nem igazolható, de, úgy hiszem, az imént felsorolt tényekkel indirekt módon valószínűsíthető. E szemlélet mellett szólnak az említett vogul, osztják és magyar fémnevek. Ugyancsak egyetértve WICHMANN felfogásával, úgy vélem, hogy a permi 'Silber' és 'Zinn' jelentésű szavak azonos elemekből létrejött összetételek, amelyek a hasonló vizuális hatást kiváltó két fém megkülönböztetése végett jelentéshasadást és hangtani elkülönülést szenvedtek el. Szerintem éppen ilyen háttérnek köszönhető, hogy a vog. TJ *etküš* stb. 'ólom' jelentésűvé vált. Mindezek alapján azt is megkockáztatom, hogy a finnugor alapszavakban lehetett *äsš-wáškš hangalakú, 'valamilyen világos színű fém' jelentésű összetétel is. Ez a rekonstrukció a permi szók (zürj. *ez-íś* ~ votj. *az-veś*, zürj. *oz-íś* ~ votj. *uz-veś*) kifogástalan előzménye lehet, de a vogul (*òǎ ʔβəs*, *a ʔβš*, *ātβās*) szó megengedné a FU *ätš-wáškš formát is, míg a magyar (*ezüst*) csak ezt az utóbbit az általános hangtörténeti tendenciákra gondolva. Mégis az *äsš-wáškš alakot tartom nagyon valószínűnek, főleg a permi adatok miatt. E re-

²⁵ MATICSÁK SÁNDOR kollégám levélben hívta fel figyelmemet ezen mordvin adatokra; ezúton is köszönöm szívességét.

konstruktum esetén a magyar szó *z*-je a *fészék sz*-éhez hasonlóan értelmezhető (l. HONTI 1983: 115): az ugor alapnyelvben FU **äsš-waškš* > Ug **äθš-waškš* változásnak kellett történnie, majd az ősmagyarban az összetétel második tagjának *š*-e a képzési hely tekintetében részlegesen magához hasonította a **θ*-t: Ug **äθš-waškš* > ősm. **äsš-wašš*, és ebből formálódhatott szórványos **-s-* > **-z-* zöngésüléssel szavunk mai alakja. Ezen alapnyelvi szónak az egyes elemei az utódnyelvekben (a permiben, a vogulban és a magyarban) elhomályosultak, és ezért nem várt hangváltozásokat is elszenvedhettek.

Észrevételeim a fenti RTA-idézethez:

(1) Ha TRUBAČĚVnak a mások nyomán adott magyarázata helyes, akkor az oszét szó mégsem áll elszigetelten szűkebb és tágabb rokonsága körében.

(2) Oszét nyelvtörténeti ismeretek nélkül természetesen nem tudom megítélni, mennyire lehetett valószínű egy protetikusan magánhangzó megjelenése az 'ezüst' jelentésű oszét szóban.

(3) A jelentéstani ellenvetés súlyát erősen csökkenti, hogy a fenti óporosz *svāigstan* szó jelentése 'сияние, свет', és ha a TRUBAČĚV idézte balti–szláv lexéma őse a hagyományos rekonstruktumú indogermán **ǵh̥uoi-* 'блеск, сияние' szó volt, akkor természetesnek tűnhet, hogy a „fehér” fénnyel ragyogó fém névévé vált.

(4) Kétségtelen, hogy nehéz lenne a votják, a zürjén, a magyar és az oszét szót mereven elkülöníteni egymástól, valamiképpen közük lehet egymáshoz, legalábbis a finnugor nyelvi szavaknak egymáshoz egészen biztosan.

(5) Ha a latin *argentum* 'ezüst' szót és a társaságában idézett iráni szavakat RÓNA-TAS esetleg egymással valamilyen kapcsolatban lévőnek vélte, nos, azok hangalakilag erősen eltérnek az oszét *ævz̥st*, *ævzestæ* 'Silber' szótól (még vö. ERNOUT – MEILLET 2001: 45b–46a); én legfeljebb arra merek gondolni, hogy azon iráni szavak hatásával lehetne magyarázni az oszét 'ezüst' protetikusan magánhangzóját, ha mégsem az ősmagyarból származnék.

Summa summarum: finnugor eredetű *ezüst* szavunk kísértetiesen egybecseng az oszét szóval, és a fentiek alapján legfeljebb csak arra gondolhatok, hogy az oszét szó esetleg magyar jövevény (hasonlóan: TESz 1: 820b), de az MSzFE (1: 170) állásfoglalásával ellentétben nem lehet permi eredetű az oszétban, hiszen a votják és a zürjén szó nem tartalmaz szóvégi *-t*-t!

L. még 6. *ólom, ón*.

4. *lel*

A SKES (2: 323) szócikke fölöttébb rövid: a finnségi adatok felsorolása után egyenlőségjellel kapcsolja össze őket a magyar igével, vagyis minimális kétséget sem támaszt az ősi rokonságot illetően, így tehát a sokkal későbbi MSzFE-vel azonosan ítéli meg.

Az MSzFE megfelelőként ezeket közli: fi. *löytää*, észt *leidma*, *leian* 'finden'. A ma. *lel*- igének van nyelvjárási *lél* megfelelője is. „A finnugor alapalak: *lewδä-” (MSzFE 2: 397).

A TESz állásfoglalása megegyezik az MSzFE nézetével (TESz 2: 747ab).

Finn és észt kollégáinknak az utóbbi közel fél évszázadban a finnségi szók eredeztetésével kapcsolatos nézeteit számbavéve, az olvasó szinte kapkodhatja a fejét a nagy tarkaság láttán. Most ezeket veszem sorra.

T. ITKONEN „forradalmi” magyarázatának lényege: „Ruotsin *hitta*-verbin nykyinen valtamerkitys on ’löytää’, ja samaa merkitsevät muun ohessa myös norjan *hitta* ja tanskan *hitte*. Englannin *hit*, joka yleensä katsotaan muinaisskandinavaiviksi lainaksi, merkitsee taas ensi sijassa ’lyödä, iskeä’. Näitä kahta merkitystä silloittaa luontevasti merkitys ’osua, sattua jhk., kohdata, tavoittaa jk’, joka tunnetaan yleisenä sekä skandinavaiviselta taholta että englannista” (T. ITKONEN 1970: 14, 1993: 80).²⁶

HÄKKINEN (1983: 322) kétségesnek találta T. ITKONEN azon indokolását, amely a finnségi szók és a ma. *lel* egyeztetésének elvetését kívánta igazolni, hogy csak távoli rokon nyelvekről van szó, és szerinte igenis magyarázhatók közös előzményből. Lényegében ugyanezt adta elő első etimológiai szótárainak egyikében is (HÄKKINEN 1990: 161). Később HÄKKINEN (2002: 37–38) azt közölte, hogy egyesek a „finnségi ~ magyar” egyeztetésen kívül a *lyö*- ’üt’ ige ősfinn előzménye derivátumának tekintik a finnségi szócsaládot, és itt az SSA 2: 132-re utal. Legutóbbi etimológiai szótára szerint a távoli rokonság miatt azzal is számolni kell, hogy a finnségi szó az ősfinn *lewe- (> finn *lyö*-) származéka, de ennél is jobbnak tekinti SCHALIN most ismertető feltevését. Majd a végkövetkeztetése – horribile dictu – így szól: „Unkarin sana kuuluu samaan yhteyteen korkeintaan sillä tavoin, että se olisi laina samasta indoeurooppalaisesta sanaperheestä kuin itämerensuomen *löytää*” (HÄKKINEN 2007: 658).²⁷

SCHALIN (2004) új etimológiai javaslat a finnségi szócsaládot illetően: korai ősgermán eredetűnek véli, de azt is lehetségesnek tartja, hogy még korábbi jövevényszó az előgermánból vagy egy északnyugati indogermán idiómából (SCHALIN 2004: 27–31). Az előbbi problémamentes eredetmagyarázatnak tekinti: „sm. *löytää* < mksm. *leütä- (< kksm. *lewtä-) ← kgm. *χleutan > misl. *hljóta*, mr. *liuta* ’saada (erit. osakseen, käsiinsä tai osallensa arpomalla), saavuttaa, ta-

²⁶ „A svéd *hitta* ige elsődleges mai jelentése ’talál’, ugyanezt jelenti egyebek közt a norvég *hitta* és a dán *hitte*. Az angol *hit*, amelyet általában ősskandináv jövevénynek tartanak, elsősorban ezt jelenti: ’üt, csap’. Ezt a két jelentést természetesen kapcsolja össze a ’vmit elér, vová jut, eltalál, megcéloz’, amely általánosan ismert mind a skandinávban, mind az angolban” (T. ITKONEN 1970: 14, 1993: 80).

²⁷ „A magyar szó legfeljebb csak akkor tartozhatna ebbe az együttesbe [ti. a finnségi szócsaládba, H. L.], ha ugyanazon indogermán szócsaládból származna, mint a finnségi *löytää*” (HÄKKINEN 2007: 658).

voittta, kohdata, löytää, jne' ('erlangen, zuteil werden, erhalten'), ms. *hliotan*, megl. *hléotan* 'arpoa, saada (erit. osallensa arpomalla tai osakseen, käsiinsä, saavuttaa, tavoittaa (erlosen, erlangen)'), mys. (*h*)*lioazan* 'arpoa, ennustaa, taikoa/loihtia, voittaa arvonnassa... [Bekezdés] Originaalin ja lainan merkitysten läheisyys on ilmeinen..." (SCHALIN 2004: 27).²⁸ Ezután hosszasan fontolgatja a finnségi szónak és feltett germán forrásának hangtani viszonyát, a hangváltozások mikéntjét, majd ekként folytatja: „Edellä käsitetylle etymologialle on siis fonologisin kriteerein vaikea asettaa takarajaa, jonka jälkeen lainautumisen on täytynyt tapahtua. Originaali kgm. *χleutan > misl. *hljóta* jne. olisi äännelakeja soveltaen palautettavissa esigermaanin muotoon **kleud-a-*, jonka tarpeeksi varhain esi- tai varhaiskantasuomalaiseen kielimuotoon lainautuneena olisi pitänyt päätyä asuun **lewtä-* tai **lewðä-*, joista kummastakin olisi kehittynyt mksm. **leütä-*” (SCHALIN 2004: 29).²⁹

Az UEW már hajlik az időközben megjelent, T. ITKONEN-féle magyarázat elfogadására: ?[finn, észt] ~ ?magyar. „Möglicherweise sind die ostseefinnischen Wörter Ableitungen von finn. *lyö-* 'schlagen, prügeln' (< urfinn. **leve-* < **lewe-* 'werfen, schießen' FU) in urfinn. Zeit: **levtä-* > **leütä-*. Die semantische Entwicklung kann 'schlagen' → 'einen od. etw. treffen, geraten' → 'finden' gewesen sein. In semantischer Hinsicht vgl. schwed. *hitta* 'finden' ~ engl. *hit* 'schlagen, stoßen, treffen'” (UEW 1: 247).

Az EWUng-ban lényegében az UEW nézete olvasható: „Unbest Urspr, evtl Erbw aus der fgr Z... Außer der entfernten Verwandtschaft leidet die Erklärung daran, daß die veglichenen finn und est W als Abl ebenso auch in die etym Familie von → *lõ* gehören können; zu dieser Möglichkeit vgl: engl *hit* 'schlagen, stoßen, treffen: schwed *hitta* 'finden'” (EWUng 2: 886b). Meglepő módon azonban a *lõ* szócikkében utalás sincs erre a lehetőségre (EWUng 2: 910ab)...

Az SSA (2: 132b) – nyilván T. ITKONEN ötlete nyomán – ugyanezt képviseli.

Az EES (235a) állásfoglalását egyenesen meghökkenítőnek találom: az észt *leida-* igét és finnségi megfelelőit ugyanis az ősgermán *χleutan (vö. óizlandi *hljóta* 'kap, jön, elér, talál', ósvéd *liuta* 'id.') igéből eredezteti – nyilván SCHALIN ötlete nyomán, bár a szótár etimológiai irodalomjegyzékében nem szerepel

²⁸ „finn *löytää* < ősfinn **leütä-* (középfinn **lewtä-*) ← ősgermán *χleutan > óizlandi *hljóta*, ósvéd *liuta* 'kap (főleg: részesül vmiből, megszerez, megkap sorshúzással, szert tesz vmire, elér, eltalál, talál stb. (erlangen, zuteil werden, erhalten)', ónémet *hliotan*, óangol *hléotan* '(ki)sorsol (főleg: részesül vmiből, megszerez), megkap sorshúzással, szert tesz vmire' (erlosen, erlangen)', ófelnémet (*h*)*lioazan* '(ki)sorsol, jósol, büvöl/varázsol, sorsoláson nyer'... [Bekezdés] Az eredeti szó és a jövevényszó jelentésének közelsége nyilvánvaló” (SCHALIN 2004: 27).

²⁹ „Az előzőleg bemutatott etimológiának fonológiai kritériumokkal nehéz olyan határvonalat húzni, amely után a szókölcsonzésnek meg kellett történnie. Az eredeti ősgermán *χleutan > óizlandi *hljóta* stb. a hangtörvények alkalmazásával előgermán **kleud-a-*ra lenne visszavezethető, amelynek elég korai elő- vagy korai ősfinn nyelvi formában kellett volna **lewtä-* vagy **lewðä-* hangalakúvá válnia, és ezek mindegyikéből ősfinn **leütä-* fejlődött volna” (SCHALIN 2004: 29).

SCHALIN írása –, majd megjegyzi, azt is feltételezik, hogy a *löö-* 'üt, csap' (~ finn *lyö-*, ma. *lő*) tövéből képződött – nyilvánvalóan ez meg T. ITKONEN ötletének átvétele.

RÓNA-TAS: „*lel* 'to find, to come across' (< AH **lela-*) < PUgr **lewδa-* (not in POUgr) < PFUgr **lewδä-*. The disappearance of PUgr -*w-* in this form is unusual. The Finn and Est parallels are phonologically unclear, while the word is absent fr the OUgr lgs. Also, -*w-* is not presented in H. The H dial variants *lütt-*, *lőtt-* come fr *lelt-*, while *lött-* has a short vowel” (RTA 2011b: 1319–1320).

Megjegyzések

A T. ITKONEN javasolta és a fent említett etimológiai szótárak által megismételt etimológiai ötletet szemantikailag elvetendőnek tartom: (1) A finn *löytä-* igének és finnségi megfelelőinek jelentéskörében nyoma sincs a 'lövessel vagy dobással eltalál vmit' jelentésnek. (2) Egyébként a magyar *lel* sem rendelkezik ilyen jelentésváltozattal, a *talál* igének is vagy csak kontextuálisan, pl. *talált!* (ti. a lővés), vagy csak igekötővel van ilyen jelentése, pl. *eltalált*. (3) Úgy tűnik, hogy a T. ITKONEN által hivatkozott jelentéstani párhuzamok nem támogatják egyértelműen feltevését, ti. a svéd *hitta* és az angol *hit* igék jelentése nem általános 'talál', hanem inkább 'rábukkan', vö. svéd *hitta* '(meg)talál, rátalál, talál (meglát)', ezzel szemben az angol *find* és a svéd *finna* az általános 'talál' jelentésűek. Továbbá az angol *hit* a *slay* '(meg)öl, meggyilkol, elpusztít' középangol előzményének hatására kapta mai 'üt' jelentését (l. ONIONS 1998: 442b), amely mellett élnek az eredetihez közelebbi jelentései is: 'to meet with, hit upon, find'. – Az általam tanulmányozott germán etimológiai szótárak jobbára bizonytalanok az angol *hit* skandináv eredetét illetően (HOLTHAUSEN 1948: 115b, HELLQUIST 1957: 355b–357a, KLEIN 1966: 734a, NIELSEN 1966: 155b, BARNHART 1988: 484a), némely újabb angol etimológiai szótárak pedig nem tudnak arról, hogy az angol *hit* óskandináv jövevényszó lenne (vö. pl. PARTRIDGE 1978: 289b), bár ez a körülmény természetesen nem befolyásolhatja a jelentéstani változást/visszanyit; még vö. „*hit*... late OE. (ge)*hittan* – ON. *hitta* light upon, meet with (Sw. *hitta*, Da. *hitte*), of u n k n. o r i g i n; has taken over the orig. use 'strike' of OE. *slēan* SLAY” (ONIONS 1998: 442b; én emeltem ki, H. L.).

A T. ITKONEN által előadott és mások által átvett felfogás elleni érveim tehát: (1) az „angol ~ skandináv” párhuzam nem állja meg a helyét, hiszen az angol *hit* a *slay* '(meg)öl, meggyilkol, elpusztít' középangol előzményének hatására kapta mai 'üt' jelentését, amely mellett élnek az eredetihez közelebbi jelentései is: 'to meet with, hit upon, find'; (2) jelentéstaniilag sem lehet helyes, mert az '(el)talál vmit vmivel' eseménynek a '(rá)lő vmire vmivel' az előzménye, vagyis előbb rá kell lönni vagy dobni vmivel vmire, és csak akkor lesz (szerencsés esetben) találat, ezért alig valószínű, hogy '(el)talál' → '(rá)lő' irányú jelentésváltozás jöhetett volna létre. Úgy látom, SCHALIN is kifogásolja ITKONEN szemantikai magyarázatát, akárcsak én: „On selvää, että... silloittava merkitys 'osua', 'satuttaa', 'tavoittaa' ei voisi olla 'lyömisen/iskemisen' kausatiivinen johdos. Todellisuudessaan se, joka lyö, aiheuttaa 'osuman', 'satuttaa' tai kenties 'tavoittaa' lyötävänä henkilön tai esineen lyönnillään, eikä toisinpäin, siis siten, että se, joka 'osuu johonkin', 'satuttaa' tai 'tavoittaa (löytää jonkin)', aiheuttaisi 'lyömistä', saati sitten 'heittämistä'” (SCHALIN 2004: 26).³⁰ (3) Az U/FU/Ug *wC > ma. $\bar{V}$

³⁰ „Világos, hogy... a közbülső 'célba talál, eltalál, elér' nem lehetne az 'ütést, sújtást' jelentő ige kauzatív derivátuma. Aki üt, ténylegesen az okozza a 'találatot', 'eltalálja, eléri' a megütendő sze-

nem mindig igaz, vagyis téves, hogy a korábbi *w-nek egy magyar szóból való eltűnése szokatlan lenne, l. pl. *lewle 'Atem, Hauch; Seele' FU (UEW 1: 247–248) > ma. *lélék* ~ *lélke*(!), *täwde (*tälkə) 'voll' FU (UEW 1: 518) > ma. *tele*, de különben a *lel* mellett van hosszú magánhangzós változata is ezen igéknél a régiségben: *lël*, *l é l*, *löl* (NySz 2: 564) és a nyelvjárásokban is: *lel* : *lél* (CzF 3: 1385–1386, MTSz 1318, PENAVIN 1968/2004: 328b, CSÜRY 2004: 596), *löltem*, *löltünk* (ÚMTSz 3: 799b). – Az UEW-beli *täwde (*tälkə) 'voll' szócikk kapcsán van egy nagyon fontos megjegyzésem: a *täwde melletti *tälkə alternatív alapalak téves, felesleges is, az elsődlegesből ugyanis közvetlenül vezethetők le az etimológiai szócsalád tagjai. Az MSzFE (3: 626–627) és a TESz (*teljes*: 3: 883b) helyesen csak az elsődleges formát közli, az EWUng (*tele*: 2: 1498a, *teljes*: 2: 1499b–1500a) pedig már óvakodott a rekonstruktum közlésétől. A szócikk nagyjából így néz ki: „*täwde* (*tälkə*) 'voll' FU” > ?[finn *täysi*, észt *täis*, ?lapp N *dæw'de-*, cser. *tić*], votj. G *dolak* 'ganz, alle', zürj. PO *dól*, osztj. Vj O *tel*, vog. TJ *täwl*, So *tāyl*, ma. *tele*, ehhez pedig ez a kommentár csatlakozik: „Falls auf Grund der finn., lapp. und tscher. Wörter *t voraussetzen ist, gehören sie nicht zu dieser Gruppe” (UEW 1: 518); szerintem szinte csoda lenne, ha ezen szavak nem egy közös előzményre mennének vissza. De ha RÉDEI ezt valóban mégis reálisnak tartotta volna, talán írt volna egy alternatív FW szócikket is; ha pedig az alternatív *täwlə FU alapalaknak lenne realitása, akkor egy ilyen FU szócikket (is) kellett volna szerkesztenie. Tehát akkor (1) FU *täwde (= *täwAe; mint az UEW 1: 518), (2) FU *täwlə (> cser., votj., zürj., osztj., vog., ma.) és (3) FW *täwtə (> finnségi, lapp, cser.) alapalakoknak kellett volna bekerülniük az UEW-be.

Amennyire meg tudom ítélni, T. ITKONEN magyarázata hangtanilag is fölötébb kétséges, és persze az UEW-é is: a finn *lyö-* ige ősfinn előzménye **löö-* volt, márpedig az **öö-*ből aligha fejlődhetett volna finn *öy* (vö. *löytä-*; még vö. finn *työ* ~ észt *töö* < ősfinn *töö 'munka'), és jelentésstanilag is „beteg” (l. fent). Némiképpen hasonló ötlettel állt elő egykor MIKOLA is: „*löytää*. Mint ismeretes, a szónak csak a magyarban van megfelelője: *lel*. Az etimológiát nem tudom bővíteni, csak azt a lehetőséget szeretném fölvetni, hogy a szó *løy-* része nem azonos-e a magyar *le-nni*, finn *lie-* stb. szavakkal. Ez esetben a *löytää*, *lel* igék egy kauzatív képzőt tartalmaznának, s a jelentés eredetileg ez lett volna: 'teszi, előidézi, hogy (meg)legyen'. A finnben gyakori a *-ta*, *-tä*, a magyarban az *-l* kauzatív képző” (MIKOLA 1967: 23); csakhogy ez a javaslat hang- és alaktantörténetileg is tarthatatlan: aligha lehetséges ugyanis, hogy a finnségi *ee a finnben *öy* és az észtben *ei* diftongussá vált volna (vö. pl. finn *tie*, észt *tee* < kései ősfinn

---

mélyt vagy tárgyat az ütésével, nem pedig fordítva, vagyis úgy, hogy az, aki miután 'eltalál valamit; eltalál, elér (talál valamit)', majd 'ütést', még kevésbé hogy 'dobást' követne el” (SCHALIN 2004: 26).

*tee 'út', finn *kieli*, észt *keel* < kései ősfinn *keeli 'nyelv'), továbbá a finnségi *-*ta*-/*-*tä*- kauzatív képző hangtanilag nem felelhet meg a magyar -*l*- kauzatív képzőnek.

Uráli hangtörténeti tanulmányában SAMMALLAHTI a hagyományos felfogást tükröző módon mutatja be a ma. *lel* szócsaládját: „PFU *lewdä- 'find', PFP *levdä- / f *löütä*-, PUg *lewdä- / h *lel*” (SAMMALLAHTI 1988: 493), és föl sem vette bibliográfiájába T. ITKONEN cikkét, nyilván nem véletlenül...

Az a hangtörténeti magyarázat, amelyet SCHALIN adott a finnségi szócsaládnak az előgermánból vagy valamilyen északnyugati indogermán nyelvi formából való származtatására, nekem fölöttébb mesterkéltnek, erőltetettnek tűnik, vagyis ezt az etimológiai kísérletet elfelejtették.

A HÄKKINEN (2007: 658) által kifejtett hármas alternatív megoldásokról előadott vélemény záró részében közölt „finnségi ~ magyar” egyeztetésének lehetősége abszolút képtelenség, hiszen ha hangtanilag össze is lehetne békíteni a finnségi igét (vö. finn *löytä*-) az ősgermán *χleutan alakkal, a magyar *lel* szóvégi *l* hangja csak csoda folytán keletkezhetett volna átadó nyelvi (germán vagy indogermán) *t-ből...

RÓNA-TAS nézetével ellentétben fonológiai szempontból nincs semmi baj a finn és az észt adattal amiatt (sem), hogy az obi-ugor nyelvekben nincs megfelelő.

Szerintem tehát a FU *lewdä- (ϝ: *lewlä-) > fi. *löytä*-, észt *leida*- stb. ~ ma. *lel* igenis kifogástalan finnugor kori etimológiai szócsalád.

5. mese, magyar ~ meyer

Nép- és törzsnevünknek, valamint a *mese* szónak köze lehet egymáshoz, amint az alábbiakból (is) kiderül egyértelműen.

MSzFE: *mese* ~ osztj. V *mànt'*, Vj *mańt's*, Trj *mànt'*, DN *mońt'*, Ni Kaz *mońt'*, O *mas* 'Sage, Erzählung (nicht Lied)', V Vj *mànt'*-, Trj *màńt'*-, DN *mońt'*-, Ni Kaz *mós*-, O *mas*- 'Märchen erzählen' (K-WWb 474b–475a). „A feltehető szóbelseji *-*ńc*- kapcsolatnak az ugor alapnyelvben *-*ć*- variánsa is lehetett. Az osztjákban *-*ńc*- hangkapcsolatból, a magyarban pedig *-*ć*- közvetlen előzményből kell kiindulnunk... [Bekezdés] Az osztjákban a 'Sage...' jelentésű szó hangalakilag egybeesett a *mós* frátria elnevezésével (l. *magyar* alatt). [Bekezdés] Az osztják alapján feltehető, hogy szavunk eredetileg 'mese; Märchen', ill. 'mesél; erzählen' jelentésű nomen-verbum lehetett. [Bekezdés] Az ugor alapalak: *mańćz ~ *maćz” (MSzFE 2: 440–441). Itt tehát csak a két osztják szó egybeeséséről van szó.

KORENCHY a vogul, az osztják és a magyar frátria- és népnév eredetét a hagyományos nézetnek megfelelően magyarázta: „ugr. *mańćz (MSzFE Manuskript) [Bekezdés] < uriran. *manuš- 'Mann, Mensch'... ieur... *manu-s oder

*monu-s 'Mann, Mensch'" (KORENCHY 1972: 60), de a frátrianevek létrejöttének idejét tekintve a hagyományostól eltérő álláspontra helyezkedett: „Im wog. Wort *meńđśi* und seinen Entsprechungen... kann sich noch nicht die Entstehung der beiden Phratrien *mōś* und *por* widerspiegeln, da sich diese erst nach der Auflösung der ugrischen Einheit, zur Zeit des obugrischen Zusammenlebens voneinander abgesondert haben" (KORENCHY 1972: 105). LAKÓ és RÉDEI ismerték ezt az állásfoglalást, de ha indokoltak látták volna elfogadni, az nyilván tükröződne az MSzFE-ben (és persze a többi szótárban is).

MSzFE: „*magyar*... *Megyer* 1. in geographischen Namen... 2. 'Name eines alten ungarischen Stammes'... [Bekezdés] Ugor, ill. fgr. elemekből keletkezett elhomályosult összetétel. Előtagja a következő szavakkal egyeztethető:" vog. T *meńśi*, So *māńśi* 'voguli, ristimätön lapsi; Wogule, ungetauftes Kind', osztj. V *māńt*, Sy Kaz *mōś* „'Name der einen ostj. Phratrie; Name der mythischen Vorfahren der Mitglieder dieser Phratrie (kommt als erster Teil einer Zusammensetzung mit 'Mann, Frau, Leute' vor", pl. Sy *mōś χū*, *mōś nē*, *mōś jōχ*. „Az összetétel utótagja (-*ar*, -*er*) azonos az *ember*, *férj* szavakban is feltehető *er 'Mann' szóval... [Bekezdés] A R. *mogyer*-ből a *magyar* előreható, a *megyer* pedig hátraható hasonulással keletkezett... [Bekezdés] Az osztjákban az egyik frátriát jelentő szó hangalakilag egybeesett a 'Sage, Erzählung' jelentésű DN. *mońt* szóval (STEINITZ, OstjVd. II, 12).³¹ Ezért a Trj. *māń'kō* 'Held...' típusú összetételek előtagjának az idetartozása kérdéses. [Bekezdés] A kikövetkeztethető *mańčz alapalak az ugor korban a későbbi magyarságnak, a voguloknak, valamint az osztjákoknak az ún. *mōś*-frátriához tartozó részét jelölhette... [Bekezdés] A szócsaládot indoeurópai szavakkal is (vö. szkr. *mānuša*- 'Mensch')... egyeztetették" (MSzFE 2: 415–417). A *māń'kō* 'Held...' típusú összetételek előtagjának az idetartozása éppen nem kérdéses, hiszen azonos szóval van dolgunk, amint RÉDEI alább ismertetendő írásából is kiderül.

TESz: *mese*: „Valószínűleg származékszó, s feltehetőleg *mes*- alapszava ősi örökség az ugor korból... A régi nyelvi és a nyelvjárásokban igen eleven 1. jelentés [példázat; Parabel | jelképes, találós mese; Rätsel'; H. L.] a találós mese típusának régisége mellett tanúskodik. A később uralkodóvá váló 2. jelentés ['csodás elemekkel teleszött költött elbeszélés; Märchen, Fabel'; H. L.] is régi" (TESz 2: 904b). E szótár még nem szól a *magyar* szóval való esetleges összefüggéséről.

TESz: *magyar*: „Összetett szó. – Előtagja az önálló használatban ki nem mutatható *magy*- valószínűleg ősi örökség az ugor korból... Az összetétel eredetibb vegyes hangrendű formájában megőrzött *er*, *eri* utótag azonos azzal a finnugor örökségként ránk maradt, önálló használatban ki nem mutatható 'férfi' jelentésű szóval, amely a *férj*-nek az utótagja, s feltehetőleg benne lappang az *ember*-ben

³¹ STEINITZ 1941/1976: 128–130.

is... – Az összetétel kialakulásának ideje az ősmagyar kor legelejére tehető. A **dzs > gy* változás kora közelebről nem határozható meg. A származásnak megfelelő vegyes hangrendű formából [pl. *mageri* = *magyeri*, H. L.], amelynek változatai még a 16. sz.-ban is éltek, kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel *magyar* és *megyer* változat alakult. Törzsnévként a palatalis változat, a vezető törzs után megjelölt nép neveként viszont végül is a velaris változat állandósult” (TESz 2: 817a).

Amint az MSzFE (2: 441) irodalomjegyzékéből kiderül, többen is foglalkoztak *mese* szavunk eredetével és rokonságával, de csak RÉDEI igyekezett alaposan kinyomozni a múltját, igaz, csak az MSzFE és a TESz második kötetének megjelenését követően, ezért nyomozásának legfontosabb monentumait jónak látom idézni.

RÉDEI: „1. A m. *mese* 'Märchen, Fabel' szónak az osztjában van megfelelője: (KT 531) V *mańt'*, Trj. *mãńt'*, 'Sage', DN *mońt'* 'Sage, Erzählung (z. B. von alten Helden; nicht Lied)', O *maś* 'Sage' (OL 74),³² V *mańt'*-, DN *mońt'*-, O *maś*- 'Märchen erzählen'. A feltehető ugor alapalak **mańćz* ~ **macźz* lehetett. A magyar szó a **macźz*, az osztják a **mańćz* folytatója. A magyarban az első szótagban **a > e(ä)* változás történt a szóbelseji **-ć-* hatására. A *mese* szóvégi *-e*-je vagy kicsinyítő képző, vagy egysz. 3. sz. birtokos személyjel. (A mondotakra vonatkozóan l. MSzFE.) [Bekezdés] 2. Az MSzFE-ben (441. l.) ezt olvashatjuk: »Az osztjában a 'Sage...' jelentésű szó hangalakilag egybeesett a *mōś*- frátria elnevezésével« (l. még STEINITZ, OVD. 2: 129).³³ Úgy vélem, ez esetben nem csupán véletlen hangalaki egybeesésről, homonímiáról van szó, hanem a két szó etimológiailag is összefügg egymással. Az osztj. *mōś*-frátria elnevezés fontosabb nyelvjárási alakjai: (STEINITZ, OVD. 2: 128)³⁴ V *mańt'*, Irt. *mońt'*, Kaz. *mōś*, O *maś* 'Name der einen ostj. Phratrie; Name der mythischen Vorfahren der Mitglieder dieser Phratrie...', (KT 531) Trj. *mãń'ko* 'Held, von dessen Taten eine Sage berichtet' (*ko* 'Mann') stb. Az osztj. *mōś*-frátria elnevezésnek etimológiai megfelelői vannak a magyarban és a vogulban (l. MSzFE, *magyar* címszó alatt). Az ugor korra rekonstruálható **mańćz* alapalaknak a 'Märchen' jelentésű szóval való hangalaki egybeesése **mańćz* ~ **macźz*) ugyan önmagában nem elegendő genetikai összekapcsolásukhoz, de annak egyéb, ezt támogató tényezők fennállása esetén nem is mond ellent. A két szócsalád összekapcsolása szemantikai alapon ugyanis jól bizonyítható. Az osztj. V *mańt'* ~ m. *mes(e)* eredetileg – feltehetőleg az ugor korban – osztj. **mańt'-kōl* (*kōl* 'Wort; Nachricht, Neuigkeit; Sprache') ~ m. **mese-szól/-beszéd*-féle szerkezetekben lehetett használatos; e szerkezetek jelentése 'a (saját) nemzetség cselekedeteiről,

³² KARJALAINEN 1905: 74.

³³ STEINITZ 1941/1976: 129.

³⁴ STEINITZ 1941/1976: 128.

hőstetteiről, történetéről szóló monda, elbeszélés' lehetett. Mármost könnyen megtörténhetett, hogy az efféle jelzős szerkezetekben a jelző – jelen esetben a *m. mes(e)* ~ osztj. *mańt'* ugor kori előzménye – tapadással fölvette a jelzett szó képzetartalmát. A jelentésváltozás s ezzel együtt a 'frátria, nemzetség', illetőleg a 'mese, monda' jelentésű szavak jelentéstani elkülönülése minden bizonnyal az ugor korban ment végbe. Az osztják szó igei használata (*V mańt'* 'Märchen erzählen') másodlagos. A magyarban a jelentésbeli elkülönüléssel hangtani elkülönülés társult (*magyar: megyer* ~ *mese*). Az itt vázolt szemantikai változást támogatja a votj. (MUNK.)³⁵ Sz. *vižj-kil*, K *vežg-keļ* 'mese, elbeszélés, monda, rege; Fabel, Erzählung, Sage', (WICHM.)³⁶ M J *vižj-kil* 'Sage' etimológiája is. Az előtag a *vižj* l. 'tő, gyökér; Wurzel', 2. 'nemzetség, törzs, népfaj, származék, ivadék; Geschlecht, Stamm, Rasse, Generation, Nachkommenschaft', az utótag pedig a *kil* 'Zunge; Sprache, Wort, Rede' szóval azonos. A jelzős szerkezet voltaképpen jelentése tehát 'nemzetség-szó, nemzetség-monda', majd innen általában 'monda, mese'. (Vö. még *szam. jur. LEHT. 456*)³⁷ О *šūdabapc* 'sagenhaftes episches Lied', Т *šūdapapc* 'Sage (aus alter Zeit)', Р *šūtpepc* 'Sage, Märchen' (→ Т *šūdabe* 'Riese; Riesenkobold, Waldgeist; sehr groß'), (TYER. NyRSzl.) *сюдáбу*³⁸ 'старинное сказание о великанах, о героических подвигах, передаваемое в песенной форме'" (RÉDEI 1979: 353–354) – erről a jurák lexémáról alább (9. táltos) is van szó.

UEW: Ug. **mańcz²* ~ **mańcz-* 'Märchen; erzählen'. Az adattár és a magyarázat lényegében azonos az MSzFE-ben olvashatóval. „Die Wortsippe ist genetisch mit folgenden Wörtern identisch: ostj. *V mańt'* 'Name einer ostj. Phratrie', wog. Т *māńčr̄*, So. *mańsi* 'Wogule', ung. *magyar* 'Ungar' (s. **mańcz* 'Mann, Mensch' Ug.). Die Zusammengehörigkeit der beiden Wortfamilien ist in semantischer Hinsicht gut zu stützen. Das Wort **mańcz* ~ **mačz*³⁹ 'Mann, Mensch' dürfte in Ug. Zeit auch 'Geschlecht, Sippe, Phratrie' bedeutet haben. Die heutigen Wörter ostj. *mańt'* 'Sage' ~ ung. *mese* 'Märchen, Fabel' waren – vermutlich in der Ug. Periode – in Konstruktionen wie ostj. **mańt'-köl* (*köl* 'Wort; Nachricht; Neuigkeit, Sprache'); ung. **mese-szól-beszéd* (*szó* 'Wort', *beszéd* 'Rede') mit der Bedeutung 'Sage, Erzählung über Taten, Heldentaten und Geschichte des eigenen Geschlechtes' gebräuchlich. Vom semantischen Standpunkt aus vgl. votj. S *vižj-kil*, K *vežg-kēl* 'Fabel, Erzählung, Sage' (*vižj* 'Wur-

³⁵ V NySz 658.

³⁶ WICHMANN 1954: 130.

³⁷ JSWb 456ab.

³⁸ *сюдáбу* (NRSI 588ab).

³⁹ A **mačz* alakváltozat nyilván csak tévedésből kerülhetett ide, hiszen az Ug 'Mann, Mensch' szócikkben csak **mańcz* szerepel alapalakként!

zel' ~ 'Geschlecht, Stamme', *kil* 'Zunge, Sprache, Wort, Rede')" (UEW 1: 867). A magyarázat egyértelműen RÉDEI (1979: 353–354) cikkére épült.

UEW: Az Ug **mańćz*¹ 'Mann, Mensch' szócikkben az osztják frátrianevet és a vogulok népvénét (l. alább), valamint a *magyar* és a *megyer* lexémát említi. A **mańćz* alakot hagyományosan ősráni forrásból magyarázza: „vgl. skr. *mánuṣa-* 'Mensch', aw. *Manuš čičra-* 'vom Stammvater der Menschen abkommend'... [Bekezdés] Das Grundwort **mańćz* dürfte in Ug. Zeit den zur *məs-*Phratricie gehörenden Teil der Ungarn, Wogulen und Ostjaken bezeichnet haben; die Fortsetzungen der Grundform wurden im Ung. und Wog. zu Volksnamen, im Ostj. zum Namen der *məs-*Phratricie. [Bekezdés] S. auch **mańćz* ~ **macz* 'Märchen; erzählen'" (UEW 2: 866–867).

EWUng: „*mese*... Erbw, Stamm aus der ugr Z, mit Bildung im Ung... Es hängt evtl mit dem ersten Glied von → *magyar* zusammen; 'Geschlecht, Sippe bedeutende W kommen als erstes Glied von Kompos in Bed 'Märchen' in anderen Spr vor" (EWUng 2: 969a), és felsorolja a 'Märchen' jelentésű osztják megfelelőket. A magyarázat itt is egyértelműen RÉDEI (1979: 353–354) véleményére épült.

EWUng: „*magyar*... Wahrsch Kompos... Die Glieder waren solche W bzw Elemente, die entw ausgestorben sind od seit jeher nur in Kompos existierten. Das erste Glied ist Erbw aus der ugr Z; vgl: wog (T) *māńćī* 'Wogule; ungetauftes Kind', (ML)⁴⁰ *māńś* 'gemeinsamer Volksname der Wogulen und Ostjaken; ostj V *mańt'* 'Name einer ostj Phratricie' [ugr **mańćz* 'Mann, Mensch; Geschlecht, Sippe, Phratricie']". Das selbständig nicht vorkommende zweite Glied *er* ist Erbw aus der fgr Z; vgl: → *ember*... Eine solche Verbindung dieser Glieder läßt sich in anderen verwandten Spr nicht nachweisen. Form *magyar* entstand durch vokalharmonischen Ausgleich in velarer Richtung" (EWUng 2: 923b–924a). A *megyer* régi adatait illetően: „diese entstanden durch vokalharmonischen Ausgleich in palataler Richtung" (EWUng 2: 924a). Nem szól arról, hogy a *magyar* első elemében a *mese* (is) rejtőzhet, tehát ebbe a szócikkbe nincs beleszöve RÉDEI magyarázata, nyilván figyelmetlenségből.

RÓNA-TAS: „*mese* 'tale; (OH) riddle' < PUgr **macǎ* ~ **mańćǎ* (> POU **mańć* > POsty **mańć*). The etymology is problematic for phonological and semantic reasons. The word only exists in Osty, where it may have taken on a secondary *-n-* in some dials or have lost the *-n-* in others. In any case, both the H front vocalism and the /š/ are irregular. The regular H form is the *magy-* segment of H *magyar* < *majer*. The Osty word does not denote 'to speak', which was suggested as the primary meaning of the word ('to speak' > 'people who speak (our language)' and 'to speak' > 'to tell tales'. Nor is RÉDEI's suggestion (1979: 353–354; 1986–1991/2: 867) convincing that the word was used in a con-

⁴⁰ LM.

struction like »Manysi-Word« (*mañt' köl*), the legends about the Voguls, and that the first part became independent while it took over the semantics of the second part. The first part was indeed independent. It carried the sense of Vogul and we have no reason to suppose that a name for an ethnic group became a word denoting 'tale'. The Voty example cited *viži-kil* 'tale legend' from *viži* 'root, clan' and *kil* 'word' is interesting, but cannot be used here. The Voty word *viži* never adopted the meaning 'tale'" (RTA 2011b: 1320).

RÓNA-TAS ezen állásfoglalásának volt előzménye, a magyar népről egy régebbi, a nagyközönségnek szánt könyvében ekképpen vélekedik (hosszabb idézet következik): „Az első rész, a *magy*- visszamehet egy *mancs* alakra. Hogy ténylegesen vissza is vezethető, azt azzal tudjuk alátámasztani, hogy ez az elnevezés megtalálható legközelebbi nyelvrokonainknál is. A vogulok mai önelnevezése *manys*, ami ugyanúgy egy **mancsa* alakra megy vissza, mint másik közeli nyelvrokonaink, az osztjások egyik fő csoportjának, a *mos* frátriának (más csoportokkal házasodó egységének) a neve. Ez a szó eredetileg 'ember'-t jelentett. Indoeurópai jövevényszó, amelynek alapszava a **manu* 'ember'. Ebből lett az angol *man* és a német *Mann* is. Ehhez járult egy képző, így az óindben a *manu* alak mellett *manus(ja)*, a németben a *Mann* mellett a *Mensch* 'ember'. Az orosz *muzs* (< *monzs* < *manus*), illetve az óperzsa *manus* stb. szavakon is ez a képző található...

Az is elképzelhető, hogy az indoeurópai *manus* szóból egy indoeurópai népnév keletkezett, és az került önelnevezésként a magyarokhoz, ahogy a *frank* a franciákhoz, a *rusz* az oroszokhoz. Ez utóbbit elősegíthette az, hogy a 'monda, mese' jelentésű és nagyon hasonló hangzású szó (**manycsa*, **macsa*) azt a képzetet társította a népnévhez, hogy ezek a 'beszélők', míg a többiek némák, vagyis akik nem érthető nyelven beszélnek... Azonban *mese* szavunk ősből népnévünk első része nem eredeztethető közvetlenül.

Míg népnévünk első részének eredetét tekintve véleményem nem tér el lényegesen a ma általánosan elfogadott állásponttól, nehézséget látok a második elem eredetének és a két elem összefüggésének eddigi magyarázataival kapcsolatban. Az *er* elem szintén 'ember' jelentésű szó. Ez az a finnugor szó, amely az *ember* és *férj* szavainkban is rejtőzik. A *férj* a *fi* és *erj* szavakból állt össze, eredeti jelentése 'férfiember' volt. *Ember* szavunk első része az *em* 'nő' jelentésű, a második a *ber* azonos a *férj* szóval, a magyarban tehát az 'ember' a női és férfi ember együtt.⁴¹ Mármint a legelterjedtebb vélemény szerint a magyar népnév eredetileg 'manysi ember' jelentésű lett volna [én emeltem ki, H. L.]. Ez azonban aligha

⁴¹ Ez a helyzet legközelebbi rokon nyelveink egyikében is: osztj. Ni Šer *neñ-χu*, Kaz *ne-χq*, O *neñ-χuj* 'Mensch' (DEWOS 977), vö. Ni Šer *ne*, *neñ* stb. 'жена; Ehefrau' (DEWOS 977), Ni Šer *χu* stb. 'мужчина; Mann; муж; Ehemann' (DEWOS 243–424).

valószínű. A népnév mindig megkülönbözteti a csoportot a többiektől. Márpedig a többi manysitól azzal nem lehetett megkülönböztetni egy csoportot, hogy 'mi a manysi emberek vagyunk, ti pedig a manysi nem emberek vagytok'. Nincs is ilyen népnévre példa. Az olyan szerkezetekből, mint *Englishman*, *deutscher Mensch*, *ruszskij muzs*, vagy a törökségből ismert *Rum eri* 'görög ember (tkp. római ember)', sőt *manys kum* 'vogul ember', nem lesznek népnevek. Még kevésbé fogadható el, hogy az *er* elem török eredetű. Van ilyen török szó, jelentése ennek is 'ember'... az azonban szintén elképzelhetetlen, hogy egy finnugor nyelvű nép önelnevezésének egyik fele anyanyelvén, másik pedig idegen nyelven legyen. Még akkor sem, ha népnév eredeti jelentése már nem volt ismeretes.

Eddig nem vették figyelembe, hogy a Volga és az Urál között ismeretes volt egy *er* nevű nép. A népnév mai alakja *ar*, és ma így hívják az udmurtokat a tatárok, a csuvasok, valamint a cseremiszek...

Az udmurtok mai lakóhelyén korábban ugor nyelvű csoportok éltek. Még a XVII. században is egészen a Kámáig nyúltak a vogulok lakhelyei. WITSEN (1692) szerint a vogulok Perm körül laktak. Egy 1736-os kézirat a Csuszovaja partján említi vogulokat. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy az *är* nép ugor típusú finnugor nyelvet beszélő nép volt, amelyik önelnevezése az 'ember' jelentésű *er* szóból származik [én emeltem ki, H. L.].

A *magyer* tehát két népnévből álló összetétel. Ennek két típusa lehetséges. Vagy két nép társulását jelenti, vagyis a manysok és az erek népét, vagy pedig a manys az *er* nép megkülönböztető jelzője. Mindkettőre van példa" (RÓNA-TAS 1997: 234–235).

A tisztán látás végett közlöm *mese* szavunk osztják megfelelőinek teljes sorát és a két obi-ugor frátrianév bőséges adattárát is.

Osztj. V Vj *mańt'*, Trj J *mãńt'*, DN Kr *mońt'*, Ni *mǎńś*, Kaz *mǎś* (*mǎńś*-), O *maś* 'сказка; Märchen', „Par.-wort zu 165 *arə*, *ar* 'Lied'”, V Vj *mańt'*, Trj J *mãńt'*, DN Kr *mońt'*, Ni Kaz *mǎś*- (*mǎńś*-), O *maś*- 'рассказывать сказку; Märchen erzählen' ~ „[?] ung. *mese* (MSzFE)” (DEWOS 942).

Osztj. Trj J *mãńt'*, Kr *mońt'*, Kaz *mǎś*-, O *maś*- „Als 1. Teil von Cps mit 'Mann, Frau, Leute' Name einer der beiden Phratrien, in denen die nordostj. exogenen gentes od. Sippen zusammengefaßt sind (vgl. *pǒr* 'Name der anderen Phratrie', s. ¹*pǎr*... [Bekezdés] Die etymologischen Entsprechungen sind bisher nicht eindeutig erklärt: (? >) wog. LO *mǎś*-, *mǔś*-, So *mǎś*- 'Name einer der beiden nordwog. Phratrien'; ung. *magyar*; [Bekezdés] oder (so MSzFE): wog. TJ-Č *meńći*... So *mãńši* 'Wogule' [LO *mǎś*-, *mǔś*-, So *mǎś*- < ostj.]; ung. *magyar*” (DEWOS 942–944).

Mivel az osztj. *mańt'* stb. 'Märchen' folklórszövegekben párhuzamos használatú szava a 'Lied', érdemes e szót is idézni:

Osztj. V Vj *árəy*, Trj J *árəy*, Šer *arə* 'песня, старинная песнь, былина; Lied, altes Heldenlied', J *árəy-jəy* 'Riesenvolk der Märchen', J *arək-ko* 'Riese des Märchens', Šer *ar-jīs-χu*, *məs-jīs-χu* 'Mann der Lieder-, der Märchenzeit (= Held der Vorzeit)' (DEWOS 165); vö. J *jəy*, 'мужчины, мужики, Männer | Mannsleute', Šer *jīs* 'старинный, altertümlich | прежний, ehemalig', *χu* 'мужчина, Mann | муж, Ehemann', *jīs-χu* '„старинный, давношний человек“, Mann vergangener Zeiten, Vorzeitmann' (DEWOS 318, 413, 423–424).

Vog. N *moś* [*mōś* ~ *mōś*] 'moś-frátriaá| moś-Fratrie', *moś-χum* 'moś-férfi (vadász a vogul mitológiában)' | *moś*-Mann '(Jäger in der Mythologie der Wogulen)', *mōś-nē* 'moś-nő (a moś-férfi felesége)' | *moś*-Frau '(die Frau des moś-Mannes)' (M-WWb 316ab). – LO *mōś*, *mūs*, So *mōś* (Name einer der beiden nordwog. Fratrien) < ?Ostj. | LO *mōś^{sk}χum*, *mūs^{sk}χum*, So *mōś^{sk}χum* 'mōś-Mann (Angehöriger der alten Fratrie mōś)', LO *mūsne*, So *mōśnē* 'mōś-Frau (Angehörige der alten Fratrie mōś)' (K-WWb 487a).

Osztj. Trj J *mānt*-, Kr *mońt*-, Kaz *məs*-, O *maś*-. „Als 1. Teil von Cps mit 'Mann, Frau, Leute' Name einer der beiden Phratrien, in denen die nordostj. exogenen gentes od. Sippen zusammengefaßt sind (vgl. *pör* 'Name der anderen Phratrie', s. ¹*pār*... [Bekezdés] Die etymologischen Entsprechungen sind bisher nicht eindeutig erklärt: (? >) wog. LO *mōś*-, *mūs*-, So *mōś*- 'Name einer der beiden nordwog. Phratrien'; ung. *magyar*; [Bekezdés] oder (so MSzFE): wog. TJ-Č *meńci*... So *māńsi* 'Wogule' [LO *mōś*-, *mūs*-, So *mōś*- < ostj.]; ung. *magyar*“ (DEWOS 942–944).

Vog. N LM *por*₁ 'a vogulok egyik nemzetségének neve | Name einer wog. Sippe', N *por-χum* 'boszorkány-férfi | Hexe (männlich)', N LM *por-nē* 'boszorkány | Hexe' (M-WWb 455b). – LO So *pör* Name einer wogulischen Phratrie | So *pörχum*, *pörχum* 'pör-Mann (Mann, der zu der alten Phratrie pör gehört', LO *pörnē*, So *pörnē* 'pör-Frau' (K-WWb 623ab).

Osztj. „V Vj Trj KoP Kr *pār*-, Ni Šer Kaz Sy *pör*-, O *pār*- Als 1. Teil von Cps mit 'Frau, Mann, Leute' Name einer der beiden Phratrien, in denen die nordostj. exogenen gentes od. Sippen zusammengefaßt sind... V Vj *pār-ni*, Trj *pār-ne*, KoP Kr Ts *pār-neŋ*, Ni Sy *pör-ne*, Kaz *pör-ne*, O *pār-niŋ* 'zur Phratrie pör gehörende Ostjakin (Sy); mythische Vorfahrin der Phratrie pör“ (DEWOS 1195–1196, l. még 943). – Ehhez még vö. STEINITZ 1941/1976: 130–131.

„Für die Süd- und Ost-Ostjaken ist eine entsprechende phratriale Teilung bisher nicht nachgewiesen; das Vorkommen der Cps. mit *m*- in Bezeichnungen mythologischer Art (Sternennamen usw.), genau wie im Nord-Ostj., deutet aber darauf hin“ (DEWOS 943).

Megjegyzések

Elsőként RÓNA-TAS fejtegetéseit kommentálom:

(1) „»Manysi-Word« (*mañt' köl*), the legends about the Voguls, and that the first part became independent while it took over the semantics of the second part” (RTA 2011b: 1320, ugyanígy RÓNA-TAS 1997: 235, l. fentebb). Ez félreértés RÓNA-TAS részéről, mivel RÉDEI nem rendelt jelentést a hipotetikus osztj. **mañt' köl* mellé, amely a kontextusból leginkább ’nemzetség-szó / monda-szó’-ként lenne értelmezhető.

(2) „The Voty example cited *vižj-kil* ’tale legend’ from *vižj* ’root, clan’ and *kil* ’word’ is interesting, but cannot be used here. The Voty word *vižj* never adopted the meaning ’tale’” (RTA 2011b: 1320). Nekem nem tűnik úgy, hogy ez lényegyet érintő ellenvetés, ti. én úgy értem, hogy a votják összetétel eredeti és mögöttes jelentése: ’a (m i) törzs(ü n k) mondája’. Ez expressis verbis az etnikumot hangsúlyozza, míg a votják mintával megegyező hipotetikus osztj. **mañt'-köl* az etnikum tagjai számára nyelviileg érthető megnyilatkozást (amit a következő bekezdésben lévő STEINITZ-idézet talán eléggé világosan érzékeltet, eltekintve attól, hogy tévesen homonímiát emleget), de lényegét tekintve mindkettő a „mindenki” által felfogható közlésre utal.

(3) „A *magyer* tehát két népnévből álló összetétel. Ennek két típusa lehetséges. Vagy két nép társulását jelenti, vagyis a manysok és az erek népét, vagy pedig a manys az er nép megkülönböztető jelzője. Mindkettőre van példa” (RÓNA-TAS 1997: 234–235). Itt nekem csak az nem világos, vajon e titokzatos ár nép *er* ’ember’ szava összefügg-e a törökségi *er* ’ember’ szóval (vö. **(h)ār(ā)* ’Mann stb.’ (RÄSÄNEN 1969: 46a), amely, amint fentebb írja RÓNA-TAS, nem kereshető a *magyar -ar* (és a *megyer -er*) végződésében.

Az osztják *mōś* szónak frátrianévi használatáról írja STEINITZ az északi (Sy) nyelvjárással kapcsolatban: „Da ein gleichlautendes Wort *mōś* usw. im Ostj. ’Märchen’ bedeutet und man bisher keine Kenntnis von der sozialen Bedeutung des Terminus *mōś* hatte, haben die bisherigen Forscher diese Ausdrücke mit ’Märchenmann; Märchenfrau, Fee’ übersetzt... Die Erklärung ’Märchenmann’ für *mōś χū* usw. erhält man sogar auch von den Ostjaken, zumal ein wirklicher *mōś χū* in dem Parallelwortpaar *ār χū*, *mōś χū* ’Liedermann, Märchenmann’... vorkommt. Es handelt sich jedoch nur um Homonyme.* Dies zeigt einerseits wog. MUNKÁCSI II 669–70⁴² *mojt-χum* ’Märchenmann’ und *moś-χum* ’moś-Mann’ (’Märchen’ heisst nur *mojt*, *moś* ist Name); andererseits der Gegensatz zu *mōś* – *por*, welches Wort auch im Ostj. als Name aufgefasst wird; und schliesslich die Etymologie von *mōś*: ostj. *mōś* usw. ’Märchen’ gehört zu ung. *mese* id... ostj. N *mōś*, S *mōñt'*, Ost. *māñt'*, wog. MUNKÁCSI *moś* als Benennungen der einen Phratie, d. h. der einen Hälfte der Obugrier und ihrer mythischen

⁴² VNGy 2: 669b, 670b.

Vorfahren ist eine hintervokalisches Variante des vordervokalisches wog. N *mañsi*, T *mähñsi* usw., der Selbstbenennung der Wogulen; auch im Ungarischen begegnet in der etymologischen Entsprechung dieses interessanten und gemein-ugrischen Stammesnamens eine hintervokalisches Form, das übliche *magyar*, und eine vordervokalisches, das in den ältesten Nachrichten über die Ungarn vorkommende *megyer*” (STEINITZ 1941/1976: 129–130).

*(Lábjegyzet:) „Genauer wäre es zu sagen: es handelte sich früher um zwei Homonyme, die jetzt im Sprachgefühl der Ostjaken wohl meist zusammengefallen sind. Bei den Ausdrücken der Folklore ist das leicht begreiflich; ob auch Phratrialbezeichnung *mās χū* usw. als 'Märchenmann' usw. aufgefasst wird, kann ich nicht sagen” (STEINITZ 1941/1976: 130, 3. jegyzet). – A RÉDEI véleményét is tartalmazó előzményből ki kell derülnie, hogy a *mās* 'Märchen' és a *mās* frátrianév történetileg azonos szavak, homonimának csak abban az értelemben tekinthetők, mint pl. a *körte* gyümölcsnév és a 'villanyégő' jelentésű *körte*, ilyen továbbá a *toll* 'a madár testét borító száruképződmény' és az 'írószerszám', történetileg azonban ezek mind poliszémák.

A *moś* az északi vogulban talán mégsem (kérdőjeles) osztják jövevény, hiszen mélyen benne van a népköltészetben, akárcsak az ugyancsak kérdőjellel osztják eredetűnek minősített északi vog. *por* is.

VERES PÉTER több alkalommal is írt a *mese* és a *magy-ar* viszonyáról. Magyarozatát azért tettem a Megjegyzések részbe, hogy sokféle észrevételét azonnal kommentálhassam.

Legutóbbi és legrészletesebb tanulmányából terjedelmes idézetekben mutatom be magyarozatát, etimológiai ötletét.

VERES (2010: 550–551) azt bizonygatja, hogy a magyarok és a vogulok belső elnevezése – pontosabban: annak feltételezett előtagja – nem lehet iráni eredetű. VERES *mese* szavunk és népvünk kapcsolatáról fogalmazott meg érdekes véleményt (amely helyel-közzel megalapozatlan kijelentéseket is tartalmaz).

Abból a tényből, hogy több népnek az önelnevezése a nyelvértéssel van kapcsolatban, VERES erre a következtetésre jutott: „Az egykori ugor népek közös önelnevezésében kifejezésre jutott »mi – ők«, illetve »saját – idegen« univerzális jellegű szembeállítás minden etnikum csoporttudatának elmaradhatatlan összetevője, az etnikai elhatárolódás egyik legfontosabb ismérve a belterjes endogám házassági gyakorlat preferálása és a külön nyelv mellett” (VERES 2010: 548).

Nagyon fontos és érdekes adalékokat szolgáltat VERES a nyelvi érthetőséget tükröző belső és külső népvneket illetően: „Mindenesetre az etimológiai kutatásból elég jól ismert... hogy a nyelvi érthetőség alapján alakítják ki önelnevezésüket, az etnonimet. Így pl. Kelet-Szudánban a hegyi burunok *mongatini-lebenek* hívják magukat, aminek magyar fordítása azt jelenti: 'akik értik a nyelvet', amely adat... ECSEDY CSABA... helyszíni afrikai gyűjtéséből származik. Tőle tudom, hogy ugyanitt egy másik etnikumot szomszéd népek 'süket'-nek neveznek.

A busmanokat jelölő hottentotta elnevezés jelentése: 'hebegő'. SÁRKÁNY MIHÁLY nemrég Kenyában fedezett fel közös nyelvi érthetőséget kifejező népnévet!... egyes feltételezések szerint az egykori közös *szláv* népnév, illetve az ebből származó *szlovén*, *szlovák* etnonim nyilvánvalóan az ószláv *szlovo* 'szó (beszéd)' kifejezés származéka, mivel az idegeneket a szlávok 'némá'-nak nevezték, míg magukat 'beszélő ember'-nek. Minthogy az esetek többségében külföldiek a szlávoknál germán nyelven beszélő személyek voltak, így végül is a szóban forgó 'némá' szó a németekre ragadt... Innen a németek összefoglaló jellegű elnevezése is a szláv népeknél, de nálunk is, bár ezt eleinte általában az idegenekre alkalmazták Kelet-Európában, és csak később vált a germánok külső elnevezésévé. Közép-Amerikában ugyanilyen egybeesést figyeltek meg a külföldi etnológusok a penuti indiánoknál Kaliforniában. További tipológiai analógiaként említjük meg, hogy az ógörög *barbár* képzet csakúgy, mint az arab eredetű *berber* népnév is etnocentrikusan a 'mormogó' vagy 'dadogó' jelentéssel szabályosan etimologizálható, azaz »mi«, görögök (arabok) tudunk beszélni – »ők«, az idegenek, a barbárok pedig nem, vagy pedig rosszul. Ugyanilyen jellegű a mongol eredetű, de most török népek tekinthető *tatár* elnevezés, amelynek eredeti mongol jelentése 'hebegő'. Hasonló jellegű az albánokra vonatkozó *skipetár* etnonim eredete is, illetve az Észak-Kaukázusban élő abazák, akik az abházok és cserkeszek (adigék) legközelebbi nyelvrokoni... Ezzel egybeeső jelenséget találunk Ukrajnában és Moldáviában a török nyelven beszélő, de ortodox (pravoszláv) vallású gagauz nép külső elnevezése esetében" (VERES 2010: 546–547). VÁSÁRY ISTVÁN turkológus kollégám szíves levélbeli információja szerint azonban „nincsen a *gagauz* népnévnek mindenki által elfogadott biztos etimológiája”.

A VERES közölte, kétségtelenül érdekes adatok közül néhány apróbb korrekciót, kiegészítést igényel. (1) A görög *βάρβαρος* 'kemény, durván hangzó, érthetetlen <nyelv>; nem görög <elsősorban nyelv>; durva, műveletlen' átkerült az arabba *berber* alakban (TESz 1: 247b, 281b–282a, EWUng 1: 97b; még vö. PHILIPPA 2004: 267b–268a) és onnét az európai nyelvekbe. (2) Az albánok belső elnevezésének *skipetár* alakja csak a magyaros átírás, kiejtése *skipetár*. A szónak a VERES közölte etimológiai magyarázata téves, vö. „Сами албанцы называют себя и свой язык словами, образованными от корня *shqip* [шкшип] 'ясно, понятно'... *shqipëtar* 'албанец' (т. е. 'тот, кто говорит на понятном языке')” (ŽUGRA – ŠARAPOVA 2000: 63a).

A *szláv* szónak a *slovo* 'szó' lexémával való összekapcsolása viszonylag hosszú múltra tekint vissza, sőt, még a *slava* 'dicsőség' szót is bevonták ebbe a körbe, amit a most következő kis véleménycsokor elég jól érzékeltet. „*слово*... см. *слыть*” (PREOBRAŽENSKIJ 2010b: 323a) „*слыть*... *слово*... *слава* gloria, fama... см. *слава*” (PREOBRAŽENSKIJ 2010b: 328–329); a *слава* PREOBRAŽENSKIJ szerint összefügg a *слыть* és a *слово* szóval (PREOBRAŽENSKIJ 2010b: 317–318); a *славянин* eredetére ötféle magyarázatot sorol föl, az elsők: 1. a *слава*, 2.

a *слова* 'внятно, понятно говорящий' származéka, a másodikat tartja helyesnek, amely szembenáll a *немецъ* 'неясно говорящий' szóval (PREOBRAŽENSKIJ 2010b: 318ab). ČERNYH szerint a *слава* azonos töből van, mint a *слова*, a *слыть*, a *слух* és a *слышатъ* (ČERNYH 2004b: 173b, még vö. 176ab, 177a–178b); a *славянин* szót nem találtam ebben a szótárban... Az orosz *слова* megfelelőként még ezek szerepelnek VASMER-nál: *слава*, *слыть* (VASMER 1955/1979: 662, 667–668, 1971: 664, 673, 680); a *слава* alatt nagyjából ugyanazokat a rokon nyelvi szavakat látjuk, mint a *слова* alatt (VASMER 1955/1979: 662, 1971: 664). VASMER véleménye a népnév etimológiájáról: „Urslav. *slověninъ... hat nichts mit *slava 'Ruhm' zu tun das nur spät... volksetymologisch eingeführt worden ist” (VASMER 1955/1979: 656), ugyanígy: *славянин* „*slověninъ*... Не имеет ничего общего со *slava* 'слава', которое появилось в плане народн. этимологии лишь позднее” (VASMER 1971: 664–666, l. még VASMER 1955/1979: 656–657). REJZEK szerint a csehben összetartoznak a *sláva* 'dicsőség', a *slovo* 'szó', a *slout* 'hall', a *slyšet* 'hall' szavak, és megemlíti, hogy hagyományosan összekapcsolják ezekkel a *slovan* 'szláv' népvét (REJZEK 2015: 638, 640–641, 642). POHL VASMER-rel (1955/1979: 656, 1971: 664–666) egyező módon egyértelműen népetimológiásnak tekinti a 'szláv' névnek a 'dicsőség' szóval való összekapcsolását, a két szónak csak véletlen egybeeséséről tud (POHL 2015: 155).

Ami a 'német' szónak a 'néma' jelentéséből való eredetét illeti,⁴³ nagyon is meggyőző magyarázat (l. PREOBRAŽENSKIJ 2010a: 622, VASMER 1955/1979: 211–212, 1971: 62, ČERNYH 2004a: 568b–569a). Ehhez egy fontos (finn)ugor vonatkozás: „Az első leírás, amely már minden kétséget kizáró bizonyossággal, kifejezetten Jugriáról szól, az 1096. év nevezetességei között található... így hangzik: и пришедшу отроку моему к нимъ, а оттуду иде в Югру, Югра же людье есть я зыкъ н ѣ м ѣ”⁴⁴ (ZSIRAI 1930/1985: 32 és 1. jegyzet; én emeltem ki, H. L.). Ez a Nestor-krónikából idézett mondat eléggé világosan igazolja, hogy a beszélő által nem értett nyelv néma, azaz nem érthető nyelv, ezzel szemben az érthető, a hallgató által beszélt és értett nyelv csakugyan összefügghet a 'szó', vagyis az 'érthető szó' jelentésű lexémával, azaz a népetimológia gyanújába keveredett (szláv) orosz „*славянин* ~ *слова*” összefüggést lehetségesnek vélem...

A nyelvértéssel kapcsolatos etnonimek magyarázatát támogatják a következő magyar és német–holland adatok is.

magyaráz 'megvilágít, kifejti', természetesen a *magyar* származéka; ti. mi, magyarok valamit megnyugtató módon, világosan előadni az általunk (legjobban) elsajátított nyelven, vagyis anyanyelvünkön vagyunk képesek, miként más

⁴³ Köztudott, hogy a magyarban mind a *néma*, mind a *német* szláv jövevény.

⁴⁴ Ugyanez betűhív változatban: MÜLLER 1926/1977: 235.

nemzetségbeliek is saját anyanyelvükön képesek erre, vö. „*magyaráz...* Die urspr Bed dürfte 'auf Ungarisch sagen' gewesen sein; zur Sem vgl: dt *ver-deutschen* 'ins Deutsche übertragen'” (EWUng 2: 924a).

Voltaképpen hasonló a helyzet egymáshoz közeli két germán nyelvben, a németben és a hollandban is, de az anyanyelvi beszélők számára persze már nem feltétlenül világos a nép- és a nyelvnek és az ebből képzett 'értelmez, kifejt' igével való kapcsolata, l. né. *deutsch* (PFEIFER 2010: 219b, KLUGE 2002: 193b–194a, ERNST 2012: 87) ~ holl. *duits* (DE VRIES 1987: 143ab, VAN VEEN – VAN DER SIJS 1997: 241b), né. *deuten* (KLUGE 2002: 193b, PFEIFER 2010: 218b–219a) ~ holl. *duiden* (DE VRIES 1987: 141b–142a, VAN VEEN – VAN DER SIJS 1997: 240b).

RÉDEI KÁROLY etimológiai magyarázatát (RÉDEI 1979) megerősítik a VERES PÉTER előadta párhuzamok (VERES 2010), de – VERES nézetével ellentétben – a hagyományos eredeztetésnek is van valószínűsége, hogy ti. az Ug **mańćz* 'Mann, Mensch' és az Ug **mańćz* ~ **mańćz-* 'Märchen; erzählen' jelentésű, nagyon hasonló hangalakú szó azt társította e szóhoz, hogy az ugor nyelvűek a nyelvet értők és beszélők, míg a többiek, akik nem érthető nyelven beszélnek, némák (így RÓNA-TAS 1997: 234). Így tehát az itt tárgyalt frátria- és népneveket kontamináció révén kettős eredetűnek vélem. Az Ug **mańćz* 'Mann, Mensch' szóval való operálást némiképp az teszi bizonytalanná, hogy önálló szóként nincsen nyoma.

6. *ólom, ón*

E két, bizonyos fokig hasonló fémnek a népművészetben is jutott szerep, nyilván azért, mert könnyen olvasható, önthető és formálható, tehát jól ismert, népszerű fémekről van szó, vö. *ólmozás, ólomöntés, ónöntés* (MNL 4: 89b–90a). Nyilván e hasonlóság következménye, hogy „Az *ólom* és az *ón* jelentésbeli elkülönülése a legújabb időkben történhetett meg” (MSzFE 3: 499). E két szó története nyelvünk életében összefonódott. A rájuk vonatkozó szakirodalomban állandóan ott kísért a gyanú, hogy talán egy töről is fakadhattak, és ezt olykor kacifántos magyarázatokkal igyekeztek valószínűsíteni. Az 'ólom' és az 'ón' jelentés mind az *ólom*-mal, mind az *ón*-nal társult, gyakran jelzős szerkezetekkel adták meg a voltaképpeni jelentést: *fekete ólom* ~ *fekete ón* 'Blei', *fehér ólom* ~ *fehér ón* 'Zinn'. Hasonló jelenség ismert főleg az osztjákban, de van rá vogul példa is (l. alább).

Etimológiai szótáraink így nyilatkoznak róluk:

ólom

MSzFE: „*ólom*... Egy font feyer *olon*... R. *fehér ólom* 'Zinn'; R. *fekete ólom* 'Blei'. L. *ón*” (MSzFE 3: 498). „1. Talán egyeztethető a következő szóval: vog... T *wōlēm* 'ólom; Blei'... [Bekezdés] A m. R. *olon* alak *-n*-je nehezen illik

a vog. *wōlēm* -*m*-jéhez. Az egyeztetésnek az is gyengéje, hogy ólomlelőhely Kelet-Európában nincs, s így az ólmot az ugor együttélés korában legfeljebb kereskedelmi cikként ismerhették meg... [Bekezdés] 2. Valószínűleg azonos az *ón* (<óm. **oln^u*) 1. 'Zinn', 2. N. 'Blei' szavunkkal)... [Bekezdés] Az óm. **oln^u* alakból fejlődött a R. nyelvben előforduló *olon*. A szóvégi -*n*-ből labiális mássalhangzón kezdődő toldalékok előtt -*m* lett (pl. **olon-ból* > *ólomból*). [Bekezdés] Az *ólom* és az *ón* jelentésbeli elkülönülése a legújabb időkben történhetett meg. A 'Blei' és a 'Zinn' jelentést a R.-ben a *fekete* és a *fehér* jelzővel különböztették meg egymástól: R. *fekete ólom* ~ *fekete ón* 'Blei', R. *fehér ólom* ~ *fehér ón* 'Zinn'" (MSzFE 3: 498–499).

TESz: „*ólom*... Vitatott eredetű. – 1. Ősi örökség a finnugor korból: az *ón*-nak szóhasadással elkülönült változata; a rokon nyelvi megfelelőket l. az *ón* szócikkében. Az *ón* előzményéül is feltehető ómagyar **oln^u* alak *oln* > *olon* fejlődésen mehetett keresztül. A szókezdő *o* nyúlását a hangsúly, az *l* nyújtó hatása és az *ón* analógiája egyaránt okozhatta. A szóvégi *n* > *m* változás labialis mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt (*ólonból* > *ólomból* stb.) következhetett be. – 2. Ősi örökség az ugor korból; vö. vog. T. *wōlēm* 'ólom'" (TESz 2: 1076b).

UEW: Ug **wslmz* 'Blei' > „?Wog... T *wōlēm* 'Blei' | ?ung. *ólom*... (Ende des 15. Jhs.: *olno*... 1548: *olom*... 1637: *olon*). [Bekezdés] Die Zusammenstellung ist wegen der spärlichen Belege im Wog. unsicher. Das ung. Wort gehört nur dann hierzu, wenn das auslautende *m* ursprünglich vorhanden war und nicht aus altung. *n* in *olon* (> *ón* 'Zinn, (dial.) Blei') vor mit labialen Konsonanten anlautenden Suffixen (z. B. **olonból* > *ólomból*) entstanden ist. Das lange *ó* in *ólom* läßt sich durch den Einfluß von *ón* 'Zinn' erklären. [Bekezdés] Zum ung. Wort s. auch **wolnz* 'Zinn' FU. [Bekezdés] Blei konnte in Ug. Zeit nur als Handelsartikel bekannt gewesen sein, da es keine Bleivorkommen in Osteuropa gibt" (UEW 2: 899).

EWUng: „*ólom*... Wahrsch Erbw, Entspr aber umstritten... 1. Aus der fgr Z; zum Etym vgl: → *ón*. Zwischen diesem und *ólom* ging erst spät und nur in der Hochspr eine Wspaltung vor sich. – 2. Aus der ugr Z – vgl: wog (T) *wōlēm* 'Blei' [ugr **βslmz* 'ds']. Schwäche der Erklärung ist die spärliche Belegtheit des wog W. Das Blei dürfte in der ugr Z nur als Handelsware bekannt gewesen sein, da in Osteuropa keine Bleilagerstätten sind" (EWUng 2: 1060a).

A rokon nyelvi adatok: vog. T *wōlēm* 'ólom; Blei' (M-WWb 731b; ezt a szót nem találtam meg a K-WWb-ben!). – Az 'ólom' egyéb neve: vog. LM LU *khaim atwēs*, *khaim ātwēs*, P *khâim oātwēs* 'ón; ólom; Zinn; Blei' (LM LU P *khaim* 'hím; Männchen') (M-WWb 58a, 71a), vö. még K *mańs ā̄*. 'ón, олово; Zinn' (*mańs* 'vogul') (M-WWb 58a), K *pěskèn-ātkhwēs*, *pěskèn-oātkhwēs* (*pěskèn* 'puska; Flinte') (M-WWb 58a, 436b). – Vog. N *ātwēs*, LM *ātwēs*, *ā̄twēs*, *ā̄twēs*, LU *ātwēs*, P *oātwēs*, *atwēs*, K *oātkwēs*, *oātkhwēs*, *ā̄tkhwēs*, T *āitkhus* 'ólom; Blei' (M-WWb 58a; l. még 2. ezüst).

ón

MSzFE: „*ón* 1. 'Zinn', 2. N. 'ólom; Blei'... R. *fejér ón* 'Zinn'; *fekete ón* 'Blei'. L. *ólom*.” ~ Vog. (l. alább külön: M-WWb 383), osztj. (l. alább külön: DE-WOS), cser. KB U *βu·lnə* 'Zinn (KB U), Blei (KB); K *βulnə* 'Zinn'; *βüt-β.* 'Blei' (*βüt* 'Wasser'). „Az *ón* magánhangzójának a nyúlását az azonszótagú *l* kiesése okozhatta: óm. **oln^u* > *ón*... [Bekezdés] A m., osztj., cser. 'Zinn, Blei' ~ vog. 'Silber' ~ 'Gold' jelentésviszony azzal magyarázható, hogy az egymáshoz hasonló színű fémek nevei gyakran felcserélődnek (ÁKE 142). Vö. m. *arany* 'Gold' ~ vog. *tárin* 'Kupfer' ~ osztj. *lòrriə* ua. (l. *arany* alatt). [Bekezdés] Az eredeti jelentés 'ón; Zinn' és talán 'ólom; Blei' lehetett. Az utóbbi jelentés azért bizonytalan, mivel lehetséges, hogy a finnugorság az ólmot nem ismerte... [Bekezdés] A finnugor alapalak: *wolnə” (MSzFE 3: 503).

A rokon nyelvi adatok:

Vog. N *āln*, LM LU *āln*, KU *āln* ~ *oālən*, T *ālən* 'ezüst, pénz; Silber, Geld, Münze' (M-WWb 383b); KU *ā·lan*, KM *ā·lan*, P *ā·lan*, VNZ LUT *al·an*, VS LU *al·ln*, LO So *ōl·ln* 'Silber, Geld; Kopeke; серебро' (K-WWb 50b–51a).

Osztj. V *olnə*, Vj VK *olna*, DN КоР Kr *utən* 'олово; Zinn', DN *χānt-u.* 'Zinn' (DEWOS 80; *χāntə* 'osztják', DEWOS 517), *ūdən*, *ūdən* 'ón | Zinn' (ПАТКАНОВ 1902: 184), Vj *nāγ-o.* 'id.' (DEWOS 80; *nāγi* 'weiß', DEWOS 990), V *nām̄k-o.* 'Blei' (DEWOS 80; *nām̄ək* 'мягкий, weich', DEWOS 1056), DN *rūt-u.* 'id.' (DEWOS 80; *rūt* 'Russe', DEWOS 1288), V *ser-o.* '„крепкий свинец”, олово, Zinn' (DEWOS 80; *serə* 'крепкий, fest, hart, haltbar', DEWOS 1368), ПАТК. *paškàn-ūdən* 'Blei (Flinte-Zinn)' (*paškàn* 'puska, Flinte', ПАТКАНОВ 1902: 184, 106).

TESz: „Ősi örökség a finnugor korból; vö. vog. T. *ālən*... osztj. V. *olnə* 'ólom'... [+ az MSzFE rokon nyelvi adatai, H. L.] A finnugor alapalak *βolnə, jelentése 'ón', esetleg még 'ólom' lehetett. Az egyes nyelvekben jelentkező 'ólom' és 'ezüst' jelentés az illető fémek színének az ónéhoz való hasonlósága révén fejlődhetett ki... – Valószínű, hogy a m. *ón* etimológiailag azonos az *ólom*-mal (l. ott). Az *ón* alak ősmagyar *olnə, ómagyar **oln^u* alakon át keletkezhetett, vagy *ln* > *nn* hasonulás utáni rövidüléssel... A régi nyelvben az ónt gyakran *fehér ón*-nak, az ólmot *fekete ón*-nak nevezték” (TESz 2: 1081b–1082a).

UEW: FU *wolnə 'Zinn' > „Tscher. KB *wulnə*, U B *wulno* 'Zinn (KB U B)', B *wüt wulno* 'Blei' (*wüt* 'Wasser') | osztj. Vj. *olna* 'Blei', V *ser olnə*, DN *χānt utən* 'Zinn' (*ser* 'fest, haltbar, stark', *χānt* 'ostjakisch') | wog... T *ālən*, K *oālən*, N *āln* 'Silber-Geld'... P *olən* 'Silber; silbern'... KM *alən*: a. *ānə* 'hopea astia; silbernes Gefäß', So. *olən* 'деньги, копейка' | ung. *ón* 'Zinn, (dial.) Blei', ?*ólom* 'Blei'. [Bekezdés] Die Dehnung des Vokals in ung. *ón* kann durch den Schwund des folgenden *l* verursacht worden sein: altung. **oln^u* > *ón*. [Bekezdés] Ung. *ólom* kann nur dann hierher gehören, wenn *m* (aus *n* in einer altung. Form *olon*) vor einem mit einem Labialkonsonanten anlautenden Suffix entstanden ist (z. B.

olonból > (*ólomból*). [Bekezdés] Die Bedeutungs-differenzierung von ung. *ólom* und *ón* kann erst in neuester Zeit erfolgt sein. Die Bedeutungen 'Blei' und 'Zinn' wurden durch die Attribute *fekete* 'schwarz' und *fehér* 'weiß' voneinander getrennt: (altung.) *fekete ólom* ~ *fekete ón* 'Blei', (altung.) *fehér ólom* ~ *fehér ón* 'Zinn'... [Bekezdés] Das Bedeutungsverhältnis tscher., ostj., ung. 'Zinn, Blei' ~ wog. 'Silber' kann dadurch erklärt werden, daß die Namen für Metalle mit ähnlichen Farben oft vertauscht werden, vgl. ostj. *lorńə*, wog. *tárin* 'Kupfer' ~ ung. *arany* 'Gold' (UEW 2: 581–582); ma. *vas* 'Eisen' ~ finn *vaski* 'Kupfer'.

EWUng: „*ón*... 1... 'Blei'; 2... 'Zinn'... Erbw aus der fgr Z... Wog (T) *álén* 'Silber; Geld'; ostj. (Vj) *olna* 'Blei'... tscher (KB) *wulnə* 'Zinn, Blei' [fgr *bolnə 'Zinn']. Die Benennung des Zinns und Bleis dürfte etym identisch sein... die sem Spaltung zwischen beiden W ging in der Hochspr erst in jüngster Z vor sich, vgl: → *ólom*. Form *ón* entwickelte sich mit Vokalisierung des *l*... (EWUng 2: 1062b).

Megjegyzések

Az obi-ugor nyelvekben is tarkabarka összefonódások tapasztalhatók e két fém megnevezésében, ezért az *ólom* és az *ón* etimológiai megfelelőit, valamint egyéb 'ólom' és 'ón' jelentésű szavakat jelzőkkel párosítva igyekeztek szemantikailag pontosan meghatározni.

Osztják

*olna

ūdén, *ūdon* 'ón; Zinn' (ПАТКАНОВ 1902: 184): *paškàn-ūdén* 'ólom; Blei' (*paškàn* 'puska; Flinte') (ПАТКАНОВ 1902: 184),

V *námk-olna* 'Blei' (*námək* 'мягкий; weich') (DEWOS 80),

V *ser-olna* '„крепкий свинец“, олово; Zinn' (*serə* 'крепкий, fest, hart, haltbar', DEWOS 80, 1368),

Vj *näy-olna* 'Zinn' (*näyi* 'weiß') (DEWOS 80, 990),

DN *čánt-utən* 'Zinn' (*čántə* 'osztják') (DEWOS 80),

DN *rüt-utən* 'Zinn' (*rüt* 'Russe') (DEWOS 80).

*лõлpa

lõlpa, *lõlpi* 'Blei' (< *lõl-* 'tauen, schmelzen', még vö. *lõl* 'geschmolzen, ungefroren, flüssig'; *navi* 'weiss, licht, hell'): *navi-lõlpi* '(weisses Blei) Zinn' (AHLQVIST 1880: 98, 108),

totpa, *toppa* 'ólom, ón; Blei, Zinn' (< *tat-*, *tot-* 'olvad; tauen, schmelzen') (ПАТКАНОВ 1902: 157, 172),

Tгj *лõлрə* stb. 'свинец; Blei', Kaz *лõлрi* stb. 'олово; Zinn': *kántəγ лõлрə*, J *kántəγ лõлрə* 'олово; Zinn' (*лõлрə* stb. < Tгj *лõл-* ~ *лõла-*, Kaz *лõла-* 'таять; tauen, schmelzen'; *kántəγ* 'Ostjake; ханты') (DEWOS 518, 716, 756, 978).

Más fémnév is specializálódott jelentésre tehetett szert jelzős szerkezetben:

*wǎγ

navi-voχ 'weisses Metall' (*navi* 'weiss, licht, hell', *voχ* 'Metall, Kopeke, Geld') (AHLQVIST 1880: 108), Vj *nāyi wǎγ* 'Silber; серебро' (*nāyi* 'weiß') (DEWOS 991, 1568),

Tg *kāntəγ-wǎγ*, J *kāntəγ-wǎγ* 'Kupfer' (*kāntəγ* 'Ostjake; ханты', *wǎγ* 'Metall, Eisen; металл, железо') (DEWOS 518, 1568).

Vogul

*ātkəš

atveš, atviš, atvos, ātkues 'Blei' (AHLQVIST 1891: 3b), K *oātkwēs*, P *oātwēš, atwēš* (M-WWb 58a), KM *ōā tḱβs*, P *a tḱβš* (K-WWb 131b),

qaim-atveš 'Zinn' (*qaim* 'Männchen') (AHLQVIST 1891: 18b), LM LU *khaim atwēš*, P *khāim oātwēš* 'ón; ólom; Zinn; Blei' (*khaim* stb. 'hím; Männchen') (M-WWb 58a, 71a), P *kojma tḱš*, VN *ḱaimàtḱš*, VS *ḱaimà tḱš*, LU *ḱaima tḱš* 'Zinn' (*kojim* stb. 'Männchen') (K-WWb 272b), az *-a tḱš* stb. az *a tḱβš* 'Blei' stb.-ből (K-WWb 131b) csonkult,

māńš-ātwiš, moańš-ātkues (*māńš, moańš* 'wogulisch') 'Zinn, ?Blei' (AHLQVIST 1891: 28a), K *mańš ātkhwēs* 'ón, олово; Zinn' (*mańš* 'vogul') (M-WWb 58a, 300ab), KM *mōāńšōātḱš*, KO *mōāńšōātḱβš* 'Zinn' (*mōāńš* stb. 'wogulisch') (K-WWb 474b),

pesken-ātkues 'Zinn, ?Blei' (*pesken* 'Flinte') (AHLQVIST 1891: 41b), K *pēs-kēn-ātkhwēs, pēskēn-oātkhwēs* 'ólom; Blei' (*pēskēn* 'puska; Flinte') (M-WWb 58a, 436b), KU *pāskəñōā tḱβs* 'Blei' (*pāskən* 'Flinte') (K-WWb 648b).

Úgy értem, hogy RÓNA-TAS komolyan kételkedik *ólom* szavunk ősiségében és az *ón*-nal való etimológiai kapcsolatában: „*ólom* 'lead' < PUgr *wəlmə* 'Blei'. The connection with *ón* 'tin' is unclear; VogT *wōlēm* 'Blei' is isolated, see RÉ-DEI (1986–1991/2: 899)” (RTA 2011b: 1321). Az eddig felsorakoztatott adatok engem részben más állásfoglalásra készítetnek:

Igaz, hogy a ma. *ólom*-nak hangtanilag pontosan megfelelő rokonjelöltje csak egy van, a MUNKÁCSI gyűjtéséből származó vog. T *wōlēm*, amely csak ebből az egy nyelvjárásból van adatolva, ráadásul KANNISTO publikált gazdag gyűjteményében nem is található meg. Ez utóbbit illetően azonban van némi kétségem, TOIVONEN (1952: 17, 1953: 14) ugyanis utalt a magyar *ólom* szó és vogul megfelelője közti kapcsolatra, közölte is a vogul szót, de a közlés mód egyértelműen a KANNISTO-féle transzkripciót tükrözi: *βōlēm* és *βōləm*. Lehet, hogy KANNISTO szótári anyagának publikálásra való előkészítése során elsikkadt e szó? A magyar és a vogul szó ezen zavaró körülmény ellenére minden kétséget kizáróan összetartozik ugor kori örökségként, és teljesen feleslegesnek látom, hogy az *ólom* és az *ón* közvetlen etimológiai kapcsolatba állíttassék. Hangalaki hasonló-

ságuk és denotátumuk, denotátumaik hasonlósága idézhette elő, hogy egymás al-
teregőjaként jelentkeztek a magyarban és – mutatis mutandis – az obi-ugor-
ban is.

Még vö. 2. *ezüst*.

7. *sajt*

A *sajt* és a *sajtó* kapcsolata is szóba hozandó (indokolását l. alább).

Az MSzFE és az UEW egyáltalán nem szól a *sajt*-ról, a TESz (3: 474b) törökségi jövevényként magyarázza, az EWUng (2: 1298ab) iráni eredetűnek tekintti, és török származását alig valószínűnek minősíti. RÓNA-TAS szerint pedig e szavunk „Of Ir origin but perhaps through T mediation” (RTA 2011b: 688), és így a *sajtó* persze egyáltalán meg sincs említve a könyvben!

MSzFE: A *sajtó* szót talán egyeztethetőnek tekinti a következő osztják szóval: Kaz *šojtəŋ*: š. *qyðλ* 'schwere, lange Rentiernarte (für Waren; mit Seitenbrettern und einem Brett hinten)', DN *īšūjəttā* 'ertrinken, zu Boden sinken, versinken', Kaz *šojləti* 'ver-, einsinken (ins Wasser stb.)', O *səuilzdā* 'untersinken, versinken (ins Wasser)' stb. (KT 925b–926a, MSzFE 3: 542). Ugyanezt az álláspontot találni a TESz-ben (3: 475b) és az EWUng-ban (2: 1299a) is.

Fontos kritikai észrevétel: Az MSzFE, a TESz, az UEW és az EWUng által idézett és a ma. *sajtó*-val egyeztetett osztják szó a *čuj- (*čaj- ~ *čij-) DEWOS-csócikkben található, vö. pl. Vj *čujəŋəl*- 'versinken, allmählich zu Boden sinken' (DEWOS 244). Viszont az osztj. Kaz *šojtəŋ*: š. *qyðλ* 'schwere, lange Rentiernarte (für Waren; mit Seitenbrettern und einem Brett hinten)' szót az MSzFE és nyomában a többi, későbbi magyarországi etimológiai szótár csak félreértésből sorolhatta be az Ug *čajə- 'drücken, pressen' alá, ezen osztják szó ui. a zürjén eredetű Trj *čəŋit*, Kam *čəŋət*, Ni Šer Kaz Sy *šəŋət*, O *sajət* 'рубль; Rubel, Silber-, Papierrubel; прут; dünne Rute, Stange' származéka (KT 925b–926a, TOIVONEN 1956: 77, DEWOS 245–246, még vö. RÉDEI 1970: 147)!

Megjegyzések

A *sajt* és a *sajtó* szavunk közti esetleges kapcsolat gondolata a CZUCZOR – FOGARASI szótárban merült fel (amelynek az alábbi idézet tanúsága szerint volt előzménye), mégpedig egyértelműen elutasító értelemben a *sajt* címszó alatt (CzF 5: 678–679): „Azon vélemény, mintha a *sajt* a sajtólással (préseléssel) volna fogalmi és elemi rokonságban, azért nem valószínű, mert a *sajt* lényegéhez nem tartozik, hogy sajtólt legyen, miután a sajtnak sajtólatlan nemei is vannak...” (i. m. 679). Ez a vélemény tükröződik etimológiai szótárainkban, utalás sincs a két szó esetleges etimológiai kapcsolatára (vö. MSzFE 3: 542, TESz 3: 474b, 475b, UEW 2: 841, EWUng 2: 1298ab, 1299a, l. továbbá: RTA 2011b: 688–689).

A CZUCZOR – FOGARASI véleményével ellentétben azonban eléggé általánosnak tűnik a sajtkészítés során a sajt préselése, sajtolása, vö. *sajtfacsaró* 'esztergályozott kis kézi sajtprés', *sajtnyomó* 'sajtprés' (ÚMTSz 4: 807ab), *sajtprés* 'az a négy lábú, asztal, pad v. szék alakú eszköz, melynek segítségével a formába tett sajtból a savót kinyomják, kipréselik; sajtnyomó, sajtnyomtató', *sajtruha* 'sajt-készítéskor haszn., ritka szövésű vászondarab, amely a beöntött aludttejből, ill. túróból kinyomott, majd lassanként kicsepegő savót átengedi', hasonlóan: *sajttej* (ÚMTSz 4: 809b), *sajt*, *sajtóprés* (MNL 4: 390b, 391b). Ezért szerintem – a „Wörter und Sachen” szellemében – a két szónak igenis elemi köze van egymáshoz.

Az a hangtani megjegyzés, miszerint a ma. *sajtó* és az osztj. DN *čujat-* 'ertrinken' stb. csak akkor tarthat össze, ha a magyar szó *t*-je képző, és *j*-je **j*-ből, nem pedig egy hajdani **kt* **k*-jából keletkezett, könnyedén elhárítható. Az Ug **čaj3-* 'drücken, pressen' igetőhöz csatlakozhattak képzők, az osztják esetében van **l* képzős származék is (Kaz *šqjλə-* 'ver-, einsinken', O *suwilə-* 'untersinken', UEW 2: 841; ezen igék ősosztj. **šuj(ə)lə-* alakra mehetnek vissza). Jelentéstanilag sem lehet probléma, vö. „Zur Bedeutung 'sinken, versinken' im Ostj. vgl. finn. *painaa* 'drücken, pressen' ~ *painua* 'sinken, versinken'” (UEW 2: 841) ~ *painava* 'schwer; gewichtig' ~ *paino* 'Druck ~ Gewicht'. Az ugor eredet kapcsán tett hangtani ellenvetés teljesen irreális: „az alapnyelvi **kt*-t a magyarban csak *t* képviseli, s nincsen olyan, még kétesen ősi örökségűnek minősíthető szavunk sem, amely ennek az ellenkezőjét tanúsítaná”, mivel az uráli és a finnugor alapnyelvi **kt*, **tk*, **pt* magyar folytatója azonos a **tt*-ével (HONTI 1985b: 152). Az ugor alapnyelvi előzmény **čaj3-* 'drücken, pressen' lehetett, amelyhez az előmagyarban deverbális **t* vagy **kt* képző járult: **šaj3-t3* > **šaj-t3* > **šajt* vagy **šaj3-kt3* > **šaj3-tt3* > **šaj-t3* > **šajt*, vö. *bojt* (TESz 1: 325b–326a) ~ *bújt*¹ (TESz 1: 383b). Úgy vélem, hogy *sajt* és *sajtó* szavunk biztosan egy töről fakad, ezért a *sajt* idegen eredetüként való magyarázatát megalapozatlannak látom, és ugor eredetűnek tartom.

8. szül

MSzFE: „Egyeztethető a következő vogul szóval: vog... É. *sēli* 'keres; erwerben' [Bekezdés] Az ugor alapalak: **sil3-* (< korai ugor **šil3-*)” (MSzFE 3: 604–605).

TESz: „Valószínűleg ősi örökség az ugor korból; vö. vog. É. *sēli* 'keres, szerez, vásárol'... Más ugor egyeztetése, valamint török származtatása téves” (TESz 3: 812a).

Az UEW (2: 888) biztos ugor kori etimológiai szócsalád tagjaiként kapcsolja össze a magyar és a vogul szót az Ug **sil-* 'erwerben, verschaffen' alatt.

EWUng: „Wahrsch Erbw aus der ugr Z” (EWUng 2: 1464b).

A nagy vogul szótárakban ilyen formában található a magyar igével egyeztetett adatok: N *sēli*, LM *šēli* 'szerez | erwerben' (M-WWb 540b), KM *sĕl-₁*, LO So *sēl-* 'beschaffen, erwerben' (K-WWb 737a), továbbá vö. Sy Ob *sēli* 'anschaffen, besorgen, (Geld) verdienen' (KÁLMÁN 1976: 297). Nekem úgy tűnik, hogy MUNKÁCSI szótárában két, KANNISTÓÉBAN pedig három szócikkre van bontva az idetartozó adatsor, szerintem ugyanis (1) a KU *šēl-*, KM *sĕl-*, So *sēl-* 'töten, erbeuten' (vö. KU *sōs šē'lsəm* 'ich tötete einen Elch', So *ĩnĩyũĩ sēlšs^um* 'id. '; K-WWb 737a) összetartozik az imént felsoroltakkal, szemantikailag is ideillik, ti. a 'valamit megfog, megöl (pl. zsákmányt)' akció eredménye a 'szerez, megszerez', ehhez még vö. LM *šēlĕxati* 'szereztetik | erworben werden' (M-WWb 540b); (2) ez pedig nyilvánvalóan összefügg a 'megragad, elfog' fogalmával: K *sēli₂* 'megtámad (medve) | angreifen (Bär)', *sēlikhati* '(verekedni, birkózni) kezd | (zu raufen, ringen) anfangen' (M-WWb 540b), KM *sĕl-₂* 'ergreifen', *ĩānsĕl-* 'festhalten, (ein)fangen', KM *s^eel'ka't-*, KO *se'lakāt-* 'einander packen (KM); angreifen (KO)' (K-WWb 737a). Úgy vélem, az ősvog. **šil-* ige alapjelentése a 'megragad' volt, majd 'megszerez' és 'összekapaszkodik, birkózik' lett a jelentésváltozás eredménye.

RÓNA-TAS: „*szül* 'to bear, to give birth' < PUgr *silā > Vog KM *sēl-* 'beschaffen', N *sēl-* 'suchen, erwerben, kaufen'. The comparison with Vog *sēl-* 'erwerben, suchen, kaufen, etc.' (RÉDEI 1986–1991/2: 888) is scarcely acceptable semantically. The Eng *get* – *beget*: cited is an erroneous parallel. The Eng word *beget* carries the meaning 'to procreate or generate (offspring), esp. of a male parent, to cause to produce as an effect'. Words cited by RÉDEI (1974: 364–365) with the semantic change 'to bring' > 'to bring a child' > 'to give birth' are valid examples, but while the female 'brings', the male 'makes or obtains' a child. The semantic field of the Vog words is 'to obtain' > 'to search, to buy'. This is also the case with Eng *get* and *beget*, i. e. to get or make, obtain a child. On the other hand, RÉDEI is right to reject Vog **sül-* 'zur Welt bringen, sich vermehren' as a parallel to H *szül-* because of the back vocalism" (RTA 2011b: 1322–1323). Tehát a bizonytalan finnugor és ugor etimológiák közt említi.

Megjegyzések

RÓNA-TAS racionális érveléssel utasítja el azt, hogy az angol *get* ~ *beget* hiteles szemantikai párhuzam lenne, a vogul szó 'to obtain' > 'to search, to buy'⁴⁵ jelentésváltozása azonban semmiképpen sem gyengítheti az egyeztetést, továbbá az UEW (2: 888) idézte latin *parō* 'bereite; verschaffe mir, erwerbe, kaufe' ~ *pario* 'bringe hervor, erzeuge, gebäre' kifogástalan szemantikai párhuzam, valamint a vogulban egy másik ige is egyértelműen mutat 'talál' > 'szül' jelentésváltozást: T *khānt-*, *khant-* 'észrevesz, néz, lát, szül | finden, bemerken, schauen, gebären'

⁴⁵ Vö. vog. N *sēli* 'keres, szerez, vásárol' (VNGy 2: 108, 473, 697b, VNGy 2/2: 267, 404b).

(M-WWb 104b–105a), TJ *kant-*, TČ *kânt-*, KU *χont-*, KM *kɔnt-* 'finden, treffen, sehen, bemerken; gebären' (K-WWb 322). Aligha lehet kifogásolni a 'szerez' ~ 'szül' jelentésviszonyt, a „ma. *szül* ~ vog. *sēli, šēl-*” etimológia hangtanilag is kifogástalan, az „(U/FU *s >) Ug *s > > vog. *š ~ s* (~ *s*)” kettős képviselő nem ritka, a vogul *ś* viszont szórványos és szabálytalan (l. CSÚCS ET AL. 1991: 120, 150; még vö. HONTI 1999: 44–46). E kettősséget (hármasságot) az alábbi hat vogul szóval dokumentálom.

(1) FU **šar3-* 'trocknen, trocken werden' (UEW 1: 466) > vog. LM *šur*, K *sūr* 'száraz, puha (fa) | trocken, weich (Holz)', N *sūri*, LM *šurri* 'szárad | trocken', N *sūrēm*, *sūrem*, LM *šurrēm* 'száraz, kemény | trocken, hart' (M-WWb 579b), KU KM *sūrə*, KO *sūrə*, P *sūrə*, So *sūrə* 'trocken; knochenlos, astrein; weich (Holz, Fleisch); fettlos', So *sūr-*: *tuβs*. 'trocken werden, trocken', LO *sūr^m*, So *sūr^m* 'trocken, hart' (K-WWb 785a) ~ ma. *szárad*, *száraz*,

(2) FU *šata (UEW 1: 467) 'hundert' > vog. TJ *šēt*, KU *šāt*, P *šēt*, So *sāt* ~ ma. *száz*,

(3) Ug *šäy3-r3 vagy *šäkr3 'Haar' (vö. UEW 2: 886) > vog. N *sa'ir*, *sā'ir*, *sair*, *šā'ir*, LM *šoár*, *šar*, LU P *šār*, *šar*, K *soár*, *soär*, *šoár*, T *šār*, *šār* 'lószőr | Pferdehaar' (M-WWb 510b), TJ *šār*, TČ *š^eār*, KU *šöär*, KM *sōár*, P *šzār*, VN *šüör*, VS *šòqr*, LU *soqr*, LUT *šoqr*, LO *sāyr*, So *sāyrə* 'Ross-, Pferdehaar' (K-WWb 779b) ~ ma. *szőr*, *sörény*,

(4) FU *šāne 'Haar, Haarflechte; flechten, spinnen' (UEW 1: 471) > vog. N *sa'i*, *sā'i*, *sai'*, LM *sāi*, *sāw*, LU *sā*, P *sāi*, K *sāi'*, T *səu*: *āt-s*. 'hajfűrt, hajfonat stb. | Locke, Haarflechte, Zopf usw.' (M-WWb 509a), TJ *seβ*, KU KO *sāy*, KM *sāy*, VNK *sāy*, VS *s^eā*, LU *sē*, LO *sāy*, So *sāy* 'Zopf' (K-WWb 703ab) ~ ma. *sző*, *sövény*,

(5) FU *šānk3 'der Hintere, Arsch' (UEW 1: 472) > > N *sāṅkw₁*, *sāṅk*, LM *sāṅk*, *sāṅkw*, *saṅk*, *saṅkw*, LU *sāṅkw*, P *soāṅkw*, K *sāṅkhw*, T *soṅχ* 'ágyék | Lende' (M-WWb 527b), TJ *söṅ_u*, *seṅ_u*, TČ *seṅ*, KU *sāṅkβ*, KM *s^zāṅ_ukβ*, KO *sōāṅ_ukβ*, P *s^zāṅk*, VN VS *sāṅk*, LU *saṅ_ukβ*, LO *sāṅ_ukβā*, So *sāṅ_ukβā* 'Flanken, Weichen' (K-WWb 766b) ~ ma. *segg*,

(6) Ug *senk3 'Keil' (UEW 2: 887) > vog. N *sāṅkw₂*, *saṅkw*, LM *sāṅkhw*, LU *soṅkw*, P *soṅkhw*, *sāṅkw*, T *suṅ* 'ék | Keil, Pflock, Holznagel' (M-WWb 527b), TJ *süṅ*, P *seṅ*, VNZ *sāṅkβā*, VS *sāṅ_ukβā*, LU *seṅ_ukβā*, LO *sāṅ_ukβā*, So *sāṅ_ukβ* 'Keil' (K-WWb 766b) ~ ma. *szög*, *szög*.

A vog. *š ~ s* viszony megegyezik a ma. *s ~ sz* viszonytal. A ma. *s ~ sz* BENKŐ szerint „igen valószínűen ősmagyar nyelvjárási különfejlődésben leli magyarázatát” (BENKŐ 1957: 68), amit én nagyon is lehetségesnek tartok, de én ezt ugor kori hangváltozáson alapuló elő- vagy ősmagyar kori nyelvjárási különfejlődésnek vélem. Az előadottak értelmében *szül* igénket biztos ugor kori szónak tekintem.

9. *táltos*

ERDÉLYITŐL (1960) származik e szavunk etimológiája, ő a vogul szót fenntartás nélkül ősinek vélte. KÁLMÁN BÉLÁ szerint a vogulban osztják jövevényszó, de szerintem inkább mindkét nyelvnek csak az északi nyelvjárásterületén őrződött meg ez a szó adverbiumként (l. Megjegyzések).

MSzFE: Ug. **tult3* > vog. N *tült* ~ *tültén* ~ *tültné* 'könnyen, egyszerűen, alig-ha; leicht, einfach, kaum', osztj. (PB-ből idézve:) É *tolten* 'varázslat', *tol*, *tolten* 'varázserővel', *tol* 'Riese (eigtl. Zauberer)', Vj *tol* 'Fieber', Kaz *təʎt*, *təʎt* 'Hilfe, Linderung (bei einer Krankheit, in der Armut)', Kaz *təʎta* 'ohne (große Mühe, ohne (viel) Lärm (z. B. Beute bekommen); вдруг' (MSzFE 3: 610–611) „Az eredeti jelentést a m. *táltos* és REGULY archaikus osztják szövegei őrizték meg: 'varázserő, varázslat; Zauberkraft, Zauberei' (m. *tálto-s* 'Zauberer, Schamane' < 'varázslatos, varázserővel')... Ebből fejlődött a vogulban a 'varázserővel; mit Zauberkraft' fokozaton keresztül a 'könnyen; leicht', illetőleg a 'varázserővel cselekszik, varázserejét használja; handelt mit Zauberkraft, benützt seine Zauberkraft' > 'küzd; ringen' jelentés. Az osztj. 'Fieber' jelentéshez vö. m. *ré-vület* 'Verzückung, Trance', *elrévül* 'in Verzückung geraten' ~ vog. *rəy* 'warm, heiß; Hitze'. Az osztj. 'Hilfe' a 'Zauberkraft' jelentésből érthető meg” (MSzFE 3: 611).

TESz: „Származékszó: *tált-* alapszava ősi örökség az ugor korból”, vogul és osztják adatok soroltatnak föl. „Egy török **tal-* 'üt' igeóból való magyarázata – a tényleges szó kimutathatatlansága, valamint jelentéstani okok miatt – nem valószínű” (TESz 3: 832ab).

UEW: Ug. **tult3* 'Zauberei, Zauberkraft' > osztj. REG N *tol* 'Riese (eigtl. Zauberer)', N *toltn*, *tolten* 'varázserővel... mit Zauberkraft', (KT 1037) Vj *tol* 'Fieber', Kaz *təʎt* 'Hilfe, Linderung (bei einer Krankheit, in der Armut)', *təʎta* 'ohne (große) Mühe, ohne (viel) Lärm (z. B. Beute bekommen); вдруг', vog. N *tültén*, *tültné* '?könnyűszerrel, egyszerűen; leicht, einfach', ma. *táltos* 'Zauberer, Schamane; Zauberer'. A török eredetet egyértelműen elutasítja a szótár (UEW 2: 895).

EWUng: úgy jár el, mint az UEW, de nem hivatkozik rá (EWUng 2: 1475ab).

BERNÁTH BÉLA (1991) ötletére támaszkodva igyekezett HORVÁTH KATALIN (2011) valószínűsíteni, hogy *táltos* szavunk, amelynek van nyelvjárási *tátos* változata, a *tát* igével függ össze, amely ún. nomenverbum lehetett. Ennek az ötletnek a summája így lett megformálva: „Hogy a *tátos* ~ *táltos* szót végeredményben a *tát* igével kapcsolatba hozzuk, annak nincs semmilyen akadálya. Egyfelől a *tát* igének van *tált* változata is, másfelől van egy *tát* melléknévi formája... az sem zárható ki, hogy a *tát* szó éppúgy nomenverbum volt valamikor, mint ezt a *piros pir-* tövéről feltételezi a TESz., s abból szabályosan alakult a *tátos*, *tátosodik*, miként a *piros*, *pirosodik* is. Ezzel szemben a TESz. feltételezett ugor

*tults alapalakja az osztják nyelvjárásokból kikövetkeztetett, s ugyancsak feltételezett 'varázslat, varázserő' jelentésével, még a vogul *tūltχati* 'küzdeni' igét is hozzávéve, eléggé hipotetikusnak tűnik" (BERNÁTH 1991: 347). Ezt HORVÁTH népnyelvi kifejezések és néprajzi leírások említésével igyekszik megerősíteni, egyebek közt a sámán ásítozására (szájtátására) is fölhívva a figyelmet (HORVÁTH 2011: 169), majd előadta következtetését: „Fölmerül a kérdés: az áttekinített szakirodalomból, s a *táltos* ~ *tátos* nyelvi és néprajzi adatainak sokaságából, valamint az adatok értelmezéséből kikerekedő kép meggyengíti-e szavunk ma általánosan elfogadott ugor eredetét? A kérdésre, úgy látom, igennel felelhetünk: a vizsgálat nyomán az obi-ugor etimológia még inkább kétségessé vált, egyúttal BERNÁTH szövejtését sikerült újabb adatokkal és érvekkel megerősítenem" (HORVÁTH 2011: 171). IPOLYIra hivatkozva, őt idézve – úgy tűnik – azt vallja, „hogy a *tát*-nak a 'tár, nyit' eredeti jelentésén, »alapértelmén« túl lehet 'bűvölés, bűvészet, elbűvölt állapot' jelentése is, s eszerint a *táltos* ~ *tátos* 'bűvész, varázsló' is idetartozhat (IPOLYI 1854: 449)" (HORVÁTH 2011: 168); arra azonban nem tér ki HORVÁTH, hogy IPOLYI – részben másokra hivatkozva – sokféle nyelvből felsorolt szavakkal is kapcsolatba hozhatónak vélte *tát* igénket és *táltos* ~ *tátos* főnevünket (i. m. 128 kk., 237–238, 446–453).

RÓNA-TAS: „Of debated T origin" (RTA 2011b: 841). „The PUgr origin of the H word *táltos* is possible, but not beyond any doubt. The basic word is *talt-; -š is a H suffix. *talt goes back to PUgr *tolť (> POUgr *tVlt 'leicht, Fieber' > PVog *tūlt 'leicht', POsty **tolť/ťolt*) 'Fieber, Hilfe', which can be found in folklore texts collected by REGULY as *toltn, toltén* 'mit Zauberkraft'. The analysis of the semantic side, though accompanied by a considerable literature, was greatly influenced by speculations... Though the T origin is possible semantically and morphologically, it would require further research to arrive at a definite conclusion" (RTA 2011b: 845–846).

VÁSÁRY ISTVÁN RÓNA-TAS állásfoglalását ekként kommentálta: „Mind az ugor, mind a török magyarázat lehet jó, ám mindkettőnél vannak hipotetikus részek: az ugor származtatás gyenge pontja a jelentéstani megfelelések lazasága, a török származtatás esetén pedig túl sok »csillagos alak« van, azaz ezek a főmák csak feltevések, bármilyen valószínűek is. Valamilyen lényeges, új szóadat felbukkanása dönthetné el a kérdést véglegesen. Ez a lehetőség, a régi török anyag bővülését látva, nem kizárt" (VÁSÁRY 2012: 37).

Megjegyzések

A vogul szót a nagy szótárak közül csak MUNKÁCSIÉBAN találtam meg: N *tūlt* ~ *tūltén* ~ *tūltne* 'könnyen, egyszerűen, aligha; leicht, einfach, kaum', ahol osztják eredetűnek van minősítve (M-WWb 678a); KANNISTO szótárában (K-WWb) nem fordul elő, és a szójegyzékében (KANNISTO ET AL. 1982) sincs meg. A vog. N *tūltχati*, P *tūltkhati* ~ *tulétkhati* 'kezd, foglalkozik valamivel, k ü z d; anfan-

gen, sich beschäftigen, f e c h t e n' (M-WWb 678a; én emeltem ki, H. L.), KU *tūltχāt-*, P *tūn'tkat-*, VNZ *tun'tkāt-*, LO *tūl'tχat-*, So *tūltχat-* 'anfangen, beginnen' (K-WWb 904b) ezen adverbium tövéből keletkezett igei derivátum (ERDÉLYI 1960: 330–331, MSzFE 3: 610), ezért biztosra vehető, hogy a vogul *tūlt* ~ *tūltēn* ~ *tūltne* közvetlenül ugor kori örökség.

STEINITZ szótárában (DEWOS) a következőket közli: Vj *tolt* 'лихорадка; Fieber', *tol'junĵk* 'ein Geist, der den Menschen quält (ihn z. B. zu seinem Pferd macht und auf ihm reitet)', *to'l'al-* 'Fieber bekommen', *tolləkətə-* 'id.', *tolwəγint-* 'потерять сознание; das Bewußtsein verlieren, ohnmächtig werden' (DEWOS 1432); „Vgl. folg. (ST.)”, a következő szócikkben ez olvasható: Kaz *tqat* 'Hilfe, Linderung (bei einer Krankheit, in der Armut)', *tqata* 'ohne große Mühe (z. B. Beute bekommen)', „In der nord-ostj. Folkloresprache ist die Bedeutung von *t*. unklar. PÁPAYs unterschiedliche Übersetzungen ('Hilfe', 'Zauberkraft', 'Riese') sind z. T. daher zweifelhaft, s. unten” (DEWOS 1432). Ezen idézet alatt REGULY és PÁPAY adatait közli, de ezek alapján sem értem, miért lennének kétségesek PÁPAY értelmezései... Megnéztem a STEINITZ által hivatkozott helyeket REGULY (ZSIRAI 1944, 1951) és PÁPAY (1905) szövegeiben, de benyomásom szerint korrektnek tűnnek az ott közölt fordítások, noha sem a jegyzetekben, sem alkalmi szójegyzékekben nem bukkan föl e szó, ill. egy szójegyzékben mégis megvan: **tolt* 'varázserő; Zauberei' (csillaggal, tehát kikövetkeztetett formaként!), és ettől elkülönítve – szerintem indokolatlanul –, másik szócikként szerepel a *tolt* 'óriás; Riese' (PB 78). AHLQVIST (1880: 146) könyvében viszont önálló jelentéssel bíró szóként van közölve: *tolt* 'Hülfe, Linderung, Hoffnung'; tehát aligha lehet szó arról, hogy – amit STEINITZ vélekedése sugallhat – a szó értelmezése PÁPAY spekulációjának eredménye; de „Vgl. vorhergeh [*tolt* 'лихорадка; Fieber', H. L.]... (ST.)” (DEWOS 1432–1433). Az MSzFE-re hivatkozva azonban elfogadja e három nyelv említett szavának ugor eredetét (DEWOS 1433).

Az általam ismert egyéb osztják szótárak ezeket az idetartozó adatokat közlik, amelyek csak megerősíthetik a fenti eredetmagyarázatot: Vj *tolt* 'лихорадка', *tolwəγinta* 'потерять сознание, лишиться памяти, сознания; упасть в обморок', *toləkətənta* 'начать лихорадить', *toləta* 'лихорадить' (SIVHD 470), Vj *toləta* 'Fieber bekommen', *toljunĵk* 'ein Geist, der den Menschen quält, ihn zu seinem Pferd macht, auf ihm reitet; der wie eine Katze ist', *toləkətənta* 'Fieber bekommen', *tolt* 'Fieber', *tolwəγintta* 'das Bewusstsein verlieren, ohnmächtig werden' (LOS 267/3901), Vj *mol* [= ?*tolt* / ?*tol*] 'малярия', *молалта* 'болеть малярией', *молвынта* 'потерять сознание', *толқалах* 'бестолковый' (HRSI 278b–279a).

Az ugor jelentésekhez hasonló a következő jurák jelentésviszony: T₁ *šūδ^hbe* stb. 'Riese, Riesenkobold, Waldgeist; sehr gross; Sage, sagenhaft' (JSWb 456a); *судбăџу* 'старинное сказание о великанах, о героических подвигах, переда-

ваемое в песенной форме’, *сюдбя* ’(фольк.) великан; очень большой, громадный, огромный’, *сюдбядѣда* ’очень самоуверенный, самонадеянный’ (NRSI 588a).

BERNÁTH (1991: 347) fenti kijelentésével ellentétben aligha tekinthető a következők: ’varázslat, varázserő’ jelentés pusztán hipotetikusnak, hiszen a táltos, a sámán révülése, extázisba esése részleges öntudatvesztéssel is jár, amikor kapcsolatba lép a túlvilággal, megküzd a szellemvilággal, amint az előző bekezdésekben idézett szavak jelentése mutathatja. A táltos tátott szája a révülést esetleg elősegítő szellem vagy bogár bekapására szolgál, amint a most következőkből kiderül: „A XVI. század extázis-módjáról... részletes képet kaptunk. Kiderült, hogy ebben a korban is kétféleképpen történhetik a révülés: amikor eszméletlenül fekszik a révülő személy, akkor vagy belé telepedik egy természetfeletti lény, és az beszél a révülő száján, amint az idézett oklevél mondja: »egy dongó bogár jöve be... és az mene a szájába és mindjárt kezdé szólni«, vagy pedig a révülő lelke elhagyja a testet és »a regös nagy úton« a másvilágra megy” (DIÓSZEGI 1958: 324, még vö. 332). A sámán ásitásával kapcsolatban DIÓSZEGI (1958: 339) az általa idézett szakirodalom alapján azt adja tudtul, hogy a sámán álomba merülni készül, kitátja száját, hogy a segítő szellemeket azokat lenyelve hívja segítségül (még vö. DIÓSZEGI 1958: 339–340). Ezek után aligha hihetem, hogy a *táltos* szónak bármi köze lehetne a tátogáshoz... Sokkal inkább arról lehet szó, hogy alapszavának eltűnése és az abból származó egyéb derivátumok hiánya folytán elszigetelt lexémává válván, torzulhatott hangalakja, népetimológián a *tát* ige hangalakja befolyásolhatta. Én úgy látom, hogy BERNÁTH és HORVÁTH eszmefuttatása egyáltalán nem befolyásolja *táltos* szavunk ugor eredetének hitelességét.

RÓNA-TAS (RTA 2011b: 845–846) két törökségi etimológiai forrást is ajánl, de nem lehetnek jobbak, mint a RÉDEI által is pártolt és kifogástalan ugor etimológia! Még vö. „*táltos* ’sorcerer, medicine man’ < PUgr **tults* ’Zauberei, Zauberkraft’ (-š is a H suff) (> POUgr **t̃lt* ’leicht, Fieber’ > PVog **t̃lt* ’leicht’, POsty **tolt / t̃lt* ’Fieber, Hilfe’). In folklore texts collected by REGULY, we find *toltn, tolten* ’mit Zauberkraft’. This is the only example of the /lt/ cluster. The PUgr **u* > H *a* shift is rare but not unprecedented, see *hall* and *mag*. On the T origin, see *táltos* in the Lexicon” (RTA 2011b: 1323).

VÁSÁRY idézett kétséget sugárzó megjegyzését az általam felsorakoztatott rokon nyelvi adatok remélhetőleg semlegesítik, és a *táltos* ugor eredetét biztosra vehetjük.

Az előadottak értelmében biztosra vehető, hogy *táltos* szavunk az Ug **tults* ’Zauberei, Zauberkraft’ (UEW 2: 895) leszarmazottja.

10. *ver*

Az MSzFE és az UEW nem említi ezt a szót, mivel nem tekintette ősi örökségnek. A TESz-ben és az EWUng-ban viszont természetesen tárgyaltatik.

Nemrég foglalkoztam ezen szavunkkal, és arra a következtetésre jutottam, hogy biztos megfelelői vannak a vogulban és az osztjákban, így tehát ugor kori elemről van szó.

Szerintem a következő obi-ugor szópárral áll rokonságban: osztj. **wer-* > VVj *wer-*, Trj J *wār-*, DN Ko Kaz O *wer-* 'machen', V Vj *wer* Trj J *wār*, DN Ko Kaz O *wer* 'Arbeit, Tätigkeit' (DEWOS 1614–1616) ~ vog. **wār-* > N *vāri*, LM K *voāri*, LU P *vāri* (M-WWb 718a), T *vār-*, *vār-* 'csinál' (MUNKÁCSI 1894: 283, 284), TJ TČ *βār-*, *βer-*, KU *βōār-*, KM *βōār-*, KO *βōār-*, P *βōār-*, *βar-*, VNK *βüör-*, *βār-*, VS *βōār-*, *βār-*, LU *βoār-*, *βar-*, LM *βōār-*, *βar-*, LO So *βār-* 'arbeiten, machen' (KANNISTO 1919: 2, 131, K-WWb 161b; még vö. HONTI 1982: 196, 1999: 18, 58), amelyek ugor alapnyelvi előzménye **wārš-* 'machen' lehetett (CSEPREGI MÁRTA kolléganőm szíves szóbeli közléséből tudom, hogy valamikor LÜKŐ GÁBOR szóban közölte a magyar *ver* igének az itt idézett obi-ugor igékkel való összetartozásának lehetőségét, de CSEPREGINEK arról nincs tudomása, hogy ezt írásban is közzétette volna). A három ugor szó hangtanilag kifogástalanul illik egymáshoz, legfeljebb jelentéstani szempontból lehetnének aggályok: a ma. *ver* elsődleges jelentése ugyanis 'schlagen', míg a vog. *wār-*, *wār-stb.* és az osztj. *wer-* stb. igéé 'arbeiten, machen'. Ennek kapcsán jutottak eszembe VALENTIN KIPARSKY szavai: „ich bleibe dabei, daß bei scheinbar unüberbrückbaren semantischen Klüften zunächst einmal versucht werden soll, Brücken zu schlagen” (KIPARSKY 1966: 75, idézi MIKOLA 1976: 210); ehhez hozzáteszem, hogy a „Wörter und Sachen” szellemében vizsgálva a magyar és az obi-ugor szavak jelentéstani viszonyát, nem is tűnik áthidalhatatlannak a szakadék. Az általánosabb 'arbeiten, machen' jelentés nyilván az eredetibb, általánosabb jelentésű, amely megőrződött az obi-ugorban, ezért inkább a másodlagosnak látszó ma. 'schlagen' szorul magyarázatra.

Mivel ez új etimológiai értelmezés, és meglehetősen részletesen tárgyaltam, célszerűnek vélem akkori gondolatmenetem lényegét idézni:

„Biztosra veszem, hogy RÓNA-TAS következő vélekedése kínálja a megoldást: »I am inclined that the H *ver*⁻¹ [to plait] results fr[om] a secondary split in the semantics« (RTA 2011b: 1003), márpedig itt a *ver*⁻² 'to beat' (RTA 2011b: 1237) az elsődleges ige.

A TESz szerint: a »*ver*¹... 'ütlegel; prügeln | ütésekkel büntet; schlagen'... Finnugor egyeztetése, valamint törökből való származtatása téves« (TESz 3: 1115a–1116b); »*ver*²... 'fon, sodor; drehen, flechten | kötelet, zsinórt stb.) sodrással, fonással készít; seilen'... Vitatott eredetű. – 1. Azonos a *ver*¹ igével. A 'kötelet, zsinórt készít' jelentés a *ver*¹-nek 'ütésekkel valamit létrehoz' jelentéséhez kapcsolható. Hasonló fejlődésre vö. ném. *schlagen* 'üt, ver': *Hanf zu Fa-*

den schlagen 'a kendert fonallá sodorja [tkp. veri]', *Faden, Maschen, ein Tau schlagen* 'fonalat, hurkot, kötelet készít [tkp. ver]'... 2. Török eredetű; vö.: KÄŞFR., türkm. *ör-*; oszm., kaz., alt. *ör-*; tat., bask. *ür-*: 'fon, sodor, összefon'... – Az 1. magyarázat jóval valószínűbb. A *szemmel ver* kifejezés *ver* elemének idekapcsolása téves. Finnugor egyeztetése, valamint szláv származtatása valószínűtlen.... Vö. *ver*¹...« (TESz 3: 1116)...

Az EWUng már ekképpen ír: »*ver*... 1. 'prügeln; schlagen'...; 8... 'drehen, flechten; seilen'; 13. [*szemmel* ~] 'mit dem bösen Blick treffen'..., Unbek Urspr... Die frühen Belege bzw die zahlreichen Bedeutungen und Abl dürften darauf hinweisen, daß es ein altes W im Ung ist. Bed I ist wahrsch die urspr, aus der sich die übrigen vor allem metaph entwickelt haben... Bed 8 könnte vermutl aufgrund des dt Synt *Tau, Fäden schlagen* 'Tau, Fäden durch Schläge herstellen' entstanden sein... – Herleitung aus dem Atürk ist kaum wahrsch« (EWUng 2: 1620). Megjegyzendő, hogy a franciában is található kapcsolat a kötélkészítés és az 'üt, ver' között: *machine à battre les cordes* 'kötélverőgép', vö. *battre* 'üt, megüt; ráüt, ráver'.

Az EWUng tehát már nem különíti el a 'schlagen' és a 'flechten, seilen' jelentésű igéket, valamint szerinte már a *szemmel ver* kifejezés *ver* igéje is belefér a 'schlagen' és a 'flechten, seilen' jelentésűekkel egy közös szócikkbe. Hogy »A *szemmel ver* kifejezés *ver* elemének idekapcsolása téves« (TESz 3: 1116) nézet miatt módosult az EWUng (2: 1620) szócikkében, nem tudom, de indokoltnak vélem, hogy a szótár szerzői felülbírálták a korábbi állásfoglalást. Ilyen elkülönítésre én sem látok okot. Teljesen nyilvánvalónak gondolom, hogy itt a *ver* 'schlagen' ige van e frazeologizmusunkban, ha nem így lenne, hasonló megmondásból a *szemet vet vkire/vmire* frazeologizmus *vet* igéjét is el kellene választanunk a *vet* 'werfen; säen' igétől. Hasonlóan kellene megítélnünk a né. *die Augen zu Boden schlagen* 'lesüti a szemet', *ein Auge auf jn/etw. werfen* 'szemet vet vkire/vmire' német és magyar igéjét (*schlagen, werfen; lesüt, vet*), és a frazeologizmusban szereplő igét el kellene különíteni az »alapigétől«, ill. az ang. *to put the evil eye on someone* 'megigéz, megbabonáz, megátkoz vkit; szemmel ver vkit; balszerencsét hoz vkire' igéjét is el kellene választani a *to put* 'tesz, helyez' igétől; az angol *put* igének egyébként a középangolban volt ugyancsak hasonló jelentése: 'to thrust or push' (PARTRIDGE 1978: 538). A szemmel verés kérdésével kapcsolatban még vö. MNL 4: 638" (HONTI 2013: 64–65).

Megjegyzés

A fenti idézet értelmében a *ver* 'to plait, to lay the rope' < WOT **ver-* < **ör-* [EOT *ör-* 'to plait'] etimológiai ötletet és az „Of debated T origin” (RTA 2011b: 1000) minősítést teljes mértékben okavesztettnek látom, tehát *ver* igenk egészen biztosan ugor kori szó.

Irodalom

- АБАЕВ 1958–1989/1 = АБАЕВ 1959.
- АБАЕВ, В. И. [АБАЕВ, В. И.] (1959), Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том I. А–К. Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград.
- AHLQVIST, AUGUST (1880), Ueber die Sprache der Nord-Ostjaken. Sprachtexte, Wörsammlung und Grammatik. Forschungen auf dem Gebiete der ural-altaischen Sprachen. Dritter Theil. Finnische Literaturgesellschaft, Helsinki.
- AHLQVIST, AUGUST (1890), Über die Kulturwörter der Obisch-ugrischen Sprachen. Journal de la Société Finno-Ougrienne 8: 1–22.
- AHLQVIST, AUGUST (1891), Wogulisches Wörterverzeichnis. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 2. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- ÁKE = MUNKÁCSI 1901.
- BAILEY, HAROLD W. (1979), Dictionary of Khotan Saka. University Press, Cambridge.
- BALASSA JÓZSEF (1940), A magyar nyelv szótára. Grill Károly Könyvkiadó-vállalata, Budapest.
- BALÁZS JÁNOS (1976), A belső keletkezésű szavak etimologizálásának problémáiról. In: BENKŐ LORÁND – K. SAL ÉVA (szerk.) (1976), Az etimológia elmélete és módszertana. Nyelvtudományi Értekezések 89. Akadémiai Kiadó, Budapest. 68–73.
- BALL = BALLAGI 1873.
- BALLAGI MÓR (1873), A magyar nyelv teljes szótára. Első rész. A–Kar. Franklin Társulat, Budapest. = BALL.
- BÁRCZI GÉZA (1941), Magyar szófajti szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. = SzófSz.
- BÁRCZI GÉZA (1952), Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 2: 347–359.
- BÁRCZI GÉZA (1958), A szótári homonímia kérdéséhez. Magyar Nyelv 54: 43–52.
- BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JÓLÁN, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest. 95–180.
- BARNHART, ROBERT K. (ed.) (1988), The Barnhart Dictionary of Etymology. The H. W. Wilson Company, The Bronx, New York.
- BEKE ÖDÖN (2001), Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). VII. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/7. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. = MNySz 7.
- BENKŐ LORÁND (1957), Magyar nyelvjárástörténet. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1970), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H–Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 2.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.

- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1995), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- BENZING, JOHANNES (1983), Chwaresmischer Wortindex. Mit einer Einleitung von H. HUMBACH. Herausgegeben von Z. TARAF. Harrassowitz, Wiesbaden.
- BENKŐ LORÁND (1984), A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERECZKI, GÁBOR (2013), Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von KLÁRA AGYAGÁSI und EBERHARD WINKLER. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 86. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = EWbTsch.
- BERNÁTH BÉLA (1991), A táltos, aki inkább *tátos*. Magyar Nyelv 87: 346–348.
- BUCK, CARL DARLING (1949/1988), A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- BUDENZ JÓZSEF (1873–1881), Magyar–ugor összehasonlító szótár. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = MUSz.
- CzF 2 = CZUCZOR – FOGARASI 1864.
- CzF 3 = CZUCZOR – FOGARASI 1865.
- CzF 5 = CZUCZOR – FOGARASI 1870.
- CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS (1864), A magyar nyelv szótára. Második kötet. E–H. Emich Gusztáv, Pest. = CzF 2.
- CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS (1865), A magyar nyelv szótára. Harmadik kötet. L–Ly. Emich Gusztáv, Pest. = CzF 3.
- CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS (1870), A magyar nyelv szótára. Ötödik kötet. P–Sz. Emich Gusztáv, Pest. = CzF 5.
- CSÚCS SÁNDOR (1990), Chrestomathia Votiatica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSÚCS, SÁNDOR – HONTI, LÁSZLÓ – SALÁNKI, ZSUZSA – VARGA, JUDIT (1991), Statistik der uralischen Lautentsprechungen. Linguistica, Series B, Documenta, 1. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- CSÜRY BÁLINT (2004), Szamosháti szótár. Nap Kiadó, Budapest.
- ČERNÝH, P. JA. [ЧЕРНЫХ, П. Я.] (2004a), Историко-этимологический словарь современного русского языка. 6-е издание, стереотипное. Том I. А–Пантомима. Русский язык медиа, Москва. [Több kiadása is van.]
- ČERNÝH, P. JA. [ЧЕРНЫХ, П. Я.] (2004b), Историко-этимологический словарь современного русского языка. 6-е издание, стереотипное. Том II. Панцирь–Ящур. Русский язык медиа, Москва. [Több kiadása is van.]
- DEWOS = STEINITZ 1966–1993.
- DtEtWb = KLUGE 2002.
- DIÓSZEGI VILMOS (1958), A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EES = METSMÄGI 2012.
- ERDÉLYI ISTVÁN (1960), *Táltos*. Nyelvtudományi Közlemények 62: 328–331.

- ERNOUT, ALFRED – MEILLET, ANTOINE (2001), *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Klincksieck, Paris.
- ERNST, PETER (2012), *Deutsche Sprachgeschichte. Eine Einführung in die diachrone Sprachwissenschaft des Deutschen*. 2. Auflage. Facultas.wuv, Wien.
- ÉRSI = SEREBRENNIKOV 1993.
- EtSz = GOMBOCZ – MELICH 1914–1944.
- EWbTsch = BERCZKI 2013.
- EWUng 1 = BENKŐ 1993.
- EWUng 2 = BENKŐ 1995.
- FOKOS-FUCHS, D. R. (1959), *Syrjänisches Wörterbuch*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest. = SWb 1.
- FOKOS-FUCHS, D. R. (1959b), *Syrjänisches Wörterbuch*. II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = SWb 2.
- I. GALLASY MAGDOLNA (1992), A névelők. In: BENKŐ 1992: 716–771.
- GANSCHOW, GERHARD (1965), *Die Verbalbildung im Ostjakischen*. Ural-Altische Bibliothek XIII. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1901), Szószármaztatások. *Nyelvtudományi Közlemények* 31: 243–249.
- GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS (1914–1944). *Magyar etymologiai szótár I–XVII*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = EtSz.
- HAJDÚ PÉTER (1972), Névszók predikatív ragozása a szamojéd nyelvekben. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Közleményei* 27: 373–398.
- HAJDÚ PÉTER (1975a), Névszók predikatív ragozása a szamojéd nyelvekben. *Samojedologische Schriften. Studia Uralo-Altica* 6. JATE, Szeged. 115–140.
- HAJDÚ, PÉTER (1975b), Prädikative Nominalflexion in den samojedischen Sprachen. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25: 1–30.
- HAJDÚ PÉTER (1981), Az uráli nyelvészet alapkérdései. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HÄKKINEN, KAISA (1983), Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. *Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielititeen laitoksen julkaisuja* 17. Turun yliopisto, Turku.
- HÄKKINEN, KAISA (1985), Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa. *Fennistica* 6. Åbo Akademi, Turku.
- HÄKKINEN, KAISA (1990), *Etymologinen sanakirja. Nykysuomen sanakirja*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo – Helsinki – Juva.
- HÄKKINEN, KAISA (2002), Kielten menneisyys ja sen tutkiminen. In: GRÜNTAL, RIHO (toim.), *Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan*. Tietolipas 180. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 28–45.
- HÄKKINEN, KAISA (2007), *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WS Bookwell Oy., Juva.
- HELIMSKI, EUGEN (2002), Zu den iranischen Lehnwörtern im Ungarischen. In: BLOKLAND, ROGIER – HASSELBLATT, CORNELIUS (eds), *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts*. *Studia Fenno-Ugrica* Groningana 2. Shaker Publishing, Maastricht. 105–111.

- HELLQUIST, ELOF (1957), *Svensk etymologisk ordbok*. Tredje upplagan. Band I: A–N. C. W. K. Gleerups Förlag, Lund.
- HOLTHAUSEN, FERDINAND (1948), *Wörterbuch des Altwestnordischen, Altnorwegisch-isländischen sowie der Eigennamen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- HONTI LÁSZLÓ (1972), Észrevételek a finnugor alapnyelvi szibilánsok és affrikáták képviselőiteiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 3–26.
- HONTI LÁSZLÓ (1974), Etimológiai adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 369–378.
- HONTI LÁSZLÓ (1978), Etimológiai észrevételek. *Magyar Nyelv* 74: 470–472.
- HONTI, LÁSZLÓ (1982), *Nordostjakisches Wörterverzeichnis*. *Studia Uralo-Altica* 16. JATE, Szeged.
- HONTI, LÁSZLÓ (1983), *Zur ugrischen Lautgeschichte (Beiträge zur relativen Chronologie einiger Lautwandel in den ugrischen Sprachen)*. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33: 113–122.
- HONTI LÁSZLÓ (1985a), Etimológiai adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 443–449.
- HONTI LÁSZLÓ (1985b), Ösmagyar hangtörténeti talányok. *Magyar Nyelv* 81: 140–155.
- HONTI LÁSZLÓ (1999), Az obi-ugor konzonantizmus története. *Studia Uralo-Altica*. Supplementum 9. JATE, Szeged.
- HONTI LÁSZLÓ (2013), *Ver*. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 63–72.
- HONTI LÁSZLÓ (2017), A magyar és a nyugati ótörök szókészleteti kapcsolatairól. *Tinta Könyvkiadó, Budapest*.
- HORVÁTH KATALIN (2011), *Táltos*. Még egyszer a szó eredetéről és szócsaládjáról. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ (szerk.), *Klárások. Tanulmányok Korompay Klára tiszteletére*. *Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest*. 162–174.
- HORVÁTH KATALIN (2013), Az ég szimbolikus jelentései és ég főnevünk eredete a tautologikus predikatív struktúrák tükrében. *Vallástudományi Szemle* 9/3: 26–36.
- HORVÁTH KATALIN (2014), Jelentés, szerkezet, etimológia. Az *ered*, *ereszt* igéink szócsaládjáról. In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA (szerk.), *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 160. *Tinta Könyvkiadó, Budapest*. 206–215.
- HRSI = MOGUTAEV 1996.
- IPOLYI ARNOLD (1854/1987), *Magyar mythologia*. Heckenast Gusztáv / Európa Könyvkiadó, Pest / Budapest.
- ITKONEN, ERKKI – JOKI, AULIS J. (1958), *Suomen kielen etymologinen sanakirja* 2. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XII/2. *Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki*. = SKES 2.
- ITKONEN, TERHO (1970/1993), *Etsimisen ja löytämisen alalta*. *Sananjalka* 12: 5–17 / *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 216: 71–83.
- JANHUNEN, JUHA (1977), *Samojedischer Wortschatz*. *Gemeinsamojedische Etymologien*. *Castrenianumin toimitteita* 17. Helsinki.
- JSWb = LEHTISALO 1956.

- KÁLMÁN BÉLA (1976), *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA (1994), *Nyelvjárásaink*. 6. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KANNISTO, ARTTURI (1919), *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 46. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- KANNISTO, ARTTURI – LIIMOLA, MATTI – EIRAS, VUOKKO (1982), *Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. VII. Band. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI, bearbeitet von M. L., herausgegeben von V. E.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 180. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- KANNISTO, ARTTURI – EIRAS, VUOKKO – MOISIO, ARTO (2013), *Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von V. E., herausgegeben von A. M. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten Keskus, Helsinki. = K-WWb.*
- KARJALAINEN, K. F. (1905), *Zur ostjakischen Lautgeschichte. I. Über den Vokalismus der ersten Silbe*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 23. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- KARJALAINEN, K. F. – TOIVONEN, Y. H. (1948), *Ostjakisches Wörterbuch I–II. Lexica Societatis Fenno-Ugricae X. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = KT.*
- KASSAI ILONA (1980), *A magyar affrikátákról időtartamuk alapján*. Magyar Nyelvőr 104: 232–245.
- KATZ, HARTMUT (1971), *Ungarisch ér, érik*. Nyelvtudományi Közlemények 73: 143–146.
- KĚSK¹ = LYTKIN – GULJAEV 1970.
- KĚSK² = LYTKIN – GULJAEV 1999.
- KIPARSKY, VALENTIN (1966), *Etymologie gestern und heute*. Kratylos 11: 68–78.
- KLEIN, ERNEST (1966), *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. Volume I. A–K*. Elsevier Publishing Company, Amsterdam – London – New York.
- KLUGE, FRIEDRICH (2002), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24. Auflage. Walter de Gruyter, Berlin – New York. = DtEtWb.
- KORENCHY, ÉVA (1972), *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KT = KARJALAINEN – TOIVONEN 1948.
- KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) (1995), *Suomen sanojen alkuperä. 2. L–P. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.*
- KULONEN, ULLA-MAIJA (toim.) (2000), *Suomen sanojen alkuperä. 3. R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 3.*
- K-WWb = KANNISTO ET AL. 2013.

- LAALO, KLAUS (1989), Homonymiasta ja polisemiasta. *Virittäjä* 93: 220–235.
- LAKÓ GYÖRGY (1952), Hozzászólás Bárczi Géza „Török jövevényszavaink legrégebb rétegének kérdéséhez” című értekezéséhez. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 2: 363–369.
- LAKÓ GYÖRGY (szerk.) (1967), *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.
- LAKÓ GYÖRGY (szerk.) (1971), *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. II. kötet. H–M.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 2.
- LAKÓ GYÖRGY (szerk.) (1978), *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. III. kötet. N–Zs.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 3.
- LAZICZIUS GYULA (1942), *Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből.* XXVI. kötet, 2. szám. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- LEHTISALO, T. (1956), *Juraksamojedisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIII.* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = JSWb.
- LOS = SCHIEFER – SCHIEFER 1982.
- B. LŐRINCZY ÉVA (szerk.) (1988), *Új magyar tájszótár. Második kötet. E–J.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 2.
- B. LŐRINCZY ÉVA (szerk.) (1992), *Új magyar tájszótár. Harmadik kötet. K–M.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 3.
- B. LŐRINCZY ÉVA (szerk.) (2002), *Új magyar tájszótár. Negyedik kötet. N–S.* Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 4.
- LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] (1970), *Краткий этимологический словарь коми языка.* Наука, Москва. = KÉSK¹.
- LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] (1999), *Краткий этимологический словарь коми языка. Переиздание с дополнением.* Коми книжное издательство, Сыктывкар. = KÉSK².
- MAKSIMOV, SERGEJ – SAARINEN, SIRKKA – DANILOV, VADIM – SEKIVERSTOVA, EKATERINA (2013), *Suomalais-udmurtilainen sanakirja. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisen kielten opintoja varten XVI.* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SUS.
- MATICSÁK SÁNDOR (2016), *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MdWb 2 = PAASONEN 1992.
- MdWb 3 = PAASONEN 1994
- METSMÄGI, IRIS (toim.) (2012), *Eesti etimoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.* = EES.
- MIKOLA TIBOR (1967), *Adalékok a finn diftongusok történetéhez. Néprajz és Nyelvtudomány* 11: 19–25.
- MIKOLA TIBOR (1976), *Hangtan és jelentéstan az etimológiában. Nyelvtudományi Értekezések* 89: 209–212.
- MNL 4 = ORTUTAY 1987.
- MNySz 7 = BEKE 2001.

- MOGUTAЕV, M. K. [МОГУТАЕВ, М. К.] (1996), Хантыйско–русский словарь (васюганский диалект). Томский государственный университет, Томск. = HRSI.
 MSzFE 1 = LAKÓ 1967.
 MSzFE 2 = LAKÓ 1971.
 MSzFE 3 = LAKÓ 1978.
 MTR = TRÓCSÁNYI 1910.
 MTSz = SZINNYEI 1893–1901/2003.
 MUNKÁCSI BERNÁT (1892–1921), Vogul népköltési gyűjtemény. II. kötet. Második rész. Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = VNGy 2.
 MUNKÁCSI BERNÁT (1894), A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
 MUNKÁCSI BERNÁT (1896), A votják nyelv szótára. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = VNySz.
 MUNKÁCSI BERNÁT (1901), Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = ÁKE.
 MUNKÁCSI BERNÁT – KÁLMÁN BÉLA (1952), Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. III. kötet. Második rész. Akadémiai Kiadó, Budapest. = VNGy 2/2.
 MUNKÁCSI, BERNÁT – KÁLMÁN, BÉLA (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. = M-WWb.
 MUSz = BUDENZ 1873–1881.
 MÜLLER, LUDOLF (Hrsg.) (1926/1977), Handbuch zur Nestorchronik. Band I. Nestorchronik, Text. Die Nestorchronik. Nachdruck der zweiten Auflage des ersten Bandes der „Vollständigen Sammlung russischer Chroniken“. Forum Slavicum 48. Wilhelm Fink Verlag, München. / Полное собрание русских летописей, издаваемое Постоянною историко-археологической комиссией Академии наук СССР. Том первый. Лаврентьевская летопись, вып. 1: Повесть временных лет. Издание второе. Издательство Академии наук СССР, Ленинград.
 M-WWb = MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986.
 NIELSEN, NIELS ÅGE (1966), Dansk etymologisk ordbok. Gyldendal, Copenhagen.
 NRSI = TEREŠČENKO 1965.
 NySz 1 = SZARVAS – SIMONYI 1890.
 OklSz = SZAMOTA – ZOLNAI 1902–1906.
 ONIONS, C. T. (ed.) (1998), The Oxford Dictionary of English Etymology. Clarendon Press, Oxford.
 ORTUTAY GYULA (szerk.) (1987), Magyar néprajzi lexikon. Negyedik kötet. N–Szé. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MNL 4.
 PAASONEN, H. (1992), Mordwinisches Wörterbuch 2. K–M. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/2. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 2.
 PAASONEN, H. (1994), Mordwinisches Wörterbuch 3. N–Ř. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII/3. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 2.
 PAIS DEZSŐ (1945), A *hat* ige és a *-hat*, *-het* képző. Magyar Nyelv 41: 19–27.
 PAIS DEZSŐ (1952), Imperativus a nyelvészetben. Magyar Nyelv 48: 119–150.

- PÁPAI⁴⁶ JÓZSEF – BEKE ÖDÖN (1959), Északi osztyák szójegyzék. Finnugor Jegyzetek IV. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest. = PB.
- PÁPAY JÓZSEF (1905), Osztyák népköltési gyűjtemény. Az osztyák nép hitvilágára vonatkozó hősi énekek, istenidéző igék és medveénekek. Reguly Antal hagyatéka és saját gyűjtése alapján közlése P. J. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. V. kötet. Hornyánszky Viktor – Karl W. Hirsemann, Budapest – Leipzig.
- PAPP ISTVÁN (1971), Leíró magyar hangtan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PARTRIDGE, ERIC (1978), Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English. Book Club Associates, London.
- PATKANOV, SERAFIM (1902), Irtisi-osztyák szójegyzék. Ugor Füzetek 14. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- PB = PÁPAY – BEKE 1959.
- PENAVIN OLGA (1968/2004), Szalvóniai (kórógyi) szótár. Fórum / Nap Kiadó, Újvidék / Budapest.
- PFEIFER, WOLFGANG (2010), Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Edition Kramer, Koblenz.
- PHILIPPA, MARLIES (2004), Etymologisch woordenboek van het Nederlands. A–E. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- POHL, HEINZ DIETER (2015). *Slawe* und *Sklave*, slawisch *něтъсь* 'Deutscher' und *něтъ* 'stumm', *slověne* 'Slawen' und *slovo* 'Wort'. Linguistik und Volksetymologie. In: KIRSCH, THOMAS – NIEDERREITER, STEFAN (Hrsg.), Diachronie und Sprachvergleich. Beiträge aus der Arbeitsgruppe „Historisch-vergleichende Sprachwissenschaft“ bei der 40. Österreichischen Linguistiktagung 2013 in Salzburg. Universität Salzburg, Innsbruck. 152–161.
- PREOBRAŽENSKIJ, A. G. [ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А. Г.] (2010a), Этимологический словарь русского языка. Том А–О. Издание второе. URSS, Москва. [Eredeti kiadása: 1910–1914.]
- PREOBRAŽENSKIJ, A. G. [ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А. Г.] (2010b), Этимологический словарь русского языка. Том П–С. Издание второе. URSS, Москва. [Eredeti kiadása: 1910–1914.]
- RÄSÄNEN, MARTTI (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII/1. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RÉDEI 1986–1991/2 = UEW 2.
- RÉDEI KÁROLY (1964), Vannak-e az előmagyar-permi érintkezésnek nyelvi nyomai? Nyelvtudományi Közlemények 66: 253–261.
- RÉDEI KÁROLY (1965a), Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 67: 117–129.
- RÉDEI KÁROLY (1965b), Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 67: 324–338.
- RÉDEI, KÁROLY (1969), Gibt es sprachliche Spuren der vorungarisch-permischen Beziehungen? Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 19: 321–334.
- RÉDEI KÁROLY (1970), Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.

---

⁴⁶ Helyesen: PÁPAY!

- RÉDEI KÁROLY (1974), Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 76: 364–368.
- RÉDEI KÁROLY (1979), Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 81: 353–364.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988a), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988b), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band II. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische Schicht. Ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 2.
- RÉDEI KÁROLY (2002), Vannak-e az előmagyar–permi érintkezésnek nyelvi nyomai? In: Ausgewählte Schriften von Károly Rédei. Hergestellt für Károly Rédei zum 70. Geburtstag. Rédei Károly válogatott írásai. Készült Rédei Károly 70. születésnapja alkalmából. Urálistikai tanulmányok 12. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 22–31.
- REJZEK, JIŘÍ (2015), Český etymologický slovník. Leda, Praha.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1997), A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Második, javított, bővített kiadás. Balassi Kiadó, Budapest.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD (2011a), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 1: Introduction, Lexicon: „A–K”. Turcologica 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = RTA 2011a.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD (2011b), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 2: „L–Z”. Conclusions, Apparatus. Turcologica 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = RTA 2011b.
- RTA 2011a = RÓNA-TAS – BERTA 2011a.
- RTA 2011b = RÓNA-TAS – BERTA 2011b.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages. In: SINOR, DENIS (ed.), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 478–554.
- SCHALIN, JOHAN (2004), Itämerensuomalaisen **leütä*-vartalón lainaperäisyys. Virittäjä 108: 24–33.
- SCHIEFER, LIESELOTTE – SCHIEFER, ERHARD (1982), Lexikon der ostjakischen Sprache. II. Dialekt von Vasjugan. Ars Ob-Ugrica. Arbeiten auf dem Gebiet der obugrischen Sprachen. Band 1. München. = LOS.
- SEREBRENNIKOV, B. A. (szerk.) [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А. (ред.)] (1993), Эрзянско-русский словарь. Русский язык – Дигора, Москва. = ÉRSI.
- SKES 2 = ITKONEN – JOKI 1958.
- SIVHD = TERÉŠKIN 1981.
- SORVAČEVA, V. A. (szerk.) [Сорвачева, В. А. (отв. ред.)] (1961), Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Коми книжное издательство, Сыктывкар. = SrSIKD.
- SrSIKD = SORVAČEVA 1961.
- SSA 2 = KULONEN 1995.
- SSA 3 = KULONEN 2000.

- STEINITZ, WOLFGANG (1941/1976), Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Kommentare. Ostjakologische Arbeiten. Band II. Ungarisches Institut, Stockholm / Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag.
- STEINITZ, WOLFGANG (1966), Zur inneren Etymologie des Ostjakischen. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 75–82.
- STEINITZ, WOLFGANG (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- VAN STIPRIAAN, TINEKE (1996), Eine Untersuchung der sogenannten Nomen-Verba im Uralischen Etymologischen Wörterbuch. *Linguistica Uralica* 32: 1–16.
- SUS = MAKSIMOV ET AL. 2013.
- SWb 1 = FOKOS-FUCHS 1959a.
- SWb 2 = FOKOS-FUCHS 1959b.
- SWSch = WICHMANN – UOTILA 1942.
- SZABÓ T. ATTILA (szerk.) (1982), Erdélyi magyar szótörténeti tár. 3. Kriterion, Bukarest. = SzT.
- SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA (szerk.) (1902–1906), Magyar oklevél-szótár. Hornyánszky Viktor, Budapest. = OklSz.
- SZABÓ GÉZA (1975), A palatális hangrendű határozott névelő történetéhez. *Magyar Nyelvjárások* 21: 33–44.
- SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND (szerk.) (1890), Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvmélektől a nyelvújításig. Első kötet. A–I. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest.
- SZINNYEI JÓZSEF (1893–1901/2003), Magyar tájszótár. GOMBOCZ ZOLTÁN, Pótlékok a Magyar tájszótárhoz. Hornyánszky Viktor, Budapest / Nap Kiadó, Budapest. = MTSz.
- SzófSz = BÁRCZI 1941.
- SzT = SZABÓ T. 1982.
- TEREŠČENKO, N. M. [ТЕРЕЩЕНКО, Н. М.] (1965), Ненецко-русский словарь. Советская энциклопедия, Москва. = NRSI.
- TEREŠKIN, N. I. [ТЕРЕШКИН, Н. И.] (1981), Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград. = SIVHD.
- TESz 1 = BENKŐ 1967.
- TESz 2 = BENKŐ 1970.
- TESz 3 = BENKŐ 1976.
- TOIVONEN, Y. H. (1952), Zur Frage nach der finnisch-ugrischen Urheimat. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 56/1: 1–41.
- TOIVONEN, Y. H. (1953), Suomalais-ugrilaisesta alkukodista. *Virittäjä* 57: 5–35.
- TOIVONEN, Y. H. (1956), Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 32: 1–169.
- TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (1910), Vogul szójegyzék. *Nyelvtudományi Közlemények* 39: 432–476. = MTR.
- TRUBAČEV 1974–1995/7 = TRUBAČEV 1980.

- TRUBAČEV, O. N. (szerk.) [ТРУБАЧЁВ, О. Н. (ред.)] (1980), *Этимологический словарь славянских языков. Выпуск 7. Наука, Москва.*
- UEW 1 = RÉDEI 1988a.
- UEW 2 = RÉDEI 1988b.
- ÚMTSz 2 = B. LÓRINCZY 1988.
- ÚMTSz 3 = B. LÓRINCZY 1992.
- ÚMTSz 4 = B. LÓRINCZY 2002.
- VÁSÁRY ISTVÁN (2012), *Az orvoslás és mágia magyar szókincsének régi török eredetű elemei. Magyar Orvosi Nyelv 2012: 35–38.*
- VASMER, MAX (1955/1979), *Russisches etymologisches Wörterbuch. Zweiter Band. L–SSuda. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.*
- VASMER, MAX (1971), *Этимологический словарь русского языка. Том III. Муза–Сят. Прогресс, Москва.*
- VAN VEEN, P. A. F. – VAN DER SIJS, NICOLINE (1997), *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden. Van Dale Lexicografie, Utrecht – Antwerpen.*
- VERES PÉTER (2010), *Újabb adatok a magyar népnév eredetéhez és történeti mitologikus hátteréhez a néprajzkutatás szemszögéből. In: BALI JÁNOS – BÁTI ANIKÓ – KISS RÉKA (szerk.), *Inde aurum – inde vinum – inde salutem. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára. ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék – MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. 539–558.**
- VERŠININ, V. I. [ВЕРШИНИН, В. И.] (2015), *Этимологии удмуртских слов. Йошкар-Ола.*
- VNGy 2 = MUNKÁCSI 1892–1921.
- VNGy 2/2 = MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1952.
- VNySz = MUNKÁCSI 1896.
- DE VRIES, JAN (1987), *Nederlands etymologisch woordenboek. E. J. Brill, Leiden.*
- WICHMANN GYÖRGY [= YRJÖ] (1908), *A moldvai csángó mássalhangzók történetéből. Magyar Nyelv 4: 394–400.*
- WICHMANN, YRJÖ (1897), *Suomen vaski sanan vastineet permiläisissä kielissä (votjakissa ja syrjäänissä). Virittäjä 1: 23–25.*
- WICHMANN, YRJÖ (1899), *Die Verwandten des finn. vaski (Kupfer) in den permischen Sprachen (Syrjänischen und Wotjakischen). Journal de la Société Finno-Ougrienne 16/3: 5–8.*
- WICHMANN, YRJÖ (1954), *Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. Anhang: Grammatikalischer Abriß von D. R. FUCHS. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten II. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.*
- WICHMANN, YRJÖ – UOTILA, T. E. (1942), *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SWSch.*
- WICHMANN, YRJÖ – UOTILA, T. E. – KORHONEN, MIKKO (1987), *Wotjakischer Wortschatz. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXI. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = WWSch.*

- WITSEN, N. (1975), *Berichte über die uralischen Völker. Aus dem Niederländischen übersetzt von Tibor Mikola (mit einem Anhang). Studia Uralo-Altaica 7. JATE, Szeged.* (Eredeti kiadása: Amsterdam, 1692.)
- WWSch = WICHMANN ET AL. 1987.
- ZSILKA JÁNOS (1987), *Tautologikus egységek a nyelvben.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS (1944), *Osztják hősénekek.* Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. I. kötet. Közzéteszi Zs. M. Reguly-könyvtár 1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS (1951), *Osztják (chanti) hősénekek.* Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. II. kötet. Közzéteszi Zs. M. Reguly-könyvtár 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS (1930/1985), *Jugria. Finnugor népvégek I. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 174.* Hornyánszky Viktor R.-T. – M. Kir. Udv. Könyvnyomda / Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- ŽUGRA, A. V. – ŠARAPOVA, L. V. [ЖУГРА, А. В. – ШАРАПОВА, Л. В.] (2000), *Албанский язык.* In: JARCEVA, V. N. (szerk.) [ЯРЦЕВА, В. Н. (ред.)], *Языки Российской федерации и соседних государств. Энциклопедия в трех томах. I. А–И.* Наука, Москва. 63–71.

EKATERINA GEORGIEVA

The case-marking of subjects in Udmurt, Komi-Zyryan and Meadow Mari non-finites clauses

This paper deals with the Udmurt, Komi-Zyryan and Meadow Mari non-finite clauses headed by the suffix *-m*. These non-finite clauses can be used in relative, adjunct and argument position in the matrix clause. According to previous studies, the subject of these non-finite clauses can be either in the nominative or in the genitive, and this case alternation has to do with semantic and, partly, with syntactic factors. It has been observed that in Udmurt, the subject must bear the genitive if the non-finite clause is in argument position. In this study, I present some counterexamples to this generalisation. However, I argue that these are deverbal compounds. I try to extend the compound analysis to Komi-Zyryan and Meadow Mari as well. Additionally, I suggest that the position of the non-finite clause determines the case-marking of the subject. Finally, I briefly discuss the notion of the so-called “juxtaposed possessive construction”. Most of the presented (Udmurt) data comes from own fieldwork.

Keywords: non-finite clauses, Udmurt, Komi-Zyryan, Meadow Mari, overt subject, case-marking

1. Introduction

This paper deals with non-finite clauses headed by the suffix *-m* in three Finno-Ugric languages: Udmurt, Komi-Zyryan and Meadow Mari. More specifically, I would like to discuss the case-marking of the subject in these non-finite clauses. This question has been addressed in the recent literature (SERDOBOL'SKAJA 2008a, 2008b on Komi-Zyryan and Meadow Mari; SERDOBOL'SKAJA ET AL. 2012 on Komi-Zyryan, Meadow Mari and Beserman Udmurt; and GEORGIEVA – ÓTOTT-KOVÁCS 2016 on Udmurt). These non-finite clauses can be used as relative, adjunct or argument clauses. It has been observed that the subject of the non-finite clause shows case alternation: it can be either marked using either the nominative or the genitive. As far as the Udmurt *-m*-clauses are concerned, it has been claimed that the subject of these clauses must bear the genitive if the non-finite clause is used in argument position. In this paper, I will present some Udmurt counterexamples to this generalisation. However, I will argue that the previous generalisation can be maintained if we view the relevant constructions as deverbal compounds rather than non-finite clauses.

The paper is organised as follows. In section 2., I will provide an overview of the main morphosyntactic properties of the non-finite clauses in question. In section 3., I will summarise the previous proposals concerning the case-marking of

the subject in the Udmurt non-finite clauses (based on SERDOBOL'SKAJA ET AL. 2012 and GEORGIEVA – ÓTOTT-KOVÁCS 2016). I will also present Udmurt data that seem to contradict the previous analyses. In section 4., I will discuss these counterexamples in greater detail and offer an explanation. My claim will be that Udmurt uses both non-finite clauses and deverbal compounds. Under this approach, what are traditionally called nominative subjects turn out to be non-heads of compounds. I will further provide a classification of the Udmurt deverbal nouns.

Section 5. is devoted to the possible extensions of the compound analysis proposed in section 4. Firstly, I will summarise SERDOBOL'SKAJA's (2008a) proposal regarding the nominative–genitive case alternation in the Pechora dialect of Komi-Zyryan and in Meadow Mari. Then, it will be discussed whether we find evidence that the nominative subjects in Komi-Zyryan and Meadow Mari can be analysed as non-heads of compounds (this will be illustrated with some elicited Meadow Mari examples). I will also point out some syntactic criteria that have not been taken into account in the description of the non-finite clauses so far, namely the position of the non-finite clause. In addition, I will touch upon the issue of the so-called “juxtaposed possessive structure”, which is a largely accepted term in Finno-Ugristics. However, I will argue that these constructions can possibly be re-analysed as deverbal compounds.¹

---

¹ I would like to express my gratitude to JEREMY BRADLEY (Ludwig-Maximilian University), TATIANA JEFREMOVA (Eötvös Loránd University) and ANASTASIA SAJPASŠVA (Eötvös Loránd University) for their comments regarding the Meadow Mari examples. I would also like to thank NIKO PARTANEN (University of Hamburg) and ALEXANDRA KELLNER for their advice concerning the Komi data. I am also grateful to ISTVÁN KENESEI (University of Szeged, Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences) for his feedback on an earlier draft of this paper. The present study benefited enormously from the suggestions and comments of the two anonymous reviewers of *Nyelvtudományi Közlemények*. Last but not least, I am immensely indebted to my Udmurt informants for sharing their native speaker intuitions with me, and especially to V. K. KEEMAKOV (Udmurt State University) for our discussion of the Udmurt data. All mistakes and misinterpretations are mine.

2. Non-finite clauses headed by *-m* in Udmurt, Komi-Zyryan and Meadow Mari²

Non-finite clauses headed by the suffix *-m* are found in all of the above-mentioned Finno-Ugric languages. The suffix itself is believed to originate from the Proto-Uralic deverbal noun suffix **-ma/-mä* (CSÚCS 2005: 281). In the present-day languages, these non-finite clauses can be used in three different syntactic positions in the matrix clause. First, they can head relative clauses modifying noun phrases (1). Secondly, they can be adjunct clauses (in this case they are selected by postpositions or semantic cases); see example (2). Thirdly, they can be used as argument clauses (e. g. if they function as an argument of the matrix predicate), as in example (3). The three syntactic positions of these non-finite clauses are exemplified with the following Udmurt sentences (similar examples occur also in Komi-Zyryan and Meadow Mari).

(1) Udmurt (PEREVOŠČIKOV 1962: 259)

[*tue mertt-em*] *pispu-os-mĭ*
 this.year plant-NF tree-PL-1PL
 ‘the trees that we planted this year’

(2) Udmurt (GEORGIEVA – ÓTOTT-KOVÁCS 2016: 61, ex. (20))

[*Šundĭ pukš-em*] *bere agaj-e azbar-e pot-i-z.*
 sun set-NF after elder.brother-1SG garden-ILL go.out-PST-3SG
 ‘After the sun (had) set, my elder brother went to the garden.’

(3) Udmurt (own fieldwork)

[*Peta-len ekt-em-ez*] *kelš-e mĭnjm.*
 Peter-GEN dance-NF-3SG appeal-PRS.3SG I.DAT
 ‘I like Peter’s dancing (lit. Peter’s dancing appeals to me).’

Because of their multifunctionality, the descriptive grammars have classified these non-finite clauses either as participles or as deverbal nouns (or as homonymous forms) (see ALHONIEMI 1993: 129, BUBRIH 1949: 126, PEREVOŠČI-

² Komi-Zyryan and Udmurt belong to the Permic branch of the Finno-Ugric language family, while Meadow Mari belongs to the Volgaic branch. According to the Russian Census of 2010, Udmurt has about 324,000 speakers, Komi-Zyryan has approximately 156,000 speakers, and Meadow Mari has about 365,000 speakers (source: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-05.pdf). Komi-Zyryan is spoken in the Komi Republic as well as in the Khanty-Mansi Autonomous Okrug and Yamalo-Nenets Autonomous Okrug; Udmurt is spoken in the Republic of Udmurtia as well as in Bashkortostan, Tatarstan, Perm Krai and Kirov Oblast, and Meadow Mari is spoken in the Mari-El Republic (however, there are Mari diasporas in Bashkortostan, Tatarstan, Kirov Oblast, and in the Udmurt Republic).

KOV 1962: 262–264, KEJMAKOV – HÄNNIKÄINEN 1999: 206–207, BARTENS 2000: 235–238, CYPANOV 1997: 33–38).³

I would like to emphasise that there are structural differences between the non-finite clauses used in the three syntactic positions. The differences have to do with the agreement marking used on the non-finite predicate and the case-marking of the subject (as well as the combination of these two parameters).⁴ As for its case-marking, the subject of the non-finite clause can be either in the genitive or in the nominative. For instance, in example (2), the subject, *šundj* ‘sun’, bears the nominative.⁵ On the other hand, in (3), the subject of the non-finite clauses, *Peŕa*, bears the genitive. It is noteworthy that in Udmurt, Komi-Zyryan and Meadow Mari, possessors are encoded in the genitive case. Hence, the non-finite clauses used in argument position appear to behave like possessive constructions.⁶

³ In this paper, I do not want to commit myself to either of these interpretations since this paper does not aim at classifying these non-finite forms. I will use the gloss NF (non-finite) throughout the paper.

⁴ To be precise, the *-m*-clauses take possessive suffixes, however, I prefer the more general term “agreement”.

⁵ Nominative is morphologically unmarked in the three languages dealt with in this paper; hence, it is not glossed explicitly throughout the paper.

⁶ A remark is in order regarding the possessive constructions in the Permic languages. In both Komi-Zyryan and Udmurt, the possessor is usually in the genitive, but if the possessive phrase is assigned the accusative, the possessor does not bear the genitive, but the ablative case; compare (4a, b) (for a theoretical analysis see ASSMANN ET AL. 2014, for a diachronic explanation see EDYGAROVA 2010).

(4) Possessive construction in Udmurt

- a) *Peŕa-len punj-jez ut-e.*
 Peter-GEN dog-3SG bark-PRS.3SG
 ‘Peter’s dog is barking.’
- b) *Peŕa-leš punj-ze šud-i.*
 Peter-ABL dog-3SG.ACC feed-PST[1SG]
 ‘I fed Peter’s dog.’

Crucially, the *-m*-clauses show the same case alternation. In example (3), the subject of the non-finite clause bears the genitive. However, in (5), it bears the ablative since the whole non-finite clause is assigned the accusative (it functions as an object of the matrix clause):

(5) Udmurt (GEORGIEVA – ÓTOTT-KOVÁCS 2016: 63, ex. (26))

- Soos [(m)neštīm] likt-em-me viŕ-i-zj.*
 they (LABL) come-NF-1SG.ACC wait-PST-3PL
 ‘They were waiting for me to come.’

It should be noted that SERDOBOL’SKAJA (2008a, 2008b) and SERDOBOL’SKAJA ET AL. (2012) gloss the ablative as GEN2. In this paper, I prefer the gloss ABL. The glossing of

The above-mentioned morphosyntactic differences between the non-finite clauses used in the three syntactic positions have been largely acknowledged by the researchers (see SERDOBOL'SKAJA 2008a, 2008b; SERDOBOL'SKAJA ET AL. 2012; and GEORGIEVA – ÓTOTT-KOVÁCS 2016). In addition to the case-marking of the subject and the presence/absence of agreement, a third difference has been mentioned, too, namely the temporal reference of the non-finite clause. Non-finite relative clauses, or, in other words, participles, are sometimes said to refer to past events, whereas deverbal nouns do not necessarily refer to past events (see SERDOBOL'SKAJA ET AL. 2012: 407 and BRYKINA – ARALOVA 2012 for a further discussion). In this paper, I will concentrate on the morphosyntactic differences and, more specifically, on the case-marking of the subject. In all three Finno-Ugric languages, the subject of the non-finite clause can be encoded either in the genitive or in the nominative. This was illustrated using the Udmurt examples above.

As pointed out by SERDOBOL'SKAJA ET AL. (2012), the choice between nominative and genitive is subject to different restrictions in the three Finno-Ugric languages. Moreover, it has been observed that there is variation even between the dialects of one and the same language. SERDOBOL'SKAJA ET AL. (2012) draw conclusions based on the Pechora dialect of Komi-Zyryan (data collected in the village of Yeremeyevo, Komi Republic, Russian Federation), the *Izva* dialect of Komi-Zyryan (data in the village of Muzhi, Komi Republic, Russian Federation), the Beserman dialect of Udmurt (data collected in the village of Shamardan, Republic of Udmurtia, Russian Federation), and Meadow Mari (data collected in the village of Staryj Torjal, Mari El Republic, Russian Federation). SERDOBOL'SKAJA ET AL. (2012) claim that the Pechora dialect of Komi-Zyryan and Meadow Mari show similarities concerning the nominative–genitive alternation (the factors determining the nominative–genitive alternation are discussed at length by SERDOBOL'SKAJA 2008a, 2008b). Additionally, SERDOBOL'SKAJA ET AL. (2012) argue that the Beserman dialect of Udmurt and the *Izva* dialect of Komi-Zyryan, on the other hand, behave in a similar way with respect to this alternation. Udmurt is also discussed by GEORGIEVA – ÓTOTT-KOVÁCS (2016). The data presented in this study come from nine Udmurt native speakers representing different dialects (Northern, Central and Southern, but no Beserman informants). SERDOBOL'SKAJA ET AL. (2012) and GEORGIEVA – ÓTOTT-KOVÁCS (2016) come to similar conclusions regarding the Udmurt *-m*-clauses; however, the latter study presents one example that seems to contradict these generalisations.

Below, I will summarise the main points of the analysis proposed for the nominative–genitive alternation in Udmurt. Then, I will take a closer look at the

---

the cited examples has been slightly modified for the sake of consistency. The English translations are mine (I am grateful to JEREMY BRADLEY for helping me with the translation of the Mari examples).

possible counterexamples. I will claim that these data point out a parameter that has not been taken into consideration in the description of the non-finite clauses so far. In a nutshell, my claim will be that Udmurt uses both non-finite clauses and deverbal compounds. Hence, (some of the) nominative subjects should be analysed as non-head of compounds.

In section 5., I will provide an overview of the findings presented in SERDOBOL'SKAJA (2008a) regarding the nominative–genitive case alternation in Pechora Komi-Zyryan and Meadow Mari. I will point out some problems with the previous analysis and try to extend the compound analysis proposed for the Udmurt data to the Komi-Zyryan and Meadow Mari non-finite clauses. Additionally, it will be suggested that the syntactic position of the non-finite clause plays a role not only in Udmurt, but in Komi-Zyryan and Meadow Mari as well. Finally, the notion of the so-called “juxtaposed possessive construction” will be touched upon since it is directly relevant to the deverbal compounds discussed in this paper.

3. The nominative–genitive alternation in the Udmurt *-m*-clauses

SERDOBOL'SKAJA ET AL. (2012) claim that in Beserman Udmurt, the syntactic position of the non-finite clause determines the case-marking of the subject. In Beserman Udmurt, nominative subjects are allowed in adjunct clauses; see (6). In argument clauses, on the other hand, the subject must be either in the genitive or in the ablative, depending on the syntactic position of the non-finite clause (see section 2., footnote 6). Hence, in (7), nominative leads to ungrammaticality, and the only possible case for the subject is the ablative. The examples provided in the traditional grammars of Standard Udmurt also demonstrate this, see VAHRUŠEV ET AL. (1974: 153–156) (this fact is mentioned by SERDOBOL'SKAJA ET AL. 2012, too).

(6) Beserman Udmurt (SERDOBO'LSKAJA ET AL. 2012, ex. (119a))

[*Ataj lăkt-em*] *bere š'iš'k-o-m*.

father come-NF after eat-FUT-1PL

‘We will eat after dad has come (home).’

(7) Beserman Udmurt (SERDOBOL'SKAJA ET AL. 2012, ex. (102))

Mon až-'i [ataj-lăš' / *ataj ulč'a-t'i

I see-PST[1SG] **father-ABL** **father** street-PROL

măn-em-ze].

go-NF-3SG.ACC

‘I saw dad walking on the street.’ / ‘I saw how/that dad was walking on the street.’

GEORGIEVA – ÓTOTT (2016) pursue a similar line of argumentation: they claim that in argument position, agreement is always marked on the non-finite

predicate and the subject bears the genitive/ablative.⁷ In this study, only object clauses like (7) are investigated; other argument clause types are left out. Interestingly enough, possible counterexamples are attested (one of these is briefly discussed in GEORGIEVA – ÓTOTT 2016). The examples below were uttered by an Udmurt speaker from Tatarstan, but they were considered perfectly grammatical by other Udmurt speakers, too (these examples were included in a questionnaire filled out by nine native speakers of Udmurt who represent the main dialect groups of Udmurt: Northern, Central and Southern). In examples (8) and (9), the subjects of the non-finite clauses (*proverka* ‘examination’ and *čaj* ‘tea (water)’, respectively) do not bear the ablative and there is no agreement on the non-finite predicate, although the non-finite clauses are used as an object complement of the matrix clause.

(8) Udmurt (GEORGIEVA – ÓTOTT-KOVÁCS 2016: 63, ex. (28))

[*Proverka ortc-em-ez*] *vit'-ono.*
examination pass.by-NF-ACC wait-NEC
 ‘One has to wait for the examination to be over.’

(9) Udmurt (own fieldwork, spontaneous)

[*Čaj bjrekt-em-ez*] *vit'i-ško.*
tea boil-NF-ACC wait-PRS[1SG]
 ‘I am waiting for the tea (water) to boil.’

Additionally, I have found a similar example in a textbook. In this example, the subject of the non-finite clause is *kuaž* ‘weather’, which is often used as a subject of weather verbs. In this case it is the subject of the verb *džardjini* ‘to dawn’. Most notably, this non-finite clause occurs in argument position, but it does not show agreement on the non-finite predicate and its subject does not bear the ablative.

(10) Udmurt (KELMAKOV – HÄNNIKÄINEN 1999: 207)

[*Kuaž džard-em-ez*] *mon ej=ik* *šedj.*
weather dawn-NF-ACC I NEG.PST[1SG]=FOC feel[SG]
 ‘I did not even notice/realise that dawn had broken.’

Interestingly enough, SERDOBOL’SKAJA ET AL. (2012) present one Beserman Udmurt example that also seems to contradict the claim that nominative subjects are allowed only in adjunct clauses. In (11), *piń* ‘tooth’ corresponds to the subject of the non-finite predicate *viš'em* ‘being sick, hurting’. Despite the fact that the non-finite clause functions as an object complement of the matrix clause, its subject, *piń* ‘tooth’, does not bear the ablative (nor is agreement marked on the non-finite predicate). This superficially looks like a nominative subject (how-

⁷ However, GEORGIEVA – ÓTOTT (2016) argue that nominative leads to ungrammaticality in relative clauses, *pace* SERDOBOL’SKAJA ET AL. (2012).

ever, this example is not classified as having a nominative subject and *piñ* ‘tooth’ is not glossed as [NOM] in the original paper).

(11) Beserman Udmurt (SERDOBOL’SKAJA ET AL. 2012, ex. (3))

Tiñ pe [piñ viš'-em-me=no] ug
 well CIT **tooth** be.sick-NF-1SG.ACC=ADD NEG.PRS[1SG]
todi-š'kâ.
 know-PRS[SG]
 ‘Well, (from that time forth) I do not even know/remember (any) tooth
 pain, they say.’

The generalisation concerning the nominative–genitive alternation in Udmurt predicts that examples (8)–(10) should be ungrammatical. On the contrary, they were accepted by all of my consultants (although I did not work with Beserman speakers). The Beserman example presented above in (11) also remains a mystery. In what follows, I will try to prove that these sentences are not counterexamples to the generalisations made in the literature. This study deals only with non-finite clauses used as object complements in the matrix clause.⁸

4. Udmurt nominative subjects revisited

At first glance, examples (8)–(11) might be taken to suggest that nominative subjects are possible in Udmurt *-m*-clauses used as object complements of the matrix clause. In this section, I will provide a different analysis of these examples. My claim will be that in Udmurt, there are not only non-finite clauses, but also deverbal compounds. I will argue that the traditionally called nominative subjects are actually non-heads of compounds (Section 4.1.). This allows us to maintain the previous generalisations regarding the nominative–genitive alternation in Udmurt non-finite clauses. Additionally, I will try to provide a preliminary classification of the deverbal compounds in Udmurt (Section 4.2.).

⁸ An anonymous reviewer asks whether subject clauses follow the same pattern as object clauses. Based on my fieldwork, it seems that in subject clauses, agreement must be marked and the subject must bear the genitive; see example (3) in Section 2. Other types of argument clauses will be briefly discussed in 5.3. However, due to space limitations, this study cannot provide a detailed investigation of all argument clause types.

4.1. The nominative noun is the non-head of a compound

My claim is that in examples (8) and (9), we are not dealing with non-finite clauses, but rather with compounds. What evidence do we find in support of this claim? To begin with, the “subject” cannot be modified morphologically, for instance it cannot be pluralised:

- (12) Udmurt (own fieldwork, elicited)
 ***[Proverka-os ortć-em-ez] vit'-ono.**
examination-PL pass.by-NF-ACC wait-NEC
 ‘One has to wait for the examinations to be over.’

Moreover, the “subject” cannot be a proper noun or a pronoun; see (13) and (14)–(15), respectively. This is unexpected in a clause. On the contrary, this is expected if we are dealing with a compound (since normally, the non-head of a compound cannot be a proper noun or a pronoun⁹):

- (13) Udmurt (own fieldwork, elicited)
 **Soos [Kol'a l'ikt-em-ez] vit'-i-zj.*
 they **Kolya** come-NF-ACC wait-PST-3PL
 Intended: ‘They were waiting for Kolya to come.’
- (14) Udmurt (own fieldwork, elicited)
 ***[Soos ortć-em-ez] vit'-ono.**
they pass.by-NF-ACC wait-NEC
 Intended: ‘One has to wait for them to be over.’
- (15) Udmurt (GEORGIEVA – ÓTOTT-KOVÁCS 2016: 63, ex. (27))
 **Soos [mon l'ikt-em-ez] vit'-i-zj.*
 they **I** come-NF-ACC wait-PST-3PL
 Intended: ‘They were waiting for me to come.’

Further evidence in support of the compound analysis is that modifiers cannot intervene between the “subject” and the non-finite predicate, see (16).

- (16) Udmurt (own fieldwork, elicited)
 ***[Proverka kall'en ortć-em-ez] vit'-ono.**
examination slow(ly) pass.by-NF-ACC wait-NEC
 Intended: ‘One has to wait for the examination to be over slowly.’

⁹ LÁSZLÓ FEJES (p. c.) has pointed out to me that sometimes the non-head can be a proper noun, for instance in the Hungarian compound *kossuth-szakáll* ‘newgate fringe’ (a fringe similar to Lajos Kossuth’s one). However, in this case, the proper noun is used metonymically. In example (13), the proper noun *Kol'a* and the non-finite predicate cannot be interpreted metonymically, i.e. in the sense of ‘arrival in Kolya style’; thus, the example is infelicitous. This intuition was also confirmed by one of my Udmurt consultants.

The “subject” does not pass the anaphora test, either. In (17), the finite relative clause is meant to refer to the “subject”, however, the sentence was considered infelicitous. This is exactly what we expect under the compound analysis since non-heads of compounds cannot be referred to anaphorically. Thus, finite relative clauses cannot modify only the non-head of the compound.

(17) Udmurt (own fieldwork, elicited)

*Mon viŕi-ško   [*proverka_i*   *orté-em-ez*],   *kud-ze_i*
 I   wait-PRS[1SG] **examination**   pass.by-NF-ACC   **which-3SG.ACC**
Peŕa   *kutsk-i-z*.
 Peter   start-PST-3SG
 Intended: ‘I am waiting for the finish of that examination which Peter
 (has) started.’

Examples (12)–(17) can be corrected by using the corresponding genuine non-finite clauses, for instance, example (15) can be corrected with (5).

All of the above-mentioned tests have been discussed by FEJES (2005). In his dissertation, he deals with compounds in Finno-Ugric languages (Finnish, Estonian, Hungarian, Udmurt and Komi-Zyryan). His data are based on Standard Udmurt and Komi-Zyryan, as well as elicitations from native speakers of the two languages. FEJES (2005) observes that orthography should not be given too much attention in the Permic languages since compounds in these languages are very often written separately. He also observes that in the Permic languages, compounds do not necessarily have a single stress (despite the fact that stress deletion is usually considered of the hallmarks of compounds). However, he claims that in the Permic languages, compounds can be clearly distinguished with the help of the above-mentioned morphological and syntactic criteria.

An additional criterion is whether the “subject” can be modified by an adjective or not (this diagnostic has been discussed by FEJES 2005 as well). If the deverbal compound hypothesis is on the right track, we would expect that the “subject” would not be modifiable. However, this test turned out to be quite problematic during my fieldwork. First of all, it is sometimes hard to find adjectives that undoubtedly modify only the “subject”, i.e. the non-head of the compound, and not the compound as a whole. If the adjective clearly modifies the non-head, my consultants generally rejected the sentences (or considered them semantically/pragmatically odd). Hence, I conclude that the non-head cannot be modified, although this test seems rather problematic and not fully applicable.

An anonymous reviewer suggests an additional test, namely whether particles can intervene between the head and the non-head of the compound. Below, I tested sentences with the polar question marker *-a*.¹⁰ In compounds, we would

¹⁰ Following ARKHANGELSKIY (2014), I assume that the question marker is a clitic.

expect the question marker to appear after the head, and not after the non-head. This prediction is borne out – example (18b) is ill-formed:

(18) Udmurt (own fieldwork, elicited)

- a) [*Proverka ortć-em-ez=a*] *vit'-ono*.
examination pass.by-NF-ACC=Q wait-NEC
- b) **[Proverka=a ortć-em-ez]* *vit'-ono*.
examination=Q pass.by-NF-ACC wait-NEC
 ‘Does one have to wait for the examination to be over?’

Based on these tests, I will conclude that in examples (8) and (9), we are dealing with a deverbal compound whose non-head corresponds to the subject argument of the verb. I assume that in this case, however, this argument is not active syntactically, i.e. we are not dealing with a nominative subject.

Several questions need to be answered with respect to the examples presented in this section. Most importantly, clarification is needed as to what kind of compounds we are dealing with. I will address these issues in the next subsection.

4.2. Deverbal compounds in Udmurt

If we assume that in (8)–(11) we find compounds rather than non-finite clauses, the immediate question that arises is that of what kind of compounds we are dealing with. Moreover, it should be discussed what their distribution is with respect to the distribution of the non-finite clauses. By saying this, I assume that Udmurt uses both deverbal compounds and non-finite clauses as object complements of the matrix verb, but they may not have the same meaning and the same syntactic distribution. In this section, I will discuss FEJES’ (2005) observations about Permic compounds. I will also make a comparison with the compounds in Hungarian (based on KIEFER 2000).

Firstly, it must be examined whether we are dealing with a synthetic compound or not.¹¹ Synthetic compounds, such as English *truck driving* or *truck driver*, have been extensively investigated but still remain one of the most controversial topics in linguistics (see SELKIRK 1982, SPENCER 2000, BOOIJ 2005 among very many others). One of the diagnostics is whether the non-head is obligatory or not. For instance, as pointed out by FEJES (2005: 157), the Hungarian *regényíró* ‘novelist’ can be interpreted as either (19a) or (19b):

(19) Hungarian (FEJES 2005: 157)

- a) $[[regény]_N + [író]_N]_N$
 $[[novel]_N + writer]_N$

¹¹ Synthetic compounds are sometimes called “verbal compounds”.

- b) [[[regény]_N + [ír]_V] + ó]_N
 [[[novel]_N + [write]_V] + er]_N

With regard to this criterion, the Udmurt *proverka ortćem* ‘the passing/happening of the examination’ looks like a potential candidate for being categorised as a synthetic compound. The head of the compound *ortćem* cannot occur on its own.¹² The same holds for *bjrektem* in *ćaj bjrektem* ‘tea (water) boiling’ and for *višem* in *piń višem* ‘tooth pain’ – they cannot be used without the non-head.¹³ Thus, we can conclude that these are indeed synthetic compounds.

In synthetic compounds, the non-head satisfies an argument of the basic verb. Moreover, in the classic examples of synthetic compounds, such as *truck driving* or *tree removal*, the non-head corresponds to the object/internal argument of the verb. In the Udmurt examples in (8)–(11), on the other hand, the non-head is the sole argument of the verb. However, the verbs *ortćijnj* ‘to pass (by), to happen, to be over’, *bjrektijnj* ‘to boil’ and *višijnj* ‘to be sick’ are unaccusative verbs, and their sole argument is an internal argument rather than an external one. Hence, their sole argument corresponds to the object argument of a transitive verb.¹⁴

At this point, I will draw a parallel with Hungarian. KIEFER (2000: 553) postulates the following rule for the formation of deverbal compounds in Hungarian: the thematic role of the non-head must be patient. This means that either the object of a transitive verb or the subject of an intransitive verb can function as the non-head. Hence, Hungarian has synthetic compounds derived from transitive verbs whose non-head corresponds to the object; see the examples below in (20). These are similar to English *truck driving*.

(20) Hungarian (KIEFER 2000: 550, ex. (38a))

- a) *levélírás* ‘letter-writing’
 b) *újságotlás* ‘newspaper-reading’
 c) *ebédfőzés* ‘lunch-cooking’

¹² In fact, it can, but in this case it has a lexicalised meaning, namely ‘the past’, or as participial form ‘past’, but it cannot occur on its own in the sense of ‘happening, passing (by)’.

¹³ The words *ortćem*, *bjrektem* and *višem* can be used in isolation as evidential verb forms of the verbs *ortćijnj* ‘to pass (by), to happen, to be over’, *bjrektijnj* ‘to boil’ and *višijnj* ‘to be sick’. The evidential verbs have grammaticalised from the past participle (which is homonymous with the deverbal noun, see section 2.). In my opinion, this is one of the reasons why speakers cannot interpret the deverbal nouns without their non-heads – they are too “overloaded” and thus, uninterpretable without a context.

¹⁴ An anonymous reviewer points out the similarity of the Udmurt deverbal compounds with English adjectival passives such as *frost-bitten*, *expert-tested* and *horse-drawn*.

Additionally, Hungarian deverbal compounds can be derived from intransitive verbs with the subject functioning as the non-head of the compound. KIEFER (2000: 548) provides the following example, which is ungrammatical in English (21a) but perfectly grammatical in Hungarian (21b):

(21) Hungarian (KIEFER 2000: 548, ex. (34a))

- a) **Leaf-falling makes a big mess.*
 b) *A lombhullás nagy szemét-tel jár.*
 the leaf.falling big garbage-INS go.together[PRS.3SG]
 ‘Leaf-falling goes together with a lot of garbage.’

He also observes that deverbal compounds derived from intransitive verbs fall into the following classes:

(22) Hungarian (KIEFER 2000: 547, ex. (31))

- a) *gyermeksírás* ‘child-crying’
 b) *kutyaugatás* ‘dog-barking’
 c) *hóesés* ‘snow-falling’
 d) *orgonavirágzás* ‘lilac-blossoming’
 e) *harangzúgás* ‘bell-pealing’
 f) *parasztlázadás* ‘agrarian riot’

KIEFER (2000: 553) claims that among these six compound types, only (22b–e) are productive. Udmurt has similar compounds. Examples (23a–c) correspond to (22b–d), respectively. I argue that these are compounds because they can be used as object complements in the same way as examples (8)–(10) (i.e. without agreement on the non-finite predicate and the “subject” being in the nominative).

(23) Udmurt¹⁵

- a) *učj k̄jrdž̄a-m*
 nightingale sing-NF
 ‘nightingale-singing’
 b) *šundj pišt-em*
 sun shine-NF
 ‘sunshine’
 c) *l̄em kiśma-em / šaśkajaśk-em*
 birdcherry ripen-NF blossom-NF
 ‘birdcherry-ripening/blossoming’

At this point, I would like to revisit the Beserman example presented in (11), which is repeated in (24) below for convenience.

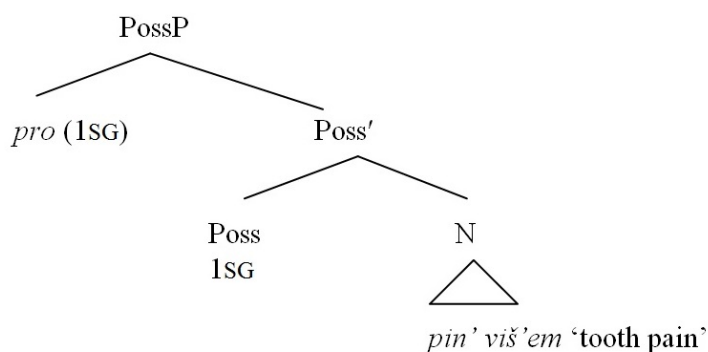
¹⁵ Example (23a) was taken from EDYGAROVA (2010: 51).

(24) = (11) Beserman Udmurt (SERDOBOL'SKAJA ET AL. 2012, ex. (3))

Tiń pe [piń viš'-em-me=no] ug
 well CIT **tooth** be.sick-NF-1SG.ACC=ADD NEG.PRS[1SG]
todi-š'kâ.
 know-PRS[SG]
 'Well, (from that time forth) I do not even know/remember (any) tooth
 pain, they say.'

I suggest that *piń viš'em* 'tooth pain' is a compound. Evidence in favour of this analysis comes from the agreement on the non-finite predicate. If (24) were a non-finite clause with an overt subject, i.e. *piń* 'tooth', we would expect the subject to be in the ablative and we would also expect to find 3SG agreement on the non-finite predicate. However, the agreement on *piń viš'em* 'tooth pain' is 1SG. My explanation is that the deverbal compound is possessed, or, in other words, there is a covert 1SG possessor that the possessee, i.e. the compound *piń viš'em* 'tooth pain', agrees with (see (25)). Recall that the genuine non-finite clauses (as in example (3) and (5)) also behave like possessive constructions in which the possessor must correspond to the subject. Crucially, in (24), the possessor does not correspond to the subject, which means that *piń viš'em* 'tooth pain' is possessed. Hence, it cannot be a non-finite clause, but is rather a deverbal compound (since deverbal nouns can be possessed). If *piń viš'em* 'tooth pain' is a deverbal compound, then *piń* 'tooth' is the non-head of the compound rather than a subject.

(25) Possessed deverbal compound

Hungarian has similar compounds, for instance *fogfájás* 'tooth + hurting = tooth pain', *szívdobogás* 'heart + beating = heart beat'. Moreover, these compounds can be possessed in the same way as their Udmurt counterparts: it is perfectly fine to say, *a fogfájás-om* 'the tooth+hurting-1SG = my tooth pain', etc.

However, Udmurt differs from Hungarian since the *-m*-suffix cannot form synthetic compounds from transitive verbs with their object functioning as the non-head. How are such compounds derived in Udmurt? FEJES (2005: 157–160)

discusses synthetic compounds in the Permic languages and divides them into two groups: the *truck-driver* and the *truck-driving* type of compounds. Concerning the *truck-driving* type of compounds, he observes that they are formed with the suffix *-em* in Komi-Zyryan and with the suffix *-n* in Udmurt. He also argues that in both languages, there are non-finite clauses (syntactic constructions in his terms) formed with the same suffixes, cf. (26) and (27). In compounds, the non-head corresponds to the object of the verb, see (26), while in non-finite clauses like (27), the genitive-marked noun (*oš/gondjr* ‘bear’ in Komi-Zyryan and Udmurt, respectively) corresponds to the subject of the non-finite clause.

(26) Compounds in Komi-Zyryan and Udmurt (FEJES 2005: 158)

a)	<i>oš</i>	<i>kjĕm</i>	Komi-Zyryan
	bear	hunt-NF	
b)	<i>gondjr</i>	<i>ulʼlan</i>	Udmurt
	bear	hunt-NF	
		‘bear-hunting’	

(27) Non-finite clauses in Komi-Zyryan and Udmurt (FEJES 2005: 159)

a)	<i>oš-len</i>	<i>kjĕm</i>	Komi-Zyryan
	bear-GEN	hunt-NF	
b)	<i>gondjr-len</i>	<i>ulʼla-n-ez</i>	Udmurt
	bear-GEN	hunt-NF-3SG	
		‘the bear’s hunting’	

In his dissertation, FEJES (2005) does not discuss the Udmurt *-m*-compounds (the reason for this is that the *-n* deverbal noun suffix has more nominal traits, and, moreover, he considers *-m* a participle, LÁSZLÓ FEJES (p. c.)). I will tentatively propose that Udmurt uses both the *-m* and the *-n* suffixes for compound derivation and that they are in complementary distribution: the suffix *-m* derives synthetic compounds from intransitives (probably only unaccusatives) with their subject as a non-head, as exemplified by (8)–(11), while the suffix *-n* derives synthetic compounds from transitive verbs with their object as a non-head as in (26b).¹⁶ In this paper, I do not aim at proposing a particular theoretical account of the Udmurt deverbal compounds; this question is left for further research.

The Udmurt synthetic compounds denote actions or processes. I assume that synthetic compounds can denote only simple events, but not complex events in GRIMSHAW’S (1990) terminology (the same has been argued for the Hungarian compounds in (22), see KIEFER 2000: 550). This means that they encode types of events rather than single concrete events. Non-finite clauses, on the other hand, always have an argument structure. Moreover, non-finite clauses denote

¹⁶ There are some lexicalised exceptions such as *kuaruśon* ‘September (lit. leaf-falling)’ and *śundjipukśon* ‘sunset’.

actions or processes which are complex events (or sometimes simple events), but not result nouns.¹⁷

Both the *-m* and the *-n* suffixes can be used to derive result nouns as well (see PEREVOŠČIKOV 1962: 111–114, 117–118). In this case, they do not have an argument structure at all.¹⁸ Hence, they can occur on their own in the sentence, for instance, the result noun *ortćem* ‘(the) past’ can occur without any arguments (since it does not have any), however, under the simple event reading, i.e. ‘happening, passing’, it must have an argument, see example (8).

5. Possible extensions of the proposed analysis to Komi-Zyryan and Mari

In this section, I will summarise SERDOBOL’SKAJA’s (2008a) analysis of the nominative–genitive case alternation in Pechora Komi-Zyryan and Meadow Mari. I will point out some problems with her proposal and try to extend the compound analysis proposed for the Udmurt data to the Komi-Zyryan and Meadow Mari non-finite clauses. Additionally, I will discuss the relevance of the syntactic position the non-finite clause occupies in the matrix clause. My claim will be that it (possibly) influences the case-marking of the subject. Furthermore, I will briefly mention the so-called “juxtaposed possessive construction”, which is relevant to the deverbal compound analysis proposed in this study.

5.1. Nominative–genitive alternation in Pechora Komi-Zyryan and Meadow Mari

SERDOBOL’SKAJA (2008a) claims that the choice between nominative and genitive in Pechora Komi-Zyryan and Meadow Mari is motivated by several factors: transitivity, thematic role and animacy. Additionally, SERDOBOL’SKAJA (2008a) points out two more factors that seem to be relevant in the case of Meadow Mari, namely the referential status and discourse features of the subject. We can conclude that some of these factors have to do with argument structure (transitivity, thematic roles), while others are sensitive to semantic/ pragmatic features (referentiality, discourse features). However, SERDOBOL’SKAJA (2008a) ob-

¹⁷ My anonymous reviewer raised the question of whether the *-m*- and *-n*-headed non-finite clauses are in complementary distribution, similarly to the deverbal compounds. The answer is probably yes. Evidence in favour of this is the fact that postpositions select for either an *-m*- or an *-n*-headed non-finite clause.

¹⁸ FEJES (2005: 160) also mentions that the non-head of the *-n*-compound might correspond to the subject if the deverbal noun denotes a result noun, for example *keć šijon* ‘rabbit food’ (similar example has been mentioned for Komi-Zyryan in SERDOBOL’SKAJA 2008b, ex. (30)). In this case, I would rather argue that we are dealing with an N+N compound since the head *šijon* ‘food’ can occur without its non-head.

serves that these factors do not follow a very strict rule. Moreover, she notices that the nominative subjects are significantly rarer than the genitive-marked ones. Below, I will present the impact of the individual factors separately (the discussion follows SERDOBOL'SKAJA's (2008a) argumentation, however, some remarks are made regarding the data).

Firstly, SERDOBOL'SKAJA (2008a) argues that in Pechora Komi-Zyryan, transitive non-finite predicates must have a genitive-marked subject, while nominative subjects are ungrammatical (see example (28)).

(28) Pechora Komi-Zyryan (SERDOBOL'SKAJA 2008a, ex. (13))

mamə-lən / *mamə məs-sə   *liš't-əm*
mother-GEN mother cow-3SG.ACC milk-NF
 'mom's milking of the cow'

SERDOBOL'SKAJA (2008a) claims that in Meadow Mari, nominative subjects are sometimes possible with transitive non-finite predicates, as shown in example (29). However, she argues that in example (30), nominative leads to ungrammaticality.

(29) Meadow Mari (SERDOBOL'SKAJA 2008a, ex. (14))

[*mland-əm lum petər-me*] *okna gəč koj-eš*.¹⁹
 ground-ACC **snow** cover-NF window from be.visible-PRS.3SG
 'It can be seen from the window that the snow has covered the ground.'

(30) Meadow Mari (SERDOBOL'SKAJA 2008a, ex. (15))

ava-že   [*joča-n* / **joča peledəš kūrəšt-m-əm*] *onč-a*.
 mother-3SG **child-GEN child** flower pick-NF-ACC watch-PRS.3SG
 'The mother is watching the child pick flowers.'

SERDOBOL'SKAJA (2008a) does not provide an explanation for the contrast between (29) and (30). As far as I can see, two factors appear to be relevant, namely thematic role and animacy (see the discussion below). In (29), the subject is inanimate and its thematic role is non-agentive, while in (30), the subject is animate and its thematic role is agentive. The problem is that these examples are not minimal pairs, and hence, we cannot conclude what determines the case-marking of the subject.

SERDOBOL'SKAJA (2008a) claims that intransitive non-finite predicates allow for nominative–genitive alternation in both Meadow Mari and Pechora Komi-Zyryan. Moreover, she argues that if the non-finite predicate is intransitive, the choice between the two cases seems to correlate with the thematic role of the subject. Agent-like subjects (agent, experiencer, effector) are generally encoded in the

¹⁹ JEREMY BRADLEY (p. c.) mentions that in literary Meadow Mari, the non-finite verb should be *petərə-me*.

genitive, whereas patient-like subjects (patient, theme) usually bear the nominative. This is illustrated by the following examples from Komi-Zyryan and Meadow Mari, respectively. In example (31a) and (32a), the subject has an agent-like thematic role, whereas in (31b) and (32b), it has a patient-like thematic role (according to SERDOBOL'SKAJA 2008a, the subject in (31b) and (32b) is a theme).²⁰

(31) Meadow Mari (SERDOBOL'SKAJA 2008a, ex. (16a, b))

- a) [*vara Pe'ta den maša-n kuršt-əm-əšt-əm*] *šarn-em*.²¹
 later Peter with **Masha-GEN** dance-NF-3PL-ACC remember-PRS.1SG
 'I remember that later (at the party) Peter and Masha danced.'
 b) *Ava [ergə-že sajən tunem-mə-lan] kuan-a*.
 mother **son-3SG** well study-NF-DAT be.happy-PRS.3SG
 'The mother is happy about her son studying well.'

(32) Pechora Komi-Zyryan (SERDOBOL'SKAJA 2008a, ex. (17a, b))

- a) *me pomnit-ə [goš't-jas-liš' və-əm]*.
 I remember-NPST[1SG] **guest-PL-ABL** come-NF
 'I remember that guests visited [us].'
 b) *me až'-a [kaga už'-əm]*.
 I see-NPST[1SG] **child** sleep-NF
 'I am seeing how/that the child is sleeping.'

The following tables are taken from SERDOBOL'SKAJA (2008a) and summarise the usage of genitive and nominative with respect to the thematic role of the subject. We can see that in both languages, agent-like subjects prefer the genitive. On the other hand, patient-like subjects show an alternation with respect to their case-marking. However, note that the ratio between genitive-marked and nominative-marked patient-like subjects in Meadow Mari and Komi-Zyryan is different.

²⁰ An anonymous reviewer points out that 'study' in (31b) is an unergative verb; hence, its subject is not patient-like. In my opinion, the verb 'study' can be interpreted in the sense of 'becoming literate'. In this case, the subject is probably not an agent. In fact, ASZTALOS (2010) has put forward a similar proposal for the Udmurt verb *djšetskjni* 'to study'. This is supported by the fact that this verb can be passivised, and as ASZTALOS (2010) argues, passivisation in Udmurt targets only internal arguments (i.e. direct objects of transitive verbs or sole arguments of unaccusative verbs). JEREMY BRADLEY (p. c.) mentions that the Meadow Mari verb can exhibit a number of argument structures, for instance it can have a direct object. In (31b), however, the non-finite verb does not have a direct object. Since SERDOBOL'SKAJA (2008a) does not provide evidence in favour of her claims, we cannot conclude whether the subject of the Meadow Mari verb is an agent or a theme. However, it is noteworthy that the Russian translation of this example contains a reflexive verb, namely *učit'sja* 'to study'.

²¹ ANASTASIIJA SAJPAŠEVA (p. c.) notes that the verb stem should be *kušt-* instead of *kuršt-*.

Table 1. Meadow Mari

Case-marking of the subject	Agent-like subjects	Patient-like subjects
Gen	87.64%	68.35%
Nom	12.36%	31.29%

Table 2. Komi-Zyryan

Case-marking of the subject	Agent-like subjects	Patient-like subjects
Gen	94.36%	50%
Nom	5.64%	50%

The third factor in play is animacy. SERDOBOL'SKAJA (2008a) argues that animate subjects, especially if they are [+human], are typically encoded in the genitive, while inanimate subjects are more likely to bear the nominative. This is illustrated by the following examples:

(33) Meadow Mari (SERDOBOL'SKAJA 2008a, ex. (18) and (19))²²

a) *ača-m [mājən / *māj lüd-m-əm] ogeš jörate.*
 father-1SG **I.GEN** **I** fear-NF-ACC NEG.PRS.3SG like
 'My father does not like it when I am scared.' / 'My father does not like my fear.'

b) *māj [avtobus tol-m-əm] vuč-em.*
 I **bus** come-NF-ACC wait-PRS.1SG
 'I am waiting for the bus to come.'

(34) Komi-Zyryan (SERDOBOL'SKAJA 2008a, ex. (20) and (21))

a) *me až'ill-i [vaš'a-liš' ivla-ti ko'ərt-əm].*
 I see-PST[1SG] **Vasya-ABL** street-PROL run-NF
 'I saw Vasya running on the street.'

b) *me až'-a [š'už' lebž'-əm].*
 I see-NPST[1SG] **owl** fly-NF
 'I saw (the/an) owl flying.'

Table 3 and 4 summarise the use of genitive and nominative with different types of subjects in Meadow Mari and Pechora Komi-Zyryan (both tables are taken from SERDOBOL'SKAJA 2008a). SERDOBOL'SKAJA (2008a) argues that the impact of animacy on the choice of case-marking is not simply based on the [=animate] feature. Instead, she concludes that there are different types of noun phrases as indicated in the columns of the tables below, and these different types of noun phrases allow for the genitive–nominative alternation to varying extents.

²² JEREMY BRADLEY (p. c.) suggests that in example (33), the non-finite verb should be *lüd-m-em* 'fear-NF-1SG'. In this case, the underlying form should be *lüd-m-em-əm* 'fear-NF-1SG-ACC' but due to haplology, the accusative marker is usually dropped. However, SERDOBOL'SKAJA's glossing suggests that in this example, it must have been the other way around – the agreement marker is dropped and the accusative case marker is present.

Table 3. Meadow Mari

	Personal pronouns, proper nouns	Common nouns denoting humans	Common nouns denoting animals	Common nouns denoting inanimates
Genitive	95%	93%	77%	43%
Nominative	5%	7%	23%	57%

Table 4. Pechora Komi-Zyryan

	Personal pronouns, Proper nouns, common nouns denoting humans	Common nouns denoting animals	Common nouns denoting inanimates
Genitive	91%	60%	36%
Nominative	9%	40%	64%

SERDOBOL'SKAJA (2008a) also provides combined tables regarding the thematic role and the type of subject and concludes that both factors are relevant in the two languages (but without claiming that either of these factors is determined by the other).

In the case of Meadow Mari, SERDOBOL'SKAJA (2008a) suggests two more factors, namely the referential status and discourse features of the subject. First, she claims that genitive subjects are interpreted as specific (35a), while nominative subjects are interpreted as non-specific (35b).²³

(35) Meadow Mari (SERDOBOL'SKAJA 2008a, ex. (24a, b))

a) [*rvez-ən*   *türvöč-m-əž-əm*]   *kol'-əm*.²⁴
young.man-GEN sneeze-NF-3SG-ACC   hear-PST.1SG
 'I heard the young man sneeze.'

b) [*rveze*   *türvöč-m-əm*]   *kol'-əm*.
young.man sneeze-NF-ACC   hear-PST.1SG
 'I heard a young man sneeze.' / 'I heard the sneezing of a young man.'

²³ The context of these examples, however, is not provided in the original paper. Hence, except for the difference in the translation line, we do not have direct evidence that the nominative subject *rveze* 'young man' differs in referentiality from its genitive-marked counterpart. An anonymous reviewer points out that example (35b) is problematic in the view that animate subjects tend to be encoded in the genitive. As far as I can see from SERDOBOL'SKAJA's (2008a) argumentation, example (35b) would belong to those 7% of nominative-marked common nouns denoting humans, see Table 3. Additionally, the anonymous reviewer suggests that it would be more interesting to illustrate the differences in referentiality with inanimate subjects, however such examples are not provided in SERDOBOL'SKAJA's (2008a) paper.

²⁴ The literary form of the verb stem should be *türvəč* (JEREMY BRADLEY p. c.).

Secondly, SERDOBOL'SKAJA (2008a) argues that in Meadow Mari, the discourse features of the subject might influence its case-marking. In the following example (36), the subject *U'ani* denotes a human, moreover, it is a proper noun, but nevertheless, it bears the nominative. SERDOBOL'SKAJA explains this with the fact that this sentence was uttered in a context describing the life circumstances, but not describing Ulyana's death. She suggests that genitive is preferred with subjects that are relevant with respect to the narrative flow.

- (36) Meadow Mari (SERDOBOL'SKAJA 2008a, ex. (25))
*južgunam [u'ani kol-m-əlan]... nočko lum lum-ən.*²⁵
 sometime **Ulyana** die-NF-DAT wet snow snow-PST.3SG
 'Sometime, after Ulyana died, sleet was falling.'

Although I find SERDOBOL'SKAJA's (2008a) observations very interesting and useful, there are a few remarks I would like to make. First of all, it is questionable whether the above-mentioned criteria can be discussed separately. As JEREMY BRADLEY (p. c.) pointed out to me, animacy tends to bias the other factors. I would like to emphasise the fact that the examples presented above do not constitute minimal pairs with respect to the single factors. For instance, the explanation provided for example (28) is that this sentence shows that transitive non-finite predicates do not allow for nominative subjects. However, the subject in (28) is animate, so we could say that it cannot bear the nominative since it is animate. A similar problem arises with examples (29) and (30). Moreover, I believe that there are some other morphological and syntactic criteria which have been left unnoticed. Firstly, pronouns tend to have different behaviour with respect to case-marking than nouns (this was confirmed by JEREMY BRADLEY as well). However, Table 3 gives a slightly misleading impression since column two suggests that 5% of the personal pronouns, proper nouns, common nouns denoting humans bear the nominative. In a subsequent paper, SERDOBOL'SKAJA ET AL. (2012: 416), it is clarified that pronouns cannot bear the nominative in Meadow Mari non-finite clauses. In the next subsection, I will try to present some pieces of evidence that the compound analysis proposed for Udmurt could possibly be extended to Meadow Mari and Komi-Zyryan.

²⁵ As JEREMY BRADLEY and TAT'JANA EFREMOVA (p. c.) have pointed out to me, the verbal stem should be *kolə* instead of *kol*. Moreover, the non-finite predicate should be segmented in the following way: *kolə-mə-lan* 'die-NF-DAT'. The sentence was not complete in the original paper (as indicated by the dots). ANASTASIJA SAJPAŠEVA and TAT'JANA EFREMOVA (p. c.) could not reconstruct it because of the lack of context. JEREMY BRADLEY (p. c.) suggests that some postpositions (mostly causal ones) assign dative to their complement. However, these would be semantically unacceptable in this context.

5.2. Deverbal compounds in Komi-Zyryan and Meadow Mari?

I suggest that the Komi-Zyryan and Meadow Mari data presented in SERDOBOL'SKAJA (2008a, 2008b) and SERDOBOL'SKAJA ET AL. (2012) should be reconsidered with respect to the possibility of compounding. By saying this, I do not claim that all of the nominative subjects are non-heads of compounds. As the data presented in these studies suggest, Komi-Zyryan and Meadow Mari allow for nominative subjects even in cases where Udmurt does not. However, there are some Komi-Zyryan and Meadow Mari examples that look like potential candidates for being labelled as compounds. Moreover, some of the observations made by SERDOBOL'SKAJA (2008a) actually fit quite nicely with the observations concerning the compounds.

First of all, recall that in Pechora Komi-Zyryan and in Meadow Mari, pronouns and proper names almost always bear the genitive, and compare this with the Udmurt data in (13)–(15). Recall also that the nominative subjects in Pechora Komi-Zyryan and Meadow Mari are usually inanimate common nouns. We also saw that in Hungarian, and probably also in Udmurt, the productive compound patterns involve an inanimate common noun as a non-head, cf. (22b–e) and (23b, 23c) above. Moreover, SERDOBOL'SKAJA (2008a) argues that nominative subjects are interpreted as non-referential/non-specific. This observation fits with the fact that the non-head of a compound is interpreted as generic (cf. FEJES 2005: 155). A final clue is given by SERDOBOL'SKAJA ET AL. (2012: 415–416), who add one more factor determining the nominative–genitive alternation in Pechora Komi-Zyryan and Meadow Mari, namely the strict adjacency between the nominative subject and the non-finite predicate. They observe that nominative subjects are much rarer if a direct/indirect object/adjunct intervenes between the subject and the non-finite predicate. Moreover, there are quite a few Meadow Mari and especially Komi-Zyryan examples in which the “non-finite clause” consists only of the subject and the non-finite predicate. This looks very similar to the Udmurt compounds presented in (23). I consider the following examples very good candidates for compounds (SERDOBOL'SKAJA 2008a, ex. (5), (17b), (19), (21), (24b); SERDOBOL'SKAJA 2008b, ex. (10), (30), (35); SERDOBOL'SKAJA ET AL. (2012), ex. (81), (105), (106), (111), (112)). Some of these were presented in subsection 5.1.; here I will add one more example, which looks exactly the same as the Udmurt compound in (23a):

(37) Pechora Komi-Zyryan (SERDOBOL'SKAJA 2008a, ex. (5))

me kill-i [kolipkaj š'il-əm].
 I hear-PST[1SG] **nightingale** sing-NF
 'I heard the nightingale's singing.'

SERDOBOL'SKAJA (2008a) has also claimed that nominative subjects are prohibited in the case of transitive non-finite predicates (this rule is very strict in

Komi-Zyryan, and less strict in Meadow Mari). This fits nicely with the observation that in Udmurt, the non-head of a deverbal compound corresponds to either the object argument of a transitive verb (in the case of the compounds formed with the suffix *-n*, as discussed by FEJES 2005) or the sole argument of an unaccusative verb (the compounds formed with the suffix *-m* dealt with in this paper). Crucially, we find neither compounds whose non-head would correspond to the subject argument of a transitive verb, nor compounds in which both arguments of the transitive verb are present (see KIEFER 2000: 550 on the same point in the case of Hungarian). FEJES (2005) has claimed that the Komi-Zyryan compounds derived from transitive verbs, i.e. the *truck-driving*, are formed with the suffix *-em*. It could be tentatively proposed that Komi-Zyryan, similarly to Udmurt, also makes use of *-em*-compounds derived from unaccusative verbs. The non-head of these compounds looks like a “nominative subject”, however, it is not a subject. Under this approach, SERDOBOL'SKAJA's (2008a) observation – that non-finite clauses whose predicates are transitive cannot have nominative subjects – falls out naturally since in this case compounds cannot be formed; only non-finite clauses can be used. This hypothesis, however, must be tested empirically with the diagnostics presented in subsection 4.1.

While discussing the Meadow Mari examples, JEREMY BRADLEY (p. c.) suggested that the compound analysis proposed for Udmurt in section 4. could be extended to Meadow Mari examples such as (35b), repeated here in (38b). He added that this analysis is also supported by the fact that noun > adjective conversion is very productive in Meadow Mari (and in Udmurt as well).

(38) = (13) Meadow Mari (SERDOBOL'SKAJA 2008a, ex. (24a, 24b))

- a) [*rvez-ən*   *türvöč-m-əž-əm*]   *kol'-əm*.
young.man-GEN sneeze-NF-3SG-ACC   hear-PST.1SG
 'I heard the young man sneeze.'
- b) [*rveze*   *türvöč-m-əm*]   *kol'-əm*.
young.man sneeze-NF-ACC   hear-PST.1SG
 'I heard a young man sneeze.' / 'I heard the sneezing of a young man.'

I applied the same tests described in section 4.1., namely pluralisation and modification of the nominative subject (the sentences were constructed by JEREMY BRADLEY). The results are not as clear-cut as in Udmurt, however. One of the informants accepted all of the elicited examples below, while the other suggested that the subject should be in the genitive. This is why I have marked these examples with the % sign (it is worth mentioning that the two Mari consultants speak different varieties of the language, which might explain the different judgements). Clearly, the question requires further research; below I will present the preliminary results. In example (39), the subject is in the plural, in (40), there

is a modifier intervening between the subject and non-finite predicate, in (41), the subject is modified by a non-finite relative clause (participial clause):

(39) Meadow Mari (elicited examples)

%[*rveze-vlak türväč-m-əm*] *kol'-əm*.
 young.man-PL sneeze-NF-ACC hear-PST.1SG
 'I heard the sneeze of young men.'

(40) Meadow Mari (elicited examples)

%[*rveze čot türväč-m-əm*] *kol'-əm*.
 young.man loudly sneeze-NF-ACC hear-PST.1SG
 'I heard the loud sneeze of a young man.'

(41) Meadow Mari (elicited examples)

%[[*ves pölem-äšte kijä-še*] *rveze türväč-m-əm*]
 other room-INES lie-PTCP.ACT young.man sneeze-NF-ACC
kol'-əm.
 hear-PST.1SG
 'I heard the sneeze of a young man who was lying in the other room.'

Another interesting example is (42). In my view, this example shows that compounding is recursive, since the deverbal compound *kuku murəmo* 'cuckoo-singing' forms a compound with the noun *jük* 'sound'.

(42) Meadow Mari (SERDOBOL'SKAJA ET AL. 2012, ex. (81))

[*Kuku mur-əmo*] *jük šokt-a*.²⁶
 cuckoo sing-NF sound be.heard-PRS.3SG
 'You can hear the cuckoo sing (lit. You can hear the sound of cuckoo-singing).'

It should be mentioned that one might analyse *kuku murəmo* 'cuckoo-singing' as a non-finite relative clause, i.e. a participial clause (see section 2.). However, if it were a participle, it would be unclear what syntactic position it relativises. The translations of the sentence suggest that this is the possessor (*the sound of the cuckoo-singing*), but in their study of non-finite relative clauses, BRYKINA – ARALOVA (2012) claim that relativising the possessor is almost impossible in Meadow Mari. Interestingly enough, similar examples can be found in Udmurt, too. KALININA (2001: 26) presents examples like [*punĭ ut-em*] *kuara* 'the sound of the dog-barking' in which the deverbal compound *punĭ utem* 'dog barking' forms a compound with the noun *kuara* 'sound'.

Clearly, not all of the Meadow Mari and Komi-Zyryan nominative subjects can be accounted for with the compound analysis that I have proposed for Udmurt. In the next subsection, I will point out an additional criterion that seems

²⁶ The segmentation of the non-finite verb should be *murə-mo* (JEREMY BRADLEY p. c.).

to bear relevance to the case alternation, namely the syntactic position of the non-finite clause.

5.3. The syntactic position of the non-finite clause

I suggest that the syntactic position of the non-finite clause should be taken into account. SERDOBOL'SKAJA (2008a) draws conclusions analysing both adjunct and argument non-finite clauses; the statistics in Tables 1–4 are also based on both types of clauses. However, I doubt whether the non-finite clauses used in these two syntactic positions have the same (morpho)syntax. This can be seen clearly in Udmurt (cf. (2)–(3)). The case-marking rules in Komi-Zyryan and Meadow Mari probably differ slightly from the rules in Udmurt. Nevertheless, I believe that the nominative subjects are more frequent in adjunct clauses. Recall example (36) from Meadow Mari, which was said to exemplify the fact that the discourse features of the subject might determine its case-marking. However, it is not taken into account that this is an adjunct clause. Without disputing the importance of the discourse features, I believe that it might be the syntactic position of the non-finite clause that determines the choice between nominative and genitive.

Additionally, I suggest that it might be useful to divide argument clauses into different groups. SERDOBOL'SKAJA ET AL. (2012) deal with argument clauses only. The problem is that it might turn out that different argument clauses behave differently. For instance, in (43a), we find a non-finite clause used as an object complement in the matrix clause, whereas in (43b), the matrix verb 'to fear' takes a PP complement. These examples are said to demonstrate how the referential status of the subject influences its case-marking. However, the examples do not constitute a minimal pair. Moreover, the non-finite clause in (43b) might turn out to be a deverbal compound.

(43) Meadow Mari (SERDOBOL'SKAJA ET AL. 2012, ex. (117a, b))

a) [*Pij-ən šəl-əm pur-m-əž-əm*] *už-ən-am*.²⁷
 dog-GEN meat-ACC bite-NF-3SG-ACC see-PST-1SG
 'I saw the dog take a bite out of the meat.'

b) *Iza-m* [*pij opt-əmo*] *deč' lüd-eš*.
 elder.brother-1SG dog bark-NF from fear-PRS.3SG
 'My elder brother is afraid of the bark of dogs.'

I suggest the following argument types: a) subject, b) object, c) dative-marked complements (for instance, 'to be happy (about something)' has a dative complement in the three Finno-Ugric languages in question), d) elative-marked complements (for example, 'to be afraid (of something)'), and e) other postpositional complements (for instance, 'to talk/think about something'). Let me dem-

²⁷ The segmentation of the non-finite verb should be *pur-mə-žə-m* (JEREMY BRADLEY p. c.).

onstrate the importance of this division. In Udmurt, subject clauses tend to have genitive-marked subjects (see example (3) in section 2.). Udmurt has very strict rules for object clauses. In object clauses, agreement must be marked and the subject must bear the genitive or the ablative (except for the cases I consider compounds). However, dative complements are slightly different. The following example has been taken from the Turku–Izhevsk Corpus.²⁸ In (44), the agreement on the non-finite predicate is absent and the subject bears the nominative. It is hard to account for this example in terms of compounding since the subject is inflected with a possessive suffix.²⁹

(44) Udmurt (Turku Izhevsk Corpus/Kenesh/G/9:583)

[*Ni-l-iz*   *vordsk-em-lij*]   *šumpot-em*   *intije...*
 daughter-3SG   be.born-NF-DAT   be.happy-NF   instead

‘Instead of being happy about the fact that his daughter was born...’

Recall example (31b) from Meadow Mari in which the non-finite clause is used as a dative complement in the matrix clause and the subject of the non-finite clause bears the nominative. Could it be the case that dative complements behave differently from subject or object clauses? There are some other disputable examples in which the syntactic position of the non-finite clause may, in fact, be what determines the case-marking of the subject (SERDOBOL’SKAJA 2008a, ex. (16b), SERDOBOL’SKAJA ET AL. 2012, ex. (106), (107), (117b)).

I suggest that the Komi-Zyryan, Meadow Mari and Udmurt data should be reconsidered with regard to the compounding possibility, as well as with respect to the syntactic position of the non-finite clause. If both genitive and nominative can be used in one and the same syntactic environment, the difference between the two cases should be investigated. SERDOBOL’SKAJA’S (2008b) observations on the syntax of the nominative subjects can be a good starting point for further research. It should also be considered whether there is a correlation between the case-marking of the subject and the complex event vs. simple event reading of the non-finite clause.

5.4. Are juxtaposed possessive constructions compounds?

The structure of the non-finite clauses discussed in this paper is relevant with respect to the notion of the so-called “juxtaposed possessive construction”.

²⁸ The Turku–Izhevsk Corpus is available online at: <http://volga.utu.fi/portal/cgi-bin/login.cgi>. The transliteration of the quoted example is mine.

²⁹ I tested the acceptability of this example and interestingly, not all of my consultants accepted it. Below, I provide the original examples, although based on the elicitations, I would mark it with %.

It has been largely accepted in Finno-Ugric linguistics that possession can be expressed by simply juxtaposing two nouns. This is the so-called “juxtaposed possessive construction”, which is considered most archaic type of possessive construction in the Finno-Ugric languages (SEREBRENNIKOV 1964 among very many others). It has been stated that Permic languages have the juxtaposed possessive construction (CSÚCS 1990: 34, RÉDEI 1978: 94).

This term has been employed in recent studies as well (see EDYGAROVA 2010: 187–202). Edygarova divides the juxtaposed constructions into several subgroups, but claims that only two of them are (semantically) possessive, namely the *pukon kuk* ‘chair leg’³⁰ and the *učj ćirdem* ‘nightingale-singing’ types of juxtaposed construction. The latter type was discussed in this paper and it was shown that it could be analysed as a deverbal compound. The former type has been investigated by FEJES (2005). FEJES (2005: 153–156) demonstrates that these are actually N+N compounds: the “possessor” cannot be modified morphologically, it has generic meaning, it cannot be referred to anaphorically, no modifier can intervene between the “possessor” and the “possessee”, etc. FEJES (2005: 156) also points out that this question is particularly relevant from a historical perspective since the N+N compounds are said to originate from the juxtaposed possessive construction.

A recent study on the structure of the nominal phrase in Finno-Ugric languages in a minimalist framework (SIMONENKO – LEONT’EV 2012) has touched upon the issue, but without putting forward a clear analysis. SIMONENKO – LEONT’EV (2012: 318–324) mention that these constructions cannot be modified morphologically, nor can modifiers intervene between the juxtaposed elements, but they do not explicitly state that these are compounds. They sketch an analysis based on TOMIOKA (2006). Interestingly enough, TOMIOKA (2006) deals with V+V compounds in Japanese.

In this paper, I do not aim at clarifying how adequate the term “juxtaposed possessive construction” is from a historical point of view. What I consider very important is that this notion has been adopted into the description of non-finite clauses. For instance, it has been implicitly presupposed in SERDOBOL’SKAJA (2008a, 2008b). My personal intuition is that the term “juxtaposed possessive construction” has been used so widely because of the fact that these constructions (compounds) usually correspond to possessive constructions in Russian (although this does not necessarily mean that they are indeed possessive constructions). Indeed, it has been demonstrated in section 4. that the Udmurt *učj ćirdem* ‘nightingale-singing’ is probably a compound. In my view, the notion of the juxtaposed possessive construction (or juxtaposition in general) should be carefully revised firstly from a descriptive point of view regarding the individual

---

³⁰ This example was taken from FEJES (2005: 153).

Finno-Ugric languages, and then the question should be approached from a historical perspective. The theoretical account of these compounds/constructions is also a question for further research.

6. Summary

In this paper, I discussed the non-finite clauses headed by the suffix *-m* in three Finno-Ugric languages: Komi-Zyryan, Meadow Mari and Udmurt. These non-finite clauses can be used as relative clauses modifying nouns, adjunct clauses or argument clauses. It has been observed that the case-marking of the subject of the non-finite clause may vary: it can be either in the genitive or in the nominative. Previous research on Pechora Komi-Zyryan and Meadow Mari has shown that the choice between the two cases depends on several (mostly semantic and pragmatic) factors such as transitivity, thematic role, animacy and discourse features of the subject. On the other hand, it has been stated that in Beserman Udmurt, the main factor is the syntactic position of the non-finite clause. It has been claimed for Udmurt that in argument clauses, the subject of the non-finite predicate must bear the genitive. I presented Udmurt data that seem to contradict the previous statements since the subject was in the nominative. I suggested that these data actually fit the previous generalisations. These data point out a criterion that has not been taken into account in the description of the non-finite clauses, namely that Udmurt (and arguably also Komi-Zyryan and Meadow Mari) makes use of not only non-finite clauses, but also of deverbal compounds. Hence, what one might consider a nominative subject turns out to be the non-head of a deverbal compound. I also provided a preliminary description of the deverbal compounds in Udmurt. I argued that Udmurt has deverbal compounds derived from both transitive and intransitive verbs. I also tried to show whether this analysis is applicable to the Komi-Zyryan and Meadow Mari data presented in the literature. I presented some elicited Meadow Mari examples that partly supported the compound analysis. Moreover, I suggested that additional syntactic criteria should be taken into account in the description of the non-finite clauses, such as the syntactic position of the non-finite clause. In the last subsection, I briefly discussed the notion of the “juxtaposed possessive construction”, which has been widely adopted in Finno-Ugric linguistics. This term, however, faces difficulties if we assume that (at least some of) the juxtaposed possessive constructions are actually compounds. Since this question is of great relevance from both descriptive and historic perspective, it should be further investigated.

Abbreviations

ABL = ablative	NEC = necessitive
ADD = additive (particle)	NF = non-finite
ACC = accusative	NPST = non-past
CIT = citation (particle)	PTCP.ACT = active participle
DAT = dative	PL = plural
FOC = focus (particle)	PROL = prolativ
FUT = future	PRS = present
GEN = genitive	PST = past
ILL = illative	Q = question (particle)
INES = inessive	SG = singular
INS = instrumental	

References

- ALHONIEMI, ALHO (1993), *Grammatik des Tscheremissischen (Mari) mit Texten und Glossar*. Buske, Hamburg.
- ARKHANGELSKIY, TIMOFEY A. (2014), Clitics in the Beserman dialect Of Udmurt. Higher School of Economics Research Paper No. WP BRP 10. <https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document/178195497> (27 November, 2016.)
- ASSMANN, A. – EDYGAROVA, S. – GEORGI, D. – KLEIN, T. – WEISSER, P. (2014), Case stacking below the surface: On the possessor case alternation in Udmurt. *The Linguistic Review* 31: 447–485.
- ASZTALOS, ERIKA (2010), Transitive and Intransitive Passivization in Udmurt. In: CSÚCS, SÁNDOR – FALK, NÓRA – TÓTH, VIKTÓRIA – ZAICZ, GÁBOR (eds), *Congressus XI. Internationalis Fenno-Ugristarum, Piliscsaba, 9–14. VIII. 2010. Reguly Társaság, Piliscsaba*. 53–61.
- BARTENS, RAIJA (2000), *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 238. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- BOOIJ, GEERT (2005), *The Grammar of Words. An Introduction to Morphology*. Oxford University Press, Oxford.
- BRYKINA, M. M. – ARALOVA, N. B. [БРЫКИНА, М. М. – АРАЛОВА, Н. Б.] (2012), Системы причастий в марийском и пермских языках. In: KUZNECOVA 2012: 476–521.
- BUBRIN, D. V. [БУБРИХ, Д. В.] (1949), *Грамматика литературного коми языка*. ЛГУ, Ленинград.
- СУРАНОВ, Е. А. [ЦЫПАНОВ, Е. А.] (1997), Причастие в коми языке: история, семантика, дистрибуция. Российская академия наук, Уральское отделение – Коми научный центр, Институт языка, литературы и истории, Екатеринбург.
- CSÚCS, SÁNDOR (1990), *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSÚCS, SÁNDOR (2005), *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- EDYGAROVA, SVETLANA [ЕДЫГАРОВА, СВЕТЛАНА] (2010), Категория посессивности в удмуртском языке. *Dissertationes Philologiae Uralicae Universitatis Tartuensis* 7. Tartu.
- FEJES, LÁSZLÓ (2005), *Összetett szavak finnugor nyelvekben*. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest.
- GEORGIEVA, EKATERINA – ÓTOTT-KOVÁCS, ESZTER (2016), Nem-finit alárendelői mellékmondatok a Volga-vidéki nyelvi areában. In: GÉCSEG, ZSUZSANNA (szerk.), *Ling-Dok* 15. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 51–67.
- GRIMSHAW, JANE (1990), *Argument Structure*. *Linguistic Inquiry Monographs* 18. MIT Press, Cambridge MA.
- KALININA, L. I. [КАЛИНИНА, Л. И.] (2001), Причастия и причастные конструкции в удмуртском языке. Издательский дом Удмуртский университет, Ижевск.
- KEL'MAKOV, VALENTIN – HÄNNIKÄINEN, SARA (1999), *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*. *Suomalais-Ugrilainen Seura*, Helsinki.
- KIEFER, FERENC (2000), A szóösszetétel. In: KIEFER, FERENC (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 519–568.
- KUZNECOVA, A. I. (ed.) [КУЗНЕЦОВА, А. И. (ред.)] (2012), *Финно-угорские языки: Фрагменты грамматического описания. Формальный и функциональный подходы*. Рукописные памятники Древней Руси, Москва.
- PEREVOŠČIKOV, P. N. (ed.) [ПЕРЕВОЩИКОВ, П. Н. (ред.)] (1962), *Грамматика современного удмуртского языка I. Фонетика и морфология*. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.
- RÉDEI, KÁROLY (1978), *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SELKIRK, ELISABETH O. (1982), *The Syntax of Words*. *Linguistic Inquiry Monographs* 7. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- SERDOVOL'SKAJA, N. [СЕРДОБОЛЬСКАЯ, Н.] (2008a), Факторы оформления субъекта при номинализации в марийском и коми-зырянском языках. In: *Типология аргументной структуры и синтаксических отношений*. Труды международного симпозиума. КГУ, Казань. 64–77.
- SERDOVOL'SKAJA, N. V. [СЕРДОБОЛЬСКАЯ, Н. В.] (2008b), Номинатив в номинализации: субъект зависимой предикации или именное зависимое. In: PLUNGJAN, V. A. – TATEVOSOV, S. G. (eds) [ПЛУНГЯН, В. А. – ТАТЕВОСОВ, С. Г. (ред.)] (2008), *Исследования по глагольной деривации*. Языки славянских культур, Москва. 314–348.
- SERDOVOL'SKAJA, N. V. – IL'EVSKAJA, A. A. – MINOR, S. A. – MITEVA, P. S. – FAJNVEJC, A. V. – MATVEEVA, N. S. [СЕРДОБОЛЬСКАЯ, Н. В. – ИЛЬЕВСКАЯ, А. А. – МИНОР, С. А. – МИТЕВА, П. С. – ФАЙНВЕЙЦ, А. В. – МАТВЕЕВА, Н. С.] (2012), Конструкции с сентенциальными актантами в финно-угорских языках In: KUZNECOVA 2012: 382–476.
- SEREBRENNIKOV, V. A. [СЕРЕБРЕННИКОВ, В. А.] (1974), *Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках*. Наука, Москва.
- SIMONENKO, A. P. – LEONT'EV, A. P. [СИМОНЕНКО, А. П. – ЛЕОНТЬЕВ, А. П.] (2012), Морфосинтаксис именного комплекса в финно-пермских языках: анализ в рамках программы минимализма. In: KUZNECOVA 2012: 262–339.

-
- SPENCER, ANDREW (2000), Morphology and Syntax. In: BOOIJ, GEERT – LEHMAN, C. – MUGDA, J. (eds), Morphologie/Morphology. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung. 1. Halbband. Morphology. An International Handbook on Inflection and Word-Formation. Volume 1. Walter de Gruyter, Berlin. 312–335.
- ТОМИОКА, НАОКО (2006), Resultative Constructions. Cross-linguistic Variation and the Syntax-semantics Interface. Doctoral dissertation. McGill University.
- VAHRUŠEV, V. N. – ZAHAROVA, L. I. – KALININA, L. I. (eds) [ВАХРУШЕВ, В. Н. – ЗАХАРОВА, Л. И. – КАЛИНИНА, Л. И. (ред.)] (1974), Грамматика современного удмуртского языка III. Синтаксис сложного предложения. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.

MUS NIKOLETT – SIPOS MÁRIA

Az obi-ugor kérdőszók jelentéstani kategóriáinak tipológiai vizsgálata

Cross-linguistic studies claim that the existence of question words in languages is universal. It means in every known language wh- or content questions contain an element (or elements) whose (primary) function is extracting information. In contrast, the meanings of interrogative words, i. e. the semantic categories, the relations within the system of the interrogative semantic categories, or the relation of formal and lexical realisations of question words cannot be assumed. Thus the interrogative sets may vary from language to language, even in closely related languages. So far, the question words of the obi-ugor (Uralic) languages have been researched mostly from historical aspects, e. g. Proto-Uralic interrogative roots have been reconstructed partly on the basis of the obi-ugor interrogative reflexes, etc. In this article, the semantic contents and the interrelations of the interrogative semantic categories will be discussed in several Ob-Ugric dialects based on the results of lexico-typological studies. The paper places most of the emphasis on unique, i. e. synchronically unanalysable question word forms.

Keywords: wh-questions, question words, lexical semantic categories, Ob-Ugric languages

1. Bevezetés

A kiegészítendő kérdésekre általában olyan meghatározást találunk a szakirodalomban, mint kérdéstípusok, amelyekben szerepel (legalább) egy kérdőszó (vö. pl. DRYER 2013). Ebből az következik, hogy a kérdőszó megléte a nyelvekben általánosan feltételezhető és megjósolható, abban az esetben, ha feltételezzük, hogy a kiegészítendő kérdések univerzális nyelvi jelenségek. Azon kívül azonban, hogy általában feltesszük egy/több kérdőszó meglétét egy adott nyelvben, a kérdőszók további tulajdonságait, és itt elsősorban jelentéstani tulajdonságokra utalunk, nem jósolhatjuk meg. Következésképpen nem tudunk előre megadni egy halmazt, amely az összes nyelv kérdőszóinak jelentését (vagyis szemantikai kategóriáját) tartalmazza. Továbbá két meglévő kérdőszó jelentése között fennálló esetleges viszony sem következtethető ki anélkül, hogy az adott nyelvet megvizsgáljunk. Az ismert nyelvek kérdőszóinak viselkedését megvizsgálva azonban láthatjuk, hogy van legalább két olyan tulajdonságuk, amelynek a megléte általános (a tulajdonság maga viszont nyelvi sajátosság). Az egyik univerzális feltételezés az, hogy a kérdőszók jelentése nyelvenként különféle mintázatot mutat. Ezzel a tulajdonsággal arra utalunk, amikor egy jelentéstani kategória

Nyelvtudományi Közlemények 112: 109–131.
DOI: 10.15776/NyK.2016.112.3

helyettesíthető kérdőszóval az egyik nyelvben, míg egy másiktól hiányzik ugyanaz a kategória. Az aravak és az indo-európai nyelvek nagy része például szolgálhat erre a jelenségre. Az aravak nyelvek egy része, mint például a terena (déli aravak) nem tesz különbséget személy és dolog között a kérdőszói paradigmájában. Ahelyett, hogy a 'ki' és a 'mi' jelentésű kérdőszót használnák, egyetlen kérdőszó van a nyelvben, amely az ágens/páciens azonosítására szolgál, függetlenül attól, hogy az személy vagy tárgy (vö. CYSOUW 2004: 3). Ezzel szemben az indo-európai nyelvekben általában megjelenik egy kérdőszó, amely személy azonosítására alkalmas, valamint egy másik, amely egy dolog/tárgy azonosítását kéri a hallgatótól. Az alábbi példák ezt a különbséget szemléltetik a terena és az angol nyelvben (1–4).

(1) terena

<i>kúti</i>	<i>otopiko</i>
ágens	aprított

'Ki aprított?' (LAVÉR 1994: 523)

(2) terena

<i>kúti</i>	<i>otopiko</i>
páciens	aprított

'Mit aprított?' (LAVÉR 1994: 523)

(3) angol

<i>Who</i>	<i>play-s</i>	<i>football?</i>
ki	játszik-prs.3sg	foci

'Ki focizik?'

(4) angol

What	stung	you?
mi	megcsíp.pst	2sg

'Mi harapott meg téged?'

Olyan esetre is van példa, amikor két egymástól független jelentéstani kategóriát egy nyelv két külön kérdőszóval fejez ki, míg azok egy másik nyelvben egy alakkal vannak helyettesítve. Az északi szamojéd nyelvekben, például a nganaszanban a *kaŋgə* 'mikor' IDŐre vonatkozó kérdőszó használatos VÁLASZTÓ/MINŐSÍTŐ jelentésben is, ti. 'melyik', 'milyen' jelentésben, amit a (6) kérdésre adott válasz – *Ma napsütéses nap van.* – igazol (5–6).

(5) nganaszan

<i>siti</i>	<i>kaŋgə</i>	<i>tuj-hu?</i>
3sg	mikor	megy-int.pst.3sg

'Ő mikor ment el?' (KOSTERKINA ET AL. 2001: 62)

(6) nganaszan

əmti d'ali kaŋkə d'ali?
 ez nap milyen nap.3sg
 'Milyen nap van ma?' (TEREŠČENKO 1979: 171)

A nganaszannal közeli rokonságban álló tundrai nyenyec nyelvben ezzel szemben mindkét említett jelentéstani kategóriát önálló alak fejezi ki, ti. *xaŋaŋi* 'melyik' és *śaxa?* 'mikor' (7–8; vö. MUS 2013: 186). E két kérdőszói alaknak nincsen egymással sem jelentéstani, sem pedig formai kapcsolata.

(7) tundrai nyenyec

śaxa? mar-t? xanta-n?
 mikor város-DAT megy-2SG
 'Mikor mentek a városba?' (VANUJTO 2012: 9)

(8) tundrai nyenyec

xaŋaŋi kŋiga-m? tola-b'i-n?
 melyik könyv-ACC olvas-CONT-2SG
 'Melyik könyvet olvasod?' (BARMIC – NARUJ 2008: 35)

A kérdőszók jelentésének diverzitásán kívül a kérdő elemek megoszlásának módja is nyelvspecifikus. Előfordulhat tehát, hogy két jelentéstani kategória közötti határ nem ugyanott húzódik két nyelvben. Térjünk vissza az előbbi, az ágensre/páciensre vonatkozó kérdőszói példához. Amint azt illusztráltuk, az angol nyelvben a két kategória közti használatbeli különbség azon alapul, hogy a referensük ember vagy állat/élettelen. Az orosz nyelvben azonban, amely szintén megkülönböztet két kérdőszót az ágens/páciens helyettesítésére, ez az eltérés az élő és az élettelen elemek megkülönböztetésére szolgál (vö. MATTHEWS 1953: 58, IDIATOV 2009; (9)–(10) és l. (3)–(4)).

(9) orosz

Kto igra-et v futbol?
 ki játszik-3sg prep foci
 'Ki focizik?'

(10) orosz

Kto eto tebja ukusil? Osa?
 ki ez 2sg.acc megcsíp-prt.M darázs
 'Mi csípett meg téged? Darázs?' (IDIATOV 2009)

Ez a különbség továbbá abban is megmutatkozik, hogy egy jelentéstani kategóriát egy nyelv önálló, nem összetett formában fejez-e ki, vagy arra csak összetétellel van-e lehetőség. A szurguti hantiban (obi-ugor) például a mennyiség kérdőszói kategóriája csupán úgy fejezhető ki, ha kombináljuk a 'mi' (*müw*) kérdőszót az ar 'sok' jelentésű melléknévvvel (11).

(11) szurguti hanti

mŭw ar-it nŏpət mən?
 mi sok-n időszak megy.pst.3sg
 'Mennyi idő telt el?' (POKAČEVA – PESIKOVA 2006: 14)

A magyarban viszont egy szinkrón szinten további elemeire nem bontható kérdőszó használatos ugyanennek a jelentésnek a kifejezésére (12).

(12) *Mennyi idő telt el?*

Végül arra is van példa, hogy mindkét adott nyelvben összetett kérdő kifejezések használatosak ugyanarra a jelentéstani kategóriára, az összetett kérdő kifejezések elemei azonban más-más kérdő kategóriákon alapulnak. A módra vonatkozó 'hogy(an)' jelentésű kérdőszók például mind a huallaga kecsuában (kecsua) mind pedig a lezgben (dagesztáni, kaukázusi) csak összetétellel fejezhető ki. A kecsuában a szóban forgó alak *imanawpa* 'hogyan' az *ima* 'mi' jelentésű kérdőszóból vezethető le, míg a lezgben ugyanazon jelentés, ti. *hik'(a)* 'hogy(an)' a választó kérdőszóból, ti. *hi-* 'melyik' alakult ki (vö. CYSOUW 2004: 15). Figyelembe véve tehát, hogy a kérdőszók jelentése, formája valamint a jelentés és forma közti viszonya nem jósolható meg, jelentős eltéréseket tapasztalhatunk egy-egy nyelv kérdőszói elemrendszerének összevetése során. Amint azt a fenti példák illusztrálták, alapvető különbségeket találhatunk még egymással közeli rokon nyelvek esetében is (pl. nganaszan és tundrai nyenyec, angol és orosz stb.).

Az obi-ugor nyelvek kérdőszóinak rendszerét napjainkig elsősorban történeti-összehasonlító szempontból vizsgálták, így nem tudjuk, hogy azok pontosan milyen szemantikai és grammatikai jegyekkel rendelkeznek. Meg kell említenünk, hogy az utóbbi időkben megjelent szakirodalom egy része tárgyalja a kérdőszók bizonyos tulajdonságait, ezek a művek azonban ebből a szempontból nem kimerítőek (pl. NIKOLAEVA 1999a, SKRIBNIK – AFANAS'EVA 2007a, 2007b). Így többek között nem tudjuk, hogy milyen fogalmak (nem) fejezhetők ki kérdőszókkal az obi-ugor nyelvekben, továbbá az ismert/dokumentált kérdőszók formai tulajdonságára vonatkozóan is hiányosak az ismereteink. A CYSOUW (2004, 2005) és MACKENZIE (2008) által végzett szemantikai vizsgálatok eredményeit figyelembe véve univerzálisan feltételezhetjük, hogy vannak az obi-ugor nyelvekben olyan jelentésbeli kategóriák, amelyek szinkrón szinten tovább nem elemzhető kérdőszókkal fejezhetők ki. Ezekre a kérdőszókra és az általuk kódolt jelentésre tanulmányunkban fő jelentéstani kategóriaként fogunk utalni. Azt is feltételezzük továbbá, hogy léteznek az obi-ugor nyelvekben további olyan jelentéstani típusok, amelyek a fő kategóriák elemeiből épülnek fel. Ezeket, követve CYSOUW (2004, 2005) terminológiáját, alkategóriáknak nevezzük. Végül azt feltételezzük, hogy léteznek kétértelmű kérdő formák is az obi-ugor nyelvekben. Tanulmányunkban azonban e három típus közül kizárólag az elsővel fogunk fog-

lalkozni. Tehát csak a fő kategóriába tartozó kérdő elemek használatát, valamint a fő típusok között található többjelentésű alakokat mutatjuk be.

Az obi-ugor nyelvekben a kérdőszók változatlan formában használatosak határozatlan, valamint vonatkozó névmásként is a mondatban. Vizsgálatunkban kizárólag a kérdő használatuk során megfigyelt tulajdonságaikra helyezzük a hangsúlyt.

2. Az obi-ugor nyelvek és adatok

Az uráli nyelvcsaládba tartozó obi-ugor nyelveket, azaz a hantit (korábbi szakirodalmi elnevezés és exonima: osztják) és a manysit (vogul) Szibéria északnyugati részén beszélik. Közös elnevezésük első eleme az Ob folyóra utal, amely mellékfolyóival meghatározza azt a területet, ahol e nyelveket beszélik. Mivel a hanti és a manysi előzményei az uráli nyelvcsaládon belül relatív alapsnyelvet alkottak, ezért az obi-ugor terminus a két nyelv közeli genetikai rokonságára is utal.

A két nyelv az Orosz Föderáció őshonos nyelveihez tartozik. A szóban forgó területen számos etnikai csoport él együtt, mint pl. a hanti, manysi, nyenyec, komi, szölkup, valamint további nem uráli nyelvet beszélő népcsoportok is, ezért a hantik és a manysik évszázadok óta többnyelvűségben élnek. Az elmúlt 8–9 évtizedben azonban a hanti és a manysi az államnyelv, az orosz hatására kisebbségi helyzetbe került. Az egyenlőtlen szociolingvisztikai helyzet mára a fiatal felnőttek körében nyelvcseréhez vezetett, így mindkét obi-ugor nyelv legfeljebb családi nyelvként használatos. A fentiek értelmében tehát az obi-ugor nyelvek veszélyeztetettek. Az obi-ugor népek két nagy közigazgatási körzetben, úgynevezett okrugban élnek: a Hanti-Manysi illetve a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetekben, a Tyumenyi Területen. A vonatkozó Ethnologue bejegyzés¹ szerint a magukat hantinak vallók száma 30,900; a hanti anyanyelvi beszélők száma azonban 9.580 fő. A manysi esetében ez a két szám:² 12.300 és 940. Bizonyos földrajzi sajátágokból következően mindkét nyelv meglehetősen tagolt nyelvjárási szempontból. A 19. és a 20. század fordulóján három hanti (keleti, déli, északi) és négy manysi (északi, keleti, déli, nyugati) nyelvjárás csoportot különböztettek meg. Az 1. táblázat az obi-ugor nyelvek nyelvjárási felosztását mutatja be. Azok a dialektusok, amelyekre csak esetenként utalunk, de a jelen kutatásnak nem képezik részét, sűrke színnel jelennek meg, amint azok is, amelyek maguk nem lesznek említve, csak a nyelvjárás csoport összefoglaló neve.

¹ <https://www.ethnologue.com/language/kca>.

² <https://www.ethnologue.com/language/mns>.

1. táblázat. A vizsgált obi-ugor nyelvjárás csoportok és nyelvjárások

Nyelvjárás csoport		Nyelvjárás	
északi hanti		obdorszki szinjai kazimi serkáli	
déli hanti		–	
keleti hanti	szurguti ³	(korábbi) termjugáni tromjugáni uszty-agáni uszty-jugáni vahi–vaszjugáni	(jelenlegi) tromagáni jugáni
északi manysi			
keleti manysi			
déli manysi			
nyugati manysi			

Mostani vizsgálatunkban tehát az északi manysi, az északi és a keleti (pontosabban a szurguti dialektushoz tartozó) hanti nyelvjárás csoporttal foglalkozunk. A nyelvjárások kiválasztását azok szociolingvisztikai helyzete motiválta. Noha a jelen vizsgálat szövegkiadványokon, tankönyveken, nyelvkönyveken, szótárakon, azaz nyomtatott nyelvi anyagon történt, terveinkben a kutatások olyan kiterjesztése szerepel, amely terepmunkán alapul, és beszélők nyelvi kompetenciájára épül. Ezért vizsgálatunk következtetéseit olyan nyelvjárások alapján vontuk le, amelyeket a későbbiekben adatközlők bevonásával tesztelni tudunk. Az északi hanti dialektust tehát vizsgálatunkban a kazimi és a színjai nyelvjárások képviselik, mivel viszonylag jól dokumentáltak, azaz a mai nyelvállapotra jellemző kiadványok és korpuszok érhetők el. A legészakibb, azaz az obdorszki, valamint a legdélibbnek minősülő északi csoporthoz tartozó alldialektusokat akkor említjük, ha azok eltérő vonásokat mutatnak. Az orosz és török (tatár) nyelv-

³ A szurguti dialektus esetében megkülönböztetjük két különböző korszak nyelvi anyagát.

vekkal való kontaktus következtében a déli hanti a 20. század közepére eltűnt (vö. HAJDÚ – DOMOKOS 1978: 140, ABONDOLO 1998: 358–359). Bár írott szövegek elérhetők ebben a nyelvjárásban is, az adatok későbbi ellenőrizhetősége miatt ezt a nyelvjárás csoportot nem vontuk be a jelen vizsgálatba. A hagyományosan keleti hantiként ismert nyelvjárás csoport két alcsoportra oszlik: a szurguti és a vahi-vaszjugáni csoportra. A dialektális különbségek kis foka miatt a szurguti hantit egységesnek tekintjük, követve a mai osztjakológia gyakorlatát (vö. CSEPREGI 1998: 11). Amint CSEPREGI bevezetőjéből kiderül, a korai gyűjtőtől (KARJALAINEN, PAASONEN) származó nyelvi adatok erősen eltérőnek bizonyultak a 20. század második felében vagy még később gyűjtöttektől. Ennélfogva a korábbi nyelvállapotot tükröző adatokat (mint például TERĚŠKIN 1981 és a DEWOS anyaga) figyelembe vettük ugyan, de határozottan arra törekedtünk, hogy újabb adatokra támaszkodjunk. A vahi-vaszjugáni alnyelvjárásokat nem vizsgáljuk. Amint már említettük, eredetileg négy manysi nyelvjárást különböztettek meg. Azonban a keleti, a nyugati és a déli dialektusok beszélőinek száma oly mértékben lecsökkent vagy kihalt, hogy csak az északi manysi teszi lehetővé adatközlők bevonását, ezért a manysi vizsgálatokat erre a nyelvjárásra korlátoztuk.

Amint a Szovjetunió őshonos nyelvei számára általában, az 1920-as és 1930-as években a hanti és a manysi nyelv, pontosabban több hanti és manysi nyelvjárás számára is dolgoztak ki írásrendszert. Leszámítva egy rövid időszakot az 1930-as években, amikor latin betűs ábécé volt használatban, a kidolgozott írásrendszerek mind a cirill ábécén alapultak. A 21. századra mindkét nyelv számára hoztak létre standardizált fonemikus írás(oka)t, de ezek szerzőről szerzőre különbözhetnek. Ami a tudományos közleményeket illeti, az elsősorban uralisták által ismert és használt fonemikus átírás a latin betűkön alapul. Ezt finnugor átírásként szokás említeni (Finno-Ugric Transcription), amelyet POSTI – ITKONEN műve (1973) foglal össze. Írásunkban egységes átírást alkalmazunk, ezért valamennyi példánkat finnugor átírásban közöljük (azokat is, amelyek IPA transzkripcióval is elérhetők, pl. az OUIDB korpuszban⁴). Írásunk átírási gyakorlatát a tárgyalta nyelvjárásokra nézve a 2. táblázat foglalja össze.

---

⁴ A korpusz részletes leírását I. WISIOREK – SCHÖN (kézirat), Corpus and Lexicon Databases of Khanty and Mansi Dialects.

2. táblázat. Az obi-ugor adatok átírása a jelen tanulmányban

Nyelvjáráscsoport	Nyelvjárás	Átírás
északi hanti	obdorszki	NIKOLAEVA 1999b
	szinjai	ONYINA – RUTKAY-MIKLÁN 2009
	kazimi	RÉDEI 1968
szurguti		CSEPREGI 1998
északi manysi		MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986

Amint már említettük, a jelen kutatás eredményei nyomtatásban megjelent vagy elektronikusan elérhető szövegeken alapulnak, mint pl. nyelveírások, kresztomátiák, szótárak, társalgási kifejezések gyűjteményei, tankönyvek és korpuszok (pl. az OUDB korpusz, vagy a „The Endangered Languages and Cultures of Siberia” korpusz). A különböző forrásokból vett adatok glosszázását bizonyos esetekben az egységesítés érdekében módosítottuk. Tanulmányunkban a példamondatokat a lipcsei glosszázási szabályok alapján glosszáztuk.

Az alábbi fejezetekben az obi-ugor nyelvekben megtalálható kérdőszók fő szemantikai kategóriáit tárgyaljuk. Ennek során a kérdőszók által kifejezett általános jelentésre, valamint kontextuális használatukra koncentrálnak.

3. A NEM-KIVÁLASZTÓ kérdőszói kategória

A NEM-KIVÁLASZTÓ terminust IDIATOV használta (2007)-ben megjelent tipológiai munkájában. A terminus a ’ki’ és ’mi’ jelentésű – tehát az általában ágensi/páciensi szerepű – kérdőszókra vonatkozik, amelyek olyan szituációkban használatosak, amikor a referensük kontextuálisan nem meghatározható. A ’ki’ és ’mi’ jelentésű kérdőszók által végrehajtott szemantikai művelet azonban hasonlít a KIVÁLASZTÓ kategóriájú kérdőszókéhoz – mint például a *melyik* a magyarban – abban az értelemben, hogy azonosításra kéri fel a diskurzus szereplőit. Ellentétben a kiválasztó kérdőszókkal, a választható elemek halmaza ebben az esetben viszont nincsen a kontextus által meghatározva. Tehát az elemek nem ismertek és a diskurzusból sem következtethetők ki. Következésképpen a nem-kiválasztó értelmű kérdőszók kizárólag azonosítást – nem pedig kiválasztást és azonosítást – várnak el. Az obi-ugor nyelvek NEM-KIVÁLASZTÓ értelmű kérdőszóit, amelyek további elemeikre nem bonthatók egyik vizsgált nyelvben sem, és így a fő kategóriába tartoznak, a 3. táblázat tartalmazza.

3. táblázat Az obi-ugor nyelvek nem-kiválasztó kérdőszói

Szemantikai kategória →	EMBER	NEM-EMBER
Nyelvek ↓		
északi hanti	<i>χōj</i>	<i>mŭj</i>
szurguti hanti	<i>χōjajɪ</i>	<i>mŭw(ə) ~ mŭw(ə)ɪ</i>
északi manysi	<i>χotjut (χotʲut) ~ χōηχα</i>	<i>manər</i>

A (13)–(15) mondatokban bemutatott északi hanti példák azt ábrázolják, hogy a nem-kiválasztó kérdő paradigma elemei [+/-ember] jeggyel rendelkeznek az obi-ugor nyelvekben. Tehát a 'ki' jelentésű kérdőszók személyek azonosítására kérnek fel (13) míg a 'mi' jelentésűek vonatkoznak az állatokra és dolgokra (14)–(15) (vö. pl. GÜLYA 1966: 82, RÉDEI 1968: 22, ROMBANDEEVA – VAHRUŠEVA 1984: 92, CSEPREGI 1998: 28, RIESE 2001: 33, SKRIBNIK – AFANAS'eva 2007b: 36).

(13) északi hanti

χōj χop wer-l?
 ki csónak csinál-prs.3sg
 'Ki csinál csónakot?' (LAZAREV ET AL. 1984: 27)

(14) északi hanti

mŭj χōjat-ət-a mis jik mǎ-l?
 mi ember-pl-lat tehén víz ad-prs.3sg
 'Mi ad tejet az embereknek?' (LAZAREV ET AL. 1984: 27)

(15) északi hanti

śita nin mŭj wer-l-ətɪ?
 ott 2pl mi csinál-prs-2pl
 'Ti mit csináltok ott?' (ONYINA 2009: 63)

Az északi hanti nyelv obdorszki nyelvjárásában olyan különbség mutatkozik a nem-kiválasztó kérdő elemek között, amelyre nincsen példa a másik két északi hanti nyelvjárásban. Ahogyan azt NIKOLAEVA (1999a: 17) megjegyzi, a nem-kiválasztó kérdőszók tovább osztályozhatók aszerint, hogy referensük specifikus (határozatlan) vagy nem-specifikus. Emellett nyomatékos értelmű nem-kiválasztó kérdőszók is találhatók ebben a nyelvjárásban. A 4. táblázat ezeket az obdorszki kérdőszói alakokat mutatja.

4. táblázat A NEM-KIVÁLASZTÓ kérdőszók
az északi hanti obdorszki nyelvjárásában

EMBER		NEM-EMBER			
specifikus	nem-specifikus	nyomatékos	specifikus	nem-specifikus	nyomatékos
<i>χōj</i>	<i>χōjtaw</i>	<i>aχōjtaw</i>	<i>mōla</i>	<i>mōsa</i>	<i>amōsa</i>

A (16)–(17) mondatok a specifikus–nem-specifikus referens különbségét példázzák a két kérdő paradigmában. A (16) példában a specifikus (nem-kiválasztó) kérdőszó referense egyedi, a diskurzus előzményéből kikövetkeztethető. A nem specifikus kérdőszó ezzel szemben teljesen új, ismeretlen referenssel rendelkezik (l. (17) példát; vö. NIKOLAEVA 1999a: 17).

(16) északi hanti, obdorszki nyelvjárás

tāmi mōla?

ez mi?

'Mi ez?' (NIKOLAEVA 1999a: 17)

(17) északi hanti, obdorszki nyelvjárás

mōsa peli li-ti pit-l-ən?

mi emph eszik-inf kezd-prs-2sg

'Mit fogsz enni?' (NIKOLAEVA 1999: 18)

Amennyiben elfogadjuk NIKOLAEVA (1999a) megfigyelését, akkor feltételezhetjük, hogy az obdorszki nyelvjárásban a NEM-KIVÁLASZTÓ specifikus kérdőszók olyan szemantikai műveletet hajtanak végre, amely a kiválasztó kérdőszók sajátossága, ti. ismert elemek halmazának egy elemét azonosítják. Következésképpen az ember és nem-ember jegyű kérdőszók egy korlátozó és nem-korlátozó ellentétet is kifejeznek. Mi azonban NIKOLAEVA (1999a) fent ismertetett megfigyeléseivel ellentétes példákat is találtunk a vizsgált szövegekben: előfordul például a *mōla* 'mi' specifikus kérdőszó nem-specifikus referenssel, olyan funkcióban, amely a diskurzusban új elem azonosítását kéri (18).

(18) északi hanti, obdorszki nyelvjárás

χīli-ji, lawəl, śi χūw, lawəl, jāχ-l-ən,

unoka-dim DM ilyen messze DM megy-prs-2sg

lawəl, a-χōl jāηχ-ilij-əl, mōla-jət want-ij-əl?

DM indef-hová megy-freq-prs.3sg mi-pl lát-freq-prs.3sg

'„Kisunokám”, aszongya, „elementél”, aszongya, „olyan messzire”,

aszongya, „hol jártál, mit láttál?”' (NIKOLAEVA 1999b: 44)

A kérdés, miszerint az obdorszki nyelvjárásban megtalálható kérdőszói alakváltozatok közti különbség azok referensének specifikusságán alapul-e, egyértelmű adatok hiányában egyelőre megválaszolatlan marad.

Az obdorszki nyelvjárásban található nyomatékos kérdőszók a specifikus 'ki' és 'mi' kérdőszók nyomatékosított változatai, amelyek tehát új, a diskurzusból nem kikövetkeztethető elemekre kérdeznek (l. (19); vö NIKOLAEVA 1999a: 17.

(19) északi hanti, obdorszki nyelvjárás

tāmi a-mōsa?

az indef-mi

'Ez meg mi az ördög/csoda?' (NIKOLAEVA 1999a: 17)

A kérdő elemek [+/-ember] jegye megmarad mind a specifikus–nem-specifikus, mind a nyomatékos paradigmáknál. NIKOLAEVA (1999a) a specifikus–nem-specifikus kérdőszók használatának egy további eltérésére is felhívja a figyelmet: a specifikus kérdőszók jelen vagy múlt idejű mondatokban jelennek meg, ezzel szemben a nem-specifikus párjaik jövő idejű vagy irreális modalitású mondatokban használatosak.

Használatbeli különbség tapasztalható a szurguti hanti nyelvjárásban is: két kérdőszó is megjelenik 'mi' jelentésben, ti. *mǔwəli* és *mǔw(ə)* (20)–(21). A TERĚŠKIN (1981: 271) szótárában talált adatok alapján, a *mǔw(ə)* forma a nem-kiválasztó nem-ember kategóriájú referensén kívül minősítő értelemben is használatos. Utóbbi esetben főnévi módosítóként szerepel a mondatban (21).

(20) szurguti hanti

mǔw kǔli-γat wǎr-λ-ən?

mi gerenda-instr csinál-prs-2sg

'Mit csinálsz ezzel a gerendával?' (CSEPREGI – Sosa 2009: 198)

(21) szurguti hanti

mǔw tāyi-nə lǎpka?

mi hely-loc bolt

'Hol van (a) bolt? (tkp. Milyen helyen van a bolt?)' (POKAČEVA – PESIKOVA 2006: 41)

Ezzel szemben a *mǔwəli* alak kizárólag nem-kiválasztó kérdőszóként jelenik meg, ahogyan azt a (22) példamondatban láthatjuk.

(22) szurguti hanti

mǔwəli tət wǎr-λ-ən [...]?

mi itt csinál-prs-2sg

'Mit csinálsz itt?' (CSEPREGI – Sosa 2009: 198)

Az északi manysiban két különböző kérdőszó használatos 'ki' jelentésben: a *χotjut* (*χotʹjut*) és a *χōηχα*. E két alak az obdorszki nyelvjárásban feltételezett specifikus–nem-specifikus ellentétéhez hasonló értelemben használatos, tehát a *χotjut* 'ki' referense ismert, ezzel szemben a *χōηχα* 'ki' csak nem-specifikus elemekre vonatkozhat (vö. ROMBANDEEVA 1973: 107, SKRIBNIK – AFANAS'EVA 2007b: 36, (23)–(24)).

(23) északi manysi

aman xotʃut tit jalasə-s?

vajon ki itt jár-pst.3sg

'Vajon melyiktek járhatott itt?' (SKRIBNIK – AFANAS'EVA 2007b: 36)

(24) északi manysi

aman xōηχα tit jalasə-s?

vajon ki itt jár-pst.3sg

'Ki járt itt?' (SKRIBNIK – AFANAS'EVA 2007b: 36)

MUNKÁCSI – KÁLMÁN (1986: 93a, 709b) alapján a *xotʃut* (*xotʃut*) kérdőszó történetileg a *xoti* 'melyik, milyen' jelentésű kérdőszó, valamint az *ut* 'dolog' jelentésű főnév kapcsolatára vezethető vissza. Érdekes lenne részletesen megvizsgálni, hogy a 'milyen' és a 'dolog' szókapcsolatból lexikalizálódott kérdőszónak kizárólag ember referense lehetséges-e, és amennyiben igen, akkor ez a jelentésváltozás milyen lépésekben ment végbe. Ezzel a kérdéssel azonban ebben a tanulmányban nem foglalkozunk.⁵

Ahogy a bevezetőben már említettük, a fő kategóriák további jelentéstani funkciókban is megjelenhetnek anélkül, hogy formailag megváltoznának. A továbbiakban a nem-kiválasztó kérdőszók nem tipikus használatát ismertetjük.

3.1. A nem-kiválasztó kategória birtokos használata

Az uráli nyelvekben általában a 'ki' és 'mi' jelentésű kérdőszók esetragos alakjai használatosak a birtokosra vonatkozó kérdésekben. Az, hogy melyik esetragot veheti fel a nem-kiválasztó kérdőszói alak egy nyelvben, a nyelv morfológiai tulajdonságain múlik. A tundrai nyenyecben a nem-kiválasztó kérdőszók genitivusi alakjával kérdezzük rá a birtokosra (25).

(25) tundrai nyenyec

tuku xib'a-ʔ maʔ?

ez ki-gen sátor.3sg

'Kinek a sátra ez?' (JANGASOVA 2001: 172)

Ezzel szemben például a magyarban a ki és a mi kérdőszóhoz a történetileg dativusra visszavezethető esetrag járul (26).

(26) *Ez kinek a sátra?*

Az ugor korra az addigi birtokost jelölő genitivusi esetrag eltűnt az obi-ugor nyelvekben (vö. pl. HAJDÚ 1973: 126, KORHONEN 1996: 229). Így a birtokos szerkezetekben megjelenő birtokos formailag jelöletlenné vált. Ugyanez a folyamat játszódtott le a kérdőszóval helyettesített birtokos szerkezetekben is, tehát a

⁵ Köszönjük névtelen bírálónknak, hogy felhívta a figyelmünket e kérdésre.

kérdőszói birtokos jelöletlenné vált. Következésképpen a nem-kiválasztó kérdőszói kategória alakjai egybeesnek a birtokosra vonatkozó kérdőszói alakokkal (vö. ROMBANDEEVA 1973: 108, SKRIBNIK – AFANAS’EVA 2007b: 38). A (27) példa mutatja az északi hanti ’ki’ jelentésű kérdőszó birtokosi használatát. Összehasonlítva a (13) példával, látható, hogy a két alak között nincsen különbség.

- (27) északi hanti
χōj n̄awrem?
 ki gyerek?
 ’(Ő) kinek a gyereke?’ (SOLOVAR 2006: 298)

Mivel a keleti hanti ’mi’ jelentésű kérdő alakoknak nem találtuk birtokosra vonatkozó használatát, nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy ezek a kérdő alakok, ti. *m̄w(ə)* ’mi’ és/vagy *m̄wəli* ’mi’, változatlan formában használatosak-e a birtokosra. A legkeletibb, és így a jelen vizsgálatból kizárt hanti nyelvjárásokban, a vahi és a vaszjugáni hantiban megjelenő alakokból azonban következtethetünk arra, hogy az általunk vizsgált keleti nyelvjárásban is a jelöletlen nem-kiválasztó kérdő alak vonatkozik a birtokosra. A legkeletibb hantiban ugyanis GULYA (1966: 82–83) dokumentálja a ’mi’ jelentésű kérdőszó (*m̄yōli*) változatlan alakban történő birtokosi használatát. Mivel a két nyelvjárási csoport névszói paradigmája is megegyezik egymással, feltételezzük, hogy a keleti és legkeletibb nyelvjárások e szempontból nem térnek el egymástól.

3.2. A NEM-EMBER kategória kiválasztó-minősítő használata

A NEM-KIVÁLASZTÓ funkcióval rendelkező kérdőszók azon csoportja, amelyek a nem-ember kategóriára vonatkoznak, megjelenhetnek módosítói szerepben is az északi valamint a szurguti hanti nyelvekben (vö. DEWOS 878, VÉRTES 1967: 138, NIKOLAEVA 1999a: 17). Ez a használatuk az általuk módosított névszói elem kiválasztására vagy minősítésére vonatkozik (28).

- (28) északi hanti
m̄j j̄χ-ət s̄ita enəm-l-ət?
 mi fa-pl ott nő-prs-3pl
 ’Milyen fák nőnek ott?’ (ONYINA 2009: 63)

NIKOLAEVA (1999a: 17) leírja, hogy az északi hanti obdorszki nyelvjárásban általa megfigyelt specifikus – nem-specifikus – nyomatékos ellentétet a kérdőszók módosítói használatuk során is megőrzik. Ezt azonban a szövegekben talált adatok cáfolni látszanak. A (29) mondatban például a nem-specifikus ’mi’ jelentésű kérdőszó referense a diskurzusban már korábban be lett vezetve és specifikusan értelmezhető.

(29) északi hanti, obdorszki nyelvjárás

šiməš mōsa lɔw ul-m-al?

ilyen mi ló van-pst.ptcp-3sg

'Ez milyen ló?' (NIKOLAEVA 1999b: 23)

Továbbá, amint a 3. alfejezetben arról már szóltunk, a szurguti hanti 'mi' jelentésű kérdő alakok közül pusztán a *muwə* 'mi' alak használható módosítóként. Mivel a *mūwəli* 'mi' alak ilyen szintaktikai szerepben nem fordulhat elő, így a jelentése sem értelmezhető kiválasztó-minősítő kérdőszóként.

4. A kiválasztó-minősítő kérdőszói kategória

Az obi-ugor nyelvekben nem válik el élesen egymástól a kiválasztó és a minősítő kérdő paradigma, ami azt jelenti, hogy azok a kérdőszók, amelyek a referensük kiválasztására kérik fel a beszédpartnert, kifejezhetnek annak bármely tulajdonságának megadására vonatkozó felkérést is. Mindkét esetben módosító szerepben jelennek meg a névszói referensük előtt. Mivel nyelvtani tulajdonságaik mindkét jelentésbeli használat esetében megegyeznek, egyedül a kontextus az, ami alapján meg lehet különböztetni a két szemantikai funkciót egymástól. Az alábbi szurguti hanti példák mutatják ezt a kétféle értelmezési lehetőséget (30–31).

(30) szurguti hanti

a) *məta kurs-nə ɔnəltəγəλ-λ-ən?*

melyik évfolyam-loc tanul-prs-2sg

'Melyik évfolyamon tanulsz?' (POKAČEVA – PESIKOVA 2006: 47)

b) *ma ələη-mət kurs-nə ɔnəltəγəλ-λ-əm.*

1sg kezdet-ord évfolyam-loc tanul-prs-1sg

'Én az első évfolyamon tanulok.' (POKAČEVA – PESIKOVA 2006: 48)

(31) szurguti hanti

os nəη škola-γin-nə məta ɔnəltə-tə jəγ?

és 2pl iskola-2pl-loc milyen tanít-prs.ptcp emberek

'Milyen tanár van az iskolátokban?' (POKAČEVA – PESIKOVA 2006: 48)

A (30a) mondatban szereplő *məta* kérdőszó szemantikai funkciója a rá adott válasz alapján, amit a (30b) mutat, a kiválasztás. Tehát a kérdőszó arra vonatkozóan tartalmaz felkérést, hogy a lehetséges válaszok halmazából a hallgató jelöljön ki egy elemet és azonosítsa azt a válaszában (30b). Ezzel szemben a (31) mondat alapján az feltételezhető ki, hogy a *məta* kérdőszó a referense valamely tulajdonságának leírására kér fel. Ha a kiválasztó-minősítő kérdőszók kiválasztó szerepben használatosak, akkor határozott értelmezésű választ várnak el. Ezzel

szemben minősítő szerepükben ilyen szemantikai feltételt nem fogalmaznak meg. Tehát ilyenkor a referens egyaránt lehet határozott és határozatlan. Ebben az esetben a kérdőszó pedig specifikálást vár el azonosítás helyett. Ahogyan azt a (31) példa mutatja továbbá, ugyanazok az alakok jelennek meg függetlenül attól, hogy a kérdőszó emberre vagy nem-emberre vonatkozik.

Következésképpen a kiválasztó-minősítő kérdő paradigmában nem jelentkezik a [+/-ember] szemantikai jegyben való eltérés, vagyis ezek a formák használatosak személyre, állatra, dologra vonatkozóan is. Az obi-ugor nyelvekben megjelenő kiválasztó-minősítő kérdő alakok az 5. táblázatban szerepelnek.

5. táblázat Az obi-ugor kiválasztó-minősítő kérdőszók

Szemantikai kategória →	KIVÁLASZTÓ-MINŐSÍTŐ
Nyelvek ↓	
északi hanti	<i>mãta</i>
szurguti hanti	<i>məta</i>
északi manysi	<i>χōti</i>

Az északi manysiban további kiválasztó-minősítő kérdő alakok is dokumentálhatók, azok azonban mind összetett, a nyelv szinkrón szintjén elemezhető kérdő kifejezések és így nem tartoznak jelen vizsgálatunk tárgyához. Az egyetlen e kategóriába tartozó kérdőszó így a *χoti* 'melyik, milyen', amelynek használatát a (32) példa mutatja.⁶

(32) északi manysi

naŋ χoti kol-t ōlē-γ-ən?

2sg milyen ház-loc él-prs-2sg

'Te milyen házban élsz?' (POPOVA – ROMBANDEEVA 1993: 12)

A kiválasztó-minősítő kérdőszók kiválasztó értelmű használata során nem tapasztalható különbség a kiválasztásra vonatkozó dolgok térbeli elhelyezkedése tekintetében. Tehát mind közel mind távol elhelyezkedő dolgok, személyek stb. esetében ez a kérdőszó használatos. A paradigma elemei alulspecifikáltak abban az értelemben is, hogy nem egy meghatározott tulajdonságra vonatkozóan kér-

⁶ Történeti adatok tanúsága szerint az északi manysi *mana* 'mi' kérdőszó is előfordult KIVÁLASZTÓ-MINŐSÍTŐ használatban (vö. MUNKÁCSI – KÁLMÁN 1986: 295). Ez az alak azonban nem adatolható a vizsgált szövegeinkben, így kizártuk a vizsgálatból.

nek többlet információt. Tehát nem határozzák meg, hogy a referensük mely pontos tulajdonságára kérdeznek rá, ti. korára, értékére, színére stb.

5. A mennyiség kérdőszói kategória

A mennyiségre vonatkozó kérdőszói kategória csak az északi hantiban és az északi manysiban fejeződik ki önálló kérdőszóval, a szurguti hantiban nem jelenik meg lexikalizálódott alakként (6. táblázat).⁷

6. táblázat: A mennyiségre vonatkozó kérdőszók az obi-ugor nyelvekben

Szemantikai kategória →	Mennyiség
Nyelvek ↓	
északi hanti	<i>kāmən</i>
északi manysi	<i>manaχ</i>

A következő példa (33) alatt a mennyiségre vonatkozó kérdőszó használatát illusztrálja az északi manysiban:

(33) északi manysi

naŋən manaχ tāl?

2sg.dat mennyi év

'Hány éves vagy?' (POPOVA – ROMBANDEEVA 1993: 10)

Az északi hanti *kāmən* kérdőszó sajátos abban az értelemben, hogy a komiból származó átvétel. A hanti nyelvjárási és etimológiai szótár szerint a nyizjami, kazimi, a színjai és az obdorszki dialektusok vették át a szóbanforgó kérdőszót (vö. TOIVONEN 1956: 26, DEWOS: 640). A (34) mondat az északi hanti kérdőszó használatát példázza, míg a (35) mondatban annak komi megfelelője szerepel.

(34) északi hanti

kāmen   ŋawrem   klass-ən?

hány   gyerek   osztály-loc

'Hány gyerek van az osztályban?' (ONYINA 2009: 59)

⁷ A mennyiség kérdőszói kategória az összes vizsgált nyelvben szerepelt, noha általában komplex szerkezet fejezi ki (pl. északi hanti *mŋj ar-at*: mi-sok-n 'hány, mennyi'). Mint-hogy ennek a dolgozatnak a célja azon kérdőszói kategóriák vizsgálata, amelyek egyszerű és elemelhetetlen szóalakkal fejeződnek ki, az említett alakokkal nem foglalkozunk.

(35) komi
kimjn arös-a Budapest?
 hány év-adj Budapest
 'Hány éves Budapest?' (MANOVA 1998: 57)

Az obi-ugor nyelvekben nincsen a megszámlálható és megszámlálhatatlan mennyiségnek nyelvtani megkülönböztető eszköze, így ez a különbség értelem-szerűen nem jelenik meg a kérdőszói paradigmában sem.

6. A hely kérdőszói kategória

Az obi-ugor nyelvek a helyre vonatkozó kérdőszóknak három formáját különböztetik meg. Ezek az elhelyezkedés, az irány, az utóbbin belül a forrás és a cél kategóriáknak felelnek meg (vö. RÉDEI 1968: 22, TERÉŠKIN 1981: 174, CSEPREGI 1998: 153, 154, SKRIBNIK – AFANAS'EVA 2007b: 38). A 7. táblázat ezeket mutatja be.

7. táblázat: A helyre vonatkozó kérdő kategóriák az obi-ugor nyelvekben

Szemantikai kategória →	elhelyezkedés	irány	forrás
Nyelvek ↓			
jelentés	'hol'	'hová'	'honnan'
északi hanti ⁸	<i>χōta</i>	<i>χōΛta</i>	<i>χōΛśa</i>
szurguti hanti	<i>ķotti ~ ķōtti</i>	<i>ķōΛ(ə) ~ ķōΛnam</i>	
északi manysi	<i>χōt</i>	<i>χotal'</i>	<i>χotal</i>

A helyre vonatkozó kérdőszókon belül néhány elemezhető: ezek egy kötött kérdőszói töből (*χo-/ķo-*) és egy hozzá kapcsolódó locativusi valamint ablativusi helyjelölő esetragokból állnak.⁹ Az elhelyezkedésre vonatkozó, 'hol?' kérdésre válaszoló kérdőszavak az ugor kori *t locativusrag folytatásait tartalmazzák (vö. HAJDÚ 1973: 121). A forrás alkategória hasonlóképpen magában hordozza az ugor kori **-l* ablativus ragot (vö. HAJDÚ 1973: 122). A fentiekkel ellentétben azonban az ugor kori lativusi-dativusi esetragok (**-k*, **-ń*, **-j*) folytatásai nem azonosíthatók a 'hová?' jelentésű kérdőszavakban. Mivel a *χō-*, *ķo-* és *χō-* kér-

⁸ Az északi hantiban a 'hová' és 'honnan' jelentésű serkáli alakok *-l* / *-Λ*- helyett *-t*-t.

⁹ A kérdőszók paradigmájában az említett esetragok nem azonosak a névszói paradigmában használatosokkal.

dőszói tövek nem jelennek meg a helyragok nélkül, ezért ezek szinkrón szempontból elemezhetetlen, már lexikalizálódott formáknak minősülnek. A következő példák a helyre vonatkozó kérdőszók használatát mutatják be a manysi nyelvben (36–38):

(36) északi manysi

nāwram-ət χōt jɔɣɣə-s-ət?

gyerek-pl hol játszik-pst-3pl

'Hol játszottak a gyerekek?' (SKRIBNIK – AFANAS'EVA 2007b: 38)

(37) északi manysi

mēn χotal' min-imēn?

1du hová megy-prs.1du

'Hová megyünk?' (SKRIBNIK – AFANAS'EVA 2007b: 38)

(38) északi manysi

kaŋkə-m χotal' jɔχt-əs?

báty-1sg honnan érkezik-pst.3sg

'Honnan jött meg a bátyám?' (SKRIBNIK – AFANAS'EVA 2007b: 38)

7. Az IDŐ kérdőszói kategória

Az idő kategóriájához tartozó kérdőszók a fő szemantikai csoporthoz tartoznak az obi-ugor nyelvekben, mivel a 'mikor' jelentésű alakok morfológiailag nem elemezhetők. Az időre vonatkozó kérdőszókat a 8. táblázat mutatja be.

8. táblázat: Az idő kategóriájához tartozó kérdőszók az obi-ugor nyelvekben

Szemantikai kategória →	IDŐ
Nyelvek ↓	
északi hanti	<i>χun ~ χuntə</i>
szurguti hanti	<i>χuntə</i>
északi manysi	<i>χuń</i>

A fenti önálló kérdőszók az események általános idejét fejezik ki ('mikor'). Más szóval specifikus időt (pl. a nap vagy óra valamely része) vagy időtartamot nem különböztetnek meg a nyelvek (39).

(39) északi manysi

χuń āɣməŋ-iɣ jēmt-s-ən?

mikor beteg-trsl válik-pst-2sg

'Mikor lettél beteg?' (POPOVA – ROMBANDEEVA 1993: 18)

8. A MÓD kérdőszói kategória

A fő jelentéstani kategóriákhoz tartozó kérdőszók utolsó képviselője a 'hogyan' jelentésű kérdőszó. A mód kategóriáját kifejező kérdőszó az obi-ugor nyelvekben önálló és elemezhetetlen (lásd a 9. táblázatot és a (40) példamondatot).

9. táblázat: A mód kategóriájához tartozó kérdőszók az obi-ugor nyelvekben

Szemantikai kategória →	MÓD
Nyelvek ↓	
északi hanti	<i>χōti ~ χōtas</i>
szurguti hanti	<i>ḱōlnə</i>
északi manysi	<i>χumus ~ χuml'e</i>

(40) északi hanti

χōti   *jǎχ-s-ən?*
 hogyan   utazik-pst-2sg
 'Hogyan utaztál?' (ONYINA 2009: 50)

Néhány keleti hanti forrásban (pl. TERĚŠKIN 1981, CSEPREGI 1998) található még egy forma ugyanebben a jelentésben: *ḱōti* 'hogyan'. Az adatok alapján úgy tűnik azonban, hogy csak bizonyos igékkel fordul elő, mint pl. *wer-* 'csinál', *jə-* 'jön, történik' stb. Ezekben a mondatokban a kérdőszó az ige kötelező bővítményeként szerepel (41).

(41) szurguti hanti

ḱōti   *jə-γ*
 hogyan   jön-pst.3sg
 'Mi történt?' (CSEPREGI 1998: 156)

9. Következtetések

Tanulmányunkban az obi-ugor nyelvek kérdőszóinak jelentéseit vizsgáltuk meg. Kizárólag azokra a kérdőszókra koncentráltunk, amelyek a vizsgált nyelvek szinkrón szintű elemzése során nem minősíthetők összetett formáknak. Ezeket fő jelentéstani kategóriáknak neveztük. Annak ellenére, hogy a kérdőszók jelentése és formája, valamint az ezek közti viszony merőben nyelvspecifikus tulajdonság, az obi-ugor nyelvekben megtalálható fő kategóriájú kérdőszók készlete meglehetősen egységes képet mutat az elemeik jelentése szempontjából. Az obi-ugor

nyelvekben nem összetett kérdőszókkal kifejezhető jelentések az alábbiakban foglalhatók össze:

- (42) Az obi-ugor nyelvek alap kérdőszói jelentéstani kategóriái
- a) Nem-kiválasztó (+/–ember)
  - b) Kiválasztó-minősítő
  - c) Helyre vonatkozó (pozíció, irány: cél, kiinduló pont)
  - d) Időre vonatkozó
  - e) Módra vonatkozó
  - f) Mennyiségi (északi hanti, északi manysi)

Ezekhez a fő kategóriákhoz sokszor nem csak egyetlen jelentést lehet társítani. A fentiekben illusztrált kérdőszók némelyike megjelenhet további jelentésben is anélkül, hogy formai szempontból megváltozna. Az obi-ugor nyelvek fő szemantikai kategóriájának elemeiben tapasztalható kérdőszói jelentések közti kapcsolatokat az alábbiakban illusztrálhatjuk:

(43) Az obi-ugor nyelvek alap kérdőszói jelentéstani kategóriák közötti viszony

- a) Nem-kiválasztó = Birtokos
- b) Nem-ember = Kiválasztó-minősítő (északi hanti, szurguti hanti)

A (42)–(43) pontokban felsorolt kérdőszói jelentéstani kategóriákon kívül további jelentések is kifejezhetők kérdőszókkal/kérdő kifejezésekkel az obi-ugor nyelvekben. Ezek a további jelentések azonban formai tulajdonságuk, ti. összetett lexémák, nem tartoznak a fő jelentéstani csoportba.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönettel tartoznak névtelen lektoraiknak, valamint CSEPREGI MÁRTÁNAK, Csúcs Sándornak, GUGÁN KATALINNAK, HORVÁTH CSILLÁNAK, SCHÖN ZSÓFIÁNAK és SZILÁGYI NORBERTNEK, akik segítettek az obi-ugor adatok, illetve bizonyos nyelvtörténeti kérdések tisztázásában.

Rövidítések

1 = első személy	int = kérdő mód
2 = második	lat = lativus személy
3 = harmadik	loc = locativus személy
acc = tárgyeset	M = hímnem
aux = segédige	n = főnév
dat = részes eset	ord = sorszámnev
DM = diskurzusjelölő	pl = többes szám
du = kettes szám	prep = előljáró

---

emph = nyomatékos	prs = jelen idő
freq = gyakorító képző	pst = múlt idő
gen = birtokos eset	ptcp = participium
indef = határozatlan	sg = egyes szám
inf = infinitivus	trsl = translativ
instr = eszközhatározói eset	

Irodalom

- ABONDOLO, DANIEL (1998), *The Uralic languages*. (Routledge Language Family Descriptions), Routledge, London – New York.
- BARMIC, MARIA J. – NARUJ, Valentina N. [БАРМИЧ, МАРИЯ Я. – НЯРУЙ, ВАЛЕНТИНА Н.] (2008), *Ненецкий язык. Учебное пособие для 6 класса общеобразовательных учреждений*. Просвещение, Санкт-Петербург.
- CSEPREGI MÁRTA (1998), *Szurguti osztják chrestomathia*. *Studia uralo-altaica. Supplementum* 6. JATE, Szeged.
- CSEPREGI, MÁRTA – SOSA, SACHIKO (2009), Comparable sample texts of szurguti hanti in 1996 and 2008. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 92: 198–200.
- CYSOUW, MICHAEL (2004), Interrogative words: an exercise in lexical typology. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- CYSOUW, MICHAEL (2005), The typology of content interrogatives. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) (available online at http://www.staff.unimarburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf).
- DEWOS = STEINITZ 1966–1989.
- DRYER, MATTHEW S. (2013), Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In: DRYER, MATTHEW S. – HASPELMATH, MARTIN (eds), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Max Planck Digital Library, Munich. (available online at <http://wals.info/chapter/93>).
- GULYA, JÁNOS (1966), *Eastern Ostyak Chrestomathy*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, 51. Indiana University Press, Bloomington.
- HAJDÚ PÉTER (1973), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER – DOMOKOS PÉTER (1978), *Uráli nyelvrokonaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ (1999), *Az obi-ugor konzonantizmus története*. *Studia Uralo-Altaica, Supplementum* 9. JATE, Szeged.
- IDIATOV, DMITRY (2007), *A typology of non-selective interrogative pronominals*. University of Antwerp (Doctoral dissertation).

- IDIATOV, DMITRY (2009), Non-human animates and non-selective interrogative pronouns. (Poster presented at the 8th biennial meeting of the Association for Linguistic Typology, University of California at Berkeley, Berkeley, USA.
- JANGASOVA, N. M. [ЯНГАСОВА, Н. М.] (2001), Ненецкие сказки и эпические песни «судбац», «ярабц». Издательство Томского Университета, Томск.
- KORHONEN, MIKKO (1996), Remarks on the structure and history of the Uralic case system. In: SALMINEN, TAPANI (ed.), Typological and historical studies in language by Mikko Korhonen: a memorial volume published on the 60th anniversary of his birth. *Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia* 223: 219–235.
- KOSTERKINA, N. T. – MOMDE, A. – ZHDANOVA, T. JU. [КОСТЕРКИНА, Н. Т. – МОМДЕ, А. Ч. – ЖДАНОВА, Т. Ю.] (2001), Словарь нганасанско–русский и русско–нганасанский. Просвещение, Санкт-Петербург.
- LAVER, JOHN (1994), Principles of phonetics. Cambridge University Press, Cambridge.
- LAZAREV, G. I. – AKSARINA N. M. – SENGEPOV, A. M. [ЛАЗАРЕВ, Г. И. – АКСАРИНА, Н. М. – СЕНГЕПОВ, А. М.] (1984), Хантыйский язык. Просвещение, Ленинград.
- MACKANZIE, J. LACHLAN (2008), Content interrogatives in a sample of 50 languages. *Lingua* 119: 1131–1163.
- MANOVA, NAGYEZSDA (1998), *Komi-zürjén nyelvkönyv*. *Studia Uralo-Altaica, Supplementum* 7. JATE, Szeged.
- MATTHEWS, W. K. (1953), *The Structure and Development of Russian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MUNKÁCSI, BERNÁT – KÁLMÁN, BÉLA (1986), *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MUS NIKOLETT (2013), The Typology of Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 37: 175–195.
- NIKOLAEVA, IRINA (1999a), *Ostyak*. (Languages of the World / Materials 305.) LINCOM Europa, München.
- NIKOLAEVA, IRINA (1999b), *Ostyak Texts in the Obdorsk Dialect*. *Studia Uralica* 9. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- ONYINA, SZOFIA (2009), *Szinjai hanti társalgási szótár*. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- ПОКАЧЕВА, Е. Р. – ПЕСИКОВА, А. С. [ПОКАЧЕВА, Е. Р. – ПЕСИКОВА, А. С.] (2006), Русско-хантыйский разговорник (сургутский диалект). Обско-угорский институт прикладных исследований и разработок, Ханты-Мансийск.
- ПОРОВА, С. А. – РОМБАНДЕЕВА, Е. И. [ПОПОВА, С. А. – РОМБАНДЕЕВА, Е. И.] (1993), Русско-мансийский разговорник. Просвещение, Санкт-Петербург.
- POSTI, LAURI – ITKONEN, TERHO (1973), *FU-transkription yksinkertaistaminen*. *Castrenianumin toimitteita*. *Suomalais-Ugrilainen Seura*, Helsinki.
- RÉDEI, KÁROLY (1968), *Nord-ostjakische Texte (Kazym Dialekt) mit Skizze der Grammatik*. Vandenhoeck – Ruprecht, Göttingen.

- RIESE, TIMOTHY (2001), *Vogul. Languages of the World, Materials 158*. LINCOM Europa, München.
- ROMBANDEEVA, E. I. [РОМБАНДЕЕВА, Е. И.] (1973), *Мансийский (вогульский) язык*. Наука, Москва.
- ROMBANDEEVA, E. I. – VANRUŠEVA, M. P. [РОМБАНДЕЕВА, Е. И. – ВАХРУШЕВА, М. П.] (1985), *Букварь*. Просвещение, Ленинград.
- SKRIBNIK, E. K. – AFANAS'EVA, K. V. [СКРИБНИК, Е. К. – АФАНАСЬЕВА К. В.] (2007a), *Практический курс мансийского языка. Часть 1*. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- SKRIBNIK, E. K. – AFANAS'EVA, K. V. [СКРИБНИК, Е. К. – АФАНАСЬЕВА, К. В.] (2007b), *Практический курс мансийского языка. Часть 2*. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- SOLOVAR, V. N. [СОЛОВАР, В. Н.] (2006), *Хантыйско–русский словарь*. Миралл, Санкт-Петербург.
- STEINITZ, WOLFGANG (1966–1989), *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- TEREŠČENKO, N. M. [ТЕРЕЩЕНКО, Н. М.] (1979), *Нганасанский язык*. Наука, Ленинград.
- TEREŠKIN, N. I. [ТЕРЕШКИН, Н. И.] (1981), *Словарь восточно-хантыйских диалектов*. Наука, Ленинград.
- TOIVONEN, YRJÖ. H. (1956), *Über die sytjänischen Lehnwörter im Ostjakischen*. *Finnisch-ugrische Forschungen* 32. 1–169.
- VANUJTO GALINA, I. [ВАНУЙТО, ГАЛИНА. И.] (2012), *Русско-ненецкий разговорник*. Вентана-Граф, Москва.
- VÉRTES, EDITH (1967), *Die ostjakischen Pronomina*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

CSEPREGI MÁRTA

Infinitivus a szurguti hantiban¹

The present study describes the syntactic and semantic characteristics of the infinitive in Surgut Khanty. The infinitive (marked with *-ta/-taγə*) appears most frequently either as a non-finite purpose clause or as a non-finite object clause. The Surgut Khanty infinitive phrase followed the same grammaticalization path that was outlined by M. Haspelmath on the basis of cross-linguistic studies: purposive > irrealis directive > irrealis potential > realis non-factive > realis factive (1989: 298). It is a further characteristic function of the infinitive in Surgut Khanty to appear with superlexical verbs that encode different phases (beginning or termination) of a situation. These structures play an important role in encoding temporal, aspectual and Aktionsart-meaning.

Keywords: Khanty, non-finite, infinitive, purpose clause, object clause

1. Bevezetés

Tanulmányomban a szurguti hanti nyelvjárás főnévi igeneveit vizsgálom, főként szintaktikai és szemantikai szempontból. A szurguti a magyarral rokon hanti (osztják) nyelvnek egyik keleti nyelvjárása, melyet a középső Ob mellékfolyói mentén beszélnek mintegy háromezren (CSEPREGI 1998: 8). Bár ez volt az egyik első hanti nyelvjárás, melyről rövid nyelvtant és szójegyzéket közöltek a 19. század közepén (CASTRÉN 1849), az 1990-es évekig a viszonylag kevésbé kutatottak közé tartozott. Az ezredfordulóig a nyelvjárás beszélői is csak néhány ábécéskönyvben találkozhattak anyanyelvük írott változatával. Az utóbbi húsz évben azonban megszorodott a szurguti hanti nyelvű kiadványok száma.

Jelen tanulmány egy készülő monográfia része, melyben a szurguti hanti nyelvjárás összes nem-finit igealakjának a szintaxisát fogom vizsgálni. Korábbi közleményeimben elsősorban a melléknévi igeneveket érintő kérdésekkel foglalkoztam (CSEPREGI 2012a, 2012b, 2013, 2014, 2015e).

A hanti nyelv szurguti nyelvjárásában öt nem-finit igealak, azaz igenév van: a *-ta(γə)* képzős főnévi igenév (infinitivus), a *-t-* képzős folyamatos és *-m-* képzős befejezett melléknévi igenév (participium), a *-min* képzős határozói igenév (con-

---

¹ A tanulmány az OTKA FNN 107793 számú kutatásának keretében jött létre. Ezúton mondok köszönetet két lektoromnak írásom végső megformálásához nyújtott, hasznos segítségükért.

verbum), valamint a *-lax* képzős tagadó igenév. A *-ŋ*- képzős feltételes igenévek csak történeti nyomai vannak.

A nem-finit igealakok közül a leggazdagabban a participiumok toldalékolhatók. Járulhat hozzájuk személyjelölő morféma, határozórag, és számos névutóval is szó szerkezetet alkothatnak. A konverbumok csak állítmányi helyzetben láthatók el számjellel. A tagadó igenév a participiumokhoz hasonló módon toldalékolható, de variációs lehetőségei korlátozottabbak. Az infinitívus képzője lezárja a morfémásort, nem lehet hozzá egyéb toldalékot fűzni. Az alábbiakban a főnévi igenév szintaktikai szerepét vizsgáljuk, különös tekintettel arra, hogy mely főigék mellett jelennek meg, és milyen modális vagy aspektuális jelentést hordoznak.

1.1. A szurguti hanti morfoszintaktikai jellemzői

A többi finnugor nyelvhez hasonlóan a hanti és ennek szurguti nyelvjárása is az agglutináló típusba tartozik. Az ige- és névszóragozásban egyaránt három grammatikai számot használ: egyes, kettős és többes számot. A birtokos személyrag (Px jel) a birtokos számán és személyén kívül a birtok számát is kifejezi. A főnévi esetragozási paradigma kilenc alakot ismer. Testes esetragokkal csak határozói viszonyokat fejez ki a szurguti hanti. Az alanyt, a tárgyat és a birtokos jelzőt nem jelöli esetrag, hanem a szórend utal a funkcióra (l. lejjebb). A lativusragnak dativusi jelentése is van. A személyes névmásoknak van külön accusativusi és dativusi alakjuk.

A szurguti hantiban három igeragozási paradigma használatos: alanyi, tárgyias és passzív ragozás. Az alanyi ragozásban a személyragok a cselekvő számát és személyét fejezik ki. A tárgyias ragozásban az igei személyragok az alany személyén és számán kívül jelölik a tárgy számát is. A passzív szerkezetek használatának kétféle, majdnem ellentétes célja van: egyrészt az általános alanyú vagy ismeretlen alanyú mondatokban fordulnak elő, másrészt olyan mondatokban, melyekben a beszélő éppen hogy ki akarja emelni a cselekvőt, s ezt speciális végződéssel, a ágenshez járuló locativus raggal jelöli. A szurguti hanti két igeidőt (jelölt jelen időt és a jeltelen múlt időt), valamint két szintetikus igemódot (kijelentő és felszólító módot) használ. Az egyéb modális tartalmakat módosítószókkal és igevev szerkezetekkel fejezi ki. Mind az ige-, mind a névszóragozásban előfordul a magánhangzó-alternáció.

Az alapszórend SOV, azaz a mondat élén áll az alany, a végén az igei állítmány, előtte pedig az ige bővítményei. A szurguti hanti névmásejtő (pro-drop) nyelv, a mondatból gyakran elmarad a személynévmási alany. A szintagmák szórendjére jellemző a határozó–meghatározott szórend, azaz a jelző megelőzi a jelzett szót, a birtokos a birtokot, a tárgy és a határozó az igét.

A hanti szövegekben egészen a legutóbbi időig ritkán fordultak elő több finit ige tartalmazó, kötőszós alárendelő összetett mondatok. A tárgyi, határozói és jelzői/vonatkozó alárendelést a leggyakrabban igevev szerkezetekkel fejezik ki a hantik.

1.2. Glosszázási elvek

A mondatok glosszázása a lipcsei szabályok szerint történik.² A nyelvi adatok sorában nem használok $\emptyset$ jelet, viszont szögletes zárójelben utalok a jeltelen múlt időre [PST] és az alanyi ragozású, egyes szám harmadik személyt jelölő nulla morfémára [3SG]. A szintén nulla morfémás NOM, ACC, GEN eseteket nem jelölöm, valamint nem utalok külön jellel az alanyi ragozásra sem. A tárgyas ragozás glosszázásakor egyes számú tárgy esetén a morfémásor végén jelölöm, hogy tárgyas ragozásról van szó (*wär-təγ* csinál-[PST]3SG.OBJ 'csinálta'), a kettős vagy többes számú tárgy esetében a tárgy számára utaló elemet kiteszem a személyre utaló elem elé (*pän-lə-γəl-am* rak-PRS-DU-1SG 'rakom azt a kettőt'). Hasonlóképpen, birtokos személyragok esetében az egy birtokot külön nem jelölöm, de a kettő v. több birtokra utaló végződéseket jelölöm (*ryt-l-am* csónak-PL-1SG 'csónakjaim'). Az aktív igenemet és a jelentő módot nem jelölöm, de a passzív igenemet és a felszólító módot igen (*wär-l-i* csinál-PRS-PASS.3SG 'csináltatik', *pän-e* rak-IMP.2SG.OBJ 'rakd').

A szételemezhetetlen morfémák glosszázásakor a jelek közé pontot teszek. Ilyenek a személyes névmások accusativusi és dativusi alakjai (*mant* én.ACC 'engem' *nüŋati* te.DAT 'neked'). Ha az *-i* végű szavakhoz magánhangzó kezdetű toldalék járul, a két magánhangzó összeolvad (*jeji* + *əm* > *jejem* báty.1SG 'bátyám', *sărŋi* + *əŋ* > *sărŋeŋ* arany.ADJ 'aranyos'). Hasonlóképpen ponttal választom el a morfémákat, ha nem változatlanul őrzik a kiinduló morfémák alakját, pl. a tőalternációt elszenvedő morfémásorok esetében (*ne* + *əm* > *niŋəm* nő.1SG 'nőm', *kač* + *əm* > *kičəm* kívánság.1SG 'kívánságom', *wär* + *a* > *wər-a* csinál.IMP. 2SG 'csinálj', *part*.PST + *i* > *pirti* parancsol.PST-PASS.3SG 'parancsoltatott'). Akkor is ponttal választom el a morfémákat, amikor a végződés mássalhangzója hasonul a tővégi mássalhangzóhoz (*tasəŋ* + *γə* > *tasəŋkə* gazdag.TRA 'gazdaggá', *kəŋč* + *taγə* > *kəŋčəγə* keres.INF 'keresni', *mánt'* + *taγə* > *mánt'taγə* mesél.INF 'mesélni'). Ha a ragozás során fonotaktikai okokból csak egy redukált hang esik ki a szótöböl, azt nem tartom szételemezhetetlen morfémásornak (*qäntəγ* + *ət* > *qäntγ-ət* hanti-PL 'hantik', *jöwət* + *ən* > *jöwt-ən* jön[PST]-2SG 'jöttél').

² <https://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/Glossing-Rules.pdf>

1.3. Transzkripció

A szurguti hanti írásbeliség viszonylag rövid, mintegy 150 éves története során sokféle, latin és cirill betűs, fonetikus és fonematikus, vagy arra törekvő írásmódot használtak. A nyelvi források hangjelölése nemcsak hogy eltérő, hanem sok esetben nagyon következtelen. Jelen tanulmányban a példamondatokat egységes transzkripcióval közlöm, és javítom az íráshibákat. A transzkripció fonematikus, de különbözik az általam korábban használt írásmódtól. Elsősorban nyomdatechnikai okokból egyszerűsítettem a jelölést, de megőriztem az első szótagbeli gazdag vokalizmus minden hangját. Az alábbi táblázat a szurguti hanti első szótagbeli magánhangzórendszert mutatja be:

	hosszú				rövid			
	veláris		palatális		veláris		palatális	
	lab.	illab.	lab.	illab.	lab.	illab.	lab.	illab.
zárt	<i>u</i>	<i>y</i>		<i>i</i>			<i>ü</i>	
középzárt	<i>o</i>			<i>e</i>	<i>ö</i>		<i>ö</i>	
nyílt	<i>á</i>			<i>a</i>		<i>ä</i>		<i>ä</i>

Az első szótagi vokalizmus 13. eleme a redukált *a*, mely szuperrövid, és hasonul a hangkörnyezetéhez akár a nyelv függőleges vagy vízszintes mozgása, akár a ajkak alakja szempontjából, tehát számos allofonia van, így nem helyezhető el a táblázat egyetlen cellájában. A nem-első szótagban a redukált hangon kívül *i*, *e*, *a* magánhangzók fordulnak elő, mind rövidek és palatálisak.

Az általam korábban használt transzkripció tartalmazott „emeletes”, valamint a betű alatti mellékjeleket is, ezeket most mellőzöm. Az első szótagi magánhangzók időtartambeli különbségére az utal, hogy a rövid hangokat jelölő betű fölött vagy félkör, vagy két pont van. Ezt az elvet követi a most elfogadott cirill betűs helyesírás is. A veláris *i* jelölésére azért merem használni az *y*-t, mert az azonos hangértékű cirill *ы*-t is ezzel a grafémával írjuk át. A mássalhangzók jelölésében új elem a veláris *k* helyett használt *q* és a spirantikus *ʎ* helyett használt *l* betű.

1.4. A vizsgált anyag és feldolgozása

A példamondatok forrása a nyomtatásban elérhető szurguti hanti szövegek, beleértve a 20. század eleji feljegyzéseket is (KARJALAINEN – VÉRTES 1964, PAASONEN – VÉRTES 1963, 2001). A korpusz műfaji szempontból is sokféle: folklór szövegektől kezdve iskolai tankönyveken, társalgási szótárakon keresztül az újságnyelvig terjed. Tekintettel arra, hogy egyrészt nem bővelkedünk szurguti nyelvjárású szövegekben, másrészt pedig a főnévi igenevek használata nem mutat különösebb eltérést sem az időben, sem a műfajilag távol álló szövegekben, minden anyagot érdemes bevonni a vizsgálatba. Egyedül az éneknyelvi szö-

vegek maradtak ki a vizsgálatból, de ezek nem is tartalmaznak jelentős számban főnévi igeneves szerkezeteket. A vizsgált korpusz mintegy 100 000 szó nagyságot ér el. Ezen kívül felhasználtam az Ugor nyelvek tipológiai adatbázisának anyagát is (HAVAS ET AL. 2015), melyet anyanyelvű adatközlőkkel együttműködve állítottunk össze. Állításaimat igyekeztem minél gazdagabb példanyaggal illusztrálni. Ennek egyik oka az, hogy nehezen hozzáférhető forrásokat is használok, és szeretném, ha ez a nyelvi anyag minél szélesebb körben ismertté válna. Az idézett források egy része egynyelvű, más részükhöz különböző nyelvű (magyar, német, angol, orosz, finn) fordítás kapcsolódik. Jelen tanulmányban a példamondatokhoz saját, magyar nyelvű fordítást adok.

1.5. A főnévi igenevek általános szintaktikai tulajdonságai

A többi igenévhez hasonlóan a főnévi igenév is megörökli az alapige összes bővítményét³. A főnévi tárgy jelöletlen:

- (1) *lüw wǎjəγ kəncčəγə mən.*
 ő vad keres-INF megy[PST.3SG]
 'Ő vadat keresni (= vadászni) ment.' (Chr 102)
 vö. *lüw wǎjəγ kəncč-əl.*
 ő vad keres-PRS[3SG]
 'Ő vadat keres (= vadászik).'

A személynévmási tárgy accusativusban van:

- (2) *ma nüηat nəq wə-ta jǒwt-əm.*
 én te.ACC fel vesz-INF érkezik[PST]-1SG
 'Én téged megmenteni jöttem.' (SMB 72)
 vö. *ma nüηat nəq wə-l-əm.*
 én te.ACC fel vesz-PRS-1SG
 'Én téged megmentelek.'
- (3) *ut məγ-nə wǎl-təγə qyt'-l-əm.*
 part föld-LOC lakik-INF marad-PRS-1SG
 'Otthon maradok.' (HJA 2010/9: 4)
 vö. *ut məγ-nə wǎl-l-əm.*
 part föld-LOC lakik-PRS-1SG
 'Otthon élek.'

³ Az (1)–(4) példákban a főnévi igenevet tartalmazó mondatok konkrét szövegekből származnak, a finit igés mondatok az én feltételezéseim, de minden bizonnyal helyesek nyelvtanilag.

A főnévi igenév megőrzi a ditranzitív használatú igék vonzatszerkezetét is, melynek egyik lehetséges változata az, hogy a recipiens kerül accusativusba, a téma pedig instructivus-finalis esetben:⁴

- (4) *nənat ukol-at wār-ta mās-əl.*
 ti.ACC oltás-INS csinál-INF kell-PRS[3SG]
 'Nektek oltást kell adni (lit. titeket oltással kell adni).' (Razg 1093)
- vö. *nənat ukol-at wār-l-əm.*
 ti.ACC oltás-INS csinál-PRS-1SG
 'Nektek oltást adok (lit. titeket oltással adlak)'

Mint fentebb (1.) már említettük, a főnévi igenévhez nem kapcsolódik személyjelölő elem. Az infinitivusos szerkezet cselekvéshordozója (alanya) többféle módon jelenik meg a mondatban. A legtöbb esetben koreferens a főige alanyával, az (5) mondatban kettős szám első személyű:

- (5) *əj qāt-əj niyəm, mən-l-əmən rāp-i qātəylə-ta.*
 egy ház-ADJ nő.1SG megy-PRS-1DU hegy-ABL lesiklik-INF
 'Szomszédasszony, menjünk szánkózni.' (SMB 56)

Gyakran, különösen a lehetőséget és szükségszerűséget kifejező, valamint az evaluatív szerkezetekben (l. 2.3., 2.4. pontok) általános alannyal van dolgunk, melynek nincs személyvonatkozása:

- (6) *mükkim qātəl sarpi-nə bilet wə-ta mustə-l?*
 hány nap elülső-LOC jegy vesz-INF lehet-PRS[3SG]
 'Hány nappal korábban lehet jegyet venni?' (Razg 1274)
- (7) *atılnam atəm wāl-tayə.*
 egyedül rossz él-INF
 'Rossz egyedül élni.' (Chr 50)

Előfordul, hogy kitett alany híján csak a kontextusból derül ki, hogy az infinitivusnak a főige alanyától eltérő alanya van:

- (8) *imil nəwmił, əj op-l-al-nat əjka mən-tayə.*
 feleség.3SG mond[PST.3SG] egy após-PL-3SG-COM együtt megy-INF
 'Mondta a felesége, hogy [a férfi] menjen együtt a sógoraival.' (Chr 102)

Az akaratnyilvánítást kifejező főigék mellett meg is jelenhet az infinitivusos szerkezet alanya, mely egyben a főige tárgya. A (9) mondatban a *nüη* 'te' a passzív szerkesztésmód miatt van nominativusban:

⁴ A másik változat szerint a recipiens dativus-lativus esetben, a téma pedig nominativus-accusativusba kerül (47). A (4) mondatnál szemantikai okokból ez a változat nem lehetséges.

- (9) *nün qǒjayi-nə tenam jāŋq-ta part-l-o?*
 te ki-LOC ide.APR jár-INF parancsol-PRS-PASS.2SG
 'Ki kért téged, hogy odamenj? (lit. te ki által lettél kérve odamenni)'
 (BUFF22: 17)'

A (10) mondatban főige tárgya a 3SG személyes névmás, mely szabályosan felveszi az accusativusi formát (*lüwat*). Ez egyben az infinitivusos szerkezet ki nem ejtett alánya is. Az 1SG accusativusi alakja (*mant*) itt a recipiens kódolására szolgál, ditranzitív szerkezetről lévén szó (lit. 'engem pénzzel adjon').

- (10) *ma lüwat küč löwməltəyl-əm mant wǎy-at mə-ta.*
 én ő.ACC PTCL kérlel[PST]-SG én.ACC pénz-INS ad-INF
 'Egyre kérleltem, hogy adjon nekem pénzt.' (PD 1042)

Abban az esetben, amikor az infinitivusos szerkezetnek független alánya van, de mégis megjelenik a mondatban (azaz, nemcsak a kontextusból lehet következtetni rá), akkor locativusraggal jelölik, ugyanúgy, mint a passzív szerkezetek ágensét:

- (11) *nyr ilə əntə wəj-i,*
 szőrzsizma el NEG vesz[PST]-PASS.3SG
pyrəs iki-nə narək kür əntə wu-tayə.
 öreg férfi-LOC csupasz láb NEG lát-INF
 'A csizmát nem veszik le, hogy az öregember ne lássa a meztelen lábat.'
 (VJK 71)

Az infinitivusos szerkezet mondatbeli helye – az SOV szórendnek megfelelően – a finit ige előtt van. A fenti példamondatok közül ezt látjuk az (1)–(4), (6) és (9) mondatokban, és a tanulmányban szereplő mondatok többségében. Az (5), (8), (10)–(11) mondatokban az infinitivusos szerkezet az ige mögé kerül. A szórendi cserének több oka lehet. Az (5) mondatban a megszólítás után rögtön a felszólító értelmű finit ige áll, ezt követi a célhatározói mellékmondat. A többi mondatban olyan tárgyi vagy határozói alárendelésekkel van dolgunk, melyek több összetevőből állnak, ezért állnak az ige után. A szórendi kérdések további, alaposabb kutatást igényelnek, ami túlmutat ennek a tanulmánynak a keretein.

1.6. A szintaktikai és szemantikai elemzés elméleti háttere

A vizsgálatban nagy hasznát vettem HASPELMATH „From purposive to infinitive – A universal path of grammaticization” című tanulmányának (1989). A szerző szerint (1989: 298–299) az infinitivus elsődleges funkciója a szándék kifejezése. Ilyenkor a főnévi igenév a lativusi jelentésű helyhatározó helyére lép, a főige pedig mozgást, helyváltoztatást jelentő ige. A grammatikalizáció további fokán más, akaratlagos cselekvést kifejező főige mellett is megjelenhet infinitivust tartalmazó célhatározói mellékmondat.

- (12) a. *Mary went to Sabina's apartment.*
 b. *Mary went to take photos of Sabina.*
 c. *Mary bought a camera to take photos of Sabina.*
 (HASPELMATH 1989: 289)

A grammatikalizáció során a célhatározói jelentés egyre elvontabbá válik, és bizonyos, egymástól jól elválasztható csoportokba tartozó igék bővítményeként a szerkezetek különböző modális jelentéseket (akarat, érzelem, lehetőség, szükségyszerűség, értékelés) fejeznek ki, vagy pedig a modalitás szempontjából semleges, beszéddel vagy tudással kapcsolatos kijelentéseket tesznek. Egy jól leírható skála mentén az infinitívus a cselekvésnevekhez közelít, több olyan tulajdonságot vesz fel, mely a névszókra jellemző. Meg kell jegyeznünk, hogy a szurguti hantiban a cselekvésnévnek nincs önálló, csak rá jellemző morfológiai jelölője, mint például a magyarban az *-ás/-és* képző. Ennek a szófajnak a funkcióit főnévi igenevek (*wāl-tayə* 'lenni/élni'), személyjelölővel ellátott melléknévi igenevek (*wāl-t-al* 'volta/élte') vagy képzőszerű utótaggal ellátott melléknévi igenevek (*wāl-tə wār* 'levő dolog, élet') fejezik ki. Éppen ezért én az alanyi és tárgyi funkciójú igeneveket nem cselekvésnévként definiálom, hanem a képzőjük szerinti kategóriába sorolom be, azaz főnévi vagy melléknévi igenévként elemzem őket. Az igenevek kategorizálásáról szóló vitát JUSSI YLIKOSKI foglalta össze nemrégén (2003). Meggyőző érve, hogy a cselekvésnevek kevésbé őrzik meg az igei belső szintaxist, mint a többi igenév (2003: 189). A hantiban azonban nem változik meg a cselekvésnévként is elemezhető igenevek vonzatkerete, ez is amellettt szól, hogy maradjunk a képzők szerinti kategorizálásnál.

A nem szándékot kifejező szerkezeteket HASPELMATH két csoportra osztja: irreális és reális szemantikájú csoportokra. Ezek közül az elsőnek van modális tartalma, az utóbbinak nincs. A két csoporton belül még két-két csoportot különít el: irreális-direktívnek nevezi az akarat kifejezésére alkalmas szerkezeteket ('parancsol', 'kér', 'okoz', 'akar', 'kíván' stb. jelentésű igék bővítményeként), irreális-potenciálisnak pedig a képességet, lehetőséget és szükségességet kifejező szerkezeteket, melyeknek főtagja egy megfelelő jelentésű ('képes', 'tud', 'lehet', 'kell', 'szükséges') segédige vagy melléknév. Ebbe a csoportba tartozik HASPELMATH szerint az evaluatív, azaz értékelő állítmányok melletti megjelenés ('érdekes', 'sajnálatos', 'jó', 'rossz' stb. jelentésű állítmányokról van szó).

A reális szemantikájú szerkezetek első csoportja a nem-faktív igékkel alkotott szerkezetek, melyek a propozíciós attitűd kifejezésére alkalmasak ('gondol', 'hisz', 'látszik' jelentésű igék), valamint a beszédtevékenységgel kapcsolatos igék ('mond', 'kijelent', stb.). A faktív, azaz a tudással, észleléssel kapcsolatos ('tud', 'észrevesz', 'talál') igékhez kapcsolódó főnévi igenevek külön csoportot alkotnak.

A hanti, ezen belül a szurguti nyelvjárású főnévi igeneveket KOŠKARĚVA is aszerint csoportosította, hogy milyen szemantikájú főigék mellettt jelennek meg

(1990). Ő a következő igei (vagy állítmányi) csoportokat különíti el: fázisigék (a cselekvés elkezdését és befejezését jelentő igék), az akaratot és kívánságot kifejező igék, a lehetőséget és szükségszerűséget kifejező modális állítmányok, az értékelő szavak, az igei műveltetés eszközei ('hív', 'küld', 'parancsol'), mozgást és helyváltoztatást jelentő igék, valamint a célirányos cselekvést kifejező igék.

Az alábbiakban részben HASPELMATH gondolatmenetét követve vázolom fel az infinitivus funkcióit, a konkrétól az absztraktabb felé, a célhatározótól a cselekvésnév (alanyi, tárgyi funkció) irányába haladva. Ezt tartalmazza tanulmányom 2. fejezete. A 3. pontban a főnévi igenes szerkezetek és az akcióminőség összefüggéséről lesz szó. A 4. pontban egyéb funkciókról szólok, az 5. pontban röviden összefoglalom a leírtakat.

1.7. Etimológiai kitérő

A szurguti hanti főnévi igenév képzőjében világosan elkülöníthető a *-t-* igenévképző. Ez jelenik meg az összes hanti nyelvjárás folyamatos melléknévi igenév képzőjében is, de számos más finnugor nyelv igenév- vagy deverbális névszóképzőjében is. A hozzánk legközelebb álló példa a magyar befejezett melléknévi igenév *-t/-tt* képzője.

Az igenévképző második eleme feltehetőleg latívusrag. A latívus és infinitivus összefüggése nemcsak az uráli nyelvekben (vö. HAJDÚ 1963), hanem a világ számos nyelvcsaládjában megfigyelhető. HASPELMATH idézett tanulmányában indoeurópai, török, finnugor, sémi, bantu, dagesztáni és dravida példák szerepelnek ennek bizonyítására (HASPELMATH 1989: 291–292).

A hanti nyelvjárások többségében a *-ta* alakú infinitivusképző használatos (a magánhangzoharmóniát érvényesítő vahi és vaszjugani, valamint a 20. század eleji szurguti nyelvjárásban a *-tä* variáns is megjelenik). Csak két északi nyelvjárásban, a kazimiban és a suriskáriban *-ti* a képző, és ezekben a nyelvjárásokban ez egybeesik a folyamatos melléknévi igenév képzőjével. A többi nyelvjárásban a folyamatos melléknévi igenév képzőjében redukált hang van (*-tə*). HONTI (1984: 55–56) szerint a teljes képzésű magánhangzót tartalmazó alak volt az eredeti, a participiumi alak képzőjének redukált hangja későbbi fejlemény.

A szurguti hanti infinitivusképző még egy translatívusraggal is bővíthet. A mai használatban nincs sem szemantikai, sem pragmatikai különbség a *-ta* és a *-taɣə* végű alak között. A *-ɣə* elem a grammatikalizációban ismert megerősítés során kapcsolódhatott az igenévképzőhöz (vö. HASPELMATH 1989: 303, LEHMANN 1982: 20–25 nyomán). Lehetséges, hogy az irányjelölés hangsúlyozására járult a *-ɣə* elem az igenévképzőhöz, de a mai nyelvben nem-célhatározói, azaz alanyi és tárgyi funkcióban is felcserélhető a rövidebb és a hosszabb képző. A szurguti nyelvjárás jugani tájszólásában ez az eredetileg translatívusi elem beol-

vadt az előtte álló magánhangzóba, megnyújtva azt (-*taa*).⁵ Hasonló megerősítés lehet a célja a suriskári nyelvjárásban a főnévi igenévhez esetlegesen kapcsolódó lativusragnak (-*tija*). Ezt az alakot az oroszországi szakirodalom (pl. KOŠKA-RĚVA 1990: 90) külön szófajként (ún. célhatározói gerundium vagy supinum) tartja számon, szerintem tévesen. A -*ti* és -*tija* végződés között ugyanis a suriskári nyelvjárásban sincs szemantikai különbség, a szurgutihoz hasonlóan⁶.

A hasonulás miatt a -*č* végű igék infinitívus képzője -*ča*(γə), a -*t* végű igéké -*t'a*(γə) alakban realizálódik (*kəncčəγə* 'keresni', *kyt't'aγə* 'maradni').

2. A célhatározótól a cselekvésnévig

Az infinitívusokat tartalmazó példaanyagot a főigék szemantikai csoportjai szerint mutatom be. Azokat a finit igéket sorolom fel, melyek a leggyakrabban jelennek meg infinitívus által kifejezett célhatározói mellékmondatot is tartalmazó mondatokban. Valószínűleg bővíthető lenne a kör, főleg ezen igék szinonímáival, de a fő csoportok világosan körülhatárolhatók. Ezeket a szerkezeteket a HASPELMATH által ajánlott, a célhatározóitól a cselekvésnevekig eljutó grammatikalizációs skálára felfűzve lehet bemutatni, ahogyan azt az 1.6. fejezetben vázoltam. A felsorolt igék mellett utalok szótári lelhelyükre is, amennyiben megtalálhatók STEINITZ osztják nyelvjárási szótárában (DEWOS) és TERĚŠKIN keleti hanti szótárában (SVHD).

2.1. Konkrét cél, szándék kifejezése

Mozgást jelentő igék mellett ('megy', 'jár', 'jön', 'érkezik') a főnévi igenév nem-finit célhatározói mellékmondatként jelenik meg. A szerkezetnek nincs speciális modális jelentése. A cselekvés a főige alanyának/ágensének saját elhatározásából, minden egyéb, külső ráhatás nélkül meg végbe.

mən- 'megy' (DEWOS 931, SVHD 274)

(13) *panə t'ut pyrənə ōnəltəγəl-ta t'i mən-əm.*
és az után tanul-INF PTCL megy[PST]-1SG
'És azután tanulni mentem.' (Chr 56)

A 'megy' jelentésű ige vonzata valamely konkrét célt kifejező határozóragos főnév, erre példa a (12) mondatban a 'városba' jelentésű szó. Ezt egészíti ki a célhatározói mellékmondat ('a bátyjával találkozni'):

(14a) *miša wáč-nam mən, lelil-nat n'ul wu-təγə.*
Misa város-APR megy[PST.3SG] báty.3SG-COM össze lát-INF

⁵ LUDMILA KAJUKOVA jugani nyelvjárású informátor közlése.

⁶ SOFIA ONINA suriskári nyelvjárású informátor közlése.

'Misa a városba ment a bátyjával találkozni.' (CSEPREGI 2015b)

A szurguti hantiban nemcsak a főnévi igenév alkalmas szándék kifejezésére, egyéb igeneves szerkezetek is alkothatnak célhatározói mellékmondatot.

Személyjelölővel és határozóraggal ellátott melléknévi igenév:

- (14b) *lelił-nat   ńul   wu-t-ál-at   miša wáč-nam   mən.*
 báty.3SG-COM össze lát-PTC.PRS-3SG-INS Misa város-APR
 megy[PST.3SG]

'Misa a bátyjával találkozni ment a városba.' (CSEPREGI 2015b)

Pusztán határozóraggal ellátott melléknévi igenév:

- (14c) *miša lelił-nat   ńul   wu-tə-γ-at   wáč-nam   mən.*
 Misa báty.3SG-COM össze át-PTC.PRS-EP-INS város-APR
 megy[PST.3SG]

'Misa a bátyjával találkozni ment a városba.' (CSEPREGI 2015b)

Névutós melléknévi igenév:

- (14d) *lelił-nat   ńul   wu-tə   pətan miša wáč-nam   mən.*
 báty.3SG-COM össze lát-PTC.PRS végett Misa város-APR
 megy[PST.3SG]

'Misa a bátyjával találkozni ment a városba.' (CSEPREGI 2015b)

Egyéb, mozgást jelentő főigék mellett is gyakorta megjelenik a főnévi igenév, konkrét cél vagy szándék kifejezésére.

jəŋq- 'megy-jön' (DEWOS 386), **jəŋqil-** 'jár' (DEWOS 387, SVHD 68)

- (15) *tem qətəl ma war   lət'ta   jəŋq-əm.*
 ez nap én halrekeszték ellenőriz.INF jár[PST]-1SG
 'Ma elmentem a halrekesztéket ellenőrizni.' (Chr 60)

- (16) *t'i wəl-l-əγən, ńul-nam mājəl-təγə jəŋqil-l-əγən.*
 PTCL él-PRS-3DU össze-APR látogat-INF jár-PRS-3DU
 'Így éltek, egymáshoz látogatóba járnak (ketten).' (Chr 74)

jəwət- '(meg)jön, (meg)érkezik' (DEWOS 355, SVHD 81)

- (17) *nün mant   pamil-ta jiššo təγə jəwt-ən!*
 te én.ACC tanít-INF még ide érkezik[PST]-2SG
 'Még engem tanítani jöttél ide!' (BUFF22: 28)

A fenti, mozgást jelentő igék ('megy', 'jön', 'jár') intranszítívák, de kapcsolódhatnak hozzájuk tranzitív főnévi igenevek. Egyéb, helyváltoztatást vagy helyben maradást jelentő, intranszítív igék ('leül', 'marad') mellett is megjelennek főnévi igeneves célhatározói mellékmondatok:

yməl- 'leül' (DEWOS 105, SVHD 60)

(18) *lūw mūwəli mūw jāntəqsə-ta yməl.*
 ő valami mi varr-INF leül[PST.3SG]
 'Leült valamit varrni.' (JSFOu 92: 202)

(19) *tū ymlə-t pāri wār-tayə.*
 PTCL leül[PST]-3PL lakoma csinál-INF
 'Leülték a lakomához.' (BUFF22: 33)

qyt'- 'marad' (DEWOS 576, SVHD 164)

(20) *sar-nam ōnəltəyəl-tayə mən-l-əm.*
 elő-APR tanul-INF megy-PRS-1SG
pa wār-am ut məy-nə wāl-tayə qyt'-l-əm.
 más dolog-1SG part föld-LOC lakik-INF marad-PRS-1SG
 'Tovább tanulni megyek. Vagy pedig (más esetben) otthon maradok.'
 (HJA 2010/9: 4)

Egyes tranzitív igék szemantikája ('hív', 'küld') már magában foglalja a késztetést, azaz, hogy az alany akarata a tárgyra irányul. Nem véletlen, hogy ezekben a mondatokban a főige alanya nem egyezik a főnévi igenév alanyával. A (21) mondatban a főnévi igenév alanya koreferens a főige tárgyával ('rokonaim'):

wāy- 'hív' (DEWOS 1566, SVHD 507)

(21) *ma rāyəm jāy-l-am mājəl-ta wuy-l-am.*
 én rokon nép-PL-1SG látogat-INF hív[PST]-PL-1SG
 'Én a rokonaimat vendégségbe (=hogy meglátogassanak engem) hívtam.'
 (Razg 903)

A (22) mondatban passzív szerkezet van, ezért a főige tárgya (*lūw 'ő'*) formálisan alany, de ez lesz a kitett alany nélküli célhatározói mellékmondat alanya is:

kit- 'küld' (DEWOS 697, SVHD 114)

(22) *əj məta lat-nə lūw wāč-nam kit-i*
 egy valami idő-LOC ő város-APR küld[PST]-PASS.3SG
li-tə ōt wə-ta, lot-ta.
 eszik-PTC.PRS dolog vesz-INF vásárol-INF
 'Egyszer a városba küldték ételt venni, vásárolni.' (SMB 66)

A (21)–(22) mondatokban a főnévi igenév funkciója célhatározói alárendelés. A 'hív', 'küld' jelentésű főigét tartalmazó mondatok átmenetet képeznek a 2.2. fejezetben tárgyalandó, akaratnyilvánítást kifejező mondatok felé, melyekben a főnévi igenévnek tárgyi alárendelő funkciója van.

A fenti, (13)–(22) mondatok főigéi viszonylag jól körülhatárolható szemantikai csoportokba tartoznak, mozgást, mozgatót fejeznek ki, melyeknek kötött bővítménye a célhatározói funkciójú mondatrész vagy mellékmondat. Az alábbiakban olyan példamondatok szerepelnek, melyekben a célhatározói mellékmondat nem vonzata, hanem szabad bővítménye a főigének. Az igék viszont mind tudatos, akaratlagos cselekvést fejeznek ki, ami valamely cél elérésére is irányulhat.

A (23) mondat két célhatározói mellékmondatot is tartalmaz. Az egyik a *pətan* 'miatt, végett' névutós melléknévi igeneves szerkezet (*ńăwîl litə pətan* 'húsa evése végett'), a másik a főnévi igeneves (*səγ-ńur wărtayə* 'ruhát-cipőt csinálni'):

- (23) *weli əntə toppə ńăwîl li-tə pətan*
 rén NEG csak hús.3SG eszik-PTC.PRS végett
pənə səγ-ńur wărtayə tăj-l-i.
 és írha-lábbeli csinál-INF birtokol-PRS-PASS.3SG
 'A rént nemcsak evés és öltözködés céljából tartják.' (Razg 773)

A (24) mondatban a főnévi igenév ágense megegyezik a főige alanyával ('mókusok'):

- (24) *məŋ, laŋki-t litot lit'at-əw tüləγ unččayə.*
 mi mókus-PL étel készít[PST]-1PL tél átkel.INF
 'Mi, mókusok ételt készítettünk, hogy túléljük a telet.' (KK2 86)

A (25) mondatban a főmondat állítmánya személytelen ('fűteni kell'), a mellékmondatbeli állítmánynak saját alanya van ('ház'). Állapotváltozást kifejező ige esetében ('válík') az alany nem kap ágensjelölőt.

- (25) *ker lumtə-tayə măs-l qăt püməŋkə jə-tayə.*
 kályha fűt-INF kell-PRS[3SG] ház meleg.TRA válík-INF
 'Be kell fűteni a kályhát, hogy a ház bemelegedjék.' (KarjGr 288)

Az alábbi, (26)–(27) mondatokban a főnévi igenév jelentése tranzitív ('kikapar', 'néz'), és ágense különbözik a főmondat igéjének alanyától. Ezt az ágenszt a nyelv locativusraggal jelöli, ugyanúgy, mint a passzív szerkezetek ágensét:

- (26) *t'i kanək ənəl küčm-ət-a păni-l-əw,*
 az bogyó nagy láda-PL-LAT rak-PRS-1PL
owti-l-al juγ nawəl-at tăwər-min tăj-l-əw,
 tető-PL-3PL fa gerenda-INS bezár-CNV tart-PRS-1PL
tam pupi-nə ilə al qynt-tayə.
 PTCL medve-LOC el NEG.IMP ás-INF
 'A bogyót nagy faládákba rakjuk, a tetejüket fagerendával bezárjuk, hogy a medve ki ne kaparja.' (PVO 42)

Figyelemreméltó, hogy a (26) mondatban a főnévi igenév előtt a felszólító módú igékkal használt használt tiltó partikula (*al*) van, nem pedig a kijelentő

mondatokban használt *əntə* tagadószó (vö. (11) 'hogy ne lássa', (56) 'ne egyék meg'). Ennek magyarázatához további kutatásra van szükség.

(27) *kür-əŋ wājəy ńuył-əm likəl*
láb-ADJ állat üldöz-PTC.PST nyom.3SG

jăwəl ăləŋ-nat ńoq răwipt-əy
íj vég-COM fel ráz[PST]-3SG

rut'nə qăntəy-nə t'el lejil-ta.
orosz-LOC hanti-LOC innen néz-INF

'A jávorszarvas üldözésének nyomát, íjja végével [az égre] hajította, hogy az emberek innen nézzék.' (NyK 80:129)

2.2. Akaratnyilvánítás, utasítás („irrealis-directive”)

Mint fentebb utaltunk rá, a (21)–(22) mondatokban szereplő, 'hív', 'küld' jelentésű igék szemantikai struktúrája is tartalmazza az akaratnyilvánítás momentumát (hív: azt akarja, hogy vki odamenjen, küld: azt akarja, hogy vki elmenjen). A 'kér', 'parancsol', 'akar', 'kíván' jelentésű igék még hangsúlyosabban fejezik ki ezt az akaratnyilvánítást. A hozzájuk kapcsolódó főnévi igenevek pedig már nem célhatározói, hanem tárgyi mellékmondatot hoznak létre, azaz elindultak azon a grammatikalizációs ösvényen, mely HASPELMATH (1989) szerint az absztrahálódás irányába hat.

part- 'kér, parancsol' (DEWOS 1218, SVHD 345)

A szurguti hantiban a késztetést (műveltetést) általában nem igeképzővel, hanem főnévi igenév + ragozott ige szerkezettel fejezik ki. Ez a ragozott ige a *part-* (múlt időben *pirt-*) 'kér, parancsol'. Példaanyagomban a *part-* igés mondatok szinte mindegyikében passzív ragozása az ige, kivéve a (28) mondatot.

(28) *qăn jăy-l-al pări-j-at wăr-ta pirt-l-al.*
cár nép-PL-3SG lakoma-EP-INSF csinál-INF parancsol[PST]-PL-3SG

'A cár megparancsolta, hogy a népe (emberei) számára lakomát rendezzenek (lit. az embereit lakomával csinálni parancsolta)'. (SMB 72)

A (29) mondatban a késztetett nincs megnevezve. Csak a szövegösszefüggésből tudjuk, hogy az asszony a férjének parancsolta meg, hogy adja el a zsákját. Az idézett mondatban a férj beszél:

(29) *t'i qyry-əm imi-nə ilə tini-ta pirt-i.*
ez zsák-1SG asszony-LOC el elad-INF parancsol[PST]-PASS.3SG
'Az asszony megparancsolta, hogy adjam el a zsákomat.' (LJA 198)

A következő, (30) mondat egy 20. század eleji szövegből származik. Ebben a késztetett nem tárgya, hanem részeshatározója az igének, ennek megfelelően da-

tivusban van (*nüñati* 'neked'). Azt, hogy a főnévi igenév tárgya 'öket', onnan tudjuk, hogy a szenvedő ragozású ige többes szám 3. személyben van:

- (30) *qojayi-nə li-tayə nüñati pirt-at?*
 ki-LOC eszik-INF te.DAT parancsol[PST]-PASS.3PL
törəm-nə pirt-at, məy-nə pirt-at
 ég-LOC parancsol[PST]-PASS.3PL föld-LOC parancsol[PST]-PASS.3PL
li-tayə.
 eszik-INF
 'Ki parancsolta neked, hogy edd meg őket? Ég parancsolta, föld parancsolta megenni őket.' (PVJ 28)

A (28)–(30) mondatokban az infinitivusos szerkezet a főige előtt áll. Ha azonban mögé kerül, nagyobb önállóságra tesz szert, és nyilvánvalóbbá válik mellékmondati funkciója. Ilyenkor a mellékmondat élén megjelenhet egy orosz-ból kölcsönzött kötőszó is:

- (31) *əsey öt-əw-nə pirt-əj-mən,*
 öreg tárgy-1PL-LOC tanácsol[PST]-PASS-1DU
štoby tem məy-a jü-tayə.
 hogy ez föld-LAT jön-INF
 'Az anyósom kért minket, hogy erre a földre jöjjünk.' (LJA 23)

A 'beszél; mond' jelentésű igéknek is lehet késztető mozzanata, ha a szóbeli megnyilvánulás valamilyen kérést, parancsot tartalmaz. A főnévi igenév funkciója ezekben a mondatokban is tárgyi alárendelés. A (32)–(33) mondatokban kitett alany híján szintén csak a kontextusból derül ki, hogy az infinitivusnak a főige alanyától eltérő, specifikus alánya van.

nǎwmił- 'mond' (***nǎwəm-*** DEWOS 1036, ***nǎwmił-*** SVHD 301)

- (32) *imil nǎwmił, əj op-l-at-nat əjka mən-tayə.*
 feleség.3SG mond[PST.3SG] egy após-PL-3SG-COM együtt megy-INF
 'Mondta a felesége, hogy menjen együtt a sógoraival.' (Chr 102)

jastə- 'beszél' (DEWOS 415, SVHD 64)

- (33) *tü jǎñk łont qǎntəy łul-a, nǎləm-a pit,*
 az fehér lúd hanti száj-LAT nyelv-LAT jut[PST.3SG]
lüwat ilə əsəl-ta jastə-γ.
 ő.ACC el enged-INF mond[PST]-3SG
 'A fehér lúd emberi nyelvre váltott, azt mondta (= kérte), hogy engedje el.' (LJA 195)

A (28)–(33) mondatokban a késztető és a késztetett közötti kapcsolatról volt szó, az akaratnyilvánítás egy másik személyre irányult. A továbbiakban egy olyan igével foglalkozunk, melynek két jelentése van. Egyrészt desideratív, azaz szubjektív akaratot, másrészt emotív, azaz érzelmet nyilvánít ki.

lǎŋq- 'akar; szeret' (DEWOS 780, SVHD 202)

- (34a) *lǎpka-γ-a mən-tayə lǎŋq-l-əm.*
bolt-EP-LAT megy-INF akar-PRS-1SG
'Boltba akarok menni.' (CSEPREGI 2015c)

A szurguti hantiban a főnévi igenév + 'akar' jelentésű ige által alkotott szerkezet viszonylag ritkán fordul elő, ez inkább az északi nyelvjárásokra jellemző. A 'boltba akarok menni' jelentést sokkal gyakrabban fejezik ki predikatív birtokos szerkezettel, a következő módokon:

Melléknévi igenév + 'kívánság' + Px + létige:

- (34b) *ma lǎpka-nam mən-tə kičəm wǎt-l.*
én bolt-APPR megy-PTC.PRS akarat.1SG van-PRS[3SG]
'Boltba akarok menni (boltba menő akaratom van).' (CSEPREGI 2015c)

Melléknévi igenév + 'kívánság' + birtoklást kifejező ige:

- (34c) *lǎpka-nam mən-tə kač tǎj-l-əm.*
bolt-APPR megy-PTC.PRS akarat birtokol-PRS-1SG
'Boltba akarok menni (boltba menő akaratom van).' (CSEPREGI 2015c)

Speciális, próbálkozást kifejező *-yi* igeképző is kifejezhet szándékot:

- (34d) *lǎpka-nam mən-γiji-ləm.*
bolt-APPR megy-PROB-PRS-1SG
'Boltba próbálok/tervezek menni.' (CSEPREGI 2015c)

A főnévi igenév + *lǎŋq-* szerkezettel is lehet találkozni:

- (35) *tǎrt-tə qo mant imi-γə wə-ta lǎŋq-al.*
dobol-PTC.PRS férfi én.ACC asszony-TRA vesz-INF akar-PRS[3SG]
'A sámán feleségül akar venni engem.' (SMB 72)

- (36) *məŋ liləŋkə wǎt-tayə lǎŋq-l-əw.*
mi eleven.TRA él-INF akar-PRS-1PL
'Mi elevenen szeretnénk élni.' (JKN 2004: 131/269, 272)

A (9) mondatnál láttuk, hogy ha a főnévi igenév tárgya ismert, az kiváltja a tárgyas ragozást a főigén. A *lǎŋq-* 'akar' igével alkotott szerkezeteknél ez nincs így. Az alábbi, (37) mondatban az ismert tárgy ellenére alanyi ragozású a főige. Az 'akar' jelentésű *lǎŋq-* ige ugyanis nem tranzitív. Ha névszói bővítménye van, az instructivus-finalis esetű, vö. *ma qul-at lǎŋq-l-əm* 'halat akarok' (DEWOS 780).

- (37) *ma hēwrəm-γəl-am panə imem wu-ta lǎŋq-l-əm.*
én gyermek-DU-1SG és feleség.1SG lát-INF akar-PRS-1SG
'Látni akarom a két gyermekemet és a feleségemet.' (NyK 80: 132)

2.2.1. Érzelemkifejező, emotív modalitás

A *lāṅq*- ige két jelentése révén kétféle modalitás körébe tartozik. Az akaratnyilvánító, desideratív jelentésen kívül az emotív jelentés kifejezésére is alkalmas.

lāṅq- 'akar; szeret' (DEWOS 780, SVHD 202)

- (38) *rāp-i qātəylə-təyə jəm-at lāṅq-t-əm.*
 hegy-ABL siklik-INF jó-INS szeret-PRS-1SG
 'Hegyről lesiklani (= szánkózni) nagyon szeretek.' (HJA 2010/5: 4)

pəl- 'fél' (DEWOS 1142, SVHD 389)

- (39) *qār-at sōrəytə-tə lat-nə qājəm-a pə mən-təyə pəl-t-i.*
 bika-PL pázrik-PTC.PRS idő-LOC legelő-LAT PTCL megy-INF fél-PRS-PASS.3SG
 'Szarvasbögéskor az ember fél a legelőre menni.' (JKN 2004: 105)

kasal- 'gyanakszik' (SVHD 99)

- (40) *lūwati kasal-əm lələm-təyə.*
 ő.DAT gyanakodik[PST]-1SG lop-INF
 'Gyanakszom rá, hogy lop.' (KarjGr 288)

2.3. Szükségesség és lehetőség

A HASPELMATH által „irrealis-potential”-nak nevezett modalitás körébe (1989: 298) a képesség, a tudás, a lehetőség és szükségesség kifejezése tartozik. A szurguti hantiban e négy jelentés közül az első kettő kifejezésére más szerkezet szolgál: melléknévi igenév + modális névszó + létige/birtoklásige (CSEPREGI 2012a). A két utóbbi viszont főnévi igenév + segédige szerkezettel. fejezdi ki. A következő segédigékről van szó:

mās- 'kell' (DEWOS 967, SVHD 243)

mustə- 'szabad, lehet, illik' (DEWOS 968, SVHD 270)

E két ige hiányos ragozása, csak 3SG személyű alakjai vannak. A hagyományos mondatelemzés szerint a 'kell', 'lehet, szabad, illik' állítmányú mondatokban a főnévi igenév alanyi funkciójú. Más, szemantikai alapú elemzés (KIEFER 1999: 315) nem választja ketté a főnévi igenév + segédige szerkezetet, hanem összetett állítmányként kezeli, melyben a főnévi igenév tartalmazza a közlést („dictum”), a segédige pedig a modális tartalmat, azt, hogy a beszélő hogyan viszonyul saját közléséhez („modus”).

A *mās*-, *must*- segédigékkal alkotott szerkezetek egy részében a főnévi igenévnek nincs cselekvéshordozója, ezek személytelen vagy általános érvényű megállapítások:

- (41) *lõhin ar pom säwər-tayə mäs-əl.*
nyár.LOC sok széna vág-INF kell-PRS[3SG]
'Nyáron sok szénát kell kaszálni.' (Razg 827)
- (42) *lük wəs səjlaj sárt-nat əjka kewərt-ta əntə mustə-l.*
siketfajd vagy császármadár csuka-COM együtt főz-INF NEG szabad-
PRS[3SG]
'Siketfajdot vagy császármadarat csukával együtt főzni nem szabad.'
(LJA 143)

Ha azonban a főnévi igenévnek van cselekvéshordozója, ez a mondatban részeshatározói funkciójú. Ha személynévmás jelöli, akkor dativusban, ha főnév, akkor lativusban van:

- (43) *mantem pisma kit-ta mäs-əl.*
én.DAT levél küld-INF kell-PRS[3SG]
'Levelet kell küldenem.' (Razg 1298)
- (44) *ittən vera-γ-a jəqən wäl-tayə mäs-əl.*
este Vera-EP-LAT bel.LOC van-INF kell-PRS[3SG]
'Este Verának otthon kell lennie.' (CSEPREGI 2015d)

A főnévi igenév megőrzi a bázisige vonzatait.
Tárgyi és határozói bővítménnyel:

- (45) *nəyat kəw muwti lejəl-ta mäs-əl.*
ti.ACC kö keresztül néz-INF kell-PRS[3SG]
'Titeket meg kell röntgenezni.'
(lit. 'titeket kövön (= üvegen) keresztül kell nézni') (Razg 1095)

Passzív szerkezetben a direkt tárgy (páciens) nominativusban, az ágens locativusban van:

- (46) *nəj lekər-nə nəq lejəl-tayə mäs-əl.*
ti orvos-LOC fel néz-INF kell-PRS[3SG]
'Titeket az orvosnak meg kell vizsgálnia.' (Razg 1096)

A főnévi igenév megőrzi a ditranzitív használatú igék vonzatszerkezetét is. A (4) mondatban a recipiens volt accusativusban, a téma pedig instructivus-finalis esetben. A (47) mondatban a recipiens van lativusban, a téma nominativus-accusativusban:

- (47) *os naj imi-j-a wəy pön-tayə mustə-l.*
még tűz asszony-EP-LAT vas helyez-INF illik-PRS[3SG]
'A Tűz istennőnek pedig fémpénzt illik ajándékozni.' (VJM 71)

2.3.1. Lehetőség, szükségszerűség kifejezése segédige nélkül

Előfordul, hogy a főnévi igenév önmagában is ki tudja fejezni a lehetőség és szükségesség jelentését. Mondattani szempontból ezek a szerkezetek elliptikusnak tűnhetnek, hiányzik belőlük a finit igével kifejezett állítmány. Az, hogy valójában lehetőségről, szükségszerűségről vagy függő felszólításról van szó, csak a szövegösszefüggésemből derül ki, ugyanis éppen az egyes modális tartalmak morfológiai vagy lexikai jelölője hiányzik. Hasonlóképpen, a cselekvő személye is gyakran csak a kontextusból derül ki. Az igenevet tartalmazó mondat személytelen vagy általános alanyú mondatokkal helyettesíthető.

- (48) *ləγ nōməqsə-l-ət, tōt sāyit nōq pit-tayə.*
 ők gondol-PRS-3PL az módon fel jut-INF
 'Gondolkoznak, hogyan [lehetne/kellene] legyőzni.' (BUFF22: 12)
- (49) *jys arəγ, jys māh̄t' muh̄t'ʔayə, tōt tūwət-at mə-l-o.*
 régi ének régi mese mesél-INF akkor tűz-INS ad-PRS-PASS.2SG
 'Régi éneket, régi mesét [kell] mesélni, akkor kapsz tüzet.' (Chr 70)
- (50) *os tū pāri li-ta, jeht'ʔa müwəli wāγ-tayə?*
 és az lakoma eszik-INF iszik-INF mi hív-INF
 'És a lakomat megenni-meginni kit hívjunk?' (Chr 72)
- (51a) *temi t'āqa ālə wāl-tə qātəl-nə lōmtəγ-tayə.*
 ez PTCL közönséges van-PTC.PRS nap-LOC felvesz-INF
 'Ezt [az inget] hétköznapiokon [kell] felvenni.' (Chr 84)

Az (51a) mondat variációja előfordul ugyanabban a mesében, néhány sorral lejjebb, de abban nem főnévi igenév, hanem passzív ige szerepel:

- (51b) *temi ənəl mata jiməγ qātəl-t-nə lōmət-l-i.*
 ez nagy PTCL szent nap-PL-LOC felvesz-PRS-PASS.3SG
 'Ezt a legnagyobb ünnepeken veszik fel.' (Chr 84)

A szövegösszefüggésből derül ki, hogy az (52) mondatban 3DU, az (53) mondatban 1SG személyű cselekvéshordozója van a főnévi igenévnek.

- (52) *məta urnam lūjəγ-ta, mōnin nōq wə-ta?*
 mi mód-APR cselekszik-INF öcs.3DU fel vesz-INF
 'Mit tegyenek / mit kell tenniük, hogy az öccsüket megmentsék?' (SMB 76)
- (53) *mant jāwəl-at məj-a, n̄l-at məj-a panə pamt-a,*
 én.ACC íj-INS ad-IMP.2SG nyíl-INS ad-IMP.2SG és mutat-IMP.2SG
qōlnam n̄l jāwət-ta.
 hova nyíl dob-INF
 'Adj nekem íjat és nyilat, és mutasd meg, hova lőjek.' (LJA 176)

A puszta főnévi igenév közvetett felszólítást is kifejez, amit az (54) mondatban a *sar* 'nosza', partikula is nyomatékosít:

- (54) *ma tem jōwət-t-am lat-nə pāri pəsan sar āmət-tayə.*
 én ez érkezik-PTC.PRS-1SG idő-LOC lakoma asztal PTCL ültet-INF
 'Mire megjövök, terítsék meg a lakodalmi asztalt.' (BUFF22: 33)

- (55) *os kür-əŋ wājəy qāntək qo-nə nuyəl-t-at lat-nə*
 és láb-ADJ állat hanti férfi-LOC üz-PTC.PRS-3SG idő-LOC
at pə nín'a-γ-at, wiči müt-tayə.
 NEG.IMP PTCL pihen-EP-IMP.3SG mindig elfárad-INF
 'A jávorszarvas, amikor az ember üldözi, ne pihenjen, mindig fáradjon el.'
 (NyK 80: 129)

Az (55) mondat végén két igealakot találunk: az egyik (*nín'a-γ-at*) a mai beszélt nyelvben már nem használatos, 3. személyű, felszólító módú ige (a mai nyelvben szintetikus felszólító mód csak a 2. személyekben van), a másik pedig ugyanolyan, felszólító tartalmú főnévi igenév.

Ahogy a (26)–(27) mondatokban láttuk, a főnévi igeneves célhatározói szerkezetekben lehetséges a főige alanyától független ágensre való utalás. Ez előfordul a függő felszólítást kifejező szerkezetekben is:

- (56) *tōl sāyit luli tōwə-nə muləm-təy:*
 onnan módon bűvármadár oda-LOC rendel[PST]-3SG. OBJ
lūw ruł-ət-nə, qāntγ-ət-nə əntə wül-tayə,
 ő orosz-PL-LOC hanti-PL-LOC NEG megöl-INF
lūw nāwil nōq əntə li-tayə.
 ő hús.3SG fel NEG eszik-INF

'Azután a bűvármadár így rendelte: őt az emberek ne ejtsék el, a húsát ne egyék meg.' (LJA 112)

Az (56) mondatban az a figyelemreméltó, hogy a főnévi igenévvel alkotott szerkezet ugyanazt a mintát követi, mint a passzív ragozású igével alkotott szerkezet: a *wül-tayə* 'ölni' igenév páciense nominativusban van (*lūw* 'ő'), az ágense pedig locativusban (*ruł-ət-nə, qāntγ-ət-nə* 'oroszok, hantik által'). Ez a mondat azért jó példa, mert a páciens személynévmás, és a hantiban csak a személyes névmásoknak van accusativusuk. Egyébként az 'őt megölni' jelentést így fejezi ki a szurguti hanti: *lūw-at wül-tayə*.

2.4. Értékelő, evaluatív modalitás kifejezése

Az értékelő, evaluatív modalitást HASPELMATH idézett tanulmányában szintén az „irrealis-potential” csoportba sorolta (1989: 298). Ez a modális jelentés a leggyakrabban olyan mondatokban jelenik meg, melyeknek állítmánya 'jó', 'rossz'

stb. értékítéletet kifejező melléknév, alanya pedig főnévi igenév. A névszói állítmányokat HAVAS egy tanulmányában „igei jellegű predikátumszavak”-nak nevezte (2014: 113), jogosan, hiszen, legalábbis jelen időben, a névszó mellett nem jelenik meg ragozott ige. Az alanyi funkciójú főnévi igenév pedig már messze került a szándékot, célt kifejező, eredeti jelentésétől, a cselekvésnevekhez közelít.

Példaanyagomban a főnévi igenevek a következő, állítmányi funkciójú melléknevek mellett jelennek meg:

atəm 'rossz' (DEWOS 215, SVHD 27),

(57) *atilnam atəm wāl-tayə.*

egyedül rossz él-INF
'Rossz egyedül élni.' (Chr 50)

jəm 'jó' (DEWOS 367, SVHD 91),

(58) *ylə qulmältə-tayə pə jəm.*

le meghál-INF PTCL jó
'Jó [lenne] meghálni.' (Chr 86)

rupak 'nehéz' (a szótárakban nincs dokumentálva)

(59) *lōhtantə-tayə panə qāncantə-ta mantem rupak.*

olvas-INF és ír-INF én.DAT nehéz
'Olvasni és írni nehéz nekem.' (HJA 2010/5: 4)

wōw 'erő', 'nehéz' (DEWOS 1571, SVHD 528)

(60) *tōhəmtə-tayə mantem wōw.*

megért-INF én.DAT erő
'Nehéz megértenem.' (KarjGr 288)

t'ursəməŋ 'érdekes' (DEWOS 1539, SVHD 496)

(61) *mantem lüwati-nat jəntəŋ-tayə t'ursəm-əŋ.*

én.DAT ő.DAT-COM játszik-INF vidámság-ADJ
'Nekem érdekes vele játszani.' (HJA 2010/5: 4)

A (62) mondatot záró 'micsoda beszéd' jelentésű kérdés valójában tagadás. Az újságíró vélelmezi, hogy egy nap alatt lehetetlen mindent bejárni. Így kerül a mondat az értékelő modalitás körébe:

(62) *əjnam ja tāyit lejəl-tayə əj qātəl mārə – müwə jasəŋ?*

mind PTCL hely-PL néz-INF egy nap idő mi beszéd
'Egy nap alatt minden helyet megnézni – micsoda beszéd?' (HJA 2010/9: 4)

2.5. Irodalmi példa a különféle modalitások kifejezésére

Alekszandr Puskinnek az aranyhalról szóló verses meséjét PESIKOVA szurguti hantira fordította. Az igényes fordító mellett, hogy megőrizte a rímes vers formáját, bátran élt a szurguti hanti grammatikai formák gazdag választékával. Az egyik versszak mindegyik sorában példát találunk a 2.3. és 2.4. pontokban tárgyalt modális jelentésekre. Lássuk előbb az egész versszakot!

(63a) *mantem qānyā wāltayā čyməl,*
tārās luŋqqə yməltayə ja,
jəŋkət luŋqqə kičəm ma wāləl.
mantem sārñeŋ qul lüwə rāpitləl,
ma kōlama lüwə qoləntəl.

Nekem kevés, hogy cár vagyok,
 a tenger urává emeltetni [kívánok],
 vizek szelleme akarok lenni.
 Az aranyhal nekem dolgozzon,
 az én szavamra hallgasson. (PUS 28)

Az első sorban a *wāl-tayə* infinitivus alanyi funkcióban van, cselekvésnévnek is tarthatnánk ('a cárként létezés nekem kevés'):

(63b) *mantem qān-γə wāl-tayə čyməl,*
 én.DAT cār-TRA van-INF kevés

A második sorban a szükségességet főnévi igenév és nyomatékosító partikula jelöli ('a tenger urává tegyenek'):

(63c) *tārās luŋqqə yməl-tayə ja,*
 tenger szellem.TRA ül-INF PTCL

A harmadik sorban a dezideratív jelentést a modális névszóval alkotott szerkezet fejezi ki ('vizek szellemévé kívánságom van'):

(63d) *jəŋk-ət luŋqqə kičəm ma wāl-əl.*
 víz-PL szellem.TRA kívánság.1SG én van-PRS[3SG]

A negyedik és ötödik sorban pedig a függő felszólításra a 3. személyekben használatos, *lüwə*'hadd' partikulával képzett, analitikus felszólító mód utal ('az aranyhal nekem dolgozzon, az én szavamra hallgasson'):

(63e) *mantem sārñeŋ qul lüwə rāpitlə-l,*
 én.DAT arany.ADJ hal PTCL dolgozik-PRS[3SG]

(63f) *ma kōl-am-a lüwə qoləntə-l.*
 én szó-1SG-LAT PTCL hallgat-PRS[3SG]

2.6. Propozíciós attitűd kifejezése („realis-non-factive”)

A HASPELMATH által felállított skálán tovább haladva azokhoz a szerkezetekhez jutunk el, melyeknek nincs modális tartalmuk. Az igék egyik csoportja viszont (‘gondol’, elhatároz’) továbbra is tartalmazza a SZÁNDÉK szemantikai jegyet.

nõmąqsə- ‘gondol’ (DEWOS 1000, SVHD 289)

(64) *panə qulməl-tayə nõmąqsə-l.*

és meghál-INF gondol-PRS[3SG]

‘És azt gondolta, hogy meghál.’ (Chr 86)

nõmlaytə- ‘emlékszik, eszébe jut’ (DEWOS 1001, SVHD 282)

(65) *qõjayı tõğə-nə nõmlay-təğ, jiməη puyəl-a əlint-tayə.*

ki oda-LOC gondol[PST]-3SG.OBJ szent falu-LAT lefekszik-INF

‘Kinek jutott eszébe, hogy temetőben éjszakázzon.’ (JKN 2004: 113/32)

nõməs pän- ‘gondol, kitalál’

(66) *əj lat-nə ləğ nõməs pän-ət*

egy idő-LOC ők gondolat helyez[PST]-3PL

tõrəm saŋki ilti jəŋqil-ta, ar nõms-əŋkə jə-ta.

ég égbolt keresztül jár-INF sok gondolat-ADJ.TRA válik-INF

‘Egyszer úgy gondolták, hogy bejárják a világot, hogy nagyon okosak legyenek.’ (SMB 90)

arjal- ‘elhatároz’ (DEWOS , SVHD 18)

(67) *mačğə mən-tayə arjaləğəltə-ğ.*

mellette_el megy-INF elhatároz[PST]-3SG

‘Elhatározta, hogy elmegy mellette.’ (PESIKOVA 2002: 79)

(68) *uñiversitət tərməltə-tayə jəğ-m-al-a,*

egyetem befejez-INF kezd-PTC.PST-3SG-LAT

nárəm jərɣan jəğ arğə-t õnəltə-tayə arjal-əğ.

mocsár nyenyec nép ének-PL tanul-INF elhatároz[PST]-3SG

‘Az egyetem befejezése közeledtén elhatározta, hogy az erdei nyenyeczek énekeit fogja tanulmányozni.’ (HJA 2012/4: 4)

õnəltə- ‘tanít’ (DEWOS 126, SVHD 328)

(69) *əjəm-kitəm jəğ qõlnə õnəltə-l-at wəl-tayə?*

fiatal nép hogyan tanít-PRS-PASS.3PL él-INF

‘Hogyan lehet a fiatalokat megtanítani élni?’ (JKN 2004: 112/1)

A (32)–(33) mondatokban a ‘mond; beszél’ jelentésű igék késztetést is tartalmaztak, itt viszont minden modális tartalom nélküli, egyszerű kijelentésről van szó:

jastə- ‘mond’ (DEWOS 415, SVHD 64)

(70) *qõltayəl mə-tayə jastəl.*

holnap ad-INF mond-PRS[3SG]

'Azt mondja, hogy holnap ideadja.' (PVJ 20)

2.7. Tudás, észlelés kifejezése („realis-factive”)

Példaanyagomban 'tud' jelentésű igei állítmány mellett a főnévi igenév tárgyi mellékmondatban jelenik meg.

wu- 'tud' (DEWOS 1550, SVHD 531)

(71) *ma əntə wu-l-em, qōlnam mən-ta.*
 én NEG tud-PRS-1SG.OBJ hova megy-INF
 'Nem tudom, hova menjek.' (Razg 1259)

(72) *mən-at, əj jǎwən-a jōwt-at,*
 megy[PST]-3SG egy folyó-LAT érkezik[PST]-3SG
os qōlnə tōm pālək-a pit-ta, əntə wu-l-il.
 és hogyan az fél-LAT jut-INF NEG tud-PRS-3PL.OBJ
 'Mentek, egy folyóhoz érkeztek, de hogy jussanak a másik oldalra, nem tudják.' (SMB 90)

(73) *ma wəle əntə wu-l-əm nūḡat müwəli-j-at pamtəp-tayə.*
 én PTCL NEG tud-PRS-1SG te.ACC mi-EP-INS tanácsol-INF
 'Én ugyan nem tudom, mit tanácsoljak neked.' (Chr 86)

A (74) mondatban mutatja a főnévi igeneves szerkezet leginkább a cselekvésnév jegyeit: az 'elfelejt' jelentésű igének két tárgya van, a 'nagy dolog' és 'a gyermek útnak indítása':

jōraylə- 'elfelejt' (DEWOS 405, SVHD 83)

(74) *tōppə təkim mās-tə ənəl wär – newrem lek-a tal-tayə –*
 csak ilyen kell-PTC.PRS nagy dolog gyermek út-LAT húz-INF
məḡ-nə əntə jōraylə-l-i!
 mi-LOC NEG elfelejt-PRS-PASS.3SG

'Bárcsak egy ilyen fontos dolgot – a gyermek útnak indítását – nem felejtjenék el!' (HJA 2010/9: 4)

3. Aspektus és akcióminőség kifejezése

HASPELMATH tanulmányában nem volt szó azokról a szerkezetekről, melyekben a főnévi igenév ún. fázisigéknek (vö. KOŠKARĚVA 1990), azaz a cselekvés kezdetét vagy befejezését jelentő igének a bővítménye. Ezeknek a szerkezeteknek nincs modális tartalmuk, a főnévi igenévhez kapcsolódó (segéd)ige funkciója az, hogy kifejezze az infinitívus által jelölt cselekvés kezdetét vagy eredményességét (inchoatív és rezultatív akcióminőség, l. KIEFER 2006: 150). Kezdjük ez utóbbival, a cselekvés megtörtént voltának kifejezésével.

3.1. Cselekvés befejezése

A 'befejez', 'megvalósul', állítmányok mellett a főnévi igenév argumentumi funkcióban van, a nominalizáció viszonylag magas fokán áll.

təram- 'elkészül, befejez', 'ideje van vmit megtenni' (DEWOS 1471, SVHD 484)

A *təram-* 'befejez(ődik)' ige intranszítív használatban egyargumentumú (pl. *litot təram* 'az étel elkészült'). Transzítív használatban a tárgyi bővítmény lehet főnévi igenév, ilyenkor a beágyazott nem-finit mellékmondat alanya koreferens a főige alanyával:

(75) *tyləs mən-tə mərə lin wät jeŋ kim arəŋ*
 hónap megy-PTC.PRS idő ök_ketten öt tíz körül ének
qānččayə təram-ŋən.
 ír.INF elkészül[PST]-3DU
 'Egy hónap alatt ök ketten kb. ötven ének leírását fejezték be.' (HJA 2012/4: 4)

(76) *məŋəlti kirəŋlə-tə əntə təram, lejl-ət – jəŋ jü-l-ət.*
 körbe fordul-INF NEG kész[PST.3SG] néz-PRS[3SG] nép jön-PRS-3PL
 'Megfordulni sem volt ideje, látja – emberek jönnek.' (SMB 82)

Mint már fentebb (1.6.) említettem, a szurguti hantiban a cselekvésnév nem önálló szófaj, több igenév is megkaphatja a funkcióit. Így a *təram-* igei állítmány tárgya is többféle igenév lehet. A 'Még nem végeztem az evéssel, ő már elmosogatta az edényeket' jelentésű mondatot két anyanyelvi adatközlő kétféleképpen fordította.

Az egyik főnévi igenévi tárggyal:

(77a) *ma qəŋya qətəl jəčə məwəl li-tayə əntə təram-əm,*
 én még nap közép étel eszik-INF NEG kész[PST]-1SG
liw řuti anyə-t, səwnə-t nəŋ l'üwit-əŋ.
 ő már edény-PL tál-PL fel mosogat[PST]-3SG
 'Én az ebédet még nem ettem meg (megenni nem volt időm), ő már elmosogatta az edényeket.' (LNK, szóbeli közlés)

A másik melléknévi igenév + személyjelölő tárggyal:

(77b) *ma liw-m-am qəŋya əntə təram-əm, liw-nə any-ət*
 én eszik-PTC.PST-1SG még NEG kész[PST]-1SG ő-LOC edény-PL
l'öwit-at.
 mosogat[PST]-3PL
 'Én még nem fejeztem be az evést, ő már elmosogatta az edényeket.'
 (OJS, CSEPREGI 2013: 100)

wäryǵa jǵ- 'sikerül, megvalósul (lit. dologgá válik)'

A 'megvalósul' igének viszont a főnévi igenév az alanya lesz:

(78) *wär-ǵa top jǵ:* *ruszkinskoy panə ugut puǵǵǵ-ǵǵn-na*
 dolog-TRA csak válik[PST.3SG] Russzkinszkije és Ugut falu-DU-APR
jǵǵǵil-taǵa.

jár-INF

'Ami megvalósult: utazás Russzkinszkije és Ugut falvakba. (HJA 2012/4: 4)

(79) *jǵǵǵil-ta wär-ǵa əntə jǵ-l.*
 jár-INF dolog-TRA NEG válik-PRS[3SG]

'Nem tudok járni.' (Razg 1084)

3.2. Cselekvés kezdése

Tágabb értelemben a 'kezd' jelentésű igékkel és segédigékkel alkotott főnévi igeneves szerkezetek is purpozív, szándékolt cselekvést fejeznek ki, így kapcsolódnak a fentebb elmondottakhoz. Ezen igék segédige jellege abban is megmutatkozik, hogy a szórendjük kötött: a főnévi igenév mindig megelőzi a finit segédigét. A főnévi igenevek alanya minden esetben koreferens a segédige alanyával.

Ha továbbra is tartjuk magunkat a konkrétól az absztraktabb felé mutató irányhoz, akkor az inchoatív jelentésű igéket két csoportba oszthatjuk. Az első csoportba a testes hangalakú, speciális jelentésű alakok tartoznak, melyek szűkebb jelentéstartományuk és morfológiai felépítésük (mindegyik képzett ige) miatt nincsenek kitéve további grammatikalizációnak vagy lexikalizációnak.

3.2.1. Speciális 'kezd' jelentésű igék

čüksəm- 'nekikezd; belefog' (*čüksəŋ* 'szükség, baj, nehézség' DEWOS 266, SVHD 46)

A szótárakban a *čüksəm-* igealak nem szerepel, csak a *čüksəŋ* főnév. Lehetséges, hogy az ige jelentése eredetileg tartalmazta a 'nehezen, bajjal kezd' árnyalatot is, de a mai példamondatokon ez már nem érződik.

(80) *äwi jǵntǵsə-ta t'i čüksəm-əǵ.*

lány varr-INF PTCL kezd[PST]-3SG

'A lány nekiállt varrni.' (SMB 58)

(81) *jǵǵǵə jǵwət panə wǵl-ta čüksəm-əǵ.*

haza érkezik[PST.3SG] és él-INF kezd[PST]-3SG

'Hazament és [ott] élni kezdett. (SMB 84)

(82) *əj lat-nə wǵjǵ, quł kəncčǵǵə mən,*

egy idő-LOC vad hal keres-INF megy[PST.3SG]

weli katəl-ta čüksəm-əγ.
 rénszarvas megfog-INF belekezd[PST]-3SG
 'Egyszer vadászni, halászni ment, kezdte kifogni [a nyájból] a rénszarva sokat.' (Chr 102)

A *jə-* inchoatív segédige mellett megerősítésként is megjelenik a konkrétbb kezdést jelentő ige:

(83) *pan pə tǎqa töt imi-γən iki-γən qōrantə-ta jək-kən,*
 és PTCL PTCL az anyó-DU apó-DU nyúzn-INF kezd[PST]-DU
čüksəm-γən.
 kezd[PST]-DU

'És hát az apó és anyó is nyúzni kezdtek, nekiláttak.' (BUFF22: 18)

lǎjγəmt- 'nekikezd; belefog' (SVHD 203), (*lǎjəγ-* 'tevékenykedik' DEWOS 723)

(84) *tú urt lüw lüw pǎraqsə-tayə jəγ, urt qowəl-tayə*
 az hős ő ő lakomat_ül-INF kezd[PST.3SG] hős fut-INF
lǎjγəm-əγ.
 belefog[PST]-3SG

'A hős maga kezdett lakodalmat ülni, lánykérésbe fogott.' (PESIKOVA 2002: 79)

(85) *sar-nam aj ryt-nat mən-tayə lǎjγəm-əγ.*
 elő-APR kicsi csónak-COM megy-INF belefog[PST]-3SG
 'Egy bődönccsónakon továbbindult.' (PESIKOVA 2002: 80)

raŋip- 'nekikezd, készülődik' (DEWOS 1277, SVHD 398)

(86) *tú l'al' oqgo opjat' əlint-tayə raŋip-əγ.*
 az had fő_férfi ismét lefekszik-INF kezd[PST]-3SG
 'A hadvezér ismét lefeküdni készülődött.' (CSEPREGI 2015a: 47.)

(87) *tú pǎγ mən-tayə wǎrəksə-tayə raŋipəγ.*
 az fiú megy-INF öltözködik-INF kezd[PST]-3SG
 'A fiú elkezdett az induláshoz készülődni.' (PVJ 30)

3.2.2. Tágabb jelentéstartományú igék

A második csoportba a képzetlen, tágabb jelentéstartományú, könnyen kiüresedő szemantikájú igék tartoznak, a következők:

jə- 'válik valamivé', 'kezd', 'akar, szándékozik' (DEWOS 309, SVHD 96),

püt- 'esik', 'jut, kerül', 'kezd' (DEWOS 1236, SVHD 362)

wär- 'csinál' (DEWOS 1613–1615, SVHD 522). A szótárak nem említik az alapszó inchoatív jelentését, csak a képzett igénél (*wǎryi-*).

A fenti igék esetében már az inchoatív jelentés is deszemantizáció eredménye. A három ige első jelentése egymástól viszonylag távoli, de amikor segédigévé grammatizálódtak, egybeesett a jelentésük. Ezen igék gyakori használatuk miatt további grammatikalizációnak vagy lexikalizációnak is ki vannak téve.

E három ige érdekes módon helyettesíti vagy kiegészíti egymást. Inchoatív segédigeként a *jə-* és a *pit-* egymás szinonimái, de nyelvjárási megoszlást mutatnak: a *jə-* gyakoribb a szurguti nyelvjárásterületen, a *pit-* viszont az északi hanti területen. A *wär-* specialitása az, hogy tranzitív, lehet tárgyasan ragozni. Ha a főnévi igenév tárgya ismert, akkor a kezdést jelentő segédige a *wär-* lesz, és egyeztetődik a tárggyal. A *wär-* ige inchoatív segédigeként történő alkalmazása szurguti sajátosság.

3.2.2.1. A *jə-* és *pit-* 'kezd' segédigés szerkezetek

A *jə-* 'kezd; akar, szándékozik' jelentésű igealak bővítménye főnévi igenév, mely intranszitiv és tranzitív egyaránt lehet, és a tranzitív igeinek lehet saját tárgya is.

Intranszitiv főnévi igenév:

- (88) *tʉ aj wəjɣə-li ənəm-taɣə jəɣ.*
 az kicsi állat-DIM növekedik-INF kezd[PST.3SG]
 'Az a kis állatka nőni kezdett.' (BUFF22: 12)
- (89) *imi mɔɣla kiŋta os pytəmtəɣət-ta jəɣ.*
 asszony tegnap képest még haragszik-INF kezd[PST.3SG]
 'Az asszony az előző napinál még jobban megharagudott.' (BUFF22: 22)
- (90) *tʉ ne-nat nʉl təɣ-taɣə jəkəkən.*
 az nő-COM össze verekedik-INF kezd[PST].3DU
 'A nővel verekedni kezdtek.' (Chr 88)

Tranzitív főnévi igenév, határozói bővítménnyel:

- (91) *küč jəm-ɣə tejəl-taɣə jəɣ – řăqa temi qəntək qo opt-ət.*
 amint jó-TRA megnéz-INF kezd[PST.3SG] PTCL PTCL hanti férfi haj-PL
 'Amint jobban odanézett – emberi haját látott.' (Chr 92)

Tranzitív főnévi igenév, tárgyi bővítménnyel:

- (92) *it wəle köčəɣ uč jota al-taɣə jəɣ.*
 most hiszen kés mi magával hord-INF kezd[PST.3SG]
 'Most már kezdett kést hordani magával.' (BUFF22: 21)

A *jə-* segédigés példaanyagban egyetlen mondatot találtam, melyben a főnévi igenévnek olyan határozott/ismert tárgya lenne, ami az ige tárgyas ragozását igényelné. A *jə-* segédigének azonban nincs is tárgyas ragozási paradigmája, ezért a

főnévi igenév tárgyának határozottsága/ismertsége nem jelenik meg a ragozott igén.

- (93) *tem mæta qātāl-nə wājəy morit-əm jāwəl-l-əl, nāl-l-əl*
 ez valami nap-LOC állat eltör-PTC.PST íj-PL-3SG nyíl-PL-3SG
wār-ta jəy.
 csinál-INF kezd[PST.3SG]
 'Egy napon kezdte javítani az állat által eltört íjait és nyilait.' (NyK 80: 132)

A *jə-* ige két jelentése, a 'válik valamivé' és a 'kezd' akár egy mondaton belül is megjelenhet:

- (94) *əj lat-nə ittən-γə jə-tayə jəy.*
 egy idő-LOC este-TRA válik-INF kezd[pst.3sg]
 'Egyszer esteledni (estévé válni) kezdett.' (Chr 78)
- (95) *jejil os jəmat tasəŋkə jə-ta ləŋq-ta jəy.*
 báty.3SG is nagyon gazdag.TRA válik-INF akar-INF kezd[PST.3SG]
 'A bátyja is nagyon meg akart gazdagodni.' (SMB 84)

A szurguti nyelvjárásban az inchoatív akcióminőség leggyakoribb kifejezési módja a *jə-* segédigés szerkezet. Ezzel szemben a másik keleti hanti nyelvjárás, a vahi az inchoatív deverbális igekepzőket részesíti előnyben. A vahi nyelvjárásban a *jə-* (*jəyil-*) igének nem is alakult ki inchoatív jelentése. A 'válik vmivé' jelentésen kívül csak 'akar, szándékozik' jelentésben fordul elő.

A TERĚŠKIN által szerkesztett vahi és szurguti nyelvjárású ábécés könyvekben (1958, 1959) szinte azonos tartalmú szövegek vannak, érdemes összehasonlítani őket. Az *amp* 'kutya' című mesében a szurguti változatban tizennégy *jə-* segédigés szerkezet van (TERĚŠKIN 1959: 132–133), a vahiban viszont egy sem (TERĚŠKIN 1958: 136–137). A *jə-* segédigés szurguti szerkezeteknek a vahiban vagy jelenidejű alapigék, vagy *-kət/-qət-* inchoatív képzős igék felelnek meg. Néhány példa:

- (96a) Szurg.
amp rāpəs-tayə jəy.
 kutya ugat-INF kezd[PST.3SG]
 'A kutya ugatni kezdett.' (TERĚŠKIN 1959:132)

- (96b) Vah
ämp t'älə-kət-əs.
 kutya ugat-INCH-PST.3SG
 'A kutya felugatott.' (TERĚŠKIN 1958: 137)

- (97a) Szurg.
əjka wə-ltayə jəkkən.
 együtt él-INF kezd[PST].3DU

'Együtt kezdtek élni.' (TEREŠKIN 1959: 132)

(97b) Vah

əjəγ wālə-qət-əs-qən.

együtt él-INCH-PST-3DU

'Együtt kezdtek élni.' (TEREŠKIN 1958: 136)

Csak összehasonlítóképpen, egy északi (suriskári) ábécéskönyvben az 'együtt kezdtek élni' jelentésű mondatban a *pit-* segédige szerepel:

(97c) Sur.

woj-ət jaχa ul-ti pit-s-ət.

állat-PL együtt él-INF kezd-PST-3PL

'Az állatok együtt kezdtek élni.' (ANUFRIEV 1973: 104)

Egy másik szövegpár, mely nem szó szerint, csak tartalmilag egyezik, szintén hasonló képet mutat. A vahi változata TEREŠKIN chrestomathiájából való (1961: 112–113), a szurguti (jugani) változatot én gyűjtöttem 1992-ben (BUFF 22: 12–13). Ebben az 55 mondatból álló szövegben 13 *jə-* segédigés szerkezet van. A vahi változat 34 mondatból áll, egyetlen *jə-* segédigés sincs benne, a cselekvés kezdését igeképzővel fejezik ki. Természetesen a szurguti nyelvjárásban is találunk a inchoatív akcióminőségű képzett igéket (*pəl-* 'fél' > *pələm-* 'megijed', *arəγ-* 'énekel' > *arəmə-* 'dalra fakad', *pyt-* 'haragszik' > *pytəmtə-* 'megharagszik', *ňəγ-* 'nevet' > *ňəqqətə-* 'felnevet', stb) de ezeknek az igeképzőknek a produktivitása igen korlátozott.

Az alábbi mondatokban az 'akar, szándékozik' jelentésárnyalat az erősebb:

(98) *tət čəqem tət-tayə jə-l quntə,*

PTCL dohány szív-INF kezd-PRS[3SG] mikor

tú imi tujəs-at wəγint-əl.

az asszony dohányzacskó-INS kér-PRS[3SG]

'Ha dohányozni akar, az asszony kéri a dohányzacskót.' (CSEPREGI 2015a: 48)

(99) *tút pyrənə qoləm qətəl wət-i, jəqə-nam mən-ta*

az után három nap van[PST]-PASS.3SG haza-APR megy-INF

jəγ-əw.

kezd[PST]-1PL

'Azután három napot eltelt, hazamenni készültünk.' (VJM 70)

Ha a főnévi igenév eredményige (pl. 'megérkezik', 'meghal'), akkor a *jə-* segédigés szerkezet kishíján megtörtént cselekvésre utal:

(100) *tú pyrəs imi qət qənəη-a pə jəwət-tayə jəγ.*

az öreg asszony ház széle-LAT PTCL érkezik-INF kezd[PST.3SG]

'Az öregasszony majdnem odaért a házhoz.' (Chr 76)

(101) *tú táwin əntem-γə pit-ta jəγ.*

az tavasz.LOC NEG.PRED-TRA jut-INF kezd[PST.3SG]

'Azon a tavaszon már a halálán volt.' (Chr 62)

Mivel a főnévi igenév + segédige kombinációban a segédige hordozza az összes mondatbeli funkcionális elemet, ez válik participiummá (és veszi fel a Px és Cx suffixumokat), amikor a szerkezet időhatározói mellékmondattá alakul:

(102) *jäqə-nam läŋ-tayə jəŋ-m-an-nə sām-γəl-a ilə moŋət-γəl-a.*

be-APR belép-INF válik-PTC.PST-2SG-LOC szem-DU-2SG el töröl-DU-IMP.2SG

'Amikor éppen belépsz a házba, a két szemedet töröld meg.' (Chr 88)

(103) *mən-tayə jəŋ-m-iw-a jejem jastə-l.*

megy-INF kezd-PTC.PST-1PL-LAT báty.1SG mond-PRS[3SG]

'Amikor indulni készültünk, bátyám így szól.' (VJM 71)

3.2.2.2. *wär-* 'szándékozik , kezd' segédigés szerkezetek

Sem a *jə-*, sem a *pit-* segédigének nincs sem passzív, sem tárgyas ragozása, így a ragozott igén nem lehet utalni a tárgy ismertségére vagy az ágens és a páciens közötti viszonyok változására. A *wär-* ige viszont, melynek eredeti jelentése 'csinál', tranzitív, tehát alkalmas erre a feladatra. Feltehetőleg ezért is fejlődött ki 'kezd' jelentése is. Ehhez valószínűleg hozzájárult viszonylag tág jelentése és gyakori használata. Ez a funkciómegoszlás az intranszítív *jə-*, *pit-* és a tranzitív *wär-* igék között a szurguti nyelvjárás sajátja.

Az ismert tárgyat ki is lehet tenni:

(104) *ənəl nōw owti-j-a qujət panə t'i nōw äwət-ta*
nagy ág felszín-EP-LAT mászik[PST.3SG] és ez ág vág-INF
wär-təŋ.

csinál[PST]-3SG.OBJ

'Felmászott egy nagy ágra, és vágni kezdte azt az ágot.' (SMB 88)

De el is lehet hagyni a tárgyat, csak a segédige személyragja utal rá:

(105) *t'u nipək lüwati t'i məj-i, loŋ-ta wär-təŋ.*
az papír ő.DAT PTCL ad[PST]-PASS.3SG olvas-INF csinál[PST]-
3SG.OBJ

'Azt az írást nekiadták, olvasni kezdte.' (BUFF22: 33)

A tárgy kiemelésére a passzivizáció a legmegfelelőbb információs stratégia. A passzív mondatban a főnévi igenév tárgya alanyi funkcióban van:

(106) *əj lat-nə imi-nə t'u iki nōq rüwət-tayə wär-i.*
egy idő-LOC asszony-LOC az férfi fel ébreszt-INF csinál[PST]-
PASS.3SG

'Egyszer az asszony ébreszteni kezdte a férjét.' (Chr 90)

- (107) *lüw-nə panə t̃i čemotan j̃äyli-tayə t̃i wär-i.*
 ő-LOC és az bőrönd piszkál-INF PTCL csinál[PST]-PASS.3SG
 'Ő azt a bőröndöt piszkálni kezdte.' (Chr 76)

Az alábbi két mondat ugyanabból a meséből való. A *l'ewet-ta* 'veszekedik, szidalmaz' igét tranzitív és intranszítív módon egyaránt lehet használni. Az első mondatban, az intranszítív ige a *jə-* segédigével áll (veszekedni kezdett), a másodikban a tranzitív ige a *wär-* segédigével (szidni kezdte)

- (108a) *imil-nə öjajt-i ilə ări-j-əm*
 asszony.3SG-LOC észrevesz[PST]-PASS.3SG el szakad-EP-PTC.PST
mălăpsi, l'ewet-ta jəy.
 malica, veszekszik-INF kezd[PST.3SG]
 'Az asszony észrevette a szakadt malicát, veszekedni kezdett.'
 (SMB 86)

- (108b) *imi os tul ikil l'ewet-ta wär-təy.*
 asszony ismét buta férj.3SG szid-INF csinál[PST]-3SG.OBJ
 'Az asszony megint szidni kezdte a buta férjét.' (SMB 86)

3.3. Jövő idő

A grammatikalizáció egy következő fokán a *jə-* és *pit-* segédigés szerkezetek már nem valamilyen akciómínőséget (cselekvés kezdését) vagy modális jelentést (szándékot) fejeznek ki, hanem alkalmasak időviszonyításra is, azaz a jelenhez képest később bekövetkező eseményre tudnak utalni:

- (109) *lőŋin ăyan-nə păwəl-tayə jə-l-əm.*
 nyár.LOC Agan-LOC fürdik-INF kezd-PRS-1SG
 'Nyáron az Aganban fogok fürödni.' (HJA 2010/5: 4)
- (110) *škola tărəm-t-an qa müwəlik-kə ropitlə-ta pit-l-ən?*
 iskola befejez-PTC.PRS-2SG PTCL mi-TRA dolgozik-INF kezd-PRS-2SG
 'Ha befejezed az iskolát, milyen állásban kezdesz/fogsz dolgozni?'
 (Razg 984)

Ennek ellenére a hantiban nem beszélhetünk grammatizálódott analitikus jövő időről. Ezt az igeidőt csak az iskolai tankönyvek tárgyalják, és nyilvánvalóan azért, hogy a hanti nyelvtant az orosz hármás (jelen, múlt, jövő) időbeosztáshoz igazítsák. Ezekben a tankönyvekben a *pit-* segédige szerepel, feltehetőleg azért, mert az északi hanti nyelvtanok is ezt használják, ez a minta. A szövegek tanúsága alapján jövő idejű mondatokban is gyakoribb a *jə-* segédige. A 3. osztályos tankönyvben ilyen mondatok illusztrálják a jelen és jövő idő különbségét:

- (111) *tem qātəl ma war l'ā-tayə jǎŋq-l-əm,*
 ez nap én halrekeszték ellenőriz.INF jár-PRS-1SG
qōltāyil pōn wār-tayə pit-l-əm.
 holnap varsa csinál-INF kezd-PRS-1SG
 'Ma elmegyek a halrekesztéket ellenőrizni, holnap varsát fogok csinálni.'
 (KK3/57)

Ahelyett, hogy rögzült analitikus szerkezetet használna a szurguti hanti, a jövőbeli eseményekről szólva többféle kifejezési lehetőséggel él. A következő néhány mondatban nyári tervekről van szó. Az első mondatban *jə-* segédige, a másodikban *raŋəp-* ige, a harmadikban pedig jelenidőjel utal ugyanarra a jövőbeli időszakaszra:

- (112) *lōŋin ma quł kənččayə jə-l-əm.*
 nyár.LOC én hal keres.INF kezd-PRS-1SG
kanək wān-tayə panə āqsəŋ ani-tayə raŋip-l-əw.
 bogyó gyűjt.INF és gomba szed-INF kezd-PRS-1PL
pokači wáč-nam jǎŋq-l-əw.
 Pokacsi város-APR jár-PRS-1PL
 'Nyáron halászni fogok. Bogyót és gombát fogunk szedni. Elmegyünk Pokacsiba.'
 (HJA 2010/9: 4)

4. Az infinitivus használatának egyéb esetei

A 2. és 3. fejezetben az infinitivus használatának a nyelvben nagy gyakorisággal előforduló eseteit mutattuk be. A korpuszban lehet találkozni egyéb funkciókkal is. A célhatározói funkció mellett megjelenik a tekintethatározói is. Figyelemre-méltó, hogy mindkét példában (113)–(114) szótőismétlés is szerepel a mondatban:

- (113) *imi wār wār-tayə karkam.*
 asszony dolog csinál-INF szorgalmas
 'Az asszony szorgalmasan dolgozik (a munká(já)ra nézve szorgalmas).'
- (PVJ 48)
- (114) *nōm-tayə, əj məta tāyi pə əntə nōm-l-əm.*
 emlékszik-INF egy valami hely PTCL NEG emlékszik-PRS-1SG
 'Emlékezni semmire sem emlékszem.'
 (LJA 30)

A főnévi igenév használata tekintethatározóként nem rögzült annyira, hogy ugyanebben a funkcióban ne lehetne melléknévi igenevet használni:

- (115) *ikəli wuŋjem wuj-m-am wuj-əm ānta.*
 nagybáty.DIM néhai.1SG lát-PTC.PST-1SG lát[PST]-1SG PTCL
 'Néhai nagybátyámat látni persze, láttam.'
 (LJA 94)

Az újabb szövegek főnévi igeneves szerkezetek lexikalizálódásáról is vallanak. Önálló mondathatározóvá vált az *älə jastətayə* szerkezet 'mondhatni; végülis; szóval', és a *ńula lõηəl-tayə* 'összesen' jelentésben:

- (116) *ja t'ət qōti jə-l, təm-əl wəj, tōm-əl*
 PTCL itt mi válik-PRS.3SG ez-3SG vesz[PST.3SG] az-3SG
wəj, älə jastətayə kat-γən.
 vesz[PST.3SG] úgy mond-INF kettő-DU
 'Hát mit lehet tenni, ezt is elvette, azt is elvette, szóval mindkettőt.'
 (JKN 2004 109/48)

- (117) *jejil-nə ti ənəmt-i, älə jastətayə ənəmt-i.*
 báty.3SG-LOC PTCL nevel[PST]-PASS.3SG úgy mond-INF nevel[PST]-
 PASS.3SG
 'A bátyja nevelte, mondhatni ő nevelte fel.' (LJA 20)

- (118) *ajnam ńul-a lõηəl-tayə, tem wáč-nə sāt qoləm jeη*
 mind össze-LAT számol-INF ez város-LOC száz három tíz
qāntəy, wuyal panə jārγan jāy.
 hanti manysi és nyenyec nép
 'Mindet összeszámolva (= összesen) ebben a városban 130 hanti, manysi és nyenyec ember van.' (HJA 2010/9: 4)

5. Összegzés

Tanulmányomban a szurguti hanti infinitívus mondatbeli szerepét vizsgáltam. Megállapítottam, hogy a főnévi igeneves szerkezetek a leggyakrabban nem-finit célhatározói és tárgyi mellékmondatként jelennek meg. Végigkövettem az infinitívusok absztrahálódási útját a cél > szándék > utasítás > lehetőség, szükségyszerűség > értékelés > kijelentés > tudás útvonalon. A főnévi igenevek másik széles előfordulási terepe az, amikor segédigékkel alkotnak szószerkezetet. Ezeknek a szerkezeteknek fontos szerepük van az aspektus, az akcióminőség és az igeidőrendszer változásában.

A grammatikai rövidítések és jelek feloldásai

1 = 1. személy	LOC = locativus
2 = 2. személy	NEG = tagadószó
3 = 3. személy	NEG.IMP = tiltószó
ABE = abessivus	NEG.PRED = állítmányi értelmű tagadószó
ABL = ablativus	NOM = nominativus
ACC = accusativus	OBJ = tárgyas ragozás
ADJ = melléknévképző	PASS = passivum /szenvető ige
ADJ.NEGV= fosztóképző	PL = többes szám
APR = approximativus	PRS = jelen idő

COM = comitativus	PTCL = partikula
CNV= konverbum	PST = múlt idő
COP kopula	PTC.NEG = tagadó igenév
Cx = esetrag	PTC.PRS = folyamatos melléknévi igenév (participium imperfectum)
DAT= dativus	PTC.PST = befejezett melléknévi igenév (participium perfectum)
DU = kettős szám	Px = birtokos személyjel
EP = hiátustöltő hang	SG = egyes szám
IMP = felszólító mód	TRA = translativus
INCH = inchoatív képző	- = morfémahatár
INF = főnévi igenév	. = grammatikai jelentések elválasztása fő- zítés morféma esetében
INS = instructivus-finalis	[] = 0 morféma jelentése
LAT = lativus	

Irodalom

- AJPIN, E. [АЙПИН, Е.] (2003), Ма мэхэв җөлэнтэлэм. Я слушаю землю. Просвещение, Санкт-Петербург.
- ANUFRIEV, V. E. [АНУФРИЕВ, В. Е.] (1973), Букварь для подготовительного класса хантыйской начальной школы на языке шурьшкарских ханты. Просвещение, Ленинград.
- CASTRÉN, M. A. (1849), Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis. Nordische Reisen und Forschungen 6. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- CSEPREGI MÁRTA (1998), Szurguti osztják chrestomathia. Studia uralo-altaica. Supplementum 6. JATE, Szeged.
- CSEPREGI MÁRTA (2011), Szurguti hanti folklór szövegek. Budapesti Finnugor Füzetek 22. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- CSEPREGI MÁRTA (2012a), Akarat, kívánság, képesség, készség kifejezése a szurguti hantiban. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 264: 39–52.
- CSEPREGI MÁRTA (2012b), Participiális jelzős szerkezetek két hanti nyelvjárásban. Nyelvtudományi Közlemények 108: 61–94.
- CSEPREGI MÁRTA (2013), Többfunkciós morféma-kapcsolatok a szurguti hantiban. Nyelvtudományi Közlemények 109: 91–108.
- CSEPREGI, MÁRTA (2014), Evidentiality in dialects of Khanty. Linguistica Uralica 50: 199–211.
- CSEPREGI, MÁRTA [ЧЕПРЕГИ, МАРТА] (2015a), Сказки и рассказы сургутских ханты. Фольклорный сборник. Обско-угорский институт прикладных исследований и разработок, Ханты-Мансийск.
- CSEPREGI MÁRTA (2015b), Célhatározói mondattag igealakja. Szurguti hanti. In: HAVAS FERENC – CSEPREGI MÁRTA – F. GULYÁS NIKOLETT – NÉMETH SZILVIA 2015. (www.utdb.elte.hu) (Megtekintve: 2016-09-05).

- CSEPREGI MÁRTA (2015c), *Dezideratív. Szurguti hanti*. In: HAVAS FERENC – CSEPREGI MÁRTA – F. GULYÁS NIKOLETT – NÉMETH SZILVIA 2015. (www.utdb.elte.hu) (Megtekintve: 2016-09-05).
- CSEPREGI MÁRTA (2015d), *Szituációs kellés*. In: HAVAS FERENC – CSEPREGI MÁRTA – F. GULYÁS NIKOLETT – NÉMETH SZILVIA 2015. (www.utdb.elte.hu) (Megtekintve: 2016-09-15).
- CSEPREGI, MÁRTA [ЧЕПРЕГИ, МАРТА] (2015e), *Маркирование агенса инфинитных конструкций в сургутском диалекте хантыйского языка*. Вестник Угроведения 2015/4: 69–77.
- CSEPREGI, MÁRTA – SOSA, SACHIKO (2009), *Comparable sample texts of Surgut Khanty in 1996 and 2008*. Journal de la Société Finno-Ougrienne 92: 193–208.
- HAJDÚ PÉTER (1963), *Latív und Infinitív im Samojedischen*. In: ORTUTAY, GYULA (red.), *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 20–24. IX. 1960*. 269–271.
- HANDYBINA, O. V. [О. В. ХАНДЫБИНА] (2011), *Щащем моньщэт. Сказки моей бабушки. Сборник текстов хантыйского фольклора*. ОАО „Информационно-издательский центр”, Ханты-Мансийск.
- Hanty Jasang [Ханты ясаң] 2005–2012. *Общественно-политическая газета Ханты-мансийского автономного округа – Югры*. <http://www.khanty-yasang.ru/>
- HASPELMATH, MARTIN (1989), *From purposive to infinitive – A universal path of grammaticization*. Folia Linguistica Historica 10: 287–310.
- HAVAS FERENC (2014), *Az aktív mondatfelépítés és ábrázolása egy tipológiai adatbázisban*. In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADAR ZSUZSA (szerk.), *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 160*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 110–120.
- HAVAS FERENC – CSEPREGI MÁRTA – F. GULYÁS NIKOLETT – NÉMETH SZILVIA (2015), *Az ugor nyelvek tipológiai adatbázisa*. ELTE Finnugor Tanszék Budapest. (www.utdb.elte.hu)
- HONTI LÁSZLÓ (1978), *Tromagani osztják szövegek*. Nyelvtudományi Közlemények 80: 127–139.
- HONTI LÁSZLÓ (1984), *Chrestomathia ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KARJALAINEN, K. F. – TOIVONEN, Y. H. (1948), *Ostjakisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 10/1–2. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- KARJALAINEN, K. F. – VÉRTES, EDIT (1964), *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. 128.
- KIEFER FERENC (1999), *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- KIEFER FERENC (2006), *Aspektus és akcióminőség*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOŠKARĚVA, N. V. [КОШКАРЁВА, Н. Б.] (1990), *К вопросу об инфинитиве в хантыйском языке*. In: ČEREMISINA, M. I. – SKRIBNIK, E. K. (szerk.) [ЧЕРЕМИСИНА, М. И. – СКРИБНИК, Е. К. (ред.)], *Морфология глагола и структура предложения*. Сибирское отделение АН СССР, Новосибирск. 79–92.
- KOŠKARĚVA, N. V. [КОШКАРЁВА, Н. Б.] (2003), *Сургутский диалект хантыйского языка (тром-аганский говор)*. In: *Языки коренных народов Сибири*. Вып. 10. Экспедиционные материалы. Сибирское отделение РАН, Новосибирск. 107–140.

- KOŠKARĚVA, N. V. [КОШКАРЁВА, Н. В.] (2004), Образцы текстов на сургутском диалекте хантыйского языка. In: KOŠKARĚVA, N. V. – ŠIROBOROKOVA, N. N. (szerk.) [КОШКАРЁВА, Н. В. – ШИРОБОКОВА, Н. Н. (ред.)], Языки коренных народов Сибири. Вып. 13. Экспедиционные материалы. Сибирское отделение РАН, Новосибирск. 104–148.
- KOŠKARĚVA, N. V. – PESIKOVA, A. S. [КОШКАРЁВА, Н. В. – ПЕСИКОВА, А. С.] (2006), Варэ҅ ййвэ҅н неврем моньчэт. Детские сказки варьёганских ханты. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- KULINIČ, E. D. [Кулинич, Е. Д.] (2000), Русско-хантыйский разговорник (сургутский диалект). Просвещение, Санкт-Петербург.
- LEHMANN, CHRISTIAN (1982), Thoughts on grammaticalization. Institut für Sprachwissenschaft, Universität zu Köln, Köln.
- PAASONEN, H. – DONNER, KAI (1926), Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 2. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- PAASONEN, H. – VÉRTES E. (1963), Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Journal de la Société Finno-Ougrienne 66. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- PAASONEN, H. – VÉRTES, E. (2001), H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 240. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- PESIKOVA, A. S. [ПЕСИКОВА, А. С.] (2002), Глухариной горы женщины мужчины сказка. In: TRUFANOV, A. JA. – ČEMJAKIN, JU. P. (szerk.) [ТРУФАНОВ, А. Я. – ЧЕМЯКИН, Ю. П. (ред.)], Барсова гора – 110 лет археологических исследований. МУ ИКНЦП „Барсова гора”, Сургут. 75–85.
- PESIKOVA A. S. [ПЕСИКОВА А. С.] (2003), Ъянтэ҅к кёл. Хантыйский язык. Учебник для 3 класса (сургутский диалект). Просвещение, Санкт-Петербург.
- PESIKOVA, A. S. – ERMAKOVA, R. I. – SMIRNOVA, F. I. [ПЕСИКОВА, А. С. – ЕРМАКОВА, Р. И. – СМИРНОВА, Ф. И.] (1996), Ъянтэ҅к кёл. Хантыйский язык. Учебник и книга для чтения для 2 класса (сургутский диалект). Просвещение, Санкт-Петербург.
- PESIKOVA, A. S. – VOLKOVA, A. N. [ПЕСИКОВА, А. С. – ВОЛКОВА, А. Н.] (2010), Книга для чтения (сургутский диалект) 4 класс. ИИЦ ЮГУ, Ханты-Мансийск.
- PESIKOVA, A. S. – VOLKOVA A. N. [ПЕСИКОВА А. С. – ВОЛКОВА А. Н.] (2013), Димэ҅ни ййвтэм монтьэт, ясэ҅т. Сказки, рассказы с реки Лямы. Фольклорный сборник на языке сугуртских ханты. Юграфика, Ханты-Мансийск.
- POKAČEVA, E. P. – PESIKOVA, A. S. [ПОКАЧЕВА, Е. П. – ПЕСИКОВА, А. С.] (2006), Русско-хантыйский разговорник (сургутский диалект). Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- PUŠKIN, A. S. [ПУШКИН, А. С.] (2002), Монщат. Перевод А. С. Песиковой. Просвещение, Санкт-Петербург. 21–29, 50–85.
- STEINITZ, WOLFGANG (1967–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie Verlag, Berlin.

- TEREŠKIN, N. I. [ТЕРЕШКИН, Н. И.] (1958), Букварь для подготовительного класса хантыйской начальной школы. Ваховский диалект. Учпедгиз, Ленинград.
- TEREŠKIN, N. I. [ТЕРЕШКИН, Н. И.] (1959), Букварь для подготовительного класса хантыйской начальной школы. СУРГУТСКИЙ диалект. Учпедгиз, Ленинград.
- TEREŠKIN, N. I. [ТЕРЕШКИН, Н. И.] (1961), Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект. Изд. Академии Наук СССР, Москва – Ленинград.
- TEREŠKIN, N. I. [ТЕРЕШКИН, Н. И.] (1975), Ъӑнтӑк кӧд. Хантыйский язык. Учебник для подготовительного класса. Учпедгиз, Ленинград.
- TEREŠKIN, N. I. [ТЕРЕШКИН, Н. И.] (1981), Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград.
- YLİKOSKI, JUSSI (2003), Defining non-finites: action nominals, converbs and infinitives. – SKY Journal of Linguistics 16: 185–237.

A gyakran idézett források rövidítései

BUFF22 = CSEPREGI 2011	KT = KARJALAINEN – TOIVONEN 1948
Chr = CSEPREGI 1998	LJA = PESIKOVA – VOLKOVA 2013
DEWOS = STEINITZ 1967–1993	NyK 80 = HONTI 1978
HJA = Hanty Jasang	PD = PAASONEN – DONNER 1926
JKN = KOŠKARĚVA 2004	PVJ = PAASONEN – VÉRTES 2001
JSFOu 92 = CSEPREGI – SOSA 2009	PVO = PESIKOVA – VOLKOVA 2010
KarjGr = KARJALAINEN – VÉRTES 1964	Razg = POKAČEVA – PESIKOVA 2006
KK2 = PESIKOVA et al. 1996	SMB = HANDYBINA 2011
KK3 = PESIKOVA 2003	SVHD = TEREŠKIN 1981

С. В. ОНИНА

Выражение побуждения к совместному действию в хантыйских диалектах

In Khanty, synthetic imperative verb forms are only found in the second person, thus exclude the speaker from their reference. The present paper looks at forms of hortative address that involve reference to the speaker too. Hortative meanings that imply acting together are expressed in dialects of Khanty by declarative first person dual and plural subjective and objective verb forms. Most such verb forms are in the present tense, though occasionally past or analytic future forms are found. In terms of meaning, such verbs forms always refer to an event time following the speech time.

These verb forms are often accompanied by an emphatic particle. They may also be accompanied by preverbs or adverbs that refer to acting together. Utterances with a hortative force are also distinguished from statements by intonation.

The paper is based on data from two northern and two eastern Khanty dialects. The author is a native speaker of the Sinya variant of the Shurishkar dialect. Data from other dialects were gathered from published sources and from informants.

Keywords: Khanty, imperative, hortative, declarative, acting together

1. Императив „совместного действия” в системе императива

В исследованиях, посвященных императиву, проблематика императивных высказываний со значением совместного действия является недостаточно изученной. Чаще всего подобные конструкции описываются в связи со способом выражения главного члена предложения, и указывается их семантическая особенность – включение говорящего в совместное с адресатом действие. Кроме этого исследователей привлекает сама специфика глагольных форм формой и влияние контекста на значение совместного действия (ср.: ХРАКОВСКИЙ 1990: 191–192, НГУЕН 2000), которое выражается этой глагольной формой (ср.: ЖИВОТИКОВ 1942: 89, ДИДЕНКО, 2006: 110–118).

Заметим, что императив совместного действия является предметом дискуссий. В центре внимания исследователей проблема включения / не-включения форм 1-го лица, например, в русском языке, единиц типа: *идём, пойдём, будем писать* в систему императива (ИОСИФОВА 2012); понимание инклюзива (ИЗОТОВ 2007). Подобные явления отмечены во многих языках

(ср.: ГУСЕВ 2005: 204–211, ХРАКОВСКИЙ 2002, DOBRUSHINA – GOUSSEV 2005).

Хантыйский язык не является исключением и в нём имеются особые конструкции, в которых „для выражения побуждения к совершению действия, субъектом которого вместе с собеседником или группой лиц должен быть и сам говорящий” (ИОСИФОВА 2012: 268).

По мнению исследователей хантыйского языка „формы совместного действия императива совпадают с формами 1 л. дв. и мн.ч. аориста и будущего времени грамматически, но различаются интонационно” (ДИДЕНКО 2010: 110, ср.: ЖИВОТИКОВ 1942: 89). А. Д. КАКСИН пишет: „в конструкциях со значением »призыв к совместному действию«, аналогично конструкции со значением »самопобуждение« имеется одна общая черта – возможность использования только форм настоящего-будущего времени” (КАКСИН 2000: 12–13).

Материалом исследования служит хантыйский язык, представленный северным наречием (шурышкарским и казымским диалектами) и восточным наречием (сургутским и ваховским диалектами). Большая часть фактического материала собрана автором самостоятельно от носителей хантыйского языка на территории Ямало-Ненецкого и Ханты-Мансийского автономного округа Тюменской области. Кроме этого, использовались фольклорные тексты, в которых представлена диалогическая речь, являющаяся сферой функционирования императива. Для структурно-семантического и функционального анализа привлекались примеры из периодической печати (газет), учебных пособий, очерков и грамматик по современному хантыйскому языку, хантыйско-русских и русско-хантыйских словарей. Включались и императивные высказывания, взятые из бытового общения и собранные методом записи неподготовленной устной речи непосредственно в местах компактного проживания аборигенного населения (см. список информантов). Примеры, использованные из источников, сохранены в таком виде, в каком они представлены в оригинале. Автор является носителем сынского говора шурышкарского диалекта, поэтому примеры автора и собранный автором у информантов материалы оформлены согласно принципам финно-угорской транскрипции.

Представленная работа является фрагментом из исследования хантыйского императива в грамматической системе.

2. Средства выражения императива совместного действия

Согласно нашему фактическому материалу в хантыйском языке имеется императив совместного действия. Эта форма выражает значение побуждения, свидетельствующее о том, что „в действии активным лицом является не только адресат, но и говорящий” (ХРАКОВСКИЙ – ВОЛОДИН 1986: 118; ср.: ХРАКОВСКИЙ 1990: 191–193, ИОСИФОВА 2012: 275). При этом „говоря-

щее лицо не только изъявляет свою волю собеседнику, но и само »включается в действие» (ВИНОГРАДОВ 1972: 467). Присутствие адресата и говорящего в такой хантыйской императивной конструкции преимущественно выражается глагольными формами индикатива настояще-будущего времени 1-ого лица двойственного и множественного числа.

Соответственно, основным способом выражения императива совместного действия является морфологический способ, который выражается посредством форм глагола для 1-го лица субъектного и объектного спряжения. Например:

- (1) Шур.
Xǎnši ewət-l-emən pa jot-l-emən!
орнамент резать-Praes-1Du.Obj и шить-Praes-1Du.Obj
'Орнамент вырежем и сошьём!'
- (2) Вах. (ТЕРЁШКИН 1961: 69)
Mä-nānā том т'арэс-на ләүәл-л-әмән!
я-Аргг тот море-Аргг полететь-Praes-1Du
'Полетим ко мне в то море!'
- (3) Сург. (А. Н. А.)
Ja, wär-λ-uw litot!
Ptcl делать-Praes-1PL еда
'Ну, сделаем (мы многие) еду!'

Данные формы „употребляются для выражения императива не случайно. При употреблении формы на -л- может предполагаться длительное действие. Происходящее не только в момент речи, а уже длящееся некоторое время и прогнозируемое в будущем (именно в момент речи оно может не совершаться). Во всех своих формах императив по временам не изменяется: побуждение к действию однозначно ориентировано на план будущего. Поскольку в хантыйском языке не различаются в глаголе „более близкое” и „отдаленное” будущее, то не проводится различие и в сфере императива (ср.: КАКСИН 1994: 19).

Однако, кроме привычного использования формы настояще-будущего времени (форма на -l-/-λ-/-л-), в современном хантыйском языке появляется тенденция употребления форм прошедшего времени (форма на -s-) изъявительного наклонения (ср.: ЧЕПРЕГИ 2004: 110) при выражении призыва к совместному действию. Обе временные формы содержательно являются императивными, несмотря на их формальные основания.

- (4a) Шур.

- Ja, mǎt-s-əməŋ!*
Ptcl идти-Praet-1Du
'Ну, мы (двое) пошли!'
- (4б) *Ja, mǎt-s-əw!*
Ptcl идти-Praet-1PL
'Ну, мы (многие) пошли!'
- (5) Каз. (Т. Я. Н.)
Śi χǒχəλ-ma-s-əw!
Ptcl бежать-Мом-Praet-1Sg
'Ну, всё побежали (мы)!'

Таким образом, индикативные формы настоящего-будущего (шур. каз. сург., вах. -*l*-/*λ*-/*л*-) и прошедшего времени (форма на -*s*-) 1-го лица двойственного и множественного числа, наряду с формами 2-ого лица нами включаются в императивную парадигму. Эти формы указывают, что полагаемыми участниками и исполнителями действия являются сам говорящий и два или несколько слушающих (адресатов). Говорящий обращается с просьбой совершить обозначаемое действие и, вместе с ним / с ними совместно, говорящий совершает данное действие. Эти формы в парадигме императива совместного действия являются морфологическим средством выражения побуждения и представляют ядро императива совместного действия в хантыйском языке.

Формы императива совместного действия по структуре распределяются на синтетические и аналитические.

Ср.: – синтетические:

- (6) Шур.
Ja, pǒn-l-əməŋ!
Ptcl класть-Praes-1Du
'Ну, положим (мы двое вместе)!'

– аналитические:

- (7) Шур.
Ja, werat-ti pit-l-əw!
Ptcl мастерить-Inf начинать-Praet-1Pl
'Ну, мастерить будем!'

И в синтетических и аналитических формах императива совместного действия выражается логическое будущее время, со значением ближайшего будущего и отдалённого будущего времени.

Аналитические формы императива совместного действия образуются от глаголов как переходных, так и непереходных, преимущественно состоят из двух компонентов, представленных сочетанием инфинитива на *-ti* смыслового глагола и формы настояще-будущего времени вспомогательного глагола *pit-ti* 'быть, становиться'. Форма *pit-l-ətən (-uw)* принимает суффикс *-l-* настояще-будущего времени и *-ətən (-ew) / -ətən (-uw)* – личностно-числовые показатели объектного или субъектного спряжения 1-го лица двойственного и множественного числа индикатива.

На наш взгляд, подобные конструкции с формой совместного лица также необходимо включить в императивную парадигму, несмотря на то, что они формально являются омонимами индикативной парадигме. Омонимия эта разрешается в контексте и рядом формальных признаков. Один из таких признаков – это фактическое отсутствие местоименного подлежащего в конструкции. В противном случае конструкция с местоименным подлежащим превращается в обычное повествовательное предложение. Хотя, в действительности же, благодаря императивной интонации и это повествовательное предложение может превратиться в побудительное высказывание. Ср.:

Императивное предложение:

- (8) Шур.
Ja, mǎn-l-ətən-sa!
 PtcI идти-Praes-1Du-PtcI
 'Ну, пойдём-же (мы двое)!'
- (9) Сург. (А. Н. А.)
Ja, mən-λ-ətən sar!
 PtcI идти-Praes-1Du-PtcI
 'Ну, пойдём-же (мы двое)!'

Повествовательное предложение:

- (10) Шур.
Miŋ mǎn-l-ətən.
 мы идти-Praes-1Du PtcI
 'Мы пойдём'.
- (11) Каз. (Т. Я. Н.)
Йа, мǎн-д-əмэн худтпєла, уд-д-əмэн,
 PtcI идти-Praes-1Du куда-нибудь спать-Praes-1Du
am-a йи-с.
 ночь-Lat стать-Praet.3Sg
 'Ну пойдём куда-нибудь ночевать, поспим, ночь наступила'.

- (12) Сург. (А. М. Д.)
Min tən-λ-ətən.
 мы идти-Praes-1Du
 'Мы пойдём'.

Синтаксическими средствами транспозиции чисто индикативной формы (формы совместного действия, как и формы самопобуждения), выражающие побуждение являются частицы, которые только разрешают проблему омонимии, в случае конфликтной ситуации. Соответственно, форма совместного лица с частицей шур. *-sa / sar / sari*, каз., сург. *sar* '-ка' становится аналитической. Для выражения призыва к совместному действию в конструкции присутствуют также вводно-междометная частица шур., каз., сург. *ja* 'ну'. Обе частицы, в зависимости от интонации, имеют значение, с одной стороны, предписывающие исполнение действия безотлагательно, проявляющие предопределённую экспансивность. С другой стороны, аналитическая форма с частицей шур. *-sa / sar / sari*, каз., сург. *sar* '-ка' может выразить и менее категоричное волеизъявление.

- (13) Шур.
Ja, jāχ-l-əmn sar tōχə-šək!
 Ptcl ходить-Praes-1Du Ptcl туда-Comp
 'Ну, сходим-ка туда подальше!'
- (14) Шур.
Ja, šūtšə-l-əw sar!
 Ptcl отдыхать-Praes-1Pl Ptcl
 'Ну, отдохнём-ка!'
- (15) Сург. (А. М. Д.)
Ja, ŋiŋt-l-əw sar!
 Ptcl отдыхать-Praes-1Pl Ptcl
 'Ну, отдохнём-ка!'

Частица *ja* 'ну' преимущественно располагается в препозиции, а частица *-sa, sar* '-ка' в основном размещается в постпозиции и контактно по отношению к глагольной словоформе. Данные частицы в основном употребляются факультативно. Их употребление в синонимичных императивных конструкциях является оправданным, например, в случае, отсутствия побудительной интонации. В этом случае частицы позволяют решить проблему омонимии императивных и индикативных форм.

Отрицательная частица шур., каз. *ət*, сург. *əntə* 'не', употребляемая при индикативной форме, в которой выражение побудительной семантики от-

раженно в словоформе глагола настоящее-будущего времени в 1-ом лице двойственного, множественного числа. Ср.:

- (16) Шур.
Ławłəs-ti ət pit-l-əw,
 ожидать-Inf Ptcl.Neg быть-Praes-1Pl
põra χiw-a ji-s!
 период длинный-Lat стать-Praet.3 Sg
 'Ждать не будем, времени нет!'
- (17) Каз. (ДИДЕНКО 2006: 113)
Увты ан нит-л-ув, нартам!
 кричать-Inf Ptcl.Neg быть-Praes-1Pl нельзя
 'Кричать не будем, нельзя!'
- (18) Сург. (А. Н. А.)
Өс кэм антэ мэн-л-ув!
 опять наружу Ptcl.Neg идти-Praes-1Pl
 'Ещё раз не выйдем!'

Форма глагола в настоящее-будущем времени с отрицанием выражает действие, которое в будущем не совершится. Пользуясь случаем отметим, что эта форма не является прохибитивной и используется для выражения отрицания действия, происходящего в момент речи.

- (19) Сург. (А. А. Н.)
антэ лаҕлаqs-л-uw, ар čos-γə!
 Ptcl.Neg ожидать-Praes-1Pl много время-Тга
 'Не будем ждать, много времени стало!'

В разговорной речи также встречаются предложения с предикативами, в которых выражается побуждение призыва к совместному действию, выражающие оттенки возможности или не возможности данного совместного действия:

1) *rǎχł* 'можно', выражающий модальность возможности выполнения совместного действия:

- (20) Шур.
Ja, in rǎχł põtr-ema-ti, nemłχõjat
 Ptcl сейчас можно говорить-Mom-Inf никто
tõras ət wer-l!

беспокойство Ptcl.Neg делать-Praes.3Sg
 'Ну, сейчас можно поговорить, никто не мешает!'

2) *āt rāχl* 'нельзя', имеющий модальность невозможности, целесообразности совместного действия:

(21) Шур.
Ja, āt rāχl χīw-a mǎn-ti, χōl tāp-l-ətən!
 Ptcl Ptcl.Neg можно длинный-Lat идти-Inf Prvb заблудиться-Praes-1Du
 'Ну, нельзя дальше идти, (мы) заблудимся!'

(22) Сург. (А. Н. А.)
Əntə čuksatə-ta, əntə mustəm!
 Ptcl.Neg баловаться-Inf Ptcl.Neg нельзя
 'Не будем баловаться, нельзя!'

3) предложения с предикативом *meta* 'достаточно, довольно, полно, хватит' выражают проявление чего-либо в достаточной мере, по определению говорящего, и обозначают необходимость прекращения совместного действия:

(23) Шур.
Ja, śi, meta nāχ-s-uw!
 Ptcl Ptcl достаточно смеяться-Praet-1Pl
 'Ну, всё, достаточно посмеялись!'

(24) Сург. (А. Н. А.)
Ja mās nāγ-ta!
 Ptcl достаточно смеяться-Inf
 'Ну, хватит смеяться!'

4) предложения с предикативом *jām* 'хорошо' и частицей *lulən* 'бы' или без неё выражают модальность желательности совместного действия, например:

(25) Шур.
Jām lulən mǎtti jiš-ən χōlpeł-a pa jāχχələ-l-əw!
 хорошо Ptcl когда период-Лос куда-Lat еще съездить-Praes-1Pl
 'Хорошо бы когда-нибудь ещё куда-нибудь съездить!'

- (26) Сург. (А. Н. А.)
Jəm quntə mətla os məta sōŋ-nam
 хорошо когданибудь ещё какое направление-Appr
jəŋq-λ-i!
 съездить-Praes-Pass.3Sg
 'Хорошо бы когда-нибудь ещё куда-нибудь съездить!'

К морфолого-синтаксическим средствам выражения побуждения совместного действия относится транспозиция форм императива адресата. В качестве адресата в побудительной конструкции выступает личное местоимение и имя существительное.

В сочетании с личными местоимениями во всех числах: ед., дв. и мн.ч. послелог *pil- 'c'* выражает «идею совместности» (КАКСИН 2007: 66). Однако заметим, что всё же определяющим в форме совместного действия для выражения императивной семантики является глагол в индикативной форме 1-го лица двойственного и множественного числа в побудительном высказывании. Ср.:

- (27а) Шур.
Ma pil-em-ən mǎn-t-əmən!
 я Postp-1Sg-Loc идти-Praes-1Du
 'Поедем со мной!'. букв. 'Идёмте (дв.ч.) со мной (совместно)!'
- (27б) *Nǎŋ pil-en-ən mǎn-t-əw!*
 ты Postp-2Sg-Loc идти-Praes-1Pl
 'Поедем с тобой!', букв. 'Идёмте (мн. ч.) со мной (совместно)'.

После субъектного личного местоимения размещается послелог. Личное местоимение в конструкции употребляется исключительно в номинативе (основном падеже). При этом послелог *pil- 'c'* (в усеченном виде) принимает соответственные лично-притяжательные показатели и падежный суффикс, в частности, локатива (местно-творительного падежа). Послелог размещается перед глаголом. Однако в таком сочетании компонентов всё же важную роль самой идеи совместности играет послелог *pil- 'c'*. Заметим, что более никакой другой послелог в хантыйском языке не принимает участие в выражении императива совместного действия.

Имя существительное, употребляясь с послелогом *pil- 'c'* (в усеченном виде), принимает лично-притяжательные показатели, а суффикс падежа, в частности, показателя латива (местно-творительного падежа) принимает послелог *pil- 'c'*: шур.: *aps-en pil-ən* младший_брат-2Sg Postp-Loc 'с младшим братом'.

Здесь, также как и в предыдущей форме совместного действия, побуждение выражается глаголом в индикативной форме 1-го лица двойственного и множественного числа.

Подобные конструкции, с именем существительным и личным местоимением, сочетающиеся с послелогом *pil-* 'с' в индикативе свободно замещаются центральной императивной формой 2-го лица единственного, двойственного и множественного числа.

- (28а) Шур.
Ma pil-em-ən jönt-a!
 я Postp-1Sg-Loc играть-Imp.2Sg
 'Поиграй со мной (совместно)!'

- (28б) *Apś-en pil-ən jönt-a!*
 младший-2Sg Postp-Loc играть-Imp.2Sg
 'Поиграй с братишкой (совместно)!'

Идея совместности в шурышкарском и казымском диалектах выражается превербом *jǎχa* со значением 'вместе, совместно'. Этот преверб представляет собой укороченную форму наречия, образованной посредством застывшего падежного форманта.

В сургутском диалекте идея совместности передается именем существительным в форме совместного падежа (комитатива), который в предложении выступает как обстоятельство. Совместный падеж оформляется суффиксом *-nat* и выражает следующее значение „одновременное совместное действие двух или более лиц (или животных)” (ср.: ЧЕПРЕГИ в печати), например:

- (29а) Сург. (А. Н. А.)
Jüw-itən mantem-nat!
 идти-Imp.2Du я-Com
 'Идите (дв. ч.) со мной (совместно)!'

- (29б) *Jüw-itəy mantəm-nat!*
 идти-Imp.2Pl я-Com
 'Идите (мн. ч.) со мной (совместно)!'

Совместное значение также выражается сочетанием: усечённое числительное шур. „*i(t)* 'один' + наречие *jǎχa*” 'вместе'; количественное числительное со значением 'один', располагаясь перед определяемым словом, имеет усеченный вариант *i (it)* 'один' и обозначает количественный при-

знак. Обе составляющие объединённо выражают идею совместного действия и также являются употребительным в рассматриваемых конструкциях:

- (30) Шур.
Jǎḡa ḡoŋr-a tǎn-l-ətəŋ!
 вместе сетки-Lat идти-Praes-1Du
 'Вместе проверять сетки пойдём!'

- (31) *I jǎḡa lapkaj-a jǎḡ-l-əw!*
 один вместе магазин-Lat ходить-Praes-1Pl
 'Вместе в магазин ходим!'

В завершении представленного фрагмента, представим средства выражения императива с особой формой побуждения 1-го лица, в частности, лично-числовые формы индикатива – субъектного и объектного спряжений в настояще-будущем и прошедшем временах, а затем продемонстрируем на конкретных примерах аналитические формы будущего сложного времени, выражающие побуждение в следующих таблицах:

Таблица 1.
 Лично-числовые формы индикатива субъектного спряжения

Диалект Лицо, число субъекта	Шур. (ср. Гуя 1976: 323–327) Praes/Praet	Каз. (ср. КАКСИН 2007: 73–76, 83–85) Praes/Praet	Сург. (ср. ЧЕПРЕГИ в печати) Praes/Praet	Вах. (ср. ТЕРЁШКИН 1961: 84) Praes/Praet
1 л. ед.ч.	-ət	-ət	-ət	-ət(-ət)
1 л. дв.ч	-(ə)təŋ	-ətn (-mǎn)	-(ə)təŋ	-ətəŋ (-ətəŋ)
1 л. мн.ч.	-əw	-əw	-uw	-əy (-əy)

Таблица 2.
 Лично-числовые формы индикатива объектного спряжения при единственном числе объекта

Диалект Лицо, число субъекта	Шур. (ср. Гуя 1976: 323–327) Praes/Praet	Каз. (ср. КАКСИН 2007: 78–79, 83–83) Praes/Praet	Сург. (ср. ЧЕПРЕГИ в печати) Praes/Praet	Вах. (ср. ТЕРЁШКИН 1961: 86) Praes/Praet
1 л. ед.ч.	-em	-em	-em	-im (-im)
1 л. дв.ч	-em(ə)n	-emn	-əteməŋ	-iməŋ (-iməŋ)
1 л. мн.ч.	-ew	-ew	-ətuw	-iy (-iy)

Таблица 3.

Лично-числовые формы индикатива объектного спряжения при двойственном и множественном числах объекта

Диалект Лицо, число субъекта	Шур. (ср. Гуя 1976: 323– 327) Praes//Praet	Каз. (ср. КАКСИН 2007: 79) Praes//Praet	Сург. (ср. ЧЕПРЕГИ в печати) Praes.Du/Pl //Praet.Du/Pl	Вах. (ср. ТЕРЁШКИН 1961: 86) Praes//Praet Du/Pl
1 л. ед.ч.	-(ə)lam	-(äλ)lam	-(əγ)əlam / -(γə)lam	-əγläm (-əγlam) / -äläm (-əlam)
1 л. дв.ч	-(ə)man	-äλλuman (-lumnn)	-əγəlamən / -əlamən // -(γə)lamən	-əγlämən (-əγlamən) / -älämən (-əlamən)
1 л. мн.ч.	-(ə)law	-(äλ)lūw	-(əγ)əluw / -(γə)luw	-əγläγ (-əγləγ) / -äläγ (-ələγ)

Аналитические формы будущего сложного времени, образованные сочетанием неизменяемого инфинитива (форма на *-ti*) и вспомогательного глагола *pit-ti*, который принимает формант настоящего-будущего времени шур. *-l-*, каз. сург., вах. *-λ-*, превращаясь в форму шур. *pit-l-*, каз. сург., вах. *pit-λ-*. К этой форме далее добавляются те или иные лично-числовые суффиксы субъектного или объектного спряжения. Заметим, что аналитическая (сложная) форма так же, как в предыдущих синтетических формах, выражает действие, которое направлено на будущее. Далее ниже представим формы субъектного спряжения в таблице:

Таблица 4.

Лично-числовые формы индикатива субъектного спряжения аналитической формы будущего сложного времени на примере: *wer-ti pit-l-əm* 'делать буду':

Диалект Лицо, число субъекта	Шур. (ср. Гуя 1976: 323–327)	Каз. (ср. КАКСИН 2007: 73–76, 83–85)	Сург. (ср. ЧЕПРЕГИ в печати)
1 л. ед.ч.	<i>wer-ti pit-l-əm</i> 'буду делать'	<i>wer-ti pit-λ-əm</i> 'буду делать'	<i>wär-taγə pit-λ-əm</i> 'буду делать'
1 л. дв.ч	<i>wer-ti pit-l-əmən</i> 'будем делать'	<i>wer-ti pit-λ-əmən</i> 'будем делать'	<i>wär-taγə pit-λ-əmən</i> 'будем делать'
1 л. мн.ч.	<i>wer-ti pit-l-əw</i> 'будем делать'	<i>wer-ti pit-λ-ūw</i> 'будем делать'	<i>wär-taγə pit-λ-uw</i> 'будем делать'

Кроме грамматических форм в выражении императива совместного действия, особое место занимает и лексическое значение глагола. Лексическое значение глагола в побудительных конструкциях, как и отмечали выше, имеет также большое значение. Нельзя не отметить, что в основном ряд тех же лексико-семантических групп глаголов используются в образовании анализируемых форм, как и в формах императива адресата. Тем не менее, в формах самопобуждения и императива совместного действия преимущественно используются следующие группы глаголов, в частности:

– глаголы движения, например: шур., каз. *mānti*, сург.-юг. *mānta* 'идти, уйти, ехать, лететь, улетать, плыть'; вах. *ләүлүлтә* 'летать', шур. *jāxti*, каз. *jāñxti*, сург. *jāñqta* 'ездить, съездить, сходить, слетать'; шур. *χухәлти*, каз. *χухәлти*; вах. *кәста* 'бежать', вах. *кәсәнмә* 'побежать'; шур., каз. *nawәrti*, сург. *nawәrta*, вах. *восма* 'прыгать'; шур. *lārәti*, сург. *лаләүта* 'кружиться'; шур., каз. *rūñkati*, сург. *руñkilta* 'брести (по воде, снегу)', вах. *рөңкилта* 'бродить, забредать в воду';

– глаголы физического движения, например: шур. *ölti*, каз. *ul̄ti*, сург. *al̄ta*, вах. *вәјата* 'спать'; шур. *χошмәлтәти* 'греться'; сург. *рутәлтәүәлта* 'греться'; шур. *χәшти*, каз. *χәншти*, сург. *qәнчта* 'писать' и т. д.;

– глаголы интеллектуальной деятельности, например: шур. *numәsti*, сург. *nömәqsәta* 'думать'; шур. *nömәs pōnti*, каз. *нумәс пунти* 'задумать, запланировать (букв. мысль класть)'; шур. *lerapti*, каз. *лерапти* 'выяснить' и т. п.;

– глаголы созидательной деятельности, например: шур. *lešatәti* 'готовиться'; сург. *añәksәta* 'готовиться, собираться'; шур. *jontәsti*, сург. *jāntta*, вах. *јантта* 'шить'; шур. *jöltati* 'нажиулить', каз. *йүлти* 'залагать';

– глаголы помещения, например: шур. *worti*, вах. *варта* 'оттолкнуть', сург. *worta* 'толкать'; шур. *tewәlti* 'затолкать'; шур., каз. *lāp tewәlti* 'затыкать'; шур. *tāχәrti*, каз. *tāχәrtti* 'нацепить'; вах. *ыгәта* 'вешать, повесить, нацепить', сург. *ноq iyәtta* 'вешать, повесить'; шур. *lūkemati*, каз. *lūkemati* 'сунуть'; шур. *meišәti* 'засунуть'; сург. *mačәүта* 'толкать' и т. д.

– глаголы передачи материального объекта, например: шур. *mojlәti*, каз. *mojlәti*, сург. *mojlәta* 'подарить'; шур., каз. *mәti* сург. *mәta*, вах. *мәта* 'давать, дать', вах. *мәјүлта* 'давать'; шур. *sāralәti*, каз. *sāralәti* 'дать, навязывая'; сург. *mәјәүта* 'дать, навязывая' т. п.;

– глаголы речи, например: шур. *jastәti* сург. *jastәta* 'сказать', вах. *эрәүлүлтә* 'рассказывать', *эрәүлтә* 'рассказать'; шур. *inšәsti*, сург. *pīrita* 'спросить'; шур. *pōtәrti*, каз. *putәrtti* 'говорить'; сург. *hәwәmta* 'говорить'; шур. *woxti*, сург. *woxta* 'просить';

– глаголы покрытия, например: шур., каз. *lāp šošәmti* 'залить, засыпать'; шур., каз. *lāp χirti*, *лән темты* 'зарыть, закопать, засыпать, залить'; сург. *ilә qinta* 'зарыть, закопать'.

Кроме этого, группа глаголов, получающих императивное значение в побудительных конструкциях, связана с фазисными глаголами, выражающих оттенки значений, например, со значением моментальности:

- (32) Шур.
ja, šuš-mə-l-əw!
 Ptcl шагать-Mom-Praes-1Pl
 'Ну, пойдём!'
- (33) Каз. (Т. Я. Н.)
Ši χǒχǎλ-ma-s-əm!
 Ptcl бежать-Mom-Praet-1Sg
 'Ну, я побежал!'

Следовательно, как и неоднократно убеждались, что именно фазовый компонент значения данных глаголов и послужил базой их функционирования в качестве функциональных синонимов императивных форм 1-го лица. Ведь фазовый компонент значения присущ и императивным формам глагола.

3. Семантическое своеобразие формы императива совместного действия 1-го лица двойственного и множественного чисел

Императив косвенного адресата, „императив совместного действия”, отличается от императива прямого адресата. В первом случае побуждение относится к 1-му лицу двойственного числа и множественного числа. Во втором случае выражение побуждения представлено императивом прямого адресата („императив адресата”), выраженного центральной формой 2-го лица. Императив адресата обозначает побуждение к выполнению действия без участия говорящего, императив совместного действия выражает побуждение к выполнению действия совместно с говорящим. Здесь выборочно проиллюстрируем их примерами, например:

- (34) Шур.
Apś-en pīl-ən jǒt-l-əmən!
 младший_брат-2Sg Postp-Loc играть-Praes-1Du
 'Поиграем с братишкой!'
- (35) Сург. (А. М. Д.)
Jǎnty-a mǎñi-nat!
 играть-Impr.2Sg братик-Com
 'Ты поиграй с братишкой!'

Императив адресата выражает только ирреальное значение побуждения, в то время как императив совместного действия, помимо общего ирреального значения, содержит ещё и элемент реальной модальности, так как высказывает о готовности говорящего участвовать в намечаемом действии. Ср.:

(36а) Шур.
Wer-i!
делать-Imp. 2Sg.Obj
'Сделай!'

(36б) *Wer-l-etən!*
делать-Praes-1Du.Obj
'Сделаем!'

Прямой императив адресата исключает участие говорящего в действии:

(37а) Шур.
χор-а lel-a!
лодка-Lat садиться-Imp.2Sg
'Садись в лодку!'

(37б) Сург. (А. Н. А.)
Rit-a iml-a!
лодка-Lat садиться-Imp.2Sg
'Садись в лодку!'

Косвенный императив совместного действия всегда предполагает тесную связь составляющих:

(38а) Сург. (А. Н. А.)
Ja, тэн-λ-этэн!
Ptcl идти-Praes-1Du
'Ну, пойдём (мы двое)!'

(38б) Шур.
Ja, тән-l-этэн!
Ptcl идти-Praes-1Du
'Ну, пойдём (мы двое)!'

(39) Вах. (ТЕРЕШКИН 1961: 122)
joʒal-t pāni pōjjuj-ət vэр-л-әмән!
лук-PL и стрела-PL делать-Praes-1Du

’Луки и стрелы (давай) сделаем!’

В зависимости от тех или иных экстралингвистических факторов, в зависимости от каких-либо конкретных ситуаций, собственно побуждение варьируется от категорического повеления до индивидуальной просьбы. Данные частные семантические нюансы зависят от интонации. Ср.:

- (40) Шур.
Ti tūw-i lūw-el!
 сюда вести-Imp.2Sg.Obj он-3Sg
 ’Сюда приведи его!’

Дедушка – внуку:

- (41) *Nañ lut-a sari!*
 хлеб купить-Imp.2Sg PtcI
 ’Купи-ка хлеба!’

Бабушка – внучке:

- (42) *Jāḥa jontās-l-əmən sari!*
 вместе шить-Praes-1Du PtcI
 ’Пошьём-ка вместе!’

- (43) Вах. (ТЕРЁШКИН 1961: 110)
Tu-ḏ-ymən likəp joḡ-na!
 нести-Praes-1Du нарта дом-Lat
 ’Потащим нарту домой!’

Таким образом, данные примеры являются побудительными. В качестве исполнителя действия для формы совместного действия двойственного и множественного числа подразумевается совместное участие говорящего и исполнителя: исполнители действия = говорящий + слушающий (слушающие). Несмотря на то, что представленные выше формы косвенного императива совместного действия 1-го лица двойственного и множественного чисел являются идентичными формам двойственного и множественного чисел настояще-будущего, прошедшего или сложного будущего времени грамматически, но они распознаются побудительной интонацией.

4. Выводы

Анализ синонимичных форм императива, с особыми формами 1-го лица свидетельствует о том, что формы императива совместного действия выражаются лично-числовыми формами глагола настояще-будущего, прошедшего времени, сложного будущего времени субъектного и объектного спряжения. Глаголы в данных формах выражают действие, направленное

на будущее. Наиболее употребительными являются лично-числовые формы субъектного спряжения. Адресатом повеления является субъект (актант) 1-го лица.

Формы совместного действия выражаются глагольными формами настоящего-будущего времени (чаще), прошедшего (реже) и будущего сложного времени (ещё реже) 1-го лица двойственного и множественного чисел. При глагольных формах употребляется превербы: шур., каз. *jǎχa* 'вместе', сург. *ñul* 'вместе', наречия: сург. *ǎjqa* 'вместе, совместно'. В шурышкарском диалекте с этим же превербом используется сочетание усеченной формы числительного *i(t)* 'один', с тем же значением с наречием *jaχa* 'вместе' (ср.: *i jǎχa* 'вместе, обоюдно').

Глагольные формы хантыйских диалектов сочетаются с усилительными (шур. *-sa*, каз., сург. *sar* 'ка', шур., каз., сург. *ja* 'ну') и отрицательными (шур., каз. *ǎt*, сург. *ǎntǎ* 'не') частицами. Частицы, в случае конфликтной ситуации, разрешают проблему омонимии при индикативных формах.

Побуждение призыва к совместному действию и различные оттенки возможности или невозможности совместного действия выражаются предикативами *rǎχl* 'можно', *meta* 'достаточно, довольно, полно, хватит', *jǎm* 'хорошо' (с частицей *lulǎn* 'бы' или без неё).

В северных диалектах идея совместности выражается индикативной формой с послелогом *pit-* 'с' в сочетании с личными местоимениями 1-го лица единственного, двойственного и множественного чисел, выражающими субъект.

В восточных диалектах идея совместности передаётся именными формами, оформленными падежным показателем совместности: в сургутском диалекте – именем существительным в форме совместного падежа (комитатива) *-nat*; в ваховском – личным местоимением в форме творительно-совместного падежа *-nǎ* (*-na*), выражающей второй соучаствующий в действии субъект.

Важным свидетельством побуждения в конструкциях является каузация. При самопобуждении глагольные формы 1-го лица единственного числа содержат указание на субъект действия, как на самого говорящего, так и исполнителя действия, которым является говорящий, самопобуждающий или каузирующий себя к действию.

Формы императива совместного действия 1-го лица демонстрируют каузацию, направленную на двоих слушателей вместе с говорящим (в форме двойственного числа) и нескольких слушателей вместе с говорящим (в форме множественного числа). И это является одной из главных особенностей представленных форм. Соответственно, особенность заключается в том, что желанное и необходимое совместное действие исполняется слушающим вместе с говорящим. Следовательно, есть основания предположить, что формы совместного действия являются инклюзивными

по своему значению, так как в этих формах слушающий всегда является соучастником совместного действия.

Исходя из вышеизложенного, на основе анализа фактического материала заключаем, что в хантыйском языке форма индикатива используется и в императивной функции. Формы 1-го лица двойственного и множественного чисел – побуждение к совместному действию. Во всех представленных диалектах в индикативе временные формы направлены на будущее и выражены (настояще-будущее и сложное будущее, имеющие показатель *-l/-λ/-l-η-*), (прошедшее *-s/-c-*), за исключением сургутского, в котором прошедшее время имеет нулевой показатель. Формы глагола северных диалектов всё же обязательно сочетаются с частицами, провербами и имеют ряд других характерных особенностей. Формы глагола восточных диалектов, например, идея совместности передаётся именными формами, оформленными падежным показателем совместности. Глагольные формы преимущественно факультативно сочетаются с частицами. Для всех диалектов большое значение имеют лексическое значение глагола и побудительная интонация. Следовательно, данные формы 1-го лица двойственного и множественного чисел индикатива входят в систему парадигмы императива.

Список сокращений диалектов

Шур. – шурышкарский диалект
Каз. – казымский диалект
Сург. – сургутский диалект
Вах. – ваховский диалект

Список информантов

А. А. Н. Ачимов Андрей Николаевич (сургутский диалект)
А. М. Д. Ачимова Маргарита Дмитриевна (сургутский диалект)
А. Н. А. Ачимова Наталья Андреевна (сургутский диалект)
С. В. Ю. Сигильетов Виталий Юрьевич (ваховский диалект)
Т. Я. Н. Тарлин Яков Никифорович (казымский диалект)

Литература

- CSEPREGI, MARTA [ЧЕПРЕГИ, М.] (2004), Сургутский диалект хантыйского языка за 100 лет. In: Н. В. ЛУКИНА (ред.): Языки и культура народов ханты и манси. Часть 2. Филология. Томск, Издательство Томского Университета, Томск. 104–114.
- CSEPREGI, MÁRTA [ЧЕПРЕГИ, М.] (в печати), Грамматика сургутского диалекта хантыйского языка. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- DIDENKO, A. V. [ДИДЕНКО, А. В.] (2006), Категория императива в угорских языках. Издательство Томского политехнического университета, Томск.

- DOBUSHINA, N. (2005) Inclusive imperative In: N. DOBRUSHINA – V. GOUSSEV: Clusivity: Typology and Case Studies of Inclusive-Exclusive Distinction. Typological Studies in Language, Vol. 63. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia, P. 189–221.
- GUSEV, V. JU. [ГУСЕВ, В. Ю.] (2005), Типология специализированных глагольных форм императива. На правах рукописи. Москва.
- GULYA, JÁNOS [Гуя, Янош] (1976), Морфология обско-угорских языков. In: LUTKIN, V. I. – MAJTINSKAJA, K. E. – RÉDEI, KÁROLY (szerk.) [Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. – РЕДЕИ, КАРОЙ] (ред.) (1976), Основы финно-угорского языкознания. Марийский, пермские и угорские языки 3. Наука, Москва. 277–332.
- HRAKOVSKIJ, V. S. [ХРАКОВСКИЙ, В. С.] (1990), Повелительность. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Наука, Ленинград.
- HRAKOVSKIJ, V. S. [ХРАКОВСКИЙ, В. С.] (2002), Семантика и типология императива: русский императив. Еditorиал УРСС, Москва.
- HRAKOVSKIJ, V. S. – VOLODIN A. P. [ХРАКОВСКИЙ, В. С. – ВОЛОДИН, А. П.] (1986), Семантика и типология императива: русский императив. Наука, Ленинград.
- IOSIFOVA, V. E. [ИОСИФОВА, В. Е.] (2012), Русский императив в грамматической системе и в разговорной речи. На правах рукописи. Москва.
- IZOTOV, A. I. [ИЗОТОВ, А. И.] (2007), Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке как прагмалингвистический феномен. На правах рукописи. Москва.
- KAKSIN, A. D. [КАКСИН, А. Д.] (1994), Категория склонения в хантыйском языке (формы и функции). На правах рукописи. Новосибирск.
- KAKSIN, A. D. [КАКСИН, А. Д.] (2007), Казымский диалект хантыйского языка. Полиграфист, Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- NGUJEN, T. M. [НГУЕН, Т. М.] (2000), Аспекты функциональной морфологии: функционально-семантическая категория побудительности в русском и вьетнамском языках. Издательство «Творчество», Москва.
- SOLOVAR, V. N. [СОЛОВАР, В. Н.] (2006), Хантыйско-русский словарь. Мирал, Санкт-Петербург.
- STEINITZ, W. [ШТЕЙНИЦ В.] (1937), Хантыйский (остяцкий) язык. In: ПРОКОФЬЕВ, Г. Н. (отв. ред.), Языки и письменность народов Севера. Наука, Ленинград. 193–227.
- TEREŠKIN, N. I. [ТЕРЕШКИН, Н. И.] (1961) Очерки диалектов хантыйского языка. Часть I. Ваховский диалект. АН СССР, Москва – Ленинград.
- VINOGRADOV, V. V. [ВИНОГРАДОВ, В. В.] (1972), Русский язык (грамматическое учение о слове). Высшая школа, Москва.
- ŽIVOTNIKOV, L. K. [ЖИВОТИКОВ, Л. К.] (1942), Очерк грамматики хантыйского языка (среднеобской диалект). Издание Окружной комиссии по разработке литературного хантыйского языка при Исполкоме Хаьнты-Мансийского Окрсвета Депутатов трудящихся Омской области. Ханты-Мансийск.

ENDRÉDY ISTVÁN – PRÓSZÉKY GÁBOR

A Pázmány Korpusz

Pázmány Corpus, the largest Hungarian annotated corpus with 1.2 billion tokens has been created mainly to support the ongoing computational psycholinguistic research of our language technology group. The big text database collected automatically from the web was first processed by a special boilerplate removal algorithm then categorized according to their distance from the texts written according to the academic orthography. The corpus is then annotated on various levels: lemmas, various POS tags (made by different POS taggers) and noun phrase labels.

Keywords: corpus, automatic corpus building, boilerplate removal, Humor, PurePos, HunTag3, annotated corpus

1. Magyar nyelvű szövegtörzsek

Az elérhető magyar korpuszok száma öröndetes módon egyre növekszik. A mintavétel vagy a felhasználás módjától függően nagyon sokféle korpusz létezik: vannak egynyelvű és többnyelvű korpuszok, általánosak és szaknyelvi, statikusak és dinamikusak, szinkronok és történetiek. Jelen írásunkban csak az egynyelvű – ezen belül is csak a magyar nyelvű – szinkron korpuszokkal foglalkozunk. Az egyik legnagyobb ezek közül a 2004-ben a BME MOKK által készített webkorpusz (HALÁCSY ET AL. 2004), melynek mérete 589 millió szó, ám ezek mindenféle nyelvészeti annotáció nélküli „tisztá” szövegek. A Magyar Nemzeti Szövegtár a maga 187,5 millió szavas méretével ugyan ennél kisebb, ám komoly előnye a tudatosan válogatott tartalom, és az, hogy annotált, azaz a teljes szöveg minden szavához szófaji információ is tartozik, amit egy automatikus szófaji egyértelműsítő program kiegészítette a szöveg szavait az aktuális szövegbeli pozícióban a szó tövének helyes szófajával (VÁRADI 2002). Ennek a korpusznak már készül az újabb változata, az MNSZ2, mely folyamatosan növekszik (ORAVECZ ET AL. 2014): mérete jelenleg 1,04 milliárd tokenes.

A mai magyar nyelvtechnológiai kutatások legrégebb óta széles körben használt korpusza az 1,2 millió szavas Szeged Korpusz (ALEXIN ET AL. 2003). Ez ugyan lényegesen kisebb az előzőknél, de egyedülálló abban, hogy teljes morfológiai annotációja emberi ellenőrzéssel készült. Ezt egyébként a gigakorpuszokon gyakorlatilag nem is lehet megvalósítani, épp a hatalmas méretből adódó jelentős időigény miatt. Feltétlenül meg kell még említeni a Szeged Korpusznak az egyes mondatrészekre vonatkozó annotációval kiegészített változatát, melynek neve: Szeged TreeBank (CSENDES ET AL. 2005).

Pszicholingvisztikai indíttatású magyar nyelv kutatásunk kezdetén, tehát a 2010-es évek elején még nem volt elérhető olyan igazán nagy méretű (tehát milliárd tokenes) szövegtörzs, amelyik többféle annotációjával a performancia-alapú számítógépes elemzésre irányuló kutatási projektünk (PRÓSZÉKY – INDIG 2015) igényeit megfelelően ki tudta volna szolgálni. Így 2012-ben kifejlesztettünk egy ún. crawlert, azaz az internet magyar szöveges tartalmainak számunkra megfelelő sebességű és minőségű automatikus letöltésére szolgáló speciális programot (ENDRÉDY – NOVÁK 2013). Ennek segítségével a weben található magyar szövegekből minél többet szándékoztuk összegyűjteni. Ez a gyakorlatilag állandóan futó szoftvereszköz évek alatt összegyűjtötte a korpusz alapanyagát, amivel meg tudtuk kezdeni a korpusz nyelvi tartalmának összeállítását.

2. A korpusz alapjául szolgáló weboldalak összegyűjtése

Az írott nyelvi szerkezetek kutatását célzó automatikusan épített korpuszoknál a szövegek szószámában megadott mérete mellett igen fontos szempont a korpusz minősége. Egy frissen építendő korpusz esetében a minimális elvárás a duplikátummentesség, valamint a minél tisztább – azaz az interneten oly gyakran megjelenő, de a törzsanyaghoz nem tartozó reklámoktól mentes – szövegekből álló adatbázis. Az e célra szolgáló módszerek közül (BIEMANN ET AL. 2013) a következők szempontok szem előtt tartásával igyekeztünk tartani a minőséget: figyeltük a korpusz n leggyakoribb szavát, a legrövidebb és a leghosszabb mondatok hosszát, illetve a leggyakoribb kategóriasorozatokat (ez utóbbira a 3. táblázatban található példák).

A legtöbb web-alapú szövegtörzs esetében először nagy mennyiségben töltenek le HTML-lapokat az internetről, majd ezekből különféle automatikus technikákkal kinyerik a szöveget, végül egy utófeldolgozó eljárással megtisztítják a duplikátumoktól az adatbázist. Ez utóbbi két lépés különösen kritikus a végeredményként előálló korpusz minősége szempontjából. A szövegekinyeréskor fellépő tipikus problémák egyike, hogy ha bent marad zajos szöveg, akkor az a későbbi feldolgozást is nehezíti, az eredményeket torzítja, hiszen valójában oda nem való, nem kívánt részeket (reklám, menüsor stb.) is tartalmaz. Az internetes oldalakon oly gyakori menüsorok megfelelő strukturált szöveggé¹ alakítása minden mondatszegmentálót² nehéz feladat elé állítanak. A duplikátummentesítés pedig egy olyan, gépi eszközök által irányított folyamat, melyben a folyó szövegből kitörölődnek bizonyos részek, amiket a program duplikátumnak minő-

¹ A strukturált szöveg olyan annotációval ellátott szöveg, melyben jelölve vannak a mondathatárok, a szavak szófaja, szótöve, vagy kiolvasható a szöveg szerkezetére utaló tetszőleges más metainformáció.

² A mondatszegmentáló az a modul, ami a folyó szöveget mondatokra bontja.

sít, így az eredményül kapott szöveg nem feltétlen lesz összefüggő, koherens szöveg, azaz a korpusz mondatai néhol nem vagy nem megfelelően kapcsolódnak egymáshoz. Mivel kutatásunk a többmondatos megnyilvánulásoknak az emberéhez hasonló gépi kezelését (aminek legjobb példája a sajtóban megjelenő rövidhírek) célozza meg, ahol tehát néhány mondatos szövegegységek értelmezése a cél, nagyon fontos, hogy ne csak az egyes mondatok, hanem az összefüggő mondat-*n*-esek is együtt maradjanak.

Az általános, illetve a speciális webkorpuszok építésének különbségei régóta szolgáltatnak kutatási témát a szakembereknek (BARONI – UEYAMA 2006). A mai világban a marketingcélokat jól támogató webes kommenteket sokszor gyűjtik ki speciális korpuszokba véleménybányászat (opinion mining) céljából, például ilyen a Birmingham Blog Corpus vagy a CROW (NEUNERDT ET AL. 2011). Magyar nyelvre is készült ilyen kommentkorpusz (MIHÁLTZ ET AL. 2015): ez 226 ezer felhasználó 1,9 millió Facebook-hozzászólását vizsgálta alapvetően politikai szempontból.

Általános korpuszunkhoz először is nagy mennyiségű letöltött weblapra volt szükségünk, ehhez egy egyszerű letöltő eszközt, ún. crawlert készítettünk. A web-oldalakon található szövegek kinyerése azt jelenti, hogy a beolvasott HTML-tartalomnak csak egy töredéke, mintegy 15-20%-a az, ami a nyelvi feldolgozás számára az igazi nyersanyag, azaz valódi magyar nyelvi szöveg. Eleinte az eredeti HTML-tartalmakat is tároltuk, így a későbbi procedurális módosításoknál, hangolásoknál az utómunkák során az újrafuttatás nagyságrenddel gyorsabban zajlott, hiszen a tevékenység nem igényelt újabb letöltéseket, viszont ennek az eljárásnak jelentős a tárigénye. Az így előállt szöveges adatbázist további tisztításnak és utómunkáknak vetettük alá. A magyar lapok karakterkódolásukban ugyanis még ma sem egységesek, mert többféle kódlap van használatban: elsősorban az iso-8859-2, utf-8, iso-8859-1, de az is gyakori, hogy a magyar ékezetes betűk HTML-kódolással szerepelnek. A szövegeket ezért egységesen a sztenderd utf-8 kódlapra konvertáltuk.

3. Automatikus szövegkinyerés a weboldalakból

A webről nyert korpuszok építésekor az általában dinamikusan generált HTML-tartalomból történő szövegkinyerés, mint említettük, nem triviális feladat a különböző oldalakon ismétlődő rengeteg irreleváns sablonos tartalom miatt. Ennek a technikai lépésnek, mely kiemeli a később használandó nyelvi tartalmat a rengeteg egyéb, weblap-specifikus információ közül, az angol irodalomban boilerplate removal,³ azaz sablonszűrés a neve. A művelet lényege, hogy a HTML-

---

³ Magyarul leginkább sablonszűrőnek lehetne fordítani.

tartalomból csak az értékes részeket igyekszik megtartani, a menük, a fej- és láblécek, a reklámok, a minden oldalon ismétlődő struktúra kiszűrésével (1. ábra).

1. ábra. Boilerplate-algoritmus: az elemzési céllal összegyűjtendő szöveg kiemelése egy weboldalról

A fenti feladatra számos algoritmus létezik. Ezek azon az alapelven működnek, hogy a HTML-ben előforduló szövegek bizonyos tulajdonságai alapján dobnak ki (vagy tartanak meg) egy szöveget. Ilyen tulajdonságok lehetnek például a szöveg hossza, a benne előforduló linkek sűrűsége, a HTML-címkék sűrűsége, vagy például az ún. stopwordok⁴ aránya az összes szóhoz képest. Több sablonszűrő megoldást megvizsgáltunk, és az elérhetők között a JusText (POMIKÁLEK 2011) hozta a legjobb eredményt. Azonban ez is tévesztett bizonyos web-oldalakra: a kommenteket sokszor a cikkhez vette, a vizsgált tulajdonságok alapján ezen részeket is „cikknek” minősítette. Ezért egy új megoldás fejlesztése mellett döntöttünk.

A problémát az adott egyedi weboldalaknál magasabb szintre lépve sikerült megoldani a korábbinál hatékonyabban. A korábbi boilerplate-algoritmusok elsősorban arra törekedtek, hogy az egyes weblapok nem kívánt részeit távolítsák el. Mikor ezzel nem sikerült átütő eredményt elérni, akkor döntöttünk úgy, hogy pozitív gondolkodásra váltunk, és az értékes részeket fogjuk keresni. Így született meg az Aranyásó algoritmus (ENDRÉDY – NOVÁK 2013, ENDRÉDY 2016). A nevét onnan kapta, hogy egy aranyásó több köbméter salakot is átszítal egy picit aranyrögért, és ha megvan, örül neki: ez az algoritmus sok lapot átnéz egy mintázat után kutatva, amit aztán megtanulva az adott webtartomány többi lapjaira is alkalmaz.

⁴ Stopword: gyakran előforduló, általában rövid funkciószavak, melyeket a keresési szempontok alapján optimalizált szövegtárolásnál nemigen szokás figyelembe venni. Leggyakrabban a névelők, a kötőszavak, a módosítószók, illetve egyes nyelvekben a prepozíciók is ilyenek.

A megoldás azon alapul, hogy egy ún. doménon azaz web-tartományon belül a dinamikusan generált weboldalak, illetve url-ek nem szöveges tartalma (pl. a HTML-kód) általában tartalmaz közös mintázatokat, hasonló dizájnelemeket, amelyeket azonosítva megtalálható a köztük rejlő értékes tartalom. Az algoritmus az adott domén oldalairól mintát vesz, és megpróbálja megkeresni azt a HTML-címkét, amelyen belül (az oldalak zömében) a cikk található, különös tekintettel azokra a mintákra, amelyek az oldalakon ismétlődnek. Például gyakori a hírportálokon, hogy a cikk alján feltüntetik a legnépszerűbb öt cikk ajánlóját. Ezeket a szövegeket a korábbi sablonszűrő algoritmusok nem szűrik ki (pl. a JusText a cikk részének tekinti őket), mert önmagukban ezek jó minőségű szövegek, ám duplikátumot okoznak majd a korpuszban, amivel erősen felülreprezentálják a bennük rejlő tartalmakat.

Az Aranyás algoritmus egyfajta előtétként működik a JusText előtt: csak azt a HTML-kódot adja át neki, ami nagy eséllyel az értékes részt tartalmazza, a többit már eleve eldobja, így az őt követő sablonszűrőnek jelentősen leegyszerűsíti a feladatát. Más szavakkal: minden doménre megtanuljuk azt a HTML szülőcímkét, amely csak a cikket tartalmazza, majd csak ennek a tartalmát adjuk oda a JusText sablonszűrő algoritmusnak. Ennek a módszernek az az előnye, hogy azok az oldalak, ahol nincs cikk (tematikus nyitólapok, címkefelhők, keresőlap eredmények stb.), ott az algoritmus nem ad semmit, hiszen a doménre jellemző cíkcímke nincs jelen. Így az algoritmus automatikusan kiszűri ezeknek a lapoknak a tartalmát, azokon a lapokon pedig, ahol valóban van cikk, a sablonszűrő algoritmus már csak a lényegi tartalmat kapja. Crawlerünkben tehát főként az Aranyás algoritmus végezte a HTML-tartalomról az értékes szöveg kinyerését, ami a JusText megoldásra épül, és azt az adott domén felépítésére jellemző ismerettel bővíti ki, ezzel is javítva a pontosságot. (Endrédi 2016)

4. Algoritmikus osztályozás: összefüggő szöveg és felsorolások, illetve sztenderd szövegek és kommentek

Az összegyűjtött korpusz szövegei meglehetősen eltérő jellegűek voltak: egyrészt cikkek, blogok, elbeszélések, azaz többé-kevésbé folytonos olyan szövegek, melyeket javarészt a sztenderd helyesírási ajánlások betartásával írtak, másrészt termékfelsorolások, címkefelhők, vagy a leggyakrabban keresett kifejezések, amik nem igazán folyamatos szövegszerű anyagok, bár ezek általában a helyesírási normától nem nagyon térnek el. Az összefüggő szövegek és a felsorolások viszont vegyesen fordultak elő, ezért szükségesnek tartottuk, hogy lehetőség szerint ezeket algoritmikusan elkülönítsük egymástól. Az egész korpuszt ezért átszűrtük a következő módon: ha egy web-lap bekezdéseinek átlagos hossza és a stopwordök aránya egy adott küszöbérték alatt volt, akkor az oldal az „Egyéb tartalmak” kategóriába került (1. táblázat). Egyébként megtartottuk ezt a

szöveghalmazt is egy esetleges későbbi feldolgozás céljából, bár ezek nem olyan szövegek, amiket „olvasni szoktunk” (pl. felsorolások). Felosztásunkkal sikerült elérni, hogy a korpusz „sztenderd szövegek” nevű részébe csak olyan szövegek kerültek, melyeket valószínűleg átolvastak, mielőtt a webre tették volna őket.

1. táblázat: A Pázmány Korpusz összetétele

alkorpusz	tokenzám	főnévicsoportszám	mondatszám
sztenderd szövegek	954 424 307	223 347 534	48 536 849
egyéb tartalmak	228 920 436	52 865 889	15 802 499
kommentek	59 013 104	13 867 066	3 505 818
összesen	1 242 357 847	290 080 489	67 845 166

A webes korpusz építése során felmerült az ötlet, hogy a felhasználók által készített hozzászólások szövegeit érdemes volna nyelvi szempontból külön is megvizsgálni. Ezek a tartalmak önmagukban nagyon eltérő minőségűek, hiszen nem újságíróktól és szerkesztőktől származnak, hanem szabadon hozza létre ezeket bárki, olykor keresetlen szavakkal és sok érzellemmel. Emiatt úgy döntöttünk, hogy létrehozunk számukra egy külön alkorpuszt, a kommentkorpuszt. A leendő felhasználók számára hasznos lehet a minél több típusú szöveg, és így az elkülönítéssel egy adott kutatásban az alkorpuszok akár külön-külön is vizsgálhatók lesznek. A nagyobb hírportálokról összegyűjtött hozzászólásokból végül egy 59 millió szavas alkorpusz keletkezett. Ehhez annak az algoritmikus meghatározására volt szükség, hogy egy szövegben hol ér véget egy cikk, és hol kezdődnek a kommentek. Kommentnek minősítettük azokat a szövegeket, amelyekben bizonyos erre a szövegtípusra jellemző mintázatok fordultak elő, mint például: keresztnév dátummal vagy számmal, dátum #123, <szám> hozzászólás, „Hozzászólások 123”, „nickname 2014.02.02.”, stb. Az is sokszor segített, hogy ezeknek a szövegeknek egyik – a törzsszövegektől eltérő – jellemzőjük, hogy sűrűn fordulnak elő bennük emotikonok.

5. A korpuszannotáció lépései

A korpuszok kutatási használhatóságát nagyban növeli, ha többféle annotáció is szerepel bennük. Mivel ilyen mennyiségű szövegen kézi annotációval előállított precíz szöveg (az ún. gold standard) nem hozható létre,⁵ ezért gépi eljárásokkal a

⁵ Becslések szerint az összegyűjtött szöveganyagának a folyamatosan történő olvasása önmagában mintegy 90 évet venne igénybe.

következő annotációkkal láttuk el a szöveget: mondathatárok, lemma, szófaj, valamint a főnévi csoportok kezdete és vége.

A Huntoken modul (HALÁCSY ET AL. 2004) volt a feldolgozás során az első nyelvfeldolgozó modul: ezzel mondatokra bontottuk a szöveget. Bár a duplikátummentességre már a HTML szövegkinyerésénél is törekedtünk, ám hiába unikus minden letöltött URL és a kinyert tartalom is, még így is előfordult, hogy szinte ugyanaz a tartalom többször is letöltésre került. Ez egyrészt annak volt köszönhető, hogy a portálokon a cikkek egy idő után archívumokba kerülnek, azaz kapnak egy másik URL-t, vagy egy cikk egyszerűen több URL-en is elérhető (pl. belfold.domain.hu/cikk123 és hirek.domain.hu/cikk123). Másrészt előfordul, hogy a tartalomban valami egészen apró módosítás történik, aminek következtében a megváltozott szöveg a gépi feldolgozás számára értelemszerűen újnak fog számítani. Ezért egyrészt nagy figyelmet fordítottunk arra, hogy már a szövegkinyerésénél csak a lényeges tartalmat vegyük ki, ugyanis

(1) ez csökkenti a fő tartalom körüli, ismétlődő szövegek megjelenését a korpuszban,

(2) és így szigorúbban lehet szűrni a cikk szövegének egyediségére (ha egy cikk már szerepelt, akkor nem vesszük fel), másrészt – a biztonság kedvéért – a végső korpuszösszeállításnál duplikátummentesítést végeztünk nemcsak URL- és cikk-, hanem bekezdés- és mondat szinten is: ez utóbbit már a Huntoken kimenetén.

A lemmákat a Humor morfológiai rendszerre (PRÓSZÉKY – TIHANYI 1993) épített lemmatizálóval⁶ (ENDRÉDY – NOVÁK 2015), a szófaji egyértelműsítést pedig az erre a lemmatizálóra is építő PurePOS szoftvermodul (OROSZ – NOVÁK 2013) alkalmazásával végeztük. Ezen túl egy új, pontosabb szófaji kódolással (LIGETI-NAGY 2015a) is annotáltunk, mely a korábban használtaknál részletesebb, finomabb kategóriákba sorolja a szavakat. Például a főneveknél külön címkét kapnak a tulajdonnevek, a foglalkozások, a napok, a hónapok, az anyagnevek stb. Ezt a felosztást az indokolta, hogy részletesebb kategóriacímkék mellett a tanulólgoritmusok könnyebben tudnak rátanulni egy-egy nyelvi jelenségre. Például a pontosabb <NPROP ADJ NOCCUP> séma segítségével egyetlen szerkezetként lehet a teljes anyagban kezelni az olyan főnévi csoportokat, mint pl. *Obama amerikai elnök, Merkel német kancellár*, ám a hagyományos <N ADJ N> minta a *cumisüveg potenciális veszélyforrás* szóhármassal esetén is találatot adna (ENDRÉDY – NOVÁK 2012).

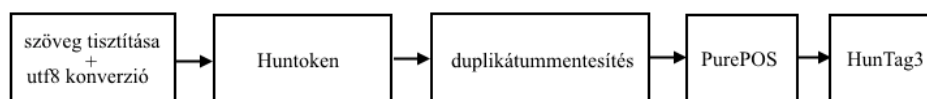
Mint már jeleztük, nemcsak a szófaj és a lemma alapján lehet keresni a korpuszban, hanem teljes főnévi csoportok is kereshetővé váltak a magyar weben

---

⁶ A lemmatizáló a lemmát, azaz a szóalak grammatikai szótövét állapítja meg.

előforduló szövegekben. A korpuszban ehhez el kellett végezni a főnévi csoportok bejelölését is: ezt a feladatot a *HunTag3* (ENDRÉDY – INDIG 2015) segítségével oldottuk meg. A szövegfeldolgozás lépései az 2. ábrán láthatók.

2. ábra. A szöveg feldolgozásának lépései

Egyetlen mondatnyi korpuszrészlet bemutatásával a 3. ábrán igyekszünk érzékeltetni a Pázmány Korpusz így kialakított szerkezetét, melyben az öt oszlop tartalma: a szóalak, a lemma, a (korábban említett kétféle) szófaji kódolás és a (B-től E-ig tartó, illetve az egyeleműeknél egyetlen egyesből álló) főnévcsoport-jelölés.

3. ábra. A Pázmány Korpusz szerkezete

eredeti szóalak	szótő	Humor- szófajcímke	módosított Humor- szófajcímke	főnévcsoport- határok
<s>				
Kezdetkor	kezdet	N+TEM	FN+TEM	1-N_1
teremtette	teremt	V+TM _{e3}	IGE+TM _{e3}	O
Isten	isten	N+NOM	FN+NOM	1-N_1
az	az	DET	DET	B-N_1
eget	ég	N+ACC	FN+ACC	E-N_1
és	és	CON	KOT	O
a	a	DET	DET	B-N_1
földet	föld	N+ACC	FN+ACC	E-N_1
.	.	PUNCT PERIOD		PUNCT O
</s>				

A korpuszt a Bonito korpuszkezelő rendszer (RYCHLÝ 2007) által használt, az XML-szabványhoz közel álló formátumban tároljuk. A főnévi csoportok határait a 3. ábrán is látható, az utolsó oszlopban jelzett reprezentáció mutatja. A jelölést címkézési feladatokra (sequential tagging) hozták létre, melynek lényege, hogy adott címkékkal jelöljük egy sorozat első (B, *begin*), közbenső (I, *in*), végső (E, *end*) vagy nem beletartozó (O, *out*) elemét is. Többféle reprezentáció létezik (TJONG KIM SANG – VEENSTRA 1999), attól függően, hogy a négy címkéből melyeket használjuk. Korpuszunkban azt a reprezentációt használtuk, amelyet a magyar nyelvre először a Szeged TreeBank annotációjában alkalmaztak (RECSKI 2014), és a legjobb eredményeket produkálta statisztikai tanulóalgoritmuskok esetén. Ez a reprezentáció explicit módon jelöli a sorozat végét, illetve

külön címkét használ az egy ($I-N_1$), a kettő ($B-N_1$, $E-N_1$), és a kettőnél több szóból álló ($B-N_2+$, $E-N_2+$, $E-N_2+$) szerkezetekre.

A részletes morfoszintaktikai elemzés tehát tövekre, toldalékokra, illetve összetételi tagokra bontja a szöveg szavait, továbbá szófaji egyértelműsítést végez, megadva a szóalak tövének – aktuális pozícióbeli – szófaját. A 3. ábrában kódolt főnévcsoport-szerkezet pedig az IOB-kódok értelmezésével a következő:

$$[_{NP} \text{Kezdetkor}]^{TEM} \text{teremtette} [_{NP} \text{Isten}]^{NOM} [_{NP} \text{az eget}]^{ACC} \text{és} [_{NP} \text{a földet}]^{ACC} \\ [_{PUNCT.}]$$

Ebből pedig a későbbiekben a főnévi csoportok kiemelésével kapott ún. mondatváz a fenti példában a *teremt* ige egy konkrét vonzatkeret-kiosztását adja:

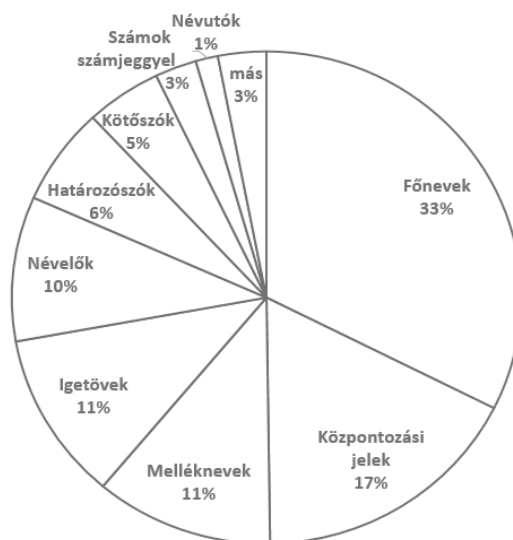
$$[_{NP}]^{TEM} \text{teremtette} [_{NP}]^{NOM} [_{NP}]^{ACC} [_{PUNCT.}]$$

6. Eredmények

Az elkészült korpusz szigorú értelemben véve nem kiegyensúlyozott korpusz, hiszen nem nyelvészek válogatták a tartalmát, hanem egy robot bejárásai döntései: kigyűjtött linkeken elindulva heterogén, sokféle jellegű szöveget (újságcikkeket, blogokat, bulvároldalakat, játékportálokat stb.). gyűjtött le az általunk készített szoftverrendszer Szófajkódokkal, lemmával és a főnévi csoportok kezdő- és végcímkeivel is annotáltuk a jelenleg legnagyobb magyar korpuszt (1. táblázat). Mérete épp az ezerszerese a számos kutatás alapjául szolgáló – ám emberi közreműködéssel ellenőrzött, ezért mindenütt pontos annotációkat tartalmazó – Szeged Korpusznak (CSENDES – CSIRIK – GYIMÓTHY 2004, CSENDES ET AL. 2005). A Pázmány Korpuszban szereplő szavak szófaji megoszlását mutatja – alkorpuszok szerinti megoszlásban is – a 2. táblázat, illetve a 3. ábra. A főnévi csoportok szerinti annotációk a magyar névszói szerkezetek felépítésének valós képét vetítik elénk a weben olvasható szövegek alapján. Ezeknek a főnévi csoportoknak az annotálásával, majd a mondatokból egy önálló adatbázisba való át-emelésével megindultak a magyar főnévi csoportok és a kiemelésükkel létrejött mondatváz-szerkezetek gyakorisági vizsgálatát célzó kutatások is (LIGETI-NAGY 2015b). A korpuszban történő keresések támogatására a népszerű *Sketch Engine* (KILGARRIFF ET AL. 2014) korpuszkereső limitált változatát, a *NoSketchEngine* nevű nyílt forráskódú korpuszkezelő programcsomagot használtuk (RYCHLÝ 2007), mely a Bonito nevű grafikus felületből és a mögötte meghúzódó *Manatee* korpuszkezelő eszközökből áll, mely akár több milliárd szavas adatbázist is képes kezelni (4. ábra). Ez a programcsomag már az Magyar Nemzeti Szövegtár újabb változatai esetében is jól bevált gyors válaszidejével. Az eddigiéknél morfológiailag pontosabban címkézett (LIGETI-NAGY 2015a) korpuszban a legfrissebb magyar főnévcsoport-annotáló megoldással (ENDRÉDY – INDIG 2015) jelöltük a

főnévi csoportok határait is. Reményünk szerint mindezek már most hasznos lehetőségeket biztosítanak a mai írott magyar nyelvet kutatók számára.

4. ábra. A Pázmány Korpusz tokeneinek szófaji megoszlása

2. táblázat. Szófaji megoszlás a Pázmány Korpuszban

Szófaj	Sztenderd szövegek	Egyéb tartalmak	Kommentek	Összesen
Igék	113 808 282	16 019 286	7 430 599	137 258 167
Finit alakok	88 399 403	11 865 941	5 844 756	106 110 100
Folyamatos melléknévi igenevek	7 264 051	1 453 995	345 309	9 063 355
Befejezett melléknévi igenevek	6 713 811	1 087 470	316 864	8 118 145
Infinitívuszok	8 013 350	1 063 585	714 782	9 791 717
Ragos infinitívuszok	1 091 261	111 631	72 551	1 275 443
Határozói igenevek	2 326 406	436 664	136 337	2 899 407
Főnevek	295 939 929	89 893 104	16 938 977	402 772 010
Tartalmas főnevek	263 185 702	86 120 048	14 201 657	363 507 407
Főnévi névmások	32 754 227	3 773 056	2 737 320	39 264 603
Melléknevek	109 080 322	25 090 697	6 532 678	140 703 697
Alapfokú melléknevek	97 396 981	23 688 145	5 840 962	126 926 088

Középfokú melléknevek	2 483 182	321 407	144 837	2 949 426
Felsőfokú melléknevek	2 436 902	404 614	119 915	2 961 431
Melléknévi névmások	6 763 257	676 531	426 964	7 866 752
Számok számjeggyel	16 028 228	15 702 037	1 154 059	32 884 324
Arab számok	15 931 101	15 637 461	1 151 944	32 720 506
Római számok	97 127	64 576	2 115	163 818
Számnevek	12 309 435	1 480 423	683 171	14 473 029
Valódi számnevek	11 562 409	1 383 794	602 876	13 549 079
Számnévi névmások	747 026	96 629	80 295	923 950
Határozószók	66 641 046	7 759 986	5 172 711	79 573 743
Valódi határozószók	54 417 992	6 422 872	4 144 396	64 985 260
Határozószói névmások	12 223 054	1 337 114	1 028 315	14 588 483
Névelők	99 927 941	12 769 812	5 433 479	118 131 232
Névutók	15 120 529	1 730 167	732 549	17 583 245
Kötőszók	50 376 009	6 073 741	3 417 733	59 867 483
Igekötők	12 266 552	1 484 210	778 154	14 528 916
Egyéb szófajok	3 169 949	1 447 279	270 225	4 887 453
Partikula (-e)	434 889	47 416	24 538	506 843
Központozási jelek	157 263 951	47 979 375	10 314 049	215 557 375
Kötőjelek	54 402	85 221	12 833	152 456
Perjelek (törtvonalak)	211 423	448 798	17 692	677 913
Ismeretlen szavak	1 791 420	908 884	99 657	2 799 961
Összes token	954 424 307	228 920 436	59 013 104	1 242 357 847

3. táblázat. A legtipikusabb magyar főnévi csoportok szerkezete

	A főnévi csoport felépítése	Korpuszbeli gyakoriság	Példa
1	[N+Nom]	14 312 895	<i>ház</i>
2	[Det] [N+Nom]	11 632 547	<i>a ház</i>
3	[N Pron+Nom]	6 416 317	<i>ez</i>
4	[Adj+Nom]	6 279 294	<i>okos</i>
5	[Det] [N+Acc]	4 616 117	<i>a házat</i>

6	[N Pron+Acc]	4 206 866	<i>ezt</i>
7	[N+Acc]	3 639 354	<i>házat</i>
8	[Det] [Adj] [N+Nom]	3 389 714	<i>a nagy ház</i>
9	[N+Nom] [N+Nom]	2 920 072	<i>műanyag ház</i>
10	[Det] [N+Pl+Nom]	2 690 635	<i>a házak</i>
11	[Adj] [N+Nom]	2 576 916	<i>nagy ház</i>
12	[Num Digit+Nom]	2 473 950	<i>2</i>
13	[N+Ine]	2 240 616	<i>házban</i>
14	[N Pron]	1 904 343	<i>ez</i>
15	[Det] [N+Ine]	1 855 041	<i>a házban</i>
16	[N+PSe3+Nom]	1 802 458	<i>háza</i>
17	[N+Sup]	1 653 639	<i>házon</i>
18	[Det] [N+Nom] [N+PSe3+Nom]	1 648 933	<i>a kutya háza</i>
19	[N Pron+Dat]	1 360 964	<i>ennek</i>
20	[Det] [Adj] [N+Acc]	1 356 462	<i>a nagy házat</i>
21	[Det] [N+Sup]	1 306 032	<i>a házon</i>
22	[N+Sub]	1 206 749	<i>házra</i>
23	[N+Pl+Nom]	1 180 336	<i>házak</i>
24	[Adj] [N+Acc]	1 125 795	<i>nagy házat</i>
25	[N Pron+Pl+Nom]	1 125 022	<i>ezek</i>
26	[Num Digit+Ine]	1 111 783	<i>1910-ben</i>
27	[Det] [N+Dat]	1 105 306	<i>a háznak</i>
28	[N+Ins]	1 095 360	<i>házzal</i>
29	[Det] [N+Pl+Acc]	1 092 733	<i>a házakat</i>
30	[Num Digit] [N+Nom]	952 247	<i>2 ház</i>

5. ábra. Néhány keresési eredmény a Pázmány Korpuszból

Query vár, FN.* 103,303 (83.2 per million)		
First	Previous	Page 43 of 4,133 Go Next Last
doc#5	normann lovaggal ostromolta meg Galeria várát	, bevette , és foglyul ejtette Benedeket
doc#5	, VII. a Matild birtokában lévő Canossa várába	ment , hogy várja a fejleményeket . 1077.
doc#5	25 : Henrik vezeklő ruhában jelent meg a vár	kapuja előtt és 3 napon át kérte a perc.
doc#5	Pozsony ostrománál nagykorúították , amikor a várát	Borisztól visszavívta , IX. 11 : a Boriszt
doc#5	ostromolták . A háromszög alaprajzú hegyi várból	jelentős romok állnak . Fügedi 1977:55
doc#5	vízhez , földalatti folyosót vágtak Sion várában , mely egy 13 m mély , függőleges aknához	
doc#5	merítsenek . Dávid ezen keresztül vette be a várát	: " Azon a napon Dávid azt mondta : ' Akí
doc#5	fölkapaszkodott a függőleges aknában (fönn a belső várban	találta magát , s kinyitotta az ostromlók
doc#5	másztak meg , amikor bevették a jebuzeusok várát	. Az akna felső végében egy ferdén felfelé
doc#5	karitatív intézete , neki adományozta Zólyom várát	, s megbízta a Szepesség és a bányavárosok
doc#5	Hunyadi Giskraval , kinek kezén maradtak várai	és jövedelmei . V. László megerősítette
doc#5	Mátyás csapatai mindenfelől támadták Giskra várait	, s 1462 elején már csak Liptó , Zólyom
Query vár, IGE.* 599,506 (482.6 per million)		
First	Previous	Page 73 of 23,981 Go Next Last
doc#7	ember keze nyújt , veszendő : Halhatatlant vár	s keres a valódi , A nemes virtus : maga
doc#7	uralkodónéja . " A női közönségtől jótékony hatást vár	a férfiúi nemre a hazai nyelv , az irodalom
doc#7	székvárosát , mert ebben az időben Napóleontól várta	a monarchia és hazája feudális viszonyainak
doc#7	levegő árad ; olyasféle , amelyet már régen várt	a kritika és a színház . A Rang és mód
doc#7	egyik grófi származású , rá nagy örökség vár	. Sem a nagypapa , sem a két lány , se
doc#7	ellenezte az emigrációt is : tőle semmi jót nem várt	, legfeljebb a Monarchia s vele együtt
doc#7	ugyanígy vélekedik : " Kisült , amit nem vártunk	, Mutatja a hatás : Rossz drámairó
doc#7	még hátra maradt , leküzdeni - ... mi vár	tehát ránk ? Azt a jó isten tudja , ember
doc#7	foganatja lett . Nem volt más hátra , mint várni	, és azt remélni , hogy az abszolutizmus
doc#7	kudarca intő példa volt arra nézve , mi várna	egy újabb magyar szabadságharcra . A kiegyezési
doc#7	az emberiség minden kérdésének megoldását várták	. A harmincas , negyvenes évek nemzedékeinek
doc#7	mélyégeket , melyeknél halál és kárhozat vár	ránk ! " Martinuzzi alakjánál hangsúlyosabbnak

Irodalom

- ALEXIN, ZOLTÁN – GYIMÓTHY, TIBOR – HATVANI, CSABA – TIHANYI, LÁSZLÓ – CSIRIK, JÁNOS – BIBOK, KÁROLY – PRÓSZÉKY, GÁBOR (2003), Manually Annotated Hungarian Corpus. In: COPESTAKE, ANN – HAJIČ, JAN (eds), Proceedings of the Tenth Conference on European Chapter of the Association for Computational Linguistics. Association for Computational Linguistics, East Stroudsburg. Vol. 2: 53–56.
- BARONI, MARCO – UEYAMA, MOTOKO (2006), Building General- and Special-purpose Corpora by Web Crawling. In: NOAMI, MARIKO (eds), Proceedings of the 13th NIJL International Symposium, Language Corpora: Their Compilation And Application. National Institute for Japanese Language, Tokyo. 31–40.
- BIEMANN, CHRIS – BILDHAUER, FELIX – EVERT, STEFAN – GOLDBAHN, DIRK – QUASTHOFF, UWE – SCHÄFER, ROLAND – SIMON, JOHANNES – SWIEZINSKI, LEO-

- NARD – ZESCH, TORSTEN. (2013), Scalable construction of high-quality web corpora. *Journal for Language Technology and Computational Linguistics* 28/2: 23–60.
- CSENDES, DÓRA – CSIRIK, JÁNOS – GYIMÓTHY, TIBOR (2004), The Szeged Corpus: A POS-tagged and Syntactically Annotated Hungarian Natural Language Corpus. In: SOJKA, PETR – KOPEČEK, IVAN – PALA, KAREL (eds), *Text, Speech and Dialogue*. (Lecture Notes in Computer Science, Vol. 3206) Springer, Berlin. 41–47.
- CSENDES, DÓRA – CSIRIK, JÁNOS – GYIMÓTHY, TIBOR – KOCSOR, ANDRÁS (2005), The Szeged Treebank. In: MATOUŠEK, VÁCLAV ET AL. (eds), *Proceedings of the 8th International Conference on Text, Speech and Dialogue*. Springer, Berlin. 123–31.
- ENDRÉDY ISTVÁN (2016) *Nyelvtechnológiai algoritmusok korpuszok automatikus építéséhez és pontosabb feldolgozásukhoz*. PhD disszertáció. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Információs Technológiai és Bionikai Kar, Budapest.
- ENDRÉDY, ISTVÁN – INDIG, BALÁZS (2015), Huntag3: A General-Purpose, Modular Sequential Tagger – Chunking Phrases in English and Maximal NPs and NER for Hungarian. In: VETULANI, ZYGMUNT – MARIANI, JOSEPH (eds), *Proceedings of the 7th Language & Technology Conference, Human Language Technologies as a Challenge for Computer Science and Linguistics*. Poznań University, Poznań. 213–218.
- ENDRÉDY ISTVÁN – NOVÁK ATTILA (2012), Egy hatékonyabb webes sablonszűrő algoritmus – avagy miként lehet a cumisüveg potenciális veszélyforrás Obamára nézve. In: TANÁCS ATTILA – VINCZE VERONIKA (szerk.), IX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. (MSZNY 2013). SZTE, Szeged. 297–301.
- ENDRÉDY, ISTVÁN – NOVÁK, ATTILA (2013), More Effective Boilerplate Removal – The GoldMiner Algorithm. *Polibits* 48: 79–83.
- ENDRÉDY ISTVÁN – NOVÁK ATTILA (2015), Szótövesítők összehasonlítása és alkalmazásai. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 15/1–2: 7–27.
- HALÁCSY, PÉTER – KORNAI, ANDRÁS – NÉMETH, LÁSZLÓ – RUNG, ANDRÁS – SZAKADÁT, ISTVÁN – TRÓN, VIKTOR (2004), Creating Open Language Resources for Hungarian. In: LINO, MARIA TERESA – XAVIER, MARIA FRANCISCA – FERREIRA, FÁTIMA – COSTA, RUTE – SILVA, RAQUEL (eds), *Proceedings of 4th Conference on Language Resources and Evaluation*. ELRA, Paris. 203–210.
- KILGARRIFF, ADAM – BAISA, VIT – BUŠTA, JAN – JAKUBÍČEK, MILOŠ – KOVÁŘ, VOJTĚCH – MICHELFEIT, JAN – RYCHLY, PAVEL – SUCHOMEL, VÍT (2014), The Sketch Engine: Ten Years in Lexicography. *Lexicography*. *Journal of ASIALEX* 1/1: 7–36.
- LIGETI-NAGY NOÉMI (2015a), Szövegtörzsek pontosabb annotációja gépi elemzéshez. In: BENŐ ATTILA – FAZEKAS EMESE – ZSEMLYEI BORBÁLA (szerk.), *Többsz nyelvűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában*. BBTE, Kolozsvár. 421–429.
- LIGETI-NAGY, NOÉMI (2015b), Noun Phrase and What they Leave Behind—Rule-based NP-chunking in Hungarian Corpora. In: LIGETI-NAGY, NOÉMI (eds), *Computational Linguistic Methods in Applied Linguistics*. Jedlik Laboratories Reports, Vol. III. No. 5. Pázmány University ePress, Budapest. 35–57.
- MIHÁLTZ, MÁRTON – VÁRADI, TAMÁS – CSERTŐ, ISTVÁN – FÜLÖP, ÉVA – PÓLYA, TIBOR – KÖVÁGÓ, PÁL (2015), Beyond Sentiment: Social Psychological Analysis of Political Facebook Comments in Hungary. In: BALAHUR, ALEXANDRA ET AL. (eds),

- Proceedings of the 6th Workshop on Computational Approaches to Subjectivity, Sentiment and Social Media Analysis. Association for Computational Linguistics, East Stroudsburg. 127–33.
- NEUNERDT, MELANIE – TREVISAN, BIANKA – CURY TEIXEIRA, TOMAS – MATHAR, RUDOLF – JAKOBS, EVA-MARIA (2011), Ontology-based Corpus Generation for Web Comment Analysis. In: DE BRA, PAUL (eds), Proceedings of the 22nd ACM Conference on Hypertext and Hypermedia. ACM, New York. 335–336.
- ORAVECZ, CSABA – VÁRADI, TAMÁS – SASS, BÁLINT (2014), The Hungarian Gigaword Corpus. In: CALZOLARI, NICOLETTA ET AL. (eds), Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation. ELRA, Paris. 1719–1723.
- OROSZ, GYÖRGY – NOVÁK, ATTILA (2013), PurePos 2.0: A Hybrid Tool for Morphological Disambiguation. In: ANGELOVA, GALIA (ed.), Proceedings of the International Conference on Recent Advances in Natural Language Processing. INCOMA, Hissar. 539–545.
- POMIKÁLEK, JAN (2011), Removing Boilerplate and Duplicate Content from Web Corpora. PhD dissertation. Masaryk University, Faculty of Informatics, Brno.
- RECSKI, GÁBOR (2014), Hungarian Noun Phrase Extraction Using Rule-based and Hybrid Methods. *Acta Cybernetica* 21: 461–479.
- RECSKI GÁBOR – VARGA DÁNIEL (2012), Magyar főnévi csoportok azonosítása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 81–95.
- PRÓSZÉKY GÁBOR – INDIG BALÁZS (2015), Magyar szövegek pszicholingvisztikai indítatású elemzése számítógéppel. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 15/1–2: 29–44.
- RYCHLÝ, PAVEL (2007), Manatee/Bonito – A Modular Corpus Manager. In: SOJKA, PETR – HORÁK, ALEŠ (eds), Proceedings of Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing (RASLAN 2007). Masaryk University, Brno. 65–70.
- TJONG, ERIK F. – SANG, KIM – VEENSTRA, JORN (1999), Representing text chunks. In: THOMPSON, HENRY S. – LASCARIDES, ALEX (eds), Proceedings of the Ninth Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics. Association for Computational Linguistics, East Stroudsburg. 173–79.
- VÁRADI, TAMÁS (2002), The Hungarian National Corpus. In: ZAMPOLLI, ANTONIO ET AL. (eds), Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation. ELRA, Paris. 385–389.

PALÁGYI LÁSZLÓ

A magyar főnév és melléknév kognitív szerveződésének alapjai és konverziós viszonyai¹

This paper investigates the issue of nouns and adjectives that necessarily involves several complex semantic and morphological aspects. Generally speaking, nouns and adjectives seem to be in a very close relationship in all languages of the world and my research question is how a Hungarian adjective can be used as a noun in discourse, and how an adjective becomes a noun in the Hungarian lexicon. The paper's main hypothesis, based on the framework of cognitive linguistics, is that although lexical categories obviously possess typical instances and characteristics, they do not vary in semantic content in general; however, cognitive grammar also claims that lexical categories differ from each other in their configuration of meaning and their schematic structure. I claim that the topic function of adjectives – traditionally considered as „an adjective used as a noun” – can be distinguished from the predicative and attributive function of adjectives, as well as from the lexical category of the noun itself. In addition, I examine Hungarian nouns and adjectives in an integrative model of ontologies and construals that has so far not been applied to Hungarian linguistic material. I argue that this model is appropriate to describe and semantically capture a wide range of Hungarian nouns and adjectives. At the last part of the paper, I study a few cases that are traditionally supposed to be „conversions” in Hungarian, and I consider the role of metonymy and metaphor in this special type of word-formation and meaning construction. I claim that metonymy and metaphor as construals and connected in an organic way and forming a continuum that are responsible for the topic function and the lexicalization of adjectives in Hungarian.

Keywords: noun, adjective, conversion, metaphor, metonymy, cognitive grammar

0. Bevezetés

A címben jelzett kérdéskör komplexitását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a magyar főnév és melléknév meghatározására a függőségi nyelvtanok (l. KESZLER 2000) elsősorban jelentésalapú, míg az ún. „strukturális szemantika” (l. KIEFER 2007) a főnév esetében elsősorban formai kritériumokat alkalmaz. Előbbi meghatározása szerint a főnév „olyan alapszófajú szó, amely élőlényt, élettelen

---

¹ Köszönet illeti BENCZES RÉKÁT, valamint a kézirat két névtelen bírálóját hasznos megjegyzéseikért. A kéziratban foglalt egyes részkérdések megvitatásáért BRDARNÉ SZABÓ RITÁNAK mondok köszönetet.

tárgyat [szubsztanciát], gondolati és elvont dolgot, illetőleg ezek fogalmát jelöli” (KESZLER 2000: 127), míg a melléknevek „tulajdonságokat kifejező szavak” (KESZLER 2000: 142). Utóbbi kritikája szerint azonban a főnév e hagyományos definíciójával csupán a tipikus példányok jellemezhetők: „ez a meghatározás a circulus vitiosus veszélye nélkül nem alkalmazható olyan főnevekre, mint *igazság*, *szépség*, *elektromosság*, *azonosság*, *hasonlóság*, ti. ezekről csak azért mondhatjuk, hogy ’dolgot’ jelölnek, mert főnevek” (KIEFER 2007: 145); a melléknév meghatározása pedig az igékre és predikatív főnevekre egyaránt érvényes. E megállapítások két fontos tanulsággal is szolgálnak: egyfelől, hogy a két lexikai kategória tagjai nem egyenrangúak (így a kategorizáció klasszikus, szűkebb és elégséges feltételeken alapuló elveinek nem felelnek meg); másfelől, hogy logikai hagyományból táplálkozó, vagy egyáltalán referencialitásra támaszkodó jelentésfogalom nem alkalmas a lexikai kategóriák jelentésalapú meghatározására, márpedig a főnévi és melléknévi jelentés elhatárolására tett kísérletek – l. KIEFER 2007: 180–183 – véleményünk szerint is joggal feltételeznek a főnévhez vagy melléknévhez kizárólagosan köthető konceptusokat – jelen tanulmányunk is ez a fő hipotézise. E fogalmi tudásszerkezetek azonban szempon-tunkból nem tartalmilag, hanem sematikus struktúrájukat, konfigurációjukat illetően különböznek, az eltérések tehát elsősorban a jelentések s z e r k e z e t é b e n mutathatók ki (l. 3. fejezet).

Érdemes a főnév és melléknév kategóriáját referencialitásukon, valamint az elvont nyelvtani szabályokon és elveken túl a beszélők tudása felől is megköze-lítenünk. A használatalapú, konnekcionista morfológiai modellek (l. BYBEE 1988, BURZIO 2002, BLEVINS 2006, MONTERMINI 2010) – csakúgy, mint a ho-lista kognitív nyelvészet irányzatai – lényegében e tudást tekintik kiindulópont-juknak, s a nyelvelméleti modell mint tudományos konstrukció és a kognitív re-alitás párbeszédékként a morfológiát lexikális szerveződésnéként értelmezik.² A konnekcionista modellekben a szuffixumoknak nincs önálló, lexikai egységektől független reprezentációjuk,³ az azonban korántsem mellékes, hogy a fentebb idé-zett denominális, ’dolog’ sémába nehezen vagy egyáltalán nem illeszkedő főne-vek (*igazság*, *szépség* stb.) képzett, azaz valamilyen motiváció révén főnevesített szavak. A példák alapján ugyanis feltételezhetjük, hogy a világról való tudásunk szerkezetét illetően bizonyos előnyökkel jár, hogy a világban tapasztalt jelensé-gek egy részét „általában a fizikai tárgyak sémájának analógiájára, mintájára

² A séma- és szabályelvű morfológiai feldolgozás empirikus kutatási eredményeiről átte-kintő jelleggel l. PLÉH – LUKÁCS 2014: 231–239, míg JOAN BYBEE nyelvelméletéről magyarul összefoglalóan TANOS BÁLINT (2008) írt.

³ Vagyis mentális reprezentáció szintjén nincs *-ség* elem, van viszont *szépség*, *terhesség*, *kékség* stb. lexikai egység, a mentális lexikon morfológiája sémák és analogikus művele-tek révén szerveződik, amiben a gyakoriságnak alapvető szerepe van.

dolgoz fel az emberi megismerés” (TOLCSVAI NAGY 2013: 126), s így a főnév kategóriájának elsődleges kognitív funkciója abban ragadható meg, hogy „tárgyasított, tárgyként konceptualizált dolgot jelöl” (TOLCSVAI NAGY 2013: 181).

A lexikai kategóriákat tehát szempontunkból érdemes (tágabb értelemben) funkcionálisan⁴ is megközelítenünk, ügyelve arra, hogy ne mossuk el a határt funkció és kategória között: „a melléknév is csak akkor [kaphat névelőt] ha főnévként használjuk... [Esetragokat] főnévként használt melléknév... kaphat” (KIEFER 2007: 145). Joggal merül föl a kérdés, miképpen használjuk a melléknéveket ’főnévként’ a mondatban (*hol van az eredeti?*), és specifikálódott jelentéssel főnevesülve a lexikonban (*reggeli*), s van-e összefüggés a két használat között. Jelen tanulmány célja e két jelenség világos megkülönböztetése annak leírásával, hogy a főnév és melléknév mentális sémájának leképezése miképpen szolgálja a jelentésképzést – holisztikus felfogásunkban e két lexikai kategóriát és a köztük lévő műveleti viszonyokat az elméműködés egyéb területeire is jellemző kognitív folyamatok vezérlik.

A lexikai kategóriák kognitív szerveződésének leírása igen komplex megközelítési módot kíván, amihez az ún. funkcionális nyelvészet egymásnak tágabb perspektívából elméleti szinten megfeleltethető (vö. LADÁNYI – TOLCSVAI NAGY 2008: 17–58), ám különböző jelenségeket fókuszba állító eszköztárát alkalmazzuk: ekképpen a langackeri kognitív nyelvtan, a LAKOFF és JOHNSON-féle kognitív szemantika egyes aspektusai és a már említett, BYBEE nevével fémjelzett konnekcionista morfológiai modell egyaránt elméleti háttérül szolgálnak vizsgálódásunknak. Minthogy azonban a magyar főnév és melléknév, s kiváltképp a magyar konverzió diszkurzív közege formalista alapokon nyugszik, az e keretben tett megállapításokkal való párbeszédétől sem tekinthetünk el.

A tanulmány a következőképpen épül föl: az 1. fejezetben vizsgálatunk tárgyának, a magyar főnévi és melléknévi kategóriának morfológiai és szemantikai jellegzetességeit mutatom be a magyar és más európai nyelvek, valamint az általános megismerési folyamatok tükrében. A 2. fejezetben a melléknév főnévi és igei kategóriával is összefüggő funkcióit határolom el s amellet érvelek, hogy a melléknévek „főnévként” való használata elkülönítendő attributív és predikatív funkciójuk mellett magától a főnévi kategóriától is. A 3. fejezetben a kognitív grammatika lexikai kategóriákra vonatkozó alapkoncepcióinak vázolója utána (LANGACKER 1987, 1999) a magyar főnév és melléknév tipológiáját vizsgálom főként CARITA PARADIS (2004, 2005) több kognitív nyelvészeti kutatás eredményeit integráló, ám magyar nyelven még nem alkalmazott szószemantikai mo-

⁴ Szószintű funkcionális kategóriaként a hagyományos függőségi nyelvtanokban rendszerint a nem „autoszemantikus”, azaz lexikai jelentéssel nem rendelkező viszonyozók, míg strukturalista keretben az ezeknek részben megfelelő, ám egységes szóosztályt nem képező, a szintaktikai szerkezetek vázát alkotó összetevők szerepelnek (KENESEI 2008).

delljében, s azt igyekszem bizonyítani, hogy e modellbe a magyar főnevek és melléknevek központi és periférikus, ritkán tárgyalt példányai egyaránt szervezsen beilleszthetők. A két lexikai kategória diszkrét, majd együttes vizsgálata után a köztük végbemenő, derivációs morfémák nélküli szófajváltás is magyarázatra szorul, így a magyar nyelv főnévvel és melléknévvvel kapcsolatos konverziós viszonyainak újszerű, sémaelvű morfológiai áttekintése után a metonímia és a metafora szemantikában és szóképzésben feltételezett konstruálási szerepét, illetve a két művelet egymáshoz való viszonyát tisztázom. Mindez elvezet minket a magyar főnév és melléknév alaktanilag konverziós, a jelentésképzést illetően pedig metaforikus és metonimikus műveleti viszonyainak leírásához. Véleményem szerint ugyanis a melléknév főnévi használata a diskurzusban metonimikus, főnevesülése a lexikonban pedig metaforikus konstrukciókat feltételez.

1. A vizsgálat tárgya – a magyar főnév és melléknév alapvonásai

Az alábbiakban a magyar főnév és melléknév prototípusalapú kategorizációját és morfológiáját vázoló föl, majd a főnév–melléknév viszonyt tárgyalom a magyarban és más nyelvekben bemutató jelleggel.

Mint már a bevezetőben utaltunk rá, a lexikai kategóriák prototípusok köré szerveződnek (LANGACKER 1987; LAKOFF 1987). A főnév prototípus-elvű szerveződését TOLCSVAI NAGY (2013: 125–129) mutatja be magyar példákon keresztül, a főnév prototípusaként vagy „fogalmi archetípusaként” a fizikai tárgyat megjelölve. A főnévi kategória e prototípusok mellett hierarchikusan épül föl a következőképpen: fölérendelt szint (*bútor*) – alapszint (*asztal*) – alárendelt szint (*étkezőasztal*). A három kategória tendenciaszerű morfológiai különbségeket mutat (ami mindenképpen a megismerés befolyásoló szerepére utal a grammatikában): a fölérendelt szintű főnevek gyakran megszámlálhatatlanok (pl. *ruházat*; a singulare- és plurale tantumról a magyarban l. H. VARGA 2012a: 275–287, 2012b); az alapszintűek sohasem összetett szavak és rendszerint a nyelvek legrövidebb szavai; míg az alárendelt szint szavai legtöbbször szóösszetételek (CROFT – CRUSE 2004). A szintek elnevezése is jelzi, hogy kiemelendő az alapszintű kategóriák szerepe (KÖVECSSES – BENCZES 2010: 41–49): leginkább az alapnevek használhatók semleges kontextusban (CRUSE 1977); az általuk jelölt fogalmaknak nagyjából azonos képi formájuk van; többé-kevésbé azonos módon lépünk velük interakcióba; az alapnevek a leggyakoribb szavak; nekik tudjuk a legtöbb tulajdonságot tulajdonítani; s – bár vannak, akik vitatják (MANDLER – BAUER – MCDONOUGH 1991) – lehetséges, hogy a nyelvelsajátítás során is ezeket tanuljuk meg először (ROSCHE – MERVIS 1975). A főnevek jelentése termé-

szetesen nem csupán prototípusok köré és vertikálisan, hanem fogalmi tartományokban⁵ és tágabb értelemben vett asszociatív hálózatokban⁶ is szerveződik.

Ami a magyar főnév prototipikus morfológiai felépítését illeti, már korántsem ilyen egyértelmű a kép, helyesebb egymástól részben független morfológiai sémákról beszélnünk. Az európai nyelvek körében viszonylag ritka, hogy a lexikon morfológiáját alapvetően az elemek magánhangzóinak képzési helye strukturálja. Fonotaktikai szempontból a magánhangzó–mássalhangzó megoszlás más európai nyelvekhez képest közepesen kiegyenlített (43%–57%, BOLLA 2006). A prototípushatások morfológiailag is megfigyelhetők, azonban több forrásalapú (source-oriented), azaz alapalak–levezetett alak alapú séma (*lány* → *lányok* ↔ *ház* → *házak* vö. az ún. „nyitótövekről” H. VARGA 2012a: 250–265) és kimenet-alapú (product-oriented), azaz levezetett alak–levezetett alak alapú séma (*kertje* – *strandja* – *barátja* ↔ *nézete* – *gondolata* – *csapata*; e két séma disztribúciója nem foglalható szabályba) működését kell feltételeznünk a lexikonban (BYBEE 1995), ami a magyar nyelv morfofonológiai gazdagsága miatt különösen fontos. A prototípus meghatározása viszont véleményem szerint már csak azért is problematikus, mert a produktivitás a típusgyakorisággal (= egy adott mintázat gyakorisága, pl. *azonosság* – *hasonlóság* – *gazdagság* stb.), míg a rendhagyóság a példánygyakorisággal (= egy meghatározott szóalak előfordulásának száma. vö. a létigék rendhagyósága a világ nyelveiben) van összefüggésben (BYBEE – HOPPER 2001), s elméleti kutatás szintjén nem könnyű feladat állást foglalni abban a kérdésben, hogy vajon a nagy típusgyakoriságú *ravaszkodás* vagy a feltételezhetően nagy példánygyakoriságú, ám sok tekintetben rendhagyóan viselkedő *szó* a morfológiailag központibb, jobb példány.

A pszicholingvisztikai vizsgálatok szerint a képzett alakokat is egészen dolgozzuk föl (PLÉH – JUHÁSZ 1995, JUHÁSZ – PLÉH 2001), amivel egyúttal azt is feltételezhetjük, hogy a főnevek derivációs mintázatukhoz képest szemantikai osztályok alapján (hagyományosan tulajdonnév, anyagnév stb.) kognitívan reálisabban írhatók le, hiszen a beszélők morfológiai felépítés szempontjából csupán a gyakorisággal összefüggésben tesznek különbséget a tagok között (az egésze-

⁵ Nyilvánvalóan lehetetlen feladat lenne a *szerda* vagy a *könyök* szó jelentését leírni, meghatározni a HÉT vagy a KAR fogalmának segítségével nélkül. A fogalmi tartomány „mentális séma, tudáskeret, az egy fogalom köré rendeződő asszociált, aktivált fogalmak köre” (TOLCSVAI NAGY 2013: 382).

⁶ „... a főnév által előhívott fogalom aktiválása további fogalmak aktiválásával, asszociálásával jár, ezért minden főnévi jelentésnek megvan a maga támogató közege. A főnév támogató fogalmi közege azoknak a fogalmaknak a sora, amelyeknek közegében jelentésszerkezete elhelyezkedik, de amelyektől ez a komplex mátrix egyúttal elkülönül” (TOLCSVAI NAGY 2013: 182).

ges feldolgozás inflexiós és tipológiai dimenzióival kapcsolatban l. LAINE ET AL. 1995, VANNEST ET AL. 2002).

A nyelvek szóosztály alapú tipológiai vizsgálatai (l. többek között BHAT 1994, CROFT 1990, DIXON 1982) a főnevet egyöntetűen univerzális kategóriának tekintik, míg a nyelvek csupán egy részében található a magyarhoz hasonlóan igétől és főnévtől elkülönült melléknévi osztály, s az e lexikai kategóriával rendelkező nyelvekben sem minden esetben problémátlan a főnévtől és igétől való elhatárolásuk. Mindenesetre a kutatások alapján „úgy tűnik..., hogy a melléknévi jelentés tipikus eseteit az értékelő melléknevek [jó – rossz], a dimenzióanalízis melléknevek [hosszú – rövid] és a szintjelölő melléknevek [fekete – fehér] között találjuk” (KIEFER 2007: 180), s ez valószínűleg a magyar nyelvre is igaz.⁷

Morfológiai különbség, hogy míg pl. a szláv nyelvekben a melléknevek transzparensnek, addig a magyarban – bár ma is számos produktív melléknévképző van – jelentős részük opak (l. a MNSz négy leggyakoribb melléknevét: *magyar, nagy, új, jó*) vagy legalábbis nem kompozicionális (*kedves*), azaz a melléknév alaki feldolgozása az esetek jelentős részében nem elegendő a lexikai kategorizációhoz.⁸ A magyar melléknévi igenevekről (funkcionális melléknevekről) mint nem központi kategóriatagokról kijelenthető, hogy míg a germán és latin nyelvekhez képest morfológiailag jobban elkülönülnek az ige kategóriájától (a magyar melléknévi igenevek deverbálisak, csupán a befejezett melléknévi ige-névről állítható, hogy átfedésbe kerülhet az igei paradigmával), addig a szláv nyelvekhez képest – melyekben a melléknévi igenevek néhány kivételtől eltekintve a melléknév alakját veszik föl és csupán szintaktikailag differenciálódnak – kevésbé különülnek el.

A főnév és a melléknév nehézkes elkülönítése mögött feltételezésem szerint alapvető megismerésbeli tényezők húzódnak. A főnévi kategóriába tartozó tagok élesen soha nem választhatók el tulajdonságaiktól, hiszen a jelentésképzés, kogníció során az érzékelt entitások meglévő sémákon alapuló kategorizációja éppen azok észlelt tulajdonságain alapul – l. LAWRENCE BARSALOU (1992) ötlépcsős modelljében a kategorizáció első lépéseként az adott entitás strukturális tulajdonságainak megállapítása szerepel – továbbá „valamely dolog kategóriája, a

⁷ A melléknevek tipológiájáról a magyar és külföldi szakirodalomban áttekintő jelleggel, illetve a dimenzióanalízis melléknevek prototipikusságával, leggyakoribb kollokációival és tipikus olvasataival (s a témában felmerülő elméleti és módszertani kérdésekkel) a magyarban PAPP KORNÉLIA ESZTER disszertációja foglalkozik (2013).

⁸ Ez vélhetően nincs összefüggésben a lexikon nyelvtani nem alapú morfológiai struktúrázásával (illetve annak hiányával), mivel a magyarnál nem listázhatók sokkal hatékonyabban a melléknévi formák az egyes latin és germán nyelvekben sem (pl. a franciában az „irreguláris” alakokkal kiegészülve legalább 12 csoportot kell fölvennünk), s a főnévi alakok nem alapú kategorizációja is csupán korlátozottan megjósolható.

rá vonatkozó fogalmi tudás az absztrahált és sematizált tulajdonságok hálózatából áll össze” (TOLCSVAI NAGY 2013: 180; kiemelés tőlem, P. L.). A tulajdonságok sokszor inherensen kapcsolódnak az entitásokhoz.⁹ A főnév és a melléknév szerves kapcsolatára utalnak az egyes nyelvek anaforikus viszonyai is, ugyanis a melléknévi és főnévi névmások gyakran variálódnak:

(1i) <i>Ingyenes, és az is marad.</i>	ADJ ← N PRO
(1ii) <i>C'est gratuit et ça le restera toujours.</i>	ADJ ← N PRO
(2i) <i>Az élet mint olyan.</i>	N ← ADJ PRO
(2ii) <i>There is no dining room as such in the house.</i>	N ← ADJ PRO

A fentebbi példák részletes elemzésétől itt eltekintünk, de az kiemelő, hogy az adott kategórián belüli ekvivalens névmás (vö. *?ingyenes, és olyan is marad; ?az élet mint az*) szokatlanabb, ami a szerkezetek elsáncolódott, idiomatikus jellegére vall.

A magyar főnév és melléknév kategóriája bár elkülöníthető, dinamikus kapcsolatban áll egymással, ami a későbbiekben tárgyalt konverziós viszonyaiban, valamint morfoszintaktikai viselkedésükben is megmutatkozik – ez utóbbi megvilágításához szintén érdemes kontrasztív szempontokat alkalmaznunk: a magyar főnév és melléknév elkülönítése formai kritériumok alapján csak bizonyos esetekben lehetséges (jellemzően ilyen pl. a határozószóval való együttes előfordulás), inflexiós morfológiai mintázataik (a fokozhatóság kivételével) lényegében megegyeznek, ami nem jellemző pl. a szláv nyelvekre (*a nők szépek* ↔ cseh NOM PL *ženy jsou krásné*; még ha egyeztetésük sokszor morfofonológiailag motiváltnak is tűnik, l. szlovák NOM SG *krásná žena* 'szép nő', ACC SG *krásnú ženu* 'szép nőt').

Jóllehet a főnévi és melléknévi csoport morfológiai kapcsolata a magyarban kifejezetten erős, a melléknév szintaktikailag az igétől sem áll távol (a főnévvel ellentétben mindkettő módosítható pl. határozószóval), tehát a melléknévi morfoszintaktikai szerkezetek mind főnévi, mind igei irányban erős kapcsolódási pontokkal rendelkeznek.

2. A magyar melléknevek mondatszemantikai szerepei

Érdekes a megnyilatkozások kommunikatív, információstruktúra szempontú topik-komment szerveződésével párhuzamosan megvizsgálunk a mondatban megfigyelhető melléknévi szerkezeteket – az alábbiakban annak bizonyítására

⁹ Az inherens ↔ elidegeníthető konceptuális tartalom egyébként a magyarban morfológiaileg is differenciálódik az *-(V)s : -(j)Ű* képzők megoszlásával (LACZKÓ 2000a, KIEFER 2007: 199–202), s ennek a fosztóképzők esetében is jelentősége van (KIEFER 2007: 203, H. VARGA 2012a: 194–201).

töreksem, hogy az általam kvázi terminusként melléknévi topiknak¹⁰ nevezett funkció jól elhatárolható a főnévi kategóriától és a melléknév attributív–predikatív használatától egyaránt.

- (3i) topik *Peti és Tomi* komment 'diákok.
 (3ii) topik *A diákok* komment 'tanulnak.
 (3iii) topik *A diákok* komment 'szorgalmasak. PRED
 (3iv) topik *A szorgalmas diákok* komment 'kirándulni mennek. ATTR
 (3v) topik *A szorgalmasak* komment 'kirándulni mennek. TOP

Elöljáróban érdemes kiemelni néhány összefüggést: jól látható, hogy a melléknév és a főnév egyaránt lehet topik és komment, utóbbi azonban nem állhat határozószóval és nem fokozható (?*a nagyon diákok tanulnak* ↔ *a nagyon szorgalmasak kirándulni mennek*; **a legdiákabbak szorgalmasak* ↔ *a legszorgalmasabbak kirándulni mennek*), ezzel összefüggésben figyeljük meg, hogy míg a (3ii) és a (3iii) esetében csupán a komment, addig a (3iv) és a (3v) esetében a topik és a komment egyaránt módosítható határozószóval (pl. *reggel, nagyon*).

A fenti példák funkciói közül a melléknév attributív (3iv) és predikatív (3iii) használatának meglehetősen széles irodalma van (a két használat egymásból való levezethetőségéről összefoglalóan l. KIEFER 2007: 183–185) a (3v)-höz hasonló melléknévi eseteket pedig a grammatikák egyszerűen főnévinek tekintik. A magyar melléknevek egy része – legalábbis bizonyos jelentésükben – csak attributív funkcióval bír (*bizonyos emberek; állítólagos barátaid*). Az viszont a vonzatos melléknevek (*biztos vmiben, méltó vmire* stb.) megítélésén múlik, hogy csak és kizárólag predikatív funkciót tulajdonítunk-e nekik (ahogy KIEFER 2007 teszi), ugyanis ez esetben az alábbi mintázatot kapjuk a magyar melléknevekre vonatkozóan:

1. ábra. A magyar melléknevek lehetséges funkciómegoszlása
KIEFER 2007 alapján

Melléknév	1.	2.	3.
Attributív	+	+	-
Predikatív	+	-	+
	<i>nagy</i>	<i>állítólagos</i>	<i>méltó</i>

¹⁰ A topik az egyik legtöbb módon értelmezett nyelvi kategória (l. TOLCSVAI NAGY 2013: 296–312). A topik továbbiakban alkalmazott értelmezése leginkább LANGACKER megközelítéséhez áll közel, mely szerint a topik olyan, a diskurzusban felismerhető referenciapont, amely kikerül a figyelem fókuszából a feldolgozás során.

De amellett is érvelhetünk, hogy – ha nem is vonzatuk nélkül – a vonzatos melléknévek is képezhetik részét attributív szerkezeteknek, s ebből a nézőpontból nem találunk a magyarban csak és kizárólag predikatív funkciót betöltő melléknéveket (KIEFER 2008 már ezt képviseli):

2. ábra. A magyar melléknévek lehetséges funkciómegoszlása
KIEFER 2008 alapján

Melléknév	1.	2.
Attributív	+	+
Predikatív	+	–
	<i>nagy, méltó</i>	<i>állítólagos</i>

Az attributív–predikatív differenciálódás egyes nyelvekben (pl. az oroszban vagy bizonyos melléknéveknél a csehben) morfológiailag rendszerszinten is jelölt, s a magyarban is van olyan melléknévi alternáció, mely esetében az attributív használat kvázi opcionális (ha a melléknév nem fokozott alakban szerepel), míg a predikatív kötött: *kicsi ház, kis ház, a ház kicsi, *a ház kis* – s így a 2. ábra mintázatát követi; továbbá, bár nem szokás ezzel összefüggésben vizsgálni, de a melléknévek szám szerinti egyeztetése, illetve a szám szerinti egyeztetés attributív használatban megnyilvánuló hiánya a magyarban éppen e két funkció megoszlásán alapul l. (3iii) ↔ (3iv) – ez esetben viszont azt mondhatjuk a melléknévek egy inflexiós alakjáról (jelesül a többes számúról), hogy csak predikatív használatban jelenhet meg, jelzőként nem (**a kicsik házak*). A csak attributív melléknévek többes számú alakjával éppen ezért csak „főnévi szerepben”, alanyként találkozunk (*az előzőek lassan kísétnak a színről*). Ezzel el is határolhatjuk a (3v) melléknévi funkcióját az attributív és predikatív használattól, hiszen a mondatban nem jelzőként, s nem is állítványként szerepel a *szorgalmasak* alak, hanem csupán a diskurzusban megragadható vonatkozással, topik szerepben.

A (3v) topikját nem nevezhetjük azonban főnévinek sem, mindenképpen mint melléknévi funkciót kell fölvennünk (már csak azért is, mert ellenkező esetben a magyarban tulajdonképpen minden melléknévet potenciálisan kettős szófajúnak kellene tekintenünk), hiszen az adott melléknév a megnyilatkozásban vonatkoztatott, valamint a melléknévi alakból főnevesült (vagy annak útján lévő) lexikai elemektől is egyértelműen különbözik: A (3v) mellékneve módosítható határozószóval és fokozható, míg a (3i) és a (3ii) főnevei nem. Visszatérve a *kicsi/kis* melléknévre, utóbbinak van főnevesült alakja (l. *Kis* PR), de mint melléknév topik szerepbe nem kerülhet (**a kis nem érdekel*), így a két alak nem összevethető. A *kicsi* viszont (többé-kevésbé) főnevesült alakban is használatos, emellett pedig természetesen melléknévi topikként is szerepelhet: (TOP ADJ 'ház') *a nagyon kicsit vetted meg?* ↔ (N 'csecsemő') **a nagyon kicsi elaludt*. Az egyik leggyakoribb melléknévünk példáján keresztül összefoglalva az eddig

mondottakat, szempontunkból a következőképpen oszlanak meg a névszói funkciók és kategóriák:

3. ábra. A magyar melléknév funkciói és a főnév kategóriája a *kicsi/kis* melléknév példáján keresztül

Melléknév	<i>kicsi</i>	<i>kis</i>	<i>kicsik</i>
Atributív	<i>kicsi ház</i>	<i>kis ház</i>	* <i>kicsik házak</i>
Predikatív	<i>a ház kicsi</i>	* <i>a ház kis</i>	<i>a házak kicsik</i>
Topik	<i>a kicsi nem érdekel</i>	* <i>a kis nem érdekel</i>	<i>a kicsik nem érdekelnek</i>
Főnév	<i>kicsi</i>	<i>Kis</i>	<i>kicsi</i>
	<i>a kicsi elaludt</i>	<i>Kis már hazament</i>	<i>a kicsiket lefektettem</i>

Felfogásunkban tehát kiemelendő, hogy bár (inflexiók szempontjából a fokozhatóság kivételével) valóban mondható, hogy főnévként használjuk a melléknéveket, ezt feltételezhetően az a kommunikációs igény motiválja, hogy topikként használhassuk őket a diskurzusban. A funkciót kvázi terminusként melléknévi topik funkciónak nevezem, mivel ezen melléknévek a megnyilatkozásinformációstruktúrájába *témaként*, a beszéd pillanatának kontextusában ismert, vagy ismert vonatkozásúnak vélt elemként illeszkednek. Ez a jelenség, bár elég elterjedt az európai nyelvekben, ebben a formában korántsem általános.

(4i) *Melyiket kéred? A pirosat vagy a kéket?*

(4ii) *Lequel tu préfères? Le rouge ou le bleu?*

(4iii) *Which one do you prefer? The red one or the blue one?*

A (4i) és (4iii) vonatkozása kontextus nélkül egészen bizonytalan (bármilyen tárgyra utalhat), míg a francia határozott névelő a főnév (maszkulin) nemére is utal, így némileg szűkíti az értelmezés lehetőségeit (nem utalhat a névmás pl. kék szoknyára, hiszen a franciában a megfelelő főnév nőnemű). Szerkezeti szempontból viszont lényegesebb, hogy míg a (4iii)-ben a *one* elem egyfajta névmási elemként jelöli a főnévi vonatkozást, addig a francia és magyar példában ez konverzió révén, testesült deriváció nélkül megy végbe, csupán a grammatikai környezet (részleges) megváltozásával (ami egyébként bizonyos esetekben az angolban is lehetséges, l. „*The Good, the Bad, and the Ugly*”).

Kognitív keretben a főnév és a melléknév kategóriájával a következő fejezetben foglalkozom, míg a konverzió és az e fejezetben funkcionális szempontból elhatárolt melléknévi topik kognitív háttérmechanizmusait a 4. fejezetben tárgyalom.

3. A főnév és melléknév kognitív modellje

3.1. Az elméleti keret – a lexikai elem a kognitív grammatikában

A holista kognitív nyelvészet egyik (a paradigma különböző kidolgozott modelleiben többé-kevésbé általánosan elfogadott) alapkoncepciója, az experencializmus (LAKOFF – JOHNSON 1980) vagy „tapasztalati realizmus” szerint a megismerés az ember testben való létezése által meghatározott (embodiement), az emberi agy nem csupán leképezi a fizikai valóságot, de fel is dolgozza azt, jelentéssel ruházza föl. A jelentés mint konceptuális térben lévő mentális entitás helye tehát az elmében van és nem a külvilág relációjában. A lexikai egységek rávetülnek a fogalmakra, a jelentés pedig a lexikai egység és az általa aktivált fogalmi tartomány viszonyaként fogható föl. A lexikai jelentést tehát meghatározza az enciklopédikus tudás, a lexikai egység és a fogalom közötti konvencionális leképeződések, s nem utolsó sorban az az alap (base – LANGACKER 1987), keret (frame – FILLMORE 1982) vagy idealizált kognitív modell (idealized cognitive model – LAKOFF 1987), melyben a lexikai egység a figyelem középpontjába kerül és profilálódik. A lexikális elemek aktuális olvasataiért felelős, fogalmi struktúrákon végzett kognitív műveletek pedig olyan mentális mechanizmusként definiálhatók (RUIZ DE MENDOZA 2010 alapján), melyeknek célja szemantikai reprezentáció származtatása egy nyelvi kifejezésből, így értelmet tulajdonítva neki az adott interpretáció kontextusában – a jelentés tehát sokkal inkább dinamikus és kontextuális igények szerint épül föl, semmint hogy rögzült vagy stabil lenne. Az alábbiakban a kognitív grammatika (LANGACKER 1987) lexikai kategóriák szempontjából is fontos elméleti alapelveit vázolom föl röviden.

A kognitív grammatikában a nyelvi szintek kontinuumot alkotnak (kontinuumelv),¹¹ azaz a lexikai kategóriák tárgyalásakor a morfológiai, szintagmatikus és megnyilatkozásbeli szempontokat egyaránt figyelembe kell vennünk.

Nyelvtani szabályok helyett helyesebb sémákról beszélnünk, melynek oka egyrészt, hogy a szabályosság/elfogadhatóság skaláris fogalmak (egyes nyelvi szerkezetek szabályosabbak/elfogadhatóbbak, mint mások), másrészt e sémák nem szigorúan szabályozzák, sokkal inkább csupán szankcionálják a hétköznapiokban gyakran innovatív és/vagy (pl. szintaktikailag) hibás nyelvi szerkezeteket (is) alkotó nyelvhasználók szociolingvisztikai és dialektológiai értelemben egyaránt beágyazott idiolektusát.

---

¹¹ Az elvben a nyelvi szinteket módszeresen elkülönítő függőségi nyelvtanok a szófajok mondatrészi szerepének, valamint a képzők „szintaktikai környezetre” gyakorolt hatásának tárgyalásakor a nyelvi szinteket tulajdonképpen kontinuumként kezelik – pl. a denominális/deverbális főnévi derivátum alanyként, tárgyként stb. realizálódik a mondatban, s végső soron – tesszük hozzá – ezáltal vehet föl bizonyos tematikus szerepeket az adott megnyilatkozásban.

Minden nyelvi elem rendelkezik – sokszor persze igen sematikus – jelennel, mellyel függő (pl. szuffixum, névelő) vagy független (pl. főnév) komponensszerkezetként hozzájárul egy kompozitumszerkezethez (pl. szóalak, szintagma stb.) integráció révén, mely úgy definiálható, mint „az összetett nyelvi szerkezet komponenseinek összehangolása, melynek során a komponensek alkalmazkodnak egyes részleteikben a többihez” (TOLCSVAI NAGY 2013: 382). A kompozitumszerkezet komponensszerkezetei részleges szemantikai megfelelésben állnak, általában a fogalmilag autonóm elem (pl. főnév) részletes jelentése kidolgozza a másik elem egy sematikus alszerkezetét, s „egy komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja elősegítve az elemezhetőséget, felismerhetőséget” (TOLCSVAI NAGY 2013: 385). A kompozitumszerkezet tehát természeténél fogva emergens, jelentése csupán korlátozottan megjósolható, de összetevői által motivált. Így e keretben korántsem meglepő, hogy a jelzőként használt melléknevek értelmezése nagyban függ a főnévi alaptagtól (vö. a melléknevek jelentését a *n a g y ház*, *n a g y ünnepség*, *n a g y probléma*, *j ó könyv*, *j ó autó*, *j ó nagy ostobaság* szerkezetekben).

A kognitív grammatikában minden nyelvi szerkezet egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus egységként fogható föl. Az viszont kérdéses, hogy a nyelvhasználat során szimmetrikus-e ez a két pólus: „A funkcionális nyelvleírások egyik legalapvetőbb elméleti és empirikus kérdése a szemantikai és a szintaktikai [morfoszintaktikai] szerkezetek megfeleléseire irányul” (TOLCSVAI NAGY 2008: 456). LANGACKER meglehetősen radikális választ ad erre a kérdésre, s kijelenti, hogy „a nyelvtan egyszerűen a szemantikai tartalom strukturálása és szimbolizációja” (idézi TOLCSVAI NAGY 2008: 457). Mindenesetre jelen vizsgálatban a jelentést a formához képest legalábbis egyenrangúnak tekintjük, s a fogalmi természetű szemantikai szerkezet feltételezéseink szerint – bizonyos mértékben – meghatározza a fonológiai felépítésű szerkezetet is. Példának okáért a melléknév főnévi egyeztetésére visszatérve a magyarban (*a f i ú k minden alkalommal nagyon u d v a r i a s a k v o l t a k velem*), szempontunkból az nem más, mint két komponensszerkezet (esetünkben a főnév és a predikatív melléknév) potenciális szintaktikai távolság által is motivált szimbolikus összekapcsolása morfológiai eszközökkel.

A (szaliciencia-, perspektíva- stb. alapú) konstruálás (magyarul részletesebben l. TOLCSVAI NAGY 2013: 129–157) mint kognitív folyamat minden esetben együtt jár a nyelvhasználati aktussal. A konstruálásnak meghatározó szerepe van a lexikai kategorizációban is. LANGACKER (1987) modelljében a főnév holisztikus, nem-relációs és statikus fogalomként konstruált DOLOG, az ige pedig fogalmilag sematikus FOLYAMAT. Míg tehát a főnevek esetében a fogalom minden aspektusa egyidejűleg hozzáférhető és egészelegesen feldolgozott, azaz ezen aspektusok Gestaltot alkotnak, addig az ige relációs és szekvenciálisan feldolgozott állapotok sorozata. A melléknevek hasonlítanak a főnevekre és az igékre is,

hiszen az utóbbiakhoz hasonlóan relációsak, viszont előbbiekhöz hasonlóan atemporálisak, s így egészlegesen feldolgozottak. E három lexikai kategóriát tulajdonképpen összeköti a családi hasonlóság elve.¹² Mindezt LANGACKER (1999) példáján keresztül szemléltetve, a *yellow* 'sárga' konceptuális tartalma a SZÍN tartományban állandó, maga a lexikai elem azonban (konverzió révén) különbözőképpen profilálódik: 1. főnévként (*yellow is a warm colour* 'a sárga meleg szín') mint DOLOG; 2. melléknévként (*yellow paper* 'sárga papír') mint egy DOLOG-ra vonatkoztatott atemporális reláció; 3. igeiként pedig (*he yellowed the paper* ≈ 'besárgázta a papírt') mint temporális FOLYAMAT szintén egy DOLOG viszonylatában. Konstruálás szempontjából különbség van az ige szekvenciális és az igenév (*yellowed paper* ≈ 'besárgázott papír') statikus melléknévi jelentése között is, utóbbi csak a végső állapotot profilálja. A különböző szófajú lexikai elemek tartalma a fogalmi térben tehát megfeleltethető, de e tartalom különbözőképpen konstruálódik (LANGACKER szerint a már profilált konstrukció a nyelvi kifejezés jelentése). A grammatikában szisztematikus műveleteket végzünk e tartalmi struktúrákon, melyek többé-kevésbé megbecsülhető és kiszámítható módon felelősek a jelentésképzés rugalmasságáért.

3.2. A modell – kognitív ontológiák és konstrukciók

Az elméleti keret áttekintése után azt az ontológia és konstrukció fogalmára építő, magyar nyelvre ez idáig még nem alkalmazott szószemantikai modellt mutatjuk be, mely véleményünk szerint alkalmas a kognitív nyelvészet elméleti keretében a magyar főnévi és melléknévi kategória megragadására.

A filozófiából eredeztethető ontológiák az informatikában, s az utóbbi évtizedekben a számítógépes nyelvészetben is fontos szerepet játszanak, legtöbbet idézett definíciójuk szerint egy ontológia „egy [kölcsonösen elfogadott] fogalmi rendszer explicit, formális specifikációja”¹³ (GRUBER 1995: 908; az eredeti szövegrészleteket lábjegyzetben közlöm, ha saját fordításról van szó). Az ontológiák fő jelentősége az informatikában az információs rendszerek formalizálásában rejlik, s konkrét vagy absztrakt, létező vagy nem-létező, valódi vagy eszményi tudásra egyaránt vonatkozhatnak (POLI 2002). Bár még ma sem egészen magától értetődő, hogy e rendszereknek kell-e vagy érdemes-e tükrözniük a humán kognitív folyamatokat, s van-e mondanivalója a kognitív szemantikának e tekin-

¹² „A tag x és y tulajdonságokkal rendelkezik, B tag y és z tulajdonságokkal, míg C tag x és z tulajdonságokkal. Nem létezik tehát egyetlen olyan tulajdonság sem, amely mindhárom kategóriatagnál azonos volna, ám mégis hasonlítanak egymásra annak köszönhetően, hogy egyes [de nem az összes] tulajdonságaik a többi kategóriatagnál is megtalálhatóak” (KÖVECSES – BENCZES 2010: 224).

¹³ „An ontology is a formal, explicit specification of a shared conceptualization.”

tetben (l. KUHN 2004), az azonban nyelvészeti aspektusból bizonyosnak látszik, hogy a legfontosabb primitívumok megállapításával egy ontológiákra építő modell számos vizsgálati lehetőséget kínál. CARITA PARADIS (2005) integratív, ontológiákon és konstruáláson (ontologies and construals) alapuló modellje lényegében a jelentés előző fejezetben bemutatott, a kognitív grammatikában alapvetően kétdimenziós (tartalom : konstrukció) felfogására épül (melyet a konstruálás mint művelet dinamizál). JOHN LYONS (1977) naiv realizmusnak nevezi azt a fogalmi alapot, melyet Paradis kombinál a lexikai kategóriák sematikus ontológiájával: „Az olyan kategóriák mint FŐNÉV, IGE és MELLÉKNÉV sematikus ontológiák. A FŐNEVEK DOLGOK, az IGÉK és MELLÉKNEVEK pedig RELÁCIÓK. Más szóval a szófajok olyan sematikus kategóriákat helyeznek előtérbe, mint DOLOG és RELÁCIÓ, míg az ÁLLATOK, NÖVÉNYEK és ESEMÉNYEK tartalmi struktúrákat emelnek ki” (PARADIS 2005: 548).¹⁴

A modell alapvetése, hogy a lexikai tudás bázisát fogalmi tartományok képezik, a fogalmi teret pedig két fajta tudásszerkezet strukturálja – ezeket nevezzük PARADIS (2005) nyomán a továbbiakban ontológiáknak. Tehát mind a (naiv realizmusnak megfelelő) tartalmi ontológiák (pl. ÁLLAT, ARTEFAKTUM), mind az azok konfigurációjáért felelős, képi jellegű sematikus struktúrák (DOLOG, SKÁLA, KÖRÜLHATÁROLTSÁG) fogalmi természetű tudásszerkezetek, s e fogalmi tudásszerkezeteken alapvető kognitív képességeken alapuló műveleteket végzünk (pl. alak-háttér elrendezés). Ezekon olyan, alapvetően kognitív képességeken alapuló műveleteket végzünk, melyek nem fogalmi természetűek ugyan, de fogalmi tartományokat strukturálnak (pl. alak-háttér elrendezés). A lexikai jelentés tehát (mely az enciklopédikus tudáshoz és a szituációs igényekhez egyaránt kapcsolódik) többé-kevésbé valószínűsíthető módon emelkedik ki a tartalmi ontológiák, sematikus ontológiák és (kognitív folyamatok által vezérelt) konstruálási módok kombinációjából.

Módszertani szempontból az ontológiák megállapítása persze korántsem problémátlan. Experientialista keretben a tartalmi ontológiák az észlelésen alapulnak, azaz „pszichológiailag reálisak”, azt azonban Paradis is elismeri, hogy ezek rendszere egy modellben szubjektíven épül föl. Mindenesetre, ha kissé talán túlzó is az állítás, hogy „Az általános ontológia esetében a k ö l c s ö n ö s e l f o g a d o t t s á g o t alapvetően az emberi faj különböző egyedeihez tartozó kognitív struktúrák nagyfokú hasonlósága g a r a n t á l j a” (VARASDI ET AL. 2006: 990; kiemelés tőlem, P. L.), a kognitív műveletek univerzalitása minden-

¹⁴ „Categories such as NOUNS, VERBS and ADJECTIVES are schematic ontologies. NOUNS are THINGS, and VERBS and ADJECTIVES are RELATIONS. In other words, parts-of speech foreground schematic categories, such as THINGS and RELATIONS, while ANIMALS, PLANTS and EVENTS foreground content structures.”

képpen elősegíti e szubjektív fogalmi tudásszerkezetek általános elfogadhatóságát.

3.2.1. A főnévvel kapcsolatos tartalmi és sematikus tudásszerkezetek

LYONS (1977) nyomán három típusú névszói tudás-tartalmat különböztetünk meg elsődleges, másodlagos és harmadlagos ontológiai tartalommal. Az elsődleges entitások olyan fizikai objektumok, melyek háromdimenziós térben léteznek az idő bármely pontján és közösségileg megfigyelhetők. Ide tartoznak fölérendelt kategóriaként az ÁLLATOK (*kutya*), EMBEREK (*nő*), NÖVÉNYEK (*fá*), ARTEFAKTUMOK (*autó, asztal*), HELYEK (*falu, ország*), ANYAGOK (*víz*), TERMÉSZETI JELENSÉGEK (*villámlás*) ontológiái, melyek bár pl. KÖRÜLHATÁROLT–KÖRÜLHATÁROLATLAN (I. anyagnevek), azaz sematikus ontológiák szempontjából különböznek, összeköti őket a térben és időben való létezés (észlelhetőség).

A másodlagos és harmadlagos tartalmak ontológiai státusza változatosabb, s így ellentmondásosabb is. Másodlagos entitások az ESEMÉNYEK (*verseny*), FOLYAMATOK/CSELEKVÉSEK (*úszás*) és az ÁLLAPOTOK (*düh*), melyek elsősorban időbeli kiterjedéssel rendelkeznek, azaz sokkal inkább megtörténnek, mint léteznek, azonban mint főnevek e lexikai elemek is DOLOGként profilált szituációkhoz kötődnek. Egy főnévi SZITUÁCIÓ háromféle lehet aszerint, hogy van-e i n h e r e n s kezdő- és végpontja (kötülhatárolt-e) és hordoz-e magában változást (dinamikus-e):

- DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLT ESEMÉNY (pl. *halál*)
- DINAMIKUS KÖRÜLHATÁROLATLAN FOLYAMAT/CSELEKVÉS (pl. *növekedés/kocogás*)
- STATIKUS KÖRÜLHATÁROLATLAN ÁLLAPOT (pl. *boldogság*)

A harmadlagos entitások „tisztán absztrakt” tartalommal rendelkeznek (ASHER 1993) a konkrét tárgy > folyamat/cselekvés > állapot > absztrakt tárgy skálán, s használhatjuk a HÉJ vagy VÁZ (shell) metaforikus kifejezést is rájuk vonatkozóan (SCHMID 2000). Az olyan kontextuálisan kitöltendő főnevek mint *dolog* vagy *probléma* elsődleges kognitív funkciója a magyarban is az alkalmi jelentésképzés: *az a probléma, hogy nincs pénzem; nagy dolog, hogy segítettél neki* – a *probléma* vázat a *nincs pénzem* tölti ki, míg a *dolog* vázat a *segítettél neki*. E főnevek, bár rendelkeznek lexikális jelentéssel, anaforikus funkciójukban mégis hasonlítanak a névmásokra. PARADIS (2004, 2005) modelljében sokkal tágabban értelmezi ezen entitásokat, s minden időbeliséggel és tériséggel nem rendelkező ontológiát (és főnévi képviselőjét) e kategóriába sorol (*hír, tény, hit, tudomány*). Összefoglalva az ontológiák trichotómiáját:

4. ábra. A főnevek tipológiája tartalmi ontológiájuk alapján

Elsődleges entitások	ÁLLAT, EMBER, NÖVÉNY, ARTEFAKTUM, HELY, ANYAG, TERMÉSZETI JELENSÉG
Másodlagos entitások	ESEMÉNY, FOLYAMAT/CSELEKVÉS, ÁLLAPOT
Harmadlagos entitások	VÁZ/HÉJ

A magyarban is vannak olyan főnevek, melyek elsődleges (ARTEFAKTUM), másodlagos (ESEMÉNY), sőt harmadlagos ontológiaként egyaránt profilálhatók. Ilyen szabályos poliszémiai mintázatot mutató főnevek a következők: *írás, jelentés* (az *írás/jelentés az asztalon hever* 'konkrét tárgy' ↔ *az írást/jelentést többször is felfüggesztettük* 'folyamat/cselekvés' ↔ *nem értem ezt az írást/jelentést* 'absztrakt entitás').¹⁵ A lexikai elemek és a tartalmi ontológiák kapcsolata tehát dinamikus, s nem mindig kötődik kizárólagosan egy ontológiai tartalomhoz.

Ami a főnevek sematikus struktúráját illeti, azon túlmenően, hogy mint DO-LOG konceptualizáljuk, s egészen teljesen dolgozzuk fel őket (szemben a szekvenciálisan feldolgozott igékkel), sematikus reprezentációjuk (Arisztotelésztől eredeztethető terminussal) qualia szerkezetekben strukturálódik. A qualia szerkezetek fogalmi természetű, konstruálás révén alakított struktúrák (PARADIS 2004, CRUSE 2000). Egy főnév jelentését meghatározza, hogy az milyen konstitutív (formális, összetevős, szenzoros jellegű) és funkcionális (telikus, interakciós, motorikus jellegű) qualia szerepeket, tulajdonságokat és tevékenységeket asszociál: az AUTÓ egyfelől négy kerékből, motorból, karosszériából stb. áll – ez a konstitutív qualia; másfelől emberek és gépek segítségével készül egy gyárban, s arra rendeltetett, hogy bizonyos sebességgel eljussunk egyik pontból a másikba – ez a funkcionális qualia. A következő példák (forrás: MNSz) az AUTÓval kapcsolatos tudásunk más-más összetevőit emelik ki:

(5i) *Kétszáz méter után az autó bedöglött.*

(5ii) *Szerencsém volt, hogy nem sérült meg az autó és nem kaptam defektet.*

(5iii) *Az autó másnap reggeli után lemosva, kitakarítva.*

(5iv) *Pedig ez az autó tényleg lassúbbnak érződik.*

A qualia szerkezetek lényegében RÉSZ–EGÉSZ sémák: (5i), (5ii) és (5iii) kontextusa az AUTÓ konstitutív (motor, kerék, karosszéria, belső tér) részeit, míg (5iv) a funkcionális oldalát aktiválja ugyanazon lexikai elemmel – e részterületeket nevezzük aktív zónáknak¹⁶ (PARADIS 2004).

¹⁵ LACZKÓ (2000b) e példákat az *-ás/-és* deverbális főnevek konverziójának tekinti, mely megközelítés a konverzió igen tág definícióját engedi meg.

¹⁶ A terminus LANGACKER (1987) nevéhez köthető, kezdetben azonban nem határolja el a műveletet a metonimiától.

(6) *Nedzsef mellett egy katonai ellenőrzőponthoz hajtott egy iraki taxi.*

(7) *Magyarország 44 év után kijutott az Európa-bajnokságra.*

Ezen a ponton a zónaaktiváció műveletét kiváltképp fontos elkülönítenünk a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT (l. (6)-os példa) és az EGÉSZ A RÉSZ HELYETT (l. (7)-es példa) metonimiától. A RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT művelet különbözősége a zónaaktivációtól koreferencia tesztekkel kimutatható: *Pedig ez az autó tényleg lassúbbnak érződik... hiába van kitakarítva.* ↔ **Nedzsef mellett egy katonai ellenőrzőponthoz hajtott egy iraki taxi... és rágyújtott egy cigarettára.* Az EGÉSZ A RÉSZ HELYETT azonban nem minden esetben határolható el: *Magyarország – melynek fővárosa Budapest – 44 év után kijutott az Európa-bajnokságra.* Az (5) alatti példák azonban elválaszthatók mindkét típusú metonimiától az alapján, hogy különböző ontológiájú entitások között létesítenek kapcsolatot – a (6) esetében: ARTEFAKTUM → ARTEFAKTUM&EMBER; a (7) esetében: HELY → EMBEREK. A zónaaktiváció tehát meghatározható a qualia szerkezet egy aspektusának kiemeléseként, mely minden nyelvhasználati aktussal együtt jár, míg a metonímia kognitív funkciója hozzáférés létesítése két, konceptuális térben közel álló, ám más-más qualia szerkezettel és általában különböző ontológiával rendelkező entitás között. Az ontológiák modellje így alkalmas a két jelenség szisztematikus elkülönítésére (5. ábra).

5. ábra. A zónaaktiváció és a metonímia elhatárolása a tartalmi ontológiák alapján

Lexikai elem	Lexikálisan kódolt entitás ontológiája	Szándékolt entitás ontológiája	Irány és művelet
<i>Autó</i>	ARTEFAKTUM	ARTEFAKTUM	EGÉSZ→RÉSZ aktív zóna
<i>Magyarország</i>	HELY	EMBEREK	EGÉSZ→RÉSZ metonímia
<i>Taxi</i>	ARTEFAKTUM	EMBER&ARTEFAKTUM	RÉSZ→EGÉSZ metonímia

A qualia szerkezeteket elsősorban az elsődleges entításokra alkalmazták ezidáig, de a másik két kategória elemei is elemezhetők általa. Az olyan CSELEKVÉSEK, mint a *kocogás* is rendelkeznek konstitutív és funkcionális qualiával: előbbibe tartozik például a mozgás jellege és módja ('lassú futás'), míg utóbbiba a mozgás oka vagy célja (egészség, súlyvesztés).

3.2.2. A melléknévvel kapcsolatos tartalmi és sematikus tudásszerkezetek

A melléknévek vizsgálatát – relációs természetű lexikai elemek lévén – elsősorban kompozitumszerkezetekben, azaz minimálisan szintagmákban, módosí-

tó–fej konstrukcióban érdemes véghezvinnünk. A melléknevek tartalmi struktúrájukat tekintve sajátos fogalmak, hiszen pl. a MÉRET olyan függetlennek tekinthető, kidolgozott fogalmi tartomány, melyről sematikusan már önmagában „van fogalmunk”, önmagában lehet pl. egy megnyilatkozás témája, az e tartományba tartozó NAGY mint tulajdonság azonban melléknév lévén már nem lehet független: *nagy bogár* ↔ *nagy medve*. Mi több, a melléknevek metaforizáció révén a magyarban is megnyithatnak különböző fogalmi tartományokat (PARADIS 2005: 554): a magyarban l. *erős ember* ↔ *erős paprika* ↔ *erős dohányos*. Az is megfigyelhető, hogy az értékelő melléknevek legfeltűnőbb tagjai gyakran sematizálódnak, s csupán a skaláris értelemben vett intenzitás konceptualizációjával járulnak hozzá a jelentésszerkezethez: *oltári baromság*, *borzasztó okos* (ami egyébként a határozószókra is igaz: *ezt jól elrontottad*).

A melléknevek a főnevek qualia szerkezetében a zónaaktiváció is meghatározó szerepet játszanak, még ha az aktív zóna kontextuális és konvencionális értelemben sokszor rögzült is.

(8i) *Tudsz adni egy piros tollat?*

(8ii) *Látod azt a piros autót?*

(9i) *Ez egy nagyon szép könyv.*

(9ii) *Ez a könyv olvashatatlan.*

(9iii) *Ez egy nagyon jó könyv.*

A (8i) esetében a funkcionális qualia aktív (elsősorban a toll tintája, a papírra vett írás színe lényeges, a tárgynak magának egyáltalán nem szükséges pirosnak lennie), míg a (8ii) esetében a konstitutív qualia aktivizálódik (az autó karosszériája). A (9i) és a (9ii) mellékneveinek jelentése aszerint változhat, hogy a könyv konstitutív (fedőlap, oldalak stb. minősége), vagy funkcionális (a szöveg minősége) qualia zónáját aktivizáljuk ('rossz/jó minőségű lapok' ↔ 'rossz/jó minőségű szöveg'). Ezzel szemben a (9iii) mellékneve egyértelműen a funkcionális zónát aktiválja.¹⁷

¹⁷ CRUSE (2000) és PARADIS (2004) a metonímiától és a zónaaktivációtól megkülönbözteti az ún. fazettizáció (facetization) műveletét is, többek között éppen a *book* 'könyv' példáján keresztül. Nézetük szerint a KÖNYV rendelkezik egy KÖTET és egy SZÖVEG qualia szerkezettel is – ezeket nevezik fazettáknak (facet). Véleményem szerint azonban semmi sem bizonyítja, hogy e két jelentésoldal külön Gestaltként elhatárolódna – ez esetben az oly sokat hivatkozott *autó* példájánál a *motor* és a *kerék* is kijelölhető volna mint különálló jelentésoldal, erre utal a két szerző által végzett koreferencia teszt is: *Tedd vissza a könyvet* ('kötetet') *a polcra... borzasztó* ('a szöveg'). Azt is hozzátehetjük, hogy mindkét feltételezett oldalra kiterjedő jelentéstartalmat fejezhetünk ki a főnév két aspektusának (szempontunkból konstitutív és funkcionális qualiák) kiemelésével: *hosszú könyv* – *vastag könyv*, mely nem arra utal, hogy két, egymástól elválasztható jelentéskomponenssel lenne dolgunk (mint pl. a metonímia esetében). A másik általuk fazettizá-

Ahogy az előző fejezetben a langackeri *yellow* példájánál is láttuk, a lexikai kategóriák sematikus struktúrája (l. a 6. ábrán harmadik oszlop) s így lexikai kategóriája (a 6. ábra negyedik oszlopa) különbözik ugyan, de tartalmi ontológiájuk (a 6. ábra második oszlopa) azonos, ami főként az elsődleges ontológiák (pl. ANYAG, EMBER) esetében feltűnő:

6. ábra. Az *arany* és a *férfi* elsődleges ontológiák névszói konstrukciói

Lexikai elem	Tartalmi	Sematikus ontológia	Lexikai kategória ontológia
<i>az arany értékes</i>	ANYAG	KÖRÜLHATÁROLHATATLAN DOLOG	főnév
<i>arany fülbevaló</i>	ANYAG	NEM SKALÁRIS RELÁCIÓ	melléknév
<i>kedves férfi</i>	EMBER	KÖRÜLHATÁROLT DOLOG	főnév
<i>férfi ápoló</i>	EMBER	NEM SKALÁRIS RELÁCIÓ	melléknév

Jól látható, hogy e melléknevek (*arany, férfi*) a DOLOG egy inherens tulajdonságára fókuszálnak, így aztán nem is fokozhatók, s predikatív helyzetben esetenként újra főnévként profilálódnak (*ez az ápoló férfi*).

Másodlagos tartalmi ontológiával rendelkeznek a prototipikus melléknevek és a melléknévi igenevek (funkcionális melléknevek) is. Egészlegesen feldolgozott (atemporális) ÁLLAPOTOT profilálnak a dimenzionális és értékelő melléknevek: *új könyv, nehéz szekrény*; míg FOLYAMATOT a folyamatos melléknévi igenevek: *kiabáló gyerekek*. Az egyébként temporális ESEMÉNYEK (*kifestettük a szobát; elpusztult az állat*) befejezett melléknévi igenévként – a prototipikus dimenzionális és értékelő melléknevekhez hasonlóan – atemporális ÁLLAPOTként profilálódnak (*kifestett szoba; elpusztult állat*).

A harmadlagos ontológiákkal kapcsolatban (*politikai cél, zenei nevelés, orvosi felügyelet, érzelmi okok*) kiemelendő, hogy melléknévként profilálva nem inherens, hanem külsőleges tulajdonságokat jelenítenek meg (a *cél* főnévnek nem inherens tulajdonsága, hogy *politikai*), kevésbé fokozhatók (**zeneibb nevelés*), és kevésbé használatosak predikatív funkciójukban (*?ez a felügyelet orvosi*). Mindezek a jellemzők elősegítik, hogy termékenyen járuljanak hozzá alárendelt kategóriák képzéséhez (*nemzetközi jog*), amit azért is fontos kiemelnünk, mert a magyarban az elsődleges (*aranyóra*) és másodlagos (*íróasztal, futócipő*) ontológiákat illetően az alkategóriák lexikalizációja általában szóösszetételek révén megy végbe. Megjegyzendő még velük kapcsolatban, hogy a denominális séma,

cióként hivatkozott példa, a *court* azaz *bíróság* (*a bíróságon voltam; a bíróság még nem döntött*) viszont nem a zónaaktiváció, hanem az EGÉSZ A RÉSZ HELYETT metonímia műveletével írható le, amit a koreferencia teszt is megerősít (vö. *?a bíróságon voltam, de még nem döntött*).

s a magyarban különösen az *-i* melléknévképzős alakok kiemelkedő aránya is feltűnő.

7. ábra. A melléknevek tipológiája tartalmi ontológiájuk alapján

Elsődleges relációk	<i>arany, férfi</i>
Másodlagos relációk	<i>új, nehéz, kiabáló, kifestett</i>
Harmadlagos relációk	<i>orvosi, zenei, politikai</i>

A melléknevek ezen túlmenően módosító-funkciójukat tekintve is feloszthatók tartalom-hangsúlyos és séma-hangsúlyos melléknevekre (PARADIS 2005).¹⁸ Az alábbiakban az MNSz leggyakoribb 100 melléknevét vizsgálom e szempontból.

A melléknevek egy része inkább tartalmi ontológiai tudást jelenít meg. Az MNSz 100 leggyakoribb mellékneve közül lemmákat vizsgálva egyértelműen tartalmi tudást emelnek ki pl. a következők: *nagy, új, jó, kis, hosszú, rossz, fiatal, magas, régi, nehéz, erős, rövid, eredeti, szabad, hivatalos, komoly, magyar, nemzeti, emberi, szakmai, nemzetközi, szociális, polgári, európai, politikai, amerikai, gazdasági, orosz, helyi, német, hazai, külföldi, megyei, francia, parlamenti, társadalmi, jogi, pénzügyi, önkormányzati, román, országos, budapesti, költségvetési, katonai, igazi, egészségügyi*.

A melléknevek másik része inkább sematikus ontológiát emel ki. Sematikus ontológiai aspektus a FOKOZATISÁG (*teljesen józan*), a GYAKORISÁG (*gyakori eset*), a FÓKUSZ (*fő ok*), a SORRENDISÉG (*első példa*) vagy a MODALITÁS (*lehetőséges megoldás*) – ezekről való nyelvi tudásunk tehát elsősorban sematikus képi, s kevésbé tartalmi jellegű. A tartalmi ontológiai aspektust kifejező melléknevekhez képest kevésbé fokozhatók és kevésbé használhatók állítmányként. Az MNSz 100 leggyakoribb mellékneve közül lemmákat vizsgálva ilyenek a következők: *egész, fontos, teljes, szükséges, egyetlen, többi, jelentős, utolsó, fő, közös, kapcsolatos, általános, hasonló, különböző, közötti, belső, külön, összes*.

¹⁸ PARADIS szerint mindkét csoportot érdemes aszerint is elkülöníteni, hogy inkább belső vagy külső tulajdonságot módosítanak (pl. *síró kisbaba* ↔ *sírós kisbaba*). Bár ő maga is kifejti, hogy e szempontot érdemes skalárisan felfognunk, jelen tanulmányban mégsem alkalmazzuk, mert amellett, hogy roppant spekulatív, sokszor az sem világos, az adott főnév által képviselt fogalom vagy az experimentálisan lehorgonyozott entitás inherens tulajdonsága-e az elkülönítés alapja, értsd, a *könyv* főnév által képviselt fogalomnak nem, csak a lehorgonyozott entitásnak lehet inherens tulajdonsága, hogy *jó*. Továbbá a megfogalmazott morfoszintaktikai megállapítások sem tűnnek meggyőzőnek (l. PARADIS 2005: 556–560).

8. ábra. A magyar melléknévek kognitív tipológiája módosító funkciójuk alapján

<u>Tartalom-hangsúlyos melléknévek</u>	<u>Tartalmi struktúrák</u>	<u>Sematikus struktúrák</u>
<i>nagy cipő</i>	elsődleges, másod-	(háttérben)
<i>szabad ország</i>	lagos és harmadla-	
<i>síró gyerek</i>	gos tartalmi ontoló-	
<i>egészségügyi reform</i>	giák	
<u>Séma-hangsúlyos melléknévek</u>	<u>Tartalmi struktúrák</u>	<u>Sematikus struktúrák</u>
<i>abszolút patthelyzet</i>	(háttérben)	FOKOZATISÁG
<i>gyakori eset</i>		GYAKORISÁG
<i>fő probléma</i>		FÓKUSZ
<i>utolsó vonat</i>		SORRENDISÉG
<i>szükséges lépés</i>		MODALITÁS

3.2.3. A modell értékelése

A fejezetben bemutatott modell szervesen illeszkedik a kognitív nyelvtan elképzeléseibe, a beszélők nyelvi és fogalmi tudásának két fontos oldalát, az enciklopédikus tartalmi és az ennek konfigurációjáért felelős sematikus képi jellegét ötvözi, a jelentés szerkezetes jellegének megragadására irányul. A magyar főnév és melléknév lexikai kategóriájának ontológiai modellje olyan fontos jelenségeket tud egységesen kezelni és leírni, mint a konkrét és elvont névszók mellett a színnevek vagy az anyagnevek kérdése. A modellbe az olyan nem prototipikus kategóriatagok, mint az absztrakt denominális főnevek és melléknévek (*igazság, egészségügyi, szükséges*) vagy melléknévi igenevek (*síró, befejezett*) is szervesen illeszkednek. A főnevek qualia szerkezetének és ontológiájának vizsgálata alkalmas a nyelvi tevékenységet folyamatosan átszövő zónaaktiváció és a különböző (fogalmi térben közel álló) ontológiákat összekapcsoló metonímia EGÉSRÉSZ konstrukciójának megkülönböztetésére. Mindazonáltal PARADIS (2005) elsősorban a szintagmatikus viszonyokra helyezi a hangsúlyt, morfológiailag is csupán a fokozhatóságot illetően vizsgálódik. A továbbiakban az e fejezetben érintett predikatív funkció és az inflexiós mintázatok megoszlása mellett a magyar melléknévekkel kapcsolatos derivációs jellegzetességek korpuszalapú vizsgálata is kívánatos volna. Továbbá a modell fontos részét képezik a fogalmi tudásunkat szervező kognitív folyamatok, melyek közül csak a zónaaktiváció mint a jelentésszerkezet egy részének kontextuális előhívása, és a metonímia mint kis fogalmi távolságban lévő elemek referenciapontos szerkezete került említésre. A következő fejezetben azonban a metonímia mellett a másik konstruálási stratégia, a metafora is fontos szerepet kap a kommunikációs szempontból már tárgyalt melléknévi topik funkció és a melléknévi főnevesülés vizsgálatában.

4. A magyar főnév és melléknév konverziós műveleti viszonyai

4.1. Konverzió a magyar szóképzésben

A tanulmány további részében a konverzió egy lexikai elem sematikus ontológiájának derivációs morfémák nélküli megváltoztatását értjük, mely művelet a szintaktikai környezet és az inflexiók mintázatok részleges vagy teljes megváltoztatásával jár. A magyar nyelvre vonatkozó szabályelvű morfológiai leírásokban általában a következő, főnévvel és melléknévvel kapcsolatos szófajváltást szokás konverzióknak tekinteni (KIEFER – LADÁNYI 2000, KIEFER 2005a, 2005b): $N \approx \text{ADJ}$ (*székebb*), $\text{ADJ} \approx N$ (*gazdag*), $\text{PART} \approx \text{ADJ}$ (*felkavaró*), $\text{ADJ} \approx N$ (*újságos*). Az első két jelenséget jelen tanulmányban is konverzióknak tekintjük, míg az utóbbi kettőt nem, ellenben az igenevek esetében feltételezünk konverziós sémát is (l. lejjebb).

A $-(V)s$ képző esetében erősen kétséges, hogy konverzióval van-e a dolgunk. A strukturális morfológia által megadott konverziós szabály szerint a 'sporteszköz', 'áru', 'hangszer' lexikai mezők elemeihez járuló képző személyneveket, s elsősorban foglalkozásneveket képez (*gördeszka, zöltség, hegedű*), viszont „a $-(V)s$ képzős főneveket nem közvetlenül az alapfőnévből, hanem a vele alakilag azonos melléknévből képezzük konverzióval” (KIEFER 2003: 236). Ha viszont ez valóban így lenne, akkor a konverzióval még nem képzett mellékneveket mint módosítókat képesek lennének főnévvel kombinálni, ami nem könnyű feladat pl. a *játékos, kapus* (vö. *anyós, após*) esetében (BRDAR – BRDAR-SZABÓ 2014a). Azt a szabályelvű megközelítés is elismeri, hogy „ $-(V)s$ képzős főnév meglévő minta [pl. *asztal + os, kárpit + os, kőműv + es*] alapján analógiás után(sic!) is létrejöhet” (KIEFER 2003: 236), a különbség csupán annyi, hogy a bevezetőben már hivatkozott konnekcionista modellek felfogásában lényegében minden szóképzés analógiás, a strukturalista és generatív morfológiai szabályok, melyeket BYBEE a már említett terminussal forrásalapú sémáknak nevez (BYBEE 1995), csupán azért összetettebbek, mert esetükben két kimenet alapú séma asszociálódik. Mindenesetre igen valószínű, hogy a tárgyalt $N \rightarrow \text{ADJ}-(V)s \approx N$ forrásalapú séma egykor valóban reális lehetett a foglalkozásneveket illetően is, majd ez a kognitív ösvény rövidült le mint kimenetalapú séma $N \rightarrow \text{ADJ}-(V)s$ (*trafik* $\rightarrow$ *trafikos*), ebben az értelemben viszont a strukturalista „szabályos képzés” a beszélők mai tudásának szempontjából diakrón levezetésnek minősül, szinkrón értelemben a nem foglalkozásneveket képző alakokra érvényesíthető (l. következő fejezet).

A feltételezett melléknévi igenév $\rightarrow$ melléknév konverzió kapcsán KICSI SÁNDOR ANDRÁS (2014) meglehetősen sarkosan fogalmaz: „Mivel a konverzió elhanyagolt téma volt a magyar nyelvészetben, újabb tárgyalásai szélsőséges módon, finomnak szánt elemzéssel a melléknévi igenevek melléknévi viselkedését is konverzióknak tulajdonítják, olyan példákra hivatkozva, mint *idegesítő*,

fárasztó, szórakoztató, bosszantó stb... Mindenesetre az újabb magyar morfológiai vizsgálódásoknál az igenévképzők ragoknak minősítése oda vezetett, hogy a melléknévi igeneveket is esetenként konverzió révén melléknévvé vált képződményeknek tekintették” (KICSÍ 2014: 469). Korántsem meglepő, hogy egyes melléknévi igenevek – szempontunkból mint periférikus kategóriatagok – az említettekhez hasonlóan a melléknévi kategórián belül központibb, akár egészen centrális szerepbe is kerülhetnek (s nem csupán a folyamatos melléknévi igenevek l. *fegyelmezett, örült*), s a prototipikus értékelő és dimenzionális melléknévekhez hasonlóan mint ÁLLAPOT profilálódnak, tehát ezt önmagában nem tekintjük lexikai kategóriaváltásnak. Konverciónak tekintjük viszont a melléknévek főnevesülését (*ifjú, reggeli, gyilkos*), melyek között természetesen szép számmal akadnak igenévi alakok is (*olvasó, futó, üdítő, beadandó*). Ha ez utóbbiak kapcsán tehát a strukturális megközelítéstől eltérően nem is feltételezünk dupla konverziót (PART $\approx$ ADJ $\approx$ N), az -(V)s szuffixumhoz hasonlóan problematikus, hogy mi az a kognitív ösvény, mely a deverbális főnevekhez vezet (*sportoló, író*). Az egyik lehetséges válasz, hogy nem konverziót, hanem két független forrásalapú sémát tételezünk föl: *Még nem ismert, ki volt a terv k i a g y a l ó j a*. V $\rightarrow$ ADJ-ó/ő; *A k ö n y v e l ő még nem érkezett meg*. V $\rightarrow$ N-ó/ő. Ezzel magyarázhatók az igenévként csak nagyobb szerkezetekben megjelenő igekötős igéből képzett formák **kiagyaló férfi* $\leftrightarrow$ *a tervet kiagyaló férfi*. A másik lehetőség viszont, hogy a melléknévi igenév, azaz funkcionális melléknév konverzió révén főnevesül: *A lájkoló csajok csapata*. (forrás: web) V $\rightarrow$ ADJ-ó/ő *Már csak 137 lájkoló hiányzik*. V $\rightarrow$ ADJ-ó/ő $\approx$ N. (forrás: MNSz) Ez utóbbira utal, hogy a főnevesült alakban is létező melléknévi igenevek jellemzően beilleszthetők fej-módosító struktúrába: *olvasó/író/futó férfi*. Azonban e struktúra a már említett igekötős igéből képzett főnevekhez hasonló módon csak nagyobb szerkezetekben fogadható el: *?könyvelő férfi* $\leftrightarrow$ *a nekem könyvelő férfi*. Könnyen elképzelhető, hogy mindkét kognitív ösvény járható, s a képzés hol konverziós és forrásalapú sémára, hol kimenetalapú sémákra épül. Az mindenesetre igen valószínűtlennek tűnik, hogy a két -ó/-ő (mint rag és képző) szuffixummal alkotott forma elvont nyelvtani elveken túl élesen elválasztható lenne egymástól, ahogy a Strukturális magyar nyelvtan teszi (vö. *a sportoló sportoló, a lájkoló lájkoló* stb.), még ha allomorfiák esetenként szisztematikusan differenciálódnak is (*az önzők önzőek, a csábítók csábítóak, az üdítők üdítőek, a hódítók hódítóak, a kitűnők kitűnőek*). A 9. ábra a főnév és melléknév közötti lehetséges kognitív ösvényeket hivatott összefoglalni (a deverbális képzés e tekintetben irreleváns) a konnekcionista morfológiai modellekben használatos módszerrel, azaz a morfofonológiai asszociatív kapcsolatok kiemelésével.

9. ábra. A foglalkozásnevet jelölő *-(V)s* alakok és az *-ó/-ő* képzős formák lehetséges derivációs sémái

Kimenetalapú sémák

Kognitív ösvény:

$V \rightarrow A$

$V \rightarrow N$

kiabáló (gyerekek)
csatangoló
 új forma: *lájkoló* (csajok)

az író
az olvasó
 a *lájkoló*

Forrásalapú séma

Kognitív ösvény: $v \rightarrow a \approx n$

hallgató
 új forma: *lájkoló*
 új forma: *a lájkoló*
a hallgató

A cselekvés ágensének főnevesülése mellett a fogalmi keret egyéb elemeinek nyelvi reprezentációját szolgáló képzések is igen fontosak: *lottózó/ebédlő/tároló* 'cselekvés helye'; *véső/fűrő/daráló* 'cselekvés eszköze'; *esküvő/találkozó/babalátogató* a 'cselekvések forgatókönyve' – e típusok kognitív ösvényének feltérképezése azonban túlmutat jelen tanulmány keretein a deverbális képzés miatt, így a melléknévi igenévből feltételezhetően konverziósan létrejött főneveket sem tárgyalom a konstruálással foglalkozó fejezetben (4.3.).

4.2. Metafora és metonímia a kognitív nyelvészetben

A továbbiakban a metafora és metonímia megismerésben, szemantikában, grammatikalizációban, szóképzésben és konverzióban betöltött szerepével foglalkozom a szempontunkból legfontosabb elemeket kiemelve.

CROFT – WOOD (2000) a nyelvészetben leírt konstruálási műveleteket a kognitív pszichológia irodalmában leírtakkal összhangban rendszerezi, mivel – érvelésük szerint – ha e műveletek valóban kognitívak, úgy meg kell felelniük a kognitív pszichológiából ismerteknek. Eszerint a nyelvészeti modellekben tárgyalt konstrukciók négy általános kognitív folyamat sajátos eseteiként foghatók föl (l. 10. ábra). E négy folyamat a tapasztalás más-más területeit érinti, az ezek alá tartozó konstruálási műveletek azonban nem zárják ki egymást, gyakran fordulnak elő együttesen és csupán definíciós eszközökkel választhatók el élesen.

10. ábra. A kognitív folyamatok és a nekik megfelelő konstruálási műveletek CROFT – WOOD (2000) alapján

Kognitív folyamatok	Konstruálási műveletek
Gestalt	Dolog/reláció, strukturális sematizáció
Feltűnőség	Metonimizáció, generalizáció/specifikálás, egészes és szekvenciális feldolgozás, profilálás
Összehasonlítás	Metaforizáció, kategorizáció
Perspektíva	Nézőpont, deixis, szubjektívizáció/objektívizáció

A metaforizációban és a metonimizációban tehát az összehasonlítás (comparison) illetve a feltűnőség (salience) kognitív folyamata játszik meghatározó szerepet.

A metaforaelmélet megjelenése óta (LAKOFF – JOHNSON 1980) a kognitív nyelvészet egyik legjelentősebb és legismertebb elmélete (magyar nyelven bevezető és összefoglaló jelleggel I. KÖVECSES 2005). A metafora és metonímia elhatárolása hagyományosan a bevont fogalmi tartományok száma alapján történik (LAKOFF 1987): a fogalmi metonímia „olyan kognitív folyamat, amelynek során egy közvetítőfogalom mentális hozzáférést biztosít egy olyan célfogalomhoz, amely ugyanannak a fogalmi keretnek vagy idealizált kognitív modellnek a része” (KÖVECSES – BENCZES 2010: 225), a fogalmi metafora pedig „egy fogalmi keret [vagy tartomány] egy másik fogalmi keret által történő értelmezése. A fogalmi keretek [vagy tartományok] között megfelelések húzódnak” (KÖVECSES – BENCZES 2010: 225; ezen túlmenően a metonímia és metafora definícióiról, elhatárolásáról és a két fogalom nyelvtudományban való jelenlétéről összefoglalóan I. BRDAR 2007: 7–26).

A DÜH EGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK fogalmi metafora¹⁹ leírása (KÖVECSES 1986) a metaforakutatás egyik fontos állomásának tekinthető. Joggal merül viszont föl a kérdés az ilyen típusú, nyilvánvalóan tapasztalati alapú metaforákkal kapcsolatban, hogy ha azokat valóban alapvető fiziológiai ingerek motiválják (a dühös ember elvörösödik, hőhatást, nyomást tapasztal stb.), akkor vajon a DÜH és a FORRÓSÁG, NYOMÁS egyazon vagy különböző fogalmi tartomány részét képezik-e, azaz metonimikusnak vagy forrás- és céltartomány alapúnak kell-e tekintenünk a velük kapcsolatos figuratív nyelvi kifejezéseket. KÖVECSES (2013) válasza a kérdésre, hogy a metaforák egy része metonimián alapul. Mint a fentebbi példa is mutatja, a fogalmi keret egy része, esetünkben az emocionális tartalom generalizálódik, absztrahálódik, míg elégséges fogalmi távolságba nem kerül a kiinduló tartománytól, ami által létrejön egy új fogalmi ke-

¹⁹ Kapcsolódó metaforikus nyelvi kifejezések a magyarban: *egyre csak gyűlt benne a harag; nem tudta levezetni a gőzt; szinte forrt a dühtől; egyfolytában füstölgött; felrobbant dühében.*

ret. Tehát a DÜH emocionális tartalma kezdetben része egy nagyobb fogalmi keretnek, melynek eleme pl. a FORRÓSÁG és a NYOMÁS is, később azonban mint „független” fogalmi keret jelenik meg, melyre pl. a FORRÓSÁG és a NYOMÁS forrástartományok elemei leképeződnek. Kiemelten fontosnak tartom megjegyezni, hogy HEINE ET AL. (1991) a grammatikalizáció fogalmi dinamizmusának vizsgálatában lényegében ugyanerre a következtetésre jutnak: a metonímia a grammatikalizáció mikrostruktúrájaként, míg a metafora annak makrostruktúrájaként írható le, azaz – LADÁNYI MÁRIA szavaival – „maga a változási folyamat tehát metonimikus, de a végeredmény metaforikusan írható le” (LADÁNYI 2007: 100). Ennek a szemantikában és grammatikalizációban egymástól függetlenül leírt viszonyoknak (metonímia → metafora) véleményem szerint a magyar konverziós műveletek leírásának szempontjából ugyancsak kiemelt jelentősége van, s ugyanez az absztrahálási folyamat figyelhető meg a melléknevek főnevesülése során is (l. 3.3.).

A szemantika és a grammatikalizáció mellett tehát a metonímia–metafora viszony véleményünk szerint a grammatikában is érvényesül.²⁰ Legújabbban a metonímia szóképzésben betöltött funkciójáról való vita bontakozik ki egyre világosabban. Kissé leegyszerűsítve az álláspontokat, egyes nézetek szerint minden szóképzés lényegében metonímiának tekinthető (JANDA 2011). Ennek megfelelően a magyar *aprít* és *gyalogol* ige metonimikus, amennyiben előbbi A CSELEKVÉS CÉLJA A CSELEKVÉS HELYETT módon konstruálódik, míg utóbbi jelentés szerkezete leírható mint A CSELEKVÉS MÓDJA A CSELEKVÉS HELYETT. Az ezzel szembehelyezkedő álláspont szerint viszont (l. BRDAR – BRDAR-SZABÓ 2013, 2014b) korántsem problémátlan, hogy a kognitív tartományhoz hozzáférést biztosító lexikai egység (*apró*, *gyalog*), azaz a szemantikai modellben fontos szerepet játszó nyelvi közvetítő elem (vehicle) morfológiai felépítése megváltozik, egyszóval ebben a felfogásban nem tudunk számot adni az *-ít* és az *-ol* szuffixumról. Éppen ezért ANDREOU (2016) keretszemantikai megközelítést ajánl a szóképzésnek, melyben számot kíván adni a derivációs morfémákról is. A konverzió (vagy zéró deriváció) esetében viszont ez a probléma nem áll fenn, hiszen a nyelvi közvetítő elem mint referenciapont morfológiailag teljes egészében megfeleltethető a célfogalmat képviselő nyelvi elemnek (l. többek között DIRVEN 1999). A következőkben ennek megfelelően a konverziós műveleti viszonyokat tekintjük metonimikusnak.

²⁰ Ugyan a kognitív metaforaelmélet kidolgozói kezdetből hangsúlyozták, hogy a metafora és a metonímia áthatja a grammatikát is (l. LAKOFF – JOHNSON 1980 a dativusi eltolásról), s bár helyenként a metaforikus folyamatok grammatikában való vizsgálatára is akadt példa (l. GOLDBERG 1995), mégis jelentős idő telt el e kezdetek és az első monográfia megjelenése között (PANTHER ET AL. 2009), mely a figuratív gondolkodás nyomaait keresi a grammatikában.

Az angol nyelvben a konverzió különösen produktív (az angol konverzióról mint zéró derivációról, inflexiós derivációról, onomasziológiai műveletről, s mindenekelőtt mint szemantikai derivációról l. MARTSA 2013), azonban konverziós műveleteket a kognitív metaforaelmélet keretében először nem a fogalmi metonímiával kapcsolatban hoztak példaként, hanem éppenséggel egyes ontológiai metaforák kognitív funkciója, hogy absztrakt kategóriákat ismert, jobban megragadható képi sémákban (= „érzékeléseink és motorikus cselekedeteink ismétlődő, dinamikus mintája, amely koherenciát biztosít tapasztalatainknak”, JOHNSON 1987: xix) dolgozzunk föl. Ilyen többé vagy kevésbé részletesen strukturált képi séma (magyarul áttekintő jelleggel l. KÖVECSES – BENCZES 2010: 133–143) pl. a KONTÉNER, de maga a DOLOG is – azaz e képi sémák részleges átfedésben vannak az előző fejezetben megismert sematikus ontológiákkal, még ha a két terminus eredetileg nincs is összefüggésben egymással. Eszerint az angol *give me a call*, *give me a drink* nyelvi kifejezések háttérében A CSELEKVÉS TÁRGY ontológiai metafora húzódik, s (nem figyelmen kívül hagyva metafora és metonímia eddig tárgyalt viszonyát) ezek az idiomatikus szerkezetek makroszerkezetüket tekintve immár metaforikusnak tekinthetők, hiszen a viszony nem referenciapontos, a tartalom sematikus ontológiáját tekintve teljes átváltás megy végbe, ami egyértelműen a metafora jellemzője. A továbbiakban ennek megfelelően a magyar főnév–melléknév konverziós műveleteinek leírásában mindkét konstruálási mód fontos szerepet játszik.

4.3. A magyar ADJ $\approx$ N és N $\approx$ ADJ konverziós műveletek metonimikus és metaforikus jelentéskonstruálása²¹

▪ ADJ $\approx$ N

Az 2. fejezetben kommunikatív szempontból meghatározott melléknévi topikfunkció (*a szorgalmasak kirándulni mentek*) és a melléknévi főnevesülés (*a kicsik elaludtak*) szemantikai differenciálódása tendenciaszerűen morfofonoló-

²¹ A metafora és metonímia e széleskörű alkalmazása nyilvánvalóan együtt jár a figuratív jelentés kiterjesztésével, vagy legalábbis a konkrét/literális–figuratív fogalmak nem abszolút, hanem relációs felfogásával. E vélekedésünket támasztja alá, hogy még alapvető testi tapasztalatokra visszavezethető fogalmakhoz társuló nyelvi kifejezések esetében is kétséges, beszélhetünk-e egyáltalán eredendően konkrét, nem elvont jelentéstartalomról. A számos metaforában forrástartományként szereplő TÉR fogalmi keret *mellett* eleme pl. másfelől a *mell* testrészt figuratív kiterjesztésének tekinthető (vö. KÖVECSES – BENCZES 2010: 115–132).

giailag is kódolt (I. H. VARGA 2014). E hagyományosan szóhasadásként emlegett jelenség mentén vizsgáljuk a következő példákat (forrás: MNSz):

(11i) *A vörösek másodszor is felsorakoztak.*

(11ii) *A gyorsak között első dán Mads Glaesner.*

Az információstruktúra témájából tudhatjuk, hogy (11i) topikja kakasokra, míg (11ii) topikja úszókra utal. A kognitív háttérmechanizmus mint metonimikus művelet a következőképpen írható le: A (SKALÁRIS) TULAJDONSÁG A (KÖRÜLHATÁROLT) DOLOG HELYETT / specifikusabban AZ ÁLLAT SZÍNE AZ ÁLLAT HELYETT – A ÚSZÓ SEBESSÉGE AZ ÚSZÓ EMBER HELYETT

vörös kakasok keret (célfogalom) ← vörös[’kakas’]-ek (közvetítő) elem

gyors úszók keret (célfogalom) ← gyors[’úszó’]-ak (közvetítő) elem

A közvetítő elemek szaliensek és könnyen hozzáférhetők (RADDEN – KÖVECSÉS 1999), így alkalmasak arra, hogy betöltsék a topik funkcióját a mondatban. Mivel RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonímiáról van szó, a közvetítő elem természetesen nem csupán referenciapontként szolgál, hanem maga is része az általa hozzáférhetővé tett keretnek, amivel párhuzamosan a konverzió is csupán részleges, a főnév sematikus ontológiájával járó szintaktikai környezetet és az inflexiós mintázatot nem képezik le egészen a lexikai elemek (*a vörösebbek másodszor is felsorakoztak / a nagyon gyorsak között első dán Mads Glaesner*). Teljes konverzióról beszélhetünk viszont a következő példák kapcsán (forrás: MNSz):

(12i) *A vörösök mellett küzdöttünk, igen előzékenyek voltak velünk.*

(12ii) *A nemzetközi gyorsok, EuroCityk és a belföldi, nemzetközi InterCityk többsége a Keleti pályaudvarról indul.*

A fenti két példában nem csupán formailag részleges és aktuális konceptuális eltolódásról, hanem a főnév mentális sémájának teljes leképezéséről, szószemantikai változásról beszélhetünk. A *vörösök* és a *gyorsok* e specifikálódott jelentései mint ’szovjet hadsereg’ és ’vonat’ ugyancsak metonímián alapulnak, makro szerkezetüket tekintve viszont ontológiai metaforaként írhatók le a következőképpen: A SKALÁRIS TULAJDONSÁG (forrástartomány) KÖRÜLHATÁROLT DOLOG (célstartomány).

A (11i)-ben és a (11ii)-ben látható metonimikus, valamint a (12i)-ben és a (12ii)-ben látható metaforikus művelet egymással összefüggő dimenziók mentén határolható el.

1. A melléknévi topik funkció mint részleges konverzió a diskurzusban realizálható szintagmatikus művelet, míg a melléknévi főnevesülés mint teljes konverzió paradigmatis.

2. Míg előbbi során a melléknév mint szaliens elem funkcionálisan, alkalmilag szolgál referenciapontként a főnévhez annak inflexiós mintázatát részben

reprezentálva, addig utóbbinál a melléknév a főnév ontológiai sémájának megfelelően kategorizálódik.

3. Míg előbbi elsősorban kommunikációs igényeknek felel meg (pl. ökonómia), utóbbi kognitívan motivált, ugyanis akkor valószínűsíthető, ha egy konceptuális kategória nyelvi beágyazására van szükség (ezt nevezik formális keretben „intézményesülésnek”) – e két szükséglet nem zárja ki egymást, s főként nem mondanak ellent egymásnak, sőt mindét motiváció tágabb értelemben nevezhető pragmatikainak.

4. Előbbi metonimikus mikrostruktúrája online kognitív művelet, elsősorban a feltűnőségen alapuló figyelemirányítás eredménye, utóbbi metaforikus makrostruktúrája viszont mindenekelőtt elsáncolódott szerkezetet reprezentál (mely szerkezet természetesen aktivizálódhat és asszociálhatja a forrástartományt).

5. Továbbá, előbbinél az inflexió dominál (nem változik meg teljesen a melléknévi grammatikai környezet), utóbbi pedig derivációnak tekinthető. Az inflexiót és a derivációt általában is érdemes kontinuumként fölfognunk (hiszen átmeneti jelenségekkel is találkozunk), s ez esetben is találkozunk a főnevesülés és konverzió útján lévő, de még nem teljesen lexikalizálódott alakokkal (l. az 2. fejezetben a kicsi ’csecsemő’ példát).

6. Emellett „Az inflexió és a deriváció közötti különbségek a létrehozás és a tárolás pszicholingvisztikai fogalmára vetítve is skálázhatók” (LADÁNYI 2007: 38), előbbi inkább a szintaxissal, míg utóbbi inkább a szótárral van összefüggésben. A melléknévi topik funkcióra tehát a létrehozás, míg a melléknévi főnevesülésre a tárolás jellemző, előbbi esetben a szóelem jelentésének szerkezete alkalmilag változik meg, míg utóbbi esetben (relatíve) véglegesen.

Összefoglalva az eddig mondottakat további példákkal:

11. ábra. A magyar melléknévi topik funkció és a melléknévi főnevesülés jellemzői

	Melléknévi topik funkció	Melléknévi főnevesülés
kognitív művelet	feltűnőség (saliency)	feltűnőség → összehasonlítás (comparison)
konstruálási művelet	RÉSZ AZ EGÉSZ helyett metonímia	RÉSZ AZ EGÉSZ helyett metonímia → ontológiai metafora
leírható struktúra	(SKALÁRIS) TULAJDONSÁG A (KÖRÜLHATÁROLT) DOLOG HELYETT mikrostruktúra	A (SKALÁRIS) TULAJDONSÁG (KÖRÜLHATÁROLT) DOLOG makrostruktúra

nyelvi művelet	szintagmatikus, funkcionális, inflexiós, részleges konverzió	paradigmatikus, kategorikus, derivá- ciós, teljes konverzió
pszicholinvisztikai művelet	létrehozás	tárolás
pragmatikai motiváció	jellemzősen kommunikációs (ökonómia)	jellemzően kogni- tív (jelentésképzés)
példák allomorfikus differenciálódással járó metonimikus és metaforikus műveletekre	<i>a felelősek, az ismerősek, a hatalmasak, a bűnősek, a gyilkosok, az olaszosok, az ejtőernyősek, a reggeliek, a keserűek, az ifjúak, a gyulaiak, a debreceniek, a párizsiak</i>	<i>a felelősök, az ismerő- sök, a hatalmasok, a bűnő- sök, a gyilkosok, az olasz- sok 'olaszszakosok', az ejtőernyősök, a reggelik, a keserűk 'italok', az ifjúk, a gyulaik, a debrecenik, a párizsik</i>

Meg kell jegyeznünk, hogy a szemantikai egységek különbözősége nem minden esetben jár együtt a fonológiai egységek differenciálódásával. A legtöbb melléknévi főnevesülés esetében nyilvánvaló a topik funkció facilitáló szerepe (*a beteg [ember]*), míg más esetekben az előző fejezetben tárgyalt foglalkozásnevekhez hasonlóan kérdéses (ADJ *a nádas* [N?], ADJ *az örökös* [N?]), a feltűnőségnek azonban mindenképpen meg kell alapoznia a metaforizációt, vagyis a melléknévi topik funkció mint megelőző, nyelvileg reprezentálódó struktúra csupán tendenciaszerűen adható meg szemben a feltűnőségen alapuló, fogalmi metonimizációval. Másfelől pedig a nem egészen főnevesült alakok is követik a morfológiai sémát és differencializálódnak (*közömbösek, kalaposok – a közömbösök, a kalaposok*), tehát a szóhasadás nem minden esetben jelöl metaforizációt.

▪ $N \approx ADJ$

Az előző fejezetben statikusan már leírt melléknévi főnevesülés (*arany fülbevaló; férfi ápoló*) a magyarban jellemző az elsődleges ontológiájú főnevekre, azonban sokszor szóösszetételként kerülnek jelzői szerepbe. A meghatározott kontextusban végbemenő főnév → melléknév konverzióra KIEFER (2005a) a *székebb* példát hozza. Bár az MNSz-ben nincs ilyen szóalak, találunk viszont példát az *autóbb* alakra.

(10) Minden részletében egy fokkal „autóbb” autó, mint a vetélytárs, de ez nem biztos, hogy elég indok lenne, hogy ezt vigyem haza.

E példában a lexikai elem képviselte tartalmi ontológia nem változik, csupán a róla való sematikus tudásunk dolgozódik föl másképpen, SKALÁRIS RELÁCIÓ-ként az inflexiós komponensszerkezet $(- (V)bb)$ vele való integrációja révén. Ezt a nem konvencionális kognitív ösvényt metonímiaként a következőképpen írhatjuk le: A KÖRÜLHATÁROLT DOLOG A SKALÁRIS TULAJDONSÁG HELYETT, hiszen nem is tudjuk igazán, milyen tulajdonságok befolyásolják, hogy egy autó jobb példány legyen egy másik autónál, vagy esetleg bármilyen más tárgynál. Ugyanezt a fogalmi struktúrát leképező példaként említhetjük az egyik leghallgatottabb magyar rádió mára a gyakori használat révén a köznyelvben tulajdonképpen el-sáncolódott szlogenjét is: *nagyon zene*.

Az a $N \approx ADJ$ típusú konverzió ontológiai metaforaként (l. 11. ábra) a neologizmusokban a sematikus mellett a tartalmi struktúra metaforikus megváltoztatásával megy végbe (*nagyon király/zsír/gáz* vö. a fogalmi integráció modelljében SÓLYOM 2015).

5. Összegzés

A tanulmányban a magyar főnév és melléknév kognitív szerveződésének alapjaival és a két lexikai kategória nem testes morfémával véghezvitt derivációs műveleti viszonyaival foglalkoztam. A melléknévi topik funkciót, valamint a konverzió metonimikus és metaforikus jellegét illető saját meglátásaimat igyekeztem szervesen beépíteni a funkcionális kognitív nyelvészet eddigi kutatási eredményeibe, s helyenként a formális nyelvtanokkal is párbeszédbe állítottam azokat; bemutattam, hogy az ontológiák és konstrukciók modelljében a magyar lexikai elemek széles köre vizsgálható és leírható; bemutattam továbbá, hogy a metonímia és a metafora mint kognitív háttérmechanizmusok felelősek a két szófaj közötti konverziós műveletekért.

A főnévvel és melléknévvvel kapcsolatos tudásunk tartalmi és sematikus szerkezetének vizsgálata főként szintagmatikus viszonyok szemantikai vizsgálatában nyilvánult meg, míg a két kategória közti konverzió, azaz szempontunkból a metaforikus és metonimikus konstruálás, illetve pl. az igenevekkel kapcsolatos morfológiai sémák feltérképezése már a derivációs viszonyokat érintették.

Kitekintésként elmondható, hogy álláspontunk szerint a metafora és a metonímia csupán a konverziós képzésben bírnak magyarázó erővel, egyéb, testes morfémákat illető szóképzési irányok esetében egy kognitív realitásra törekvő funkcionális lexikai modellben a figyelemirányításnak és a morfológiai sémák feltérképezésének sokkal nagyobb szerepe kell legyen. Az igenevek derivációs viszonyai mellett a nyilvánvalóan szisztematikus jelentés-megkülönböztető szereppel bíró, az egyes alakokban nem csupán előhangzóként, hanem morfémaértéküként is felfogható allomorfolk jelen tanulmányban szintén csupán reprezentatív jelleggel kerültek tárgyalásra. A tanulmány mindezen aspektusai azonban ko-

rántsem a kognitív keretben való vizsgálódás határait jelölik, hanem további kutatási irányokat szabnak.

Irodalom

- ANDREOU, MARIOS (2016), Modeling word formation in Frame Semantics: metonymy and lexical rules. Sonderforschungsbereich 991. Universität Düsseldorf, Düsseldorf.
- ASHER, NICHOLAS (1993), From Events to Propositions. A Tour of Abstract Entities, Eventualities and the Nominals that Denote Them. In: ASHER, NICHOLAS (1993), Reference to Abstract Objects in Discourse. Kluwer, Dordrecht. 15–62.
- BARSALOU, LAWRENCE (1992), Cognitive Psychology. An Overview for Cognitive Scientists. Lawrence Erlbaum, Hillsdale.
- BHAT, SHANKARA (1994), The Adjectival Category: Criteria for Differentiation and Identification. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- BLEVINS, JAMES P. (2006), Word-based morphology. *Journal of Linguistics* 42: 531–573.
- BOLLA KÁLMÁN (2006), Fonetikai kislexikon. Kézirat.
- BRDAR, MARIO (2007), Metonymy in Grammar: Towards Motivational Extensions of Grammatical Categories and Constructions. Faculty of Philosophy Josip Juraj Strossmayer University, Osijek.
- BRDAR, MARIO – BRDAR-SZABÓ, RITA (2013), Some reflections on metonymy and word-formation. *Explorations in English language and linguistics* 1: 40–62.
- BRDAR, MARIO – BRDAR-SZABÓ, RITA (2014a), Metonymies we (don't) translate by. *Argumentum* 10. Debreceni Egyetemi Kiadó. 232–247.
- BRDAR, MARIO – BRDAR-SZABÓ, RITA (2014b), Where does metonymy begin? Some comments on Janda (2011). *Cognitive Linguistics* 25: 313–340.
- BURZIO, LUIGI (2002), Surface-to-surface morphology: when your representations turn into constraints. In: BOUCHER, PAUL (ed.), *Many Morphologies*. Ma: Cascadia Press, Somerville. 142–177.
- BYBEE, JOAN – HOPPER, PAUL (eds) (2001), Frequency and the emergence of linguistic structure. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- BYBEE, JOAN (1995), Regular morphology and the lexicon. *Language and Cognitive Processes* 10: 425–455.
- BYBEE, JOAN L. (1988), Morphology as lexical organisation. In: HAMMOND, MICHAEL – NOONAN, MICHAEL (eds), *Theoretical morphology: Approaches in modern linguistics*. Academic Press, London. 119–141.
- CROFT, WILLIAM – CRUSE, ALAN (2004), *Cognitive linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CROFT, WILLIAM – WOOD, ESTHER (2000), Construal Operations in Linguistics and Artificial Intelligence. In: ALBERTAZZI, L. (ed.), *Meaning and Cognition, A Multi-disciplinary Approach*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 51–78.
- CROFT, WILLIAM (1990), *Typology and Universals*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CRUSE, ALAN (1977), The pragmatics of lexical specificity. *Journal of Linguistics* 13: 153–164.

- CRUSE, ALAN (2000), *Meaning in language*. Oxford University Press, Oxford.
- DIRVEN, RENÉ (1999), Conversion as a conceptual metonymy of event schemata. In: PANTHER, KLAUS-UWE – RADDEN, GÜNTER (eds), *Metonymy in Language and Thought*. (Human Cognitive Processing 4). John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 275–287.
- DIXON, R. (1982), *Where have all the Adjectives Gone?* Mouton, Berlin, New York – Amsterdam.
- FILLMORE, CHARLES (1982), Frame semantics. In: Linguistic society of Korea (ed.), *Linguistics in the Morning Calm*. Hanshin, Seoul. 111–138.
- GOLDBERG, ADELE (1995), *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. The University of Chicago Press, Chicago.
- GRUBER, THOMAS (1995), Toward Principles for the Design of Ontologies Used for Knowledge Sharing. *International Journal Human-Computer Studies* 43: 907–928.
- HEINE, B. – CLAUDI, U. – HÜNNEMEYER, F. (1991), *Grammaticalisation: a conceptual framework*. University of Chicago Press, Chicago.
- H. VARGA MÁRTA (2012a), Formák és funkciók. Morfoszintaktikai eszközök és grammatikai jelentések vizsgálata. KRE BTK – Patrocinium Kiadó, Budapest.
- H. VARGA MÁRTA (2012b), A singulare tantumról a számjelölés kapcsán. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 345–356.
- H. VARGA MÁRTA (2014), Szemantikai differenciálódás a névszók többes számában. *Magyar Nyelvőr* 138: 307–314.
- JANDA, LAURA A. (2011), Metonymy in word-formation. *Cognitive Linguistics* 22: 359–392.
- JOHNSON, MARK (1987), *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. University of Chicago Press, Chicago.
- JUHÁSZ LEVENTE ZSOLT – PLÉH CSABA (2001), Többmorfémás szavak megértése a magyarban. In: PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES (szerk.), *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KENESEI ISTVÁN (2008), Funkcionális kategóriák. In: KIEFER FERENC (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 601–637.
- KESZLER BORBÁLA (szerk.) (2000), *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS (2014), Antal László a szófajok kontinuumáról. *Magyar Nyelv* 110: 465–471.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA (2000), A szóképzés. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 137–174.
- KIEFER FERENC (2003), Alaktan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER (szerk.), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 189–284.
- KIEFER FERENC (2005a), Conversion in Hungarian. *Approaches to Hungarian* 9. Akadémiai Kiadó, Budapest. 189–203.
- KIEFER FERENC (2005b), Types of conversion in Hungarian. In: BAUER, L. – VALERA, S. (eds), *Approaches to Conversion/Zero-Derivation*. Waxmann, New York. 51–65.
- KIEFER FERENC (2007), *Jelentésmélelet*. Corvina, Budapest.

- KIEFER FERENC (2008), A melléknevek szótári ábrázolásáról In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 505–538.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA (2010), *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN (1986), *Metaphors of anger, pride, and love*. John Benjamins, Amsterdam.
- KÖVECSES ZOLTÁN (2013), *The Metaphor–Metonymy Relationship: Correlation Metaphors are Based on Metonymy*. *Metaphor and Symbol* 28/2: 75–88.
- KUHN, WERNER (2004), *Why information Science needs Cognitive Semantics – and what it has to offer in return*. Kézirat. <http://musil.unimuenster.de/documents/WhyCogLingv1.pdf>
- LACZKÓ TIBOR (2000a), *Zárójelzési paradoxonok*. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 619–652.
- LACZKÓ TIBOR (2000b), *Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés*. In: KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 293–407.
- LADÁNYI MÁRIA (2007), *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. Segédkönyvek A Nyelvészet Tanulmányozásához 76*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LADÁNYI MÁRIA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008), *Funkcionális nyelvészet. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 22*: 17–58.
- LAINÉ, M. – NIEMI, J. – KOIVUSELKÄ-SALLINEN, P. – HYÖNÄ, J. (1995), *Morphological processing of polymorphemic nouns in a highly inflecting language*. *Cognitive Neuropsychology* 12: 457–502.
- LAKOFF, GEORGE (1987) *Women, fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal About the Mind*. The University of Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK (1980), *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press, Chicago.
- LANGACKER, RONALD W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. (1999), *Grammar and Conceptualization*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- LYONS, JOHN (1977), *Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MANDLER, J. M. – BAUER, P. J. – MCDONOUGH, L. (1991), *Separating the sheep from the goats: Differentiating global categories*. *Cognitive Psychology* 23: 263–298.
- MARTSA, SÁNDOR (2013), *Conversion in English: A Cognitive Semantic Approach*. Cambridge Scholar Press, Cambridge.
- MENDOZA, RUIZ – DE IBANEZ, FRANCISCO JOSÉ (2010), *Metonymy and Cognitive Operations*. In: BENCZES, RÉKA – BARCELONA, ANTONIO – DE MENDOZA, RUIZ (eds), *What is Metonymy? An Attempt at Building a Consensus View on the Delimitation of the Notion of Metonymy in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam. 45–76.
- MNSzt = Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. [Elérhetőség: [http://\[-\]corpus.nytud.hu/mnsz/](http://[-]corpus.nytud.hu/mnsz/).]

- MONTERMINI, FABIO (2010), The lexical presentation of nouns and adjectives in romance languages. *Recherches linguistiques de Vincennes*: 135–162.
- PANTHER, KLAUS-UWE – THORNBURG, LINDA L. – BARCELONA, ANTONIO (eds), (2009), *Metonymy and Metaphor in Grammar*. John Benjamins, Amsterdam – New York.
- PAPP KORNÉLIA ESZTER (2013), A dimenzionális melléknevek multimodális vizsgálata a magyar nyelvben. Doktori Disszertáció. Kézirat. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- PARADIS, CARITAS (2004), Where Does Metonymy Stop? Senses, Facets, and Active Zones. *Metaphor and Symbol* 19: 245–264.
- PARADIS, CARITAS (2005), Ontologies and construals in lexical semantics. *Axiomathes* 15: 541–573.
- PLÉH, CSABA – JUHÁSZ, LEVENTE ZSOLT (1995), Processing multimorphemic words in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 36: 241–267.
- PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES (szerk.) (2014), *Pszicholingvisztika 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- POLI, ROBERTO (2002) Ontological Methodology. *International Journal of Human-Computer Studies* 56: 639–664.
- RADDEN, GÜNTER – KÖVECSESE, ZOLTÁN (1999), Towards a theory of metonymy. In: PANTHER, KLAUS-UWE – RADDEN, GÜNTER (eds), *Metonymy in language and thought*. John Benjamins, Amsterdam. 17–59.
- ROSCH, ELEANOR – MERVIS, CAROLYNE (1975), Family resemblance: Studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychology* 8: 382–439.
- SCHMID, HANS-JÖRG (2000), English Abstract Nouns as Conceptual Shells. From corpus to cognition. *Topics in English linguistics* 34. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- SÓLYOM RÉKA (2015), Stílus és fogalmi integráció főnév→melléknév szófajváltással keletkezett magyar neologizmusokban. *Magyar Nyelvőr* 139: 214–224.
- TANOS BÁLINT (2008), Joan Bybee nyelvelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 537–566.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008), Topik, információfolyam, szórend. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 455–500.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2013), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- VANNEST, J. – BERTRAM, R. – JÄRVIKIVI, J. – NIEMI, J. (2002), Counterintuitive cross-linguistic differences: More morphological computation in English than in Finnish. *Journal of Psycholinguistic Research* 31: 83–106.
- VARASDI KÁROLY – GYARMATHY ZSÓFIA – SIMONYI ANDRÁS – SZEREDI DÁNIEL (2006), Az általános ontológia egy új modellje. In: ALEXIN ZOLTÁN – CSENDES DÓRA (szerk.), *IV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (konferenciaanyag)*. SzTE, Szeged. 73–84.

EGEDI BARBARA

Az első névelő nyomában

The paper attempts to answer the long-debated question whether any of the definite determiners that appear in the Early Old Hungarian text records can be analyzed as grammaticalized articles, rather than demonstratives. Some of the earlier views are challenged and new methods are also used in approaching the problem in a systematic way, whereas the limits of the investigation are also admitted. After defining the functions of the definite article and the different strategies by which referents are identified in natural languages, the use of the definite article is presented in the first half of the Late Old Hungarian period. The following part of the paper examines how the model proposed for the first codices can be applied to the earliest sources. The main claim of this study is that the data do not contradict the grammar that has been established for Late Old Hungarian, and accordingly, at least three of the attested determiners in the Early Old Hungarian records can be considered to function as an article.

Keywords: definiteness, definite article, demonstrative, determiners, Old Hungarian, reference

1. Bevezetés

Jelen tanulmány egy olyan átfogó kutatás részét képezi, amely a korai névelőhasználatot és a névelő terjedésének szabályait célozza meg a magyar nyelv története során.¹ A kutatás célkitűzései között szerepel egyrészt a nyelvtörténeti szakirodalom átfogó és kimerítő feldolgozása, másrészt korábbi eredményeim további, korpuszalapú vizsgálatokra támaszkodó kiegészítése, majd elméleti következtetéseim újragondolása, ártértékelése.

A kutatás során világossá vált, hogy habár a legkorábbi, korai ómagyar korából származó adatok értelmezése sok szempontból problematikus, a rendelkezésünkre álló információk megfelelő rendszerezése az összkép szempontjából elengedhetetlen. Szükségesnek éreztem tehát, hogy egy külön tanulmányt szenteljek a korai ómagyar kor névelőhasználatának és kísérletet tegyek az alábbi kérdések megválaszolására: van-e határozott névelő a korai ómagyar korban? Milyen módszerekkel juthatunk közelebb a kérdés megválaszolásához? Megválaszolható-e egyáltalán ez a kérdés a rendelkezésünkre álló módszerekkel és forrásokkal.

---

¹ A tanulmány előadás formájában elhangzott a szegedi „Nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI” című konferencián 2016. április 28-án. Az írásos változat az OTKA PD 112828 támogatásával készült. Ezúton szeretném megköszönni névtelen lektoraimnak javításait, és megfontolásra javasolt hozzászólásaikat.

A következő pontban a névelő alapvető funkcióját ismertetem általános nyelvészeti, illetve tipológiai szempontból, még hozzá a referenciális azonosítás struktúrái felől megközelítve. A 3. részben az ómagyar kor névelőhasználatával foglalkozom, különös tekintettel a kései ómagyar kor első felére, a korábbi kutatásaimban eredményeképpen erre a korszakra felállított nyelvtani rendszer működésére. Végül a negyedik pontban részletesen megvizsgálom, mennyiben alkalmazható ez a modell a legkorábbi adatokra, a korai ómagyar kor névelőgyanús eseteinek kezelésére. A tanulmány legfontosabb állítása, hogy az adatok tükrében nincs okunk feltételezni, hogy a korai ómagyar kor névelőhasználatát jelentős eltérést mutatott volna a kései ómagyar kor első felének nyelvtanától, ennek értelmében a Halotti beszéd négy *oʒ* determinánsa közül három határozott névelőnek tekinthető.

2. A határozott névelő funkciója

Mindenekelőtt tisztázandó, mit is keresünk, amikor a magyar nyelvemlékek első névelőit keressük, mely determinánsok nyerhetik el ezt a kategóriacímeként mondatbeli viselkedésük alapján. Ennek érdekében természetesen a névelő alapvető funkciójáról kell néhány szót ejteni, még hozzá általános nyelvészeti, tipológiai szempontból.

A névelő a határozottság tipikus, grammatikalizált kódolója, a határozottság pedig egy szemantikai-pragmatikai jelenség, a referenciális azonosíthatóság nyelvtani kódolása. A beszélő azt jelzi a határozottsággal (alábbi példáinkban a határozott névelővel), hogy a hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, ez ugyanis a diskurzus és/vagy közös tudásuk része (LYONS 1999, főleg az 1. és a 7. fejezet. Áttekintően pl. ABBOTT 2004. A magyarral kapcsolatban ugyanerről bővebben EGEDI 2014). Az alábbi mondatpárban például a névelő elmaradása, illetve megjelenése lényeges különbséget kódol: míg az (1) alatti mondatban a beszélő nem feltételezi, hogy a hallgató egyértelműen azonosítani tudja/akarja a szóban forgó könyvet, addig a (2) alatti mondat olyan beszédkörnyezetben fordulhat csak elő, ahol a hallgató számára – vagy a beszélő számára – nem jelent problémát ez az azonosítás.

(1) *Miss Marple **könyvet** olvas.* → nem-referáló főnévi kifejezés

(2) *Miss Marple **a könyvet** olvassa.* → azonosítható referencia

A határozottságot természetesen nemcsak a névelő jelölheti, hiszen számos nyelv nem is rendelkezik határozott névelővel. Más nyelvi eszközök is alkalmazhatók ugyanennek a funkciónak a betöltésére, ahogy erre a későbbiekben még visszatérünk. A referenciális azonosításnak eleve több forrása van bármely nyelven belül, mégpedig az adott diskurzus függvényében. Az alábbi táblázat ezeket a módokat foglalja össze, magyar nyelvű példákkal megvilágítva, milyen

körülmények, paraméterek mentén azonosíthatjuk egy főnévi kifejezés referenciáját, vagyis mi alapján tekintjük őket határozottnak.²

1. táblázat: A referenciális azonosítás módjai

anafora	„Nyílt egy új kávézó az utcánkban. Nincs itthon semmi, menjünk le <i>a kávézóba</i> , és nézzük meg, mit adnak enni!”
asszociatív-anafora	„Nyílt egy új kávézó az utcánkban. <i>A briós</i> egyszerűen isteni!” / „ <i>A tulaj</i> három évig Japánban élt.”
tágabb szituációs használat (inherens egyediség)	„Szépen süt <i>a nap</i> .” „ <i>Az olasz konyhát</i> sosem fogom megenni.”
szituációs használat (szituációs egyediség)	„Rengeteg új kávézó nyílt <i>a városban</i> .” „Mennyibe kerül <i>a briós</i> ?”

Anaforikus az azonosítás, ha a referenst korábban említettük az adott beszédhelyzetben vagy szövegvagy környezetben. Ettől némileg eltér az asszociatív-anafora, ebben az esetben ugyanis a referenst konkrétan nem említettük meg, de jelenlétére vagy létezésére a már említett és ezáltal bevezetett referenseken keresztül asszociálunk. Szituációs használatról vagy szituációs egyediségről beszélhetünk abban az esetben, ha abban a konkrét szituációban, amelyben a mondat elhangzik, a referens világosan azonosítható és egyedi (Például a *Rengeteg új kávézó nyílt a városban* mondatban a *város* egyértelműen azonosítható akkor is, ha a beszédelőzményben nem szerepelt, de arról a városról van szó, amiben épp tartózkodunk.) A tágabb szituációs használat pedig ennek a lehetséges legtágabb értelmezése, hiszen vannak olyan főnevek, amelyeknek inherensen egyedi a referenciája, mivel a világról való tudásunk alapján a beszédhelyzethez függetlenül is léteznek és tipikusan egy van belőlük.³

Az inherens egyediség és szituációs egyediség közös tulajdonsága tehát, hogy *n y e l v e n k í v ü l i a z o n o s í t á s t* végeznek. Csupán az különbözteti meg őket, hogy míg az inherensen egyedi entitások beszédhelyzettől függetlenül azonosíthatók (*nap*, *olasz konyha* a fenti példákban), addig a szituációsan egyedi

² A táblázat LYONS (1999) és HIMMELMANN (2001) modelljének felhasználásával készült, akik pedig HAWKINS (1978) az angol névelőhasználatra felállított taxonómiájára építettek. Egészen más megközelítésen alapszik, de igen hasonló modellt vázol GIVÓN (2001: 459–465) tanulmánya is, amely ún. mentális struktúrákat különít el a referensek lehorgonyzására.

³ Megjegyzendő, hogy egy adott határozott kifejezés azonosításának egyszerre több forrása is lehet, attól függően, hogy a megnyilatkozás milyen kontextusban hangzik el.

entitások azonosítása csak az adott szituációban egyértelmű, vagyis ahhoz s a beszédshituációhoz kötött, amelyben elhangzanak ezek a megnyilatkozások.

Az asszociatív-anafora esetében is szükség van a világról való tudásunkra (az asszociáció ugyanis ebből táplálkozik), itt azonban a megnyilatkozást közvetlenül megelőző diskurzus vezeti be azt a pragmatikai-asszociációs hálót, amely az azonosításhoz szükséges. Az asszociatív-anaforát és az inherens egyediséget tehát az rokonítja, hogy a szóban forgó referens nem szerepelt korábban a diskurzusban, és nincs is jelen közvetlenül a szituációban, a v i l á g r ó l v a l ó t u d á s u n k segít az azonosításában. Fontos megfigyelés, hogy ez utóbbi két stratégia esetében nem használható mutató névmási módosító, mivel az a közvetlen azonosíthatóságot kódolja (HIMMELMANN 1997: 34–108, 1998: 322, 2001: 833–834).

Ahogy a fenti táblázat példamondatai is illusztrálják, a mai magyarban minden felsorolt esetben határozott névelőt használunk. Az ómagyar nyelvtani rendszer azonban eltérő képet mutat. A sokkal alacsonyabb arányú névelőhasználat, és a korai adatok értelmezése körüli bizonytalanságok többeket arra engedtek következtetni, hogy a korai ómagyar kor *az* determinánsa még nem tekinthető határozott névelőnek. Ebben a régóta fennálló vitás kérdésben a fenti környezetek és stratégiák módszeres vizsgálata azonban újabb eredményekkel szolgálhat. Biztonsággal állítható például, hogy a kései ómagyar kor elejétől fogva bőven akad példa az *az* morféma megjelenésére asszociatív-anaforikus környezetben (l. az alábbi példát (3) a Jókai-kódexből).

(3) *Janus nevw parazt: ky zantuala ew mezeyben... elmene
a mezewre hollott az ewkrewkewt hattauala* (JókK 97–98)

A fenti, Jókai-kódexből származó példában több határozott főnévi kifejezés is szerepel, de jelenleg *az ewkrewkewt* kifejezés élén álló névelő használatát érdemes megfigyelni. Szemben az ugyanabban a tagmondatban megjelenő *az mezew* kifejezéssel, az *ökrök* mellett megjelenő határozott névelő nem egyszerű anaforát jelöl, hiszen ökrökről korábban nem esett szó a szövegben. A *paraszt*, a *szántás* és a *mező* említése vezeti be azt a pragmatikai-asszociációs hálót, melynek segítségével az *ökrök* referenciája is elérhető lesz a hallgató (ez esetben az olvasó) számára, ezért a beszélő (ez esetben a szöveg fogalmazója) határozott determinánssal jelöli ezt az azonosíthatóságot. A determináns asszociatív-anaforikus környezetben való előfordulása pedig kizárja a mutató névmási funkciót, így az ilyen környezetben megjelenő determinánsok már biztosan határozott névelőnek tekinthetők.⁴

⁴ Az asszociatív-anaforikus környezet tulajdonságairól és összefüggéseiről a névelőhasználatnál, l. HIMMELMANN 1997, 2001, további példákért l. még EGEDI 2013: 372.

3. Az ómagyar névelőről

3.1. Előzmények a nyelvtörténeti szakirodalomban

A korai ómagyar kor névelőhasználatának vizsgálatát egy igen egyszerű tény nehezíti: a forrásanyag rendkívül kicsi, és ennek megfelelően a determinánsok funkcionális vizsgálata erősen korlátozott. Fontos mihamarabb leszögezni, hogy a forrásanyag csak az a része vehető figyelembe, amelyben a névelőhasználat egyáltalán értelmezhető. Mint fentebb rámutattunk, a névelőhasználat a referencialitás kódolásával áll összefüggésben, így ez a grammatikai kategória csak megfelelő hosszúságú, összefüggő szövegek alapján vizsgálható. Nem véletlen tehát, hogy korábbi munkáimban kizárólag a kései ómagyar kor megfelelő adataival foglalkoztam. E fent nevezett módszertani probléma ellenére már sokan, sokféle szempontból tárgyalták az Árpád-kori kis szövegemlékek „névelőgyanús” eseteit.

A magyar névelő kialakulásával kapcsolatban két lényeges pontban egyetértés mutatkozik a szakirodalomban: i) a határozott névelő belső fejlődés eredményeképpen alakult ki a magyar nyelvben; ii) a határozott névelő forrása a kijelölő jelzőként álló mutató névmás (vö. BENKŐ 1980: 257, SIMONYI 1914: 68–69, KLEMM 1928–1940: 317, IMRE 1953: 348–349, BALÁZS 1955: 205, I. GALLASY 1991: 461, D. MÁTAI 2003: 419–420). Nincs azonban egyetértés a kialakulás *i d e j v e l* kapcsolatban. Ez utóbbi kérdés természetesen szoros összefüggésben áll egy másik kérdéssel, miszerint mennyiben tekinthetők az Árpád-kori kis szövegemlékek névelőnek látszó előfordulásai ténylegesen névelőnek. Nyilvánvaló, hogy csak ennek a kérdésnek a tisztázása adhat választ a kialakulás idejére vonatkozólag, hiszen ennek függvénye, hogy a névelő megjelenését a kései ómagyar kor első felére, a korai ómagyar korra, vagy akár még korábbra tegyük.

A névelő kialakulásával kapcsolatban a magyar nyelv történeti-etimológiai szótára úgy fogalmaz, hogy „e folyamat... kb. a 14. század végére fejeződött be” (TESz 1: 204). Nem világos azonban, hogy pontosan mi „fejeződött be” ezen a ponton? A 14. század végi szinkrón rendszert tekintve a határozott névelő disztribúciója jelentősen különbözik a maitól, továbbá a névelőhasználat folyamatosan változik a rákövetkező nyelvtörténeti korokban is. Az sem világos, mitől tekinthetők a 14. századi névelők kialakultabbnak, mint a korábbi példányok? Vagyis a névelőség határa a TESz-ben egy olyan implicit névelődefinícióra támaszkodik, amivel ezen a ponton nem érthetnek egyet.

Jelen tanulmány arra az alapelvre épít, hogy a névelő grammatikalizációja során a mutató névmási módosító funkcionálisan kettéhasad: a névmási módosító ugyan megőrzi korábbi használati körét és formai tulajdonságait is, de olyan új környezetekben is megjelenik, amelyekben az eredeti kategória nem fordulhatott volna elő.

3.2. A kései ómagyar kor első felének névelőhasználat

Korábbi vizsgálataim, amelyek kézi adatgyűjtésre és automatikus korpuszvizsgálatra támaszkodtak (EGEDI 2011, 2013, 2014), arra engednek következtetni, hogy a kései ómagyar kor első felében, vagyis az első kódexekben, egy grammatikai értelemben teljesen kialakult határozott névelő mutatható ki, melynek használata kötelező és szabályokkal jól leírható. Ez az ómagyar névelő tehát a határozottság mondattani kódolását végzi, de sok szempontból különbözik a mai magyar névelőtől. Használatának feltételeit azonban nem a későbbi nyelvzakszok, vagy akár a mai rendszer viszonylatában érdemes kiértékelni, hanem az adott szinkrón rendszeren belül. Így tekintve az ómagyar névelő természete nem kevésbé „névelőszerű”, mint a későbbi korokban használt változatai, csupán arról van szó, hogy a határozottság nyelvtani kódolása illetve a kódolásra használt eszközök használati aránya folyamatosan változik a magyar nyelv története során.

3.2.1. Szabályos névelőnélküliség

A kései ómagyar kor első felében a határozott névelő használati köre tehát szűkebb a mai névelőhöz képest, de hiánya következetesnek tekinthető, és így szabályosan leírható. (Minderről bővebben l. EGEDI 2014: 102–112.) A határozott névelő nem jelenik meg az alábbi, határozott leírást tartalmazó főnévi kifejezésekben. (Az idézett ómagyar példák mellett mai magyar megfelelőik a névelő megjelenését szemléltetik ugyanezen környezetekben.)

a) Inherens egyediség esetén, vagyis amikor a főnévi kifejezések referenciája eleve egyedi, így a beszédhelyzettől/szöveggörnyezettől függetlenül is jól azonosítható:

ÓMAGYAR

(4) *A nap-ot ke· es az időt
fēnki nē tugga*

fem θ mē-n^c angal-i

fem θ fiu hanēčac θ at'a

(MünchK 30rb)

MAI MAGYAR

(5) *Azt a napot viszont, vagy azt az
órát senki nem tudja:*

sem az ég angyalai,

sem a Fiú, hanem csak az Atya.

b) Generikus olvasatú főnévi kifejezések mellett, amelyek individuumok helyett egész fajtára referálnak, ebben az esetben ugyanis a fajtának egy tagját képviseli a főnév jelölete.

ÓMAGYAR

(6) *Eleg θ taneituānnac hog*

legen mikent o mēstere,

MAI MAGYAR

(7) *Elég a tanítványnak, hogy*

olyanná legyen, mint a mestere,

<i>es θ zolganac hog legen</i>	<i>és a szolganak</i>
<i>mikent q vra.</i>	<i>mint az ura</i>
(MünchK 16va)	

c) Mutató névmási módosító jelenlétében, mivel a mutató névmás azt jelzi, hogy a főnévi kifejezés referenciája az adott beszédhelyzetben/szöveggörnyezetben *k ö z v e t l e n ü l* elérhető (például látható), vagy a megelőző beszédhelyzetből/szöveggörnyezetből már ismert:

ÓMAGYAR**MAI MAGYAR**(8) *ez kenerekre*(9) *ezekre a kenyerekre*

(JókK 76)

d) Birtokos szerkezet alaptagja előtt, ilyenkor ugyanis a birtokost tartalmazó kifejezésekben a birtokszó referenciája a birtokos referenciájával való kapcsolatán keresztül azonosítható:

ÓMAGYAR**MAI MAGYAR**(10) *èn kenèrimèt*(11) *az èn kenyereimet*

(BécsiK 182)

(12) *az èlètn^e kenèrè*(13) *az èletnek a kenyere*

(MünchK 91ra)

A listázott esetekben az tehát a közös vonás, hogy csak akkor kell névelővel jelölni a határozottságot, ha a fenti szemantikai, vagy formai feltételek egyike sem teljesül.

Mindezen megfigyeléseket érdemes kiértékelni a 2. pont 1. táblázatában ismertett stratégiák vonatkozásában is. A névelő ugyanis nem használatos inherensen egyedi és generikus főnévi kifejezésekkel, ami azt jelenti, hogy a tágabb szituációs használatot nem kódolja. Ezeknek a főnévi kifejezéseknek az azonosítása a főnevek egyedi lexikális-szemantikai tulajdonságaikból is következik (vö. LÖBNER 2001: inherensen egyedi nevek osztálya, mint a négy fogalmi alaptípus egyike). Nem használatos a névelő akkor sem, ha más szintaktikai eszköz már jelen van az azonosítás kódolására: a mutató névmási módosító például a direkt anaforát és a szituációs egyediséget is kódolhatja, míg a birtokos kifejezés egyértelműen az asszociatív anafora értelmezést segíti elő. Olyan asszociatív-anafora esetében azonban, ahol nincs birtokos kifejezés a főnév közvetlen környezetében, a névelő kötelezően megjelenik (vö. (3) példa).

Általánosításként megfogalmazhatjuk, hogy a pragmatikai egyediséget/határozottságot kellett látható formai elemmel jelölni, méghozzá határozott névelővel, amennyiben más formai eszköz (mutató névmási módosító, vagy birtokos kifejezés) ugyanezt a funkciót már nem végezte el. Fontos megjegyezni, hogy a

fent nevezett környezeteket már a korábbi szerzők is észrevették és listázták (IMRE 1953, I. GALLASY 1991: 472–473, BENKŐ 1980: 261), de nem tárgyalták egységes keretben, és nem törekedtek hasonló általánosítások megfogalmazására. A magyar nyelv történeti nyelvtanában például az alábbiakat olvashatjuk: „Névelő(-előzmény) nélküli névszóinknak legkorábbi szövegemlékeinkben jellemző csoportja az, melyeket határozottként, azonosíthatóként, ismertként említ a szöveg: minden bizonnyal éppen ezért nincs előttük névelő, mert nélkülük is határozott értelműek, s a meghatározottság ismételt jelzésére, névelővel való prezentálásra nincs szükség. Ilyenek egyrészt a tulajdonnevek, az annak tekintett, az unikumokat jelölő és tulajdonnévszerű szavak, másrészt bizonyos grammatikai eszközök és szerkezetek” (I. GALLASY 1991: 472) E fontos megfigyelés értelmében viszont nem világos, hogy miért szükséges névelő-előzménynek, illetve átmeneti kategóriának tekinteni azt a névelőt, amely látszólag igen szisztematikus módon tölti be meghatározott funkcióját.

A fenti bizonytalanságok kialakulásához – szerintem – nagymértékben hozzájárult BALÁZS JÁNOS sokat idézett, noha meglehetősen problematikus, 1955-ös tanulmánya, amely hosszan érvel amellett, hogy a Jókai-kódex névelőinek anaforikus használata (BALÁZSnál „közvetlen visszamutatás”) a névmási természet mellett szólnak. Holott a grammatikalizálódott határozott névelő egyik alapvető funkciója, mind a magyarban, mind más, névelővel rendelkező nyelvekben, éppen az anaforikus azonosítás (vö. 1. táblázat). BALÁZS JÁNOS tulajdonképpen érzékeli, és külön csoportosítja az asszociatív-anaforikus használatokat is, egyrészt a közvetlen visszamutatás című rész 4. pontjában (1955: 215), másrészt a közvetett visszamutatás címszó alatt (1955: 216)). Nem világos azonban, hogy milyen megfontolás húzódik e két utóbbi osztály megkülönböztetése mögött. Nem ismeri fel BALÁZS a mutató névmási tartalom szemantikai/pragmatikai összeférhetetlenségét sem ezekkel az asszociatív-anaforikus környezetekkel. Megközelítésének gyengéje, hogy kizárólag a determináns megjelenésének környezeteit vizsgálja, ebből von le következtetéseket a névelő kialakulására vonatkozólag, miközben nem veszi figyelembe a névelővel (még) nem rendelkező határozott főnévi kifejezések eloszlását.

3.2.2. A határozott névelő terjedése az ómagyar korban

Az utóbbi évek kutatásai számadatokkal is megerősítették, hogy a határozott névelő használati köre egyértelműen bővül már az ómagyar korszakon belül is (EGEDI – SIMON 2012), ezt az aránybeli növekedést illusztrálja a 2. táblázat.

2. táblázat: Az *a/az* morféma aránya öt ómagyar kódexben

Kézirat		tokenszám	<i>a/az</i>	%
JókK	1370 u./1448k.	22733	573	2,52
BécsiK	1416 u./1450k.	54423	2233	4,10

GuaryK	1495 előtt	21714	1390	6,40
Könyvecse	1521	8745	623	7,12
KazK	1526-1541	20027	1437	7,17

Megállapítható továbbá az is, hogy a terjedés nem volt egyenletes az összes lehetséges használati kontextusban. A terjedés eltérő mértékének magyarázatától azonban a különböző környezetekben itt most eltekintünk (l. pl. EGEDI 2014: 113–115, újabb értelmezéssel: EGEDI 2015), mivel jelen tanulmány tárgyát a korai ómagyar kor névelőhasználatának feltérképezése képezi, vagyis a Jókai-kódexet megelőző korszak áll a vizsgálat középpontjában.

4. A modell alkalmazása a korai ómagyar korra

A korábbi eredmények és a szakirodalom áttekintése után tehát elérkeztünk a tanulmány központi kérdésének megfogalmazásához: vajon alkalmazható-e a korai ómagyar kor szöveganyagára az a pragmatikai határozottságot kódoló modell, amelyet a kései ómagyar kor első kódexeinek névelőhasználatára állítottunk fel? Segít-e megválaszolni a kérdést, hogy mióta van névelő a magyar nyelvben? Azonosíthatók-e egyáltalán az írott források első névelői, más szóval van-e határozott névelő az Árpád-kori kis szövegemlékekben?

4.1. Az Árpád-kori kis szövegemlékek

Az Árpád-kori kis szövegemlékekkel kapcsolatban fontos megállapítani, hogy a megvizsgálható szöveganyag rendkívül kicsi. A ma ismert négy szövegemlék szószámát összeadva (866 szó) csupán töredékét kapjuk az első kódexben található szöveganyag méretének, a Jókai-kódex ugyanis 22.733 szóból áll. Ezek a források semmilyen tekintetben nem alkotnak egységes korpuszt, még olyan tekintetben sem csoportosíthatók, mint egyes kódexek, továbbá némelyikük datálása is problematikus.⁵ Ezen felül komoly nehézséget okoz a szövegek rövidsége, vagy éppen tartalmukból fakadóan a felépítése (itt elsősorban a Gyulafehérvári sorokra érdemes gondolni). Mindez nyilvánvalóan nem kedvez az összetett mondattani és jelentéstani vizsgálatok elvégzésének. Töredékes, vagy koherens szövegnek nem tekinthető adatsorban ugyanis a fent bemutatott modell aligha tesztelhető.

⁵ Az Árpád-kori kis szövegemlékek datálása korántsem egységes a szakirodalomban (ez alól csak a Halotti beszéd és könyörgés kivétel). A probléma áttekintése nem feladata e tanulmánynak, minthogy az itt tárgyalt kérdést érdemben nem befolyásolja. Egy általánosan elfogadott összefoglalásért, l. BENKŐ 1980: 25–26, míg a szövegemlékek egy újabb sorrendezéséhez vö. pl. HOLLER 2013. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a három bizonytalanul keltezhető szövegemlék valószínűleg a 13. század folyamán keletkezett.

A konkrét szövegelemek jellemzőit felidézve azonnal egyértelművé válik, hogy szövegszinten a Halotti beszéd és könyörgés a legalkalmasabb a referenciális azonosítás módjainak vizsgálatára. A Gyulafehérvári sorokat tulajdonképpen tizenöt (három csoportba rendezett) egymás alá írt főnévi kifejezés alkotja, amelyek nincsenek mondatba ágyazva, így szövegről nyelvészeti értelemben nem is beszélhetünk. Ettől eltérő, de mégis hasonló eredményre vezető problémát okoz az Ómagyar Mária-siralom műfaja, a verses megszerkesztés eszközei ugyanis befolyásolhatják a nem kötelező elemek elhagyását, illetve bizonyos stiláris jegyek akár a grammatikalitás rovására is érvényesülhetnek. Végül pedig olyan problémákkal is szembesülnünk kell, amelyek nem a szövegelem belső tulajdonságaiból fakadnak: a Königsbergi töredék, de legfőképpen annak szalagjai olyan töredékes állapotban maradtak fenn, hogy a mondattöredékek nehezen értelmezhető összefüggései gyakorlatilag lehetetlenné teszik a 2. és 3. részben bemutatott referenciális azonosító stratégiák vizsgálatát.

Rátérve az adatok számszerűsítésére, a korai ómagyar korban az *oz* determinánsnak összesen hat előfordulása azonosítható az Árpád-kori kis szövegelemek közül háromban.

3. táblázat: Az *oz* (> *az*) morféma aránya az Árpád-kori kis szövegelemekben

Kézirat	tokenszám	<i>oz</i>	%
Halotti beszéd és könyörgés	281	4	1,42
Königsbergi töredék és szalagjai	389	1	0,25
Ómagyar Mária-siralom	145	-	0
Gyulafehérvári sorok	51	1	1,96
Összesen	866	6	0,69

A 3. táblázatból leolvasható, hogy az *oz* (> *az*) determináns aránya a szövegelemekben vitathatatlanul alacsony. A 14. század végén keletkezett Jókai kódexben ez az arány már 2,52% (vö. 2. táblázat), ami már önmagában is arra engedhet következtetni, hogy az Árpád-kori morféma még nem lehetnek határozott névelők. A rendkívül alacsony tokenszám azonban különleges óvatosságra int, mielőtt messzemenő következtetéseket vonnánk le pusztán gyakorisági alapon. Ehelyett az alábbi, hármas megközelítést javaslom, amely egyrészt módszertanilag megalapozott, másrészt meglátásom szerint a lehető legközelebb vihet a kívánt eredményhez:

I. Megvizsgálandó, hogy a *n é v e l ő h i á n y a* mutat-e olyan szisztematikuságot, mint ahogy az a kései ómagyar kor első felének szinkrón rendszerében kimutatható (ez a kérdés a 4.2. rész témája lesz).

II. Kísérletet kell tenni a szövegelemekben megjelenő determinánsok használatának értelmezése. A korábbi nyelvtörténeti szakirodalom természetesen már számos javaslattal állt elő erre vonatkozólag (a részleteket l. a 4.3. részben). Fontos továbbá azt is megállapítani, melyek azok a szövegekörnyezetek, ame-

lyekben a determináns azonosítása nem lehetséges (névelő, ill. névmási módosító), mert ezekben az esetekben a kérdést szükségszerűen nyitva kell hagyni.

III. Amennyiben a névelő használatát erre a korszakra elvetnénk, szükségessé válik annak az nyelvtani eszköznek (vagy eszközöknek) az azonosítása, amely a pragmatikai határozottságot valamilyen módon kódolja a korai ómagyarban. Ilyen eszközök lehetnek például a referenciális tulajdonságokkal összefüggő szörendi variációk, az aspektus jelölésének összefüggései, vagy az uráli nyelvekre jellemző, birtokos suffixummal való determináció (l. 4.4. rész).

4.2. Szabályos névelőnélküliség

Elsőként tehát érdemes megvizsgálni, hogy a névelő hiánya szisztematikus-e az érintett szövegmélekekben, vagyis a határozott főnévi kifejezések névelőnélkülisége megfelel-e a 3.2.1. részben bemutatott szabályoknak.

Amennyire megállapítható, a névelőnélküliség szabályos. A vizsgálatot csupán azok a tényezők korlátozzák, amelyekről fentebb szót ejtettünk a források bemutatása kapcsán. Kézenfekvő tehát, hogy a kutatási célokra legalkalmasabb szöveg, a Halotti beszéd és könyörgés főnévi kifejezéseit elemezzük ki a leg-részletesebben, így mutatva be, hogy a kései ómagyar kor első felére megállapított nyelvtani rendszernek nem mond ellent a szövegmélek determinánshasználata.

A Halotti beszéd és könyörgés összesen 86 főnévi kifejezéséből értelemszerűen névelő nélkül állnak a nem-referáló / predikatív kifejezések (pl. *pur ef chomuv uogmuc*), továbbá a vocativusi szerepűek – ez utóbbiak rendszerint névmási birtokossal egészülnek ki, amint az a mai magyarban is megfigyelhető stratégia. Jelen szempontrendszer szerint sokkal fontosabb rámutatni, hogy szabályosan névelőtlenek az inherensen egyedi nevek (pl. *paradifumut, urdung, iften*), a birtokos kifejezések alaptagjai (pl. *mív ifemucut, w bunet, iften kegilmet*), az eleve határozott, mutató névmási és kvantor determinánsok bővítményei (pl. *ež vermut, ež lelic ert, mend angelcut*). Négyyszer jelenik meg a szövegben az *ož* determináns, amely akár névelőnek is értelmezhető (pl. *ož gimilf twl*), ezeket az eseteket a következő, 4.3. rész tárgyalja. A Halotti beszéd és könyörgés határozott főnévi kifejezései közül azonban egyik sem fordul elő asszociatív-anaforikus környezetben, amely a 2. részben ismertetett modell szerint a grammatikalizálódott névelő egyértelmű tesztkörnyezetét nyújthatná.

Ahogy fentebb említettük, a Gyulafehérvári sorokban valójában főnévi kifejezések követik egymást, ráadásul ezek a kifejezések szinte egytől egyig birtokos szerkezetek, melyeknek alaptagja szabályosan névelőtlen. A birtokosokat végigtekintve pedig megállapítható, hogy azok vagy generikus főnévi kifejezések, in-

herensen egyedi nevek (pl. *bbodug aƒcunnac, Iƒten*), vagy maguk is birtokoltak.⁶ A 125a lap negyedik sorának *oʒ* determinánsát a következő pontban tárgyaljuk. A Königsbergi Töredék kilenc sorában található szöveg határozott főnévi kifejezéseinek névelőnélkülisége is megfelelnek a fenti kritériumrendszernek, a Szalagok töredékessége azonban sajnos lehetetlenné teszi ugyanezt a fajta vizsgálatot. Az Ómagyar Mária siralom főnévi kifejezéseinek referenciális tulajdonsága nem minden esetben világosak a vers forma miatt. A birtokos szerkezetek és megszólítások mellett elmaradó névelő szabályosnak mondható, de mindenképpen feltűnő, hogy egyetlen *oʒ* determináns sem adatolható ebben a szövegemlékben. Kérdés marad persze, hogy ennek oka egyszerűen a megfelelő környezet hiányában keresendő, vagy egy archaikusabb (esetleg archaikusabbnak szánt) nyelvváltozat mutatkozik meg a szövegben.

4.3. Az egyes szöveghelyek vizsgálata

Az alábbiakban a 3. táblázatban feltüntetett, *oʒ* determinánsokat tartalmazó konkrét esetek, szöveghelyek vizsgálata következik.

Gyulafehérvári sorok (125a lap, 4. sor)

(14) *oʒ kereszt fan figeu kepeben* (125a lap, 4. sor)

A Gyulafehérvári sorokban előforduló determinánst a vonatkozó irodalom többsége (RÉGER 1905: 17, SIMONYI 1914: 69, KLEMM 1928–1940: 318, IMRE 1953: 350, D. MÁTAI 2003: 420) névelőnek tekinti, míg I. GALLASY (1991: 466) az általa javasolt névelő-előzmény kategória egyik lehetséges példányaként azonosítja, bár névelő voltát is elég valószínűnek tartja. Néhányan pedig (BALÁZS 1955: 211, KUBÍNYI 1957: 473) a mutató névmás mellett érvelnek.

Az idézett példa jól illusztrálja, hogy egy izolált (azaz mondatba nem foglalt) frázis referenciális tulajdonágainak meghatározása milyen komoly nehézségekbe ütközik. A melléknévi igeneves módosító előtt álló determinánsnak, és ennek megfelelően a főnévi kifejezés egészének ugyanis logikailag legalább három jelentése lehet: „a keresztfán függő képében”, „azon a keresztfán függő képében”, „abban a keresztfán függő képében”. (Névelőként természetesen csak a birtokos kifejezéshez, vagyis a *keresztfához* tartozó névelő jöhet szóba, mivel a birtokos szerkezet alaptagja a korai ómagyarban nem kíván névelőt).

A kijelölés vagy rámutatás első pillantásra nem tűnik indokoltnak, de könnyen elképzelhető olyan értelmezés is, ahol teológiai értelemben „kiemelték” Krisztust több, lehetséges megjelenési formája közül (vö. BENKŐ 1980: 260). A névelő használata ellen szól az is, hogy a birtokos kifejezés kontextuálisan egyedi referenciája nem teszi azt szükségessé. Másrésről a szöveghely előtti

⁶ A 154a lap első sora (*nemzetui nepnech vadulatia*) értelmezése problémás, így ezt sem kivételként, sem megerősítésként nem kezelhetem.

sorban, az oltár említése megteremti az asszociatív-anafora használatának környezetét, amely felülírhatja az egyediség pusztán szemantikai alapú kódolását, és engedélyezheti a névelő kitételét.⁷ Mindezeket a megfontolásokat egybevetve, a szöveggörnyezet pontosabb ismerete hiányában nem lehet eldönteni, hogy az *oʒ* determináns névelő avagy névmási módosító szerepét tölti be a Gyulafehérvári sorokban.

Königsbergi töredék

(15) *de qui legen neky atia oʒut nem tud,,^{hot}iuc Ez oʒ yʃten mynt,,^{evt}
eʃmeriuc; quit ʃceplev nem illethet.*

A Königsbergi Töredék *oʒ* determinánsának természetét illetően markánsabb vélemény-különbség figyelhető meg a korábbi szakirodalomban. Legalább annyian érvelnek a névelő (SIMONYI 1914: 69, KLEMM 1928–1940: 318, B. LŐRINCZY 1953: 159, illetve névelő-előzmény I. GALLASY 1991: 464) mellett, mint a mutató névmási mellett (BALÁZS 1955: 212, KUBÍNYI 1957: 473, BENKŐ 1980: 259, kevésbé határozottan IMRE 1953: 350).

A szöveggörnyezet alapján a determináns funkciója egyértelműen kataforikus, amely meglehetősen tipikus környezet a mutató névmási módosító számára. Emellett az „isten” szó inherensen egyedi referenciával rendelkezik, és a korai kódexekben is következetesen névelőtlen (ahogy erre BENKŐ (1980: 259) is rámutat). A Königsbergi Töredék szöveghelyének értelmezéskor tehát lényegében a második táborhoz csatlakozom, hozzátéve, hogy a mutató névmási módosító funkciója itt Isten egy aspektusának kiemelése, kijelölése lehetett.

Halotti beszéd

(16) *yʃa kí nopun emdul oʒ gimilʃ twl*

(17) *eʃ evec oʒ tiluvt gimilʃtwl. eʃ oʒ gimilʃben halalut evec*

(18) *Eʃ oʒ gimilʃnec wl keʃeruv uola viʒe*

A Halotti beszéd *oʒ* determinánsait korábban tárgyaló kutatók többsége mind a négy idézett előfordulást mutató névmásként azonosítja (SIMONYI 1914: 69, KLEMM 1928–1940: 317, IMRE 1953: 349–350,⁸ BALÁZS 1955: 210,⁹ KUBÍNYI

⁷ E két sor összefüggése kapcsán hasonló következtetésre jut BALÁZS (1955) is, de ő ezt az érvet éppen a determináns névmásként való azonosítására alkalmazza, amivel a fentebb bemutatott általánosítások értelmében nem tudok egyetérteni.

⁸ IMRE SAMU valójában úgy vélekedik, hogy a névelőkérdés nem dönthető el a Halotti beszéd alapján, de elveti a névelő lehetőségét annak ritkásága miatt, illetve a szövegemlékek relatív kronológiájával érvelve. Mint láttuk, ezek az érvek sem tekinthetők igazán meghatározónak. Az a tény, hogy a HBK biztosan korábbra keltezhető a többi szövegemléknél, csak akkor volna releváns szempont, ha a másik három szövegemlék névelőhasználat, avagy bennük a névelő teljes hiánya egyértelműen bizonyítható lenne.

1957: 473, BENKŐ 1980: 259). I. GALLASY (1991: 463–464) az előbbiekhöz hasonlóan névmás-névelőként kezeli a determinánst, de ő egyértelmű különbséget tesz az első előfordulás és a rákövetkező három között: úgy érvel, hogy az *o3* determináns első előfordulásakor a rámutatás, a kijelölés erős, míg a többi esetben már névelő-előzménnyel van dolgunk, amely „az előbb említettel azonosít”, vagy a „téma változatlanóságát” jelzi. Ezzel a különbségtétellel teljes mértékben egyet kell értenem, ahogy RÉGER BÉLA több mint száz évvel ezelőtt született tanulmányával is, amely csak az első előfordulást tekinti névmásinak, a következő három szerinte már valószínűleg névelő, mivel a mutató névmási módosító használata ezekben a környezetekben felesleges (RÉGER 1905: 17). BENKŐ (1980: 259) ezt az érvet nem tekinti „komolyabban számításba veendőnek”, és BALÁZS (1955) példagyűjteményére utal, amely „tömegével mutatja ki az efféle, sokszorosan ismétlődő, anaphorikus mutató névmási használatot” a Jókai-kódexben. Ismételten rá kell azonban mutatnom, hogy az anaforikus használat önmagában nem zárja ki a névelő használatát, tehát BENKŐ érvelése sem támaszt megfelelően megalapozott kritériumokat.

A kérdéses szöveghelyek előzménye világosan érthető: Isten csak egyetlen fa gyümölcsétől tiltotta el Ádámot. A gyümölcs kifejezés egy birtokos szerkezetbe ágyazva jelenik meg első alkalommal, így természetesen nem előzi meg determináns. A gyümölcs második említése (16) direkt anafóra, ami a mutató névmási módosító és a névelő előfordulását is megengedi. A következő három előfordulás szintén anaforikus, ami ugyan nem zárja ki a mutató névmási módosító használatát, de ezekben a környezetekben a rámutatás redundáns. Ezeknek a determinánsoknak egyszerű azonosítás a szerepük, azt jelzik hogy a referens jelen van a diskurzusban, azonosítható.

DIESSEL (1999: 96-98) és HIMMELMANN (1997: 229) számos nyelv vizsgálata során meggyőzően kimutatta, hogy a mutató névmás (és a névmási módosító) anaforikus használata sokszor arra szolgál, hogy olyan diskurzusszereplőkre utaljon vissza, amelyek (új) béli felbukkanása váratlan, vagy valamilyen módon kontrasztív. Tehát a névmási elem tipikusan nem aktív topik szerepű összetevőket helyettesít, vagy determinál, hanem topikváltásra utal. Megfigyelték továbbá, hogy egy új referens bevezetése után, annak első említését jellegzetesen mutató névmási módosító kíséri, mivel a lehetséges topikok közül ezzel az eszközzel jelölhető ki a kívánt referenst. Ezt követően ugyanazon referens következő említéseit már tipikusan harmadik személyű névmás jelöli, vagy határozott névelő determinálja, illetve – az adott nyelv eszköztárától függően – determináns nélkül

---

⁹ BALÁZS JÁNOS szerint a közvetlen anafóra szerepből következik a mutató névmási besorolás, holott a határozott névelő egyik alapvető funkciója is a közvetlen anaforák ködolása.

áll a topik szerepű, határozott főnévi kifejezés. Mindezt az alábbi, 4. táblázat foglalja össze:

4. táblázat: Diskurzusszereplők grammatikai jelölése

ELSŐ EMLÍTÉS	MÁSODIK EMLÍTÉS	RÁKÖVETKEZŐ EMLÍTÉSEK
új referens	Topik megjelölése	Topik folytatása/követése
határozatlan főnévi kifejezés	mutató névmás / névmási módosító	3. sz. névmás / határozott névelő / $\emptyset$

Fenti általánosítások alátámasztják RÉGER (1905) és I. GALLASY (1991) intuícióját, hogy a Halotti beszéd négy *o3* determinánsának használati környezete nem egyenértékű. Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy amennyiben az *o3* névmás egyik funkciójában még nem grammatikalizálódott volna névelővé, egymást követő, pusztán főnévi kifejezések is elegendőek lettek volna az aktív diskurzustopik jelölésére.

4.4. A referenciális azonosítás (határozottság) alternatív jelölései

Végezetül érdemes megvizsgálni a határozott névelő jelenlétének kérdését egy olyan szempontból is, hogy milyen más esetleges módja mutatható ki a referenciális azonosításnak az ómagyar korai korszakában. A világ számos nyelvében ugyanis nincsen határozott névelő, a diskurzusreferensek azonosítására azonban más eszközök is rendelkezésre állnak. Ilyen eszközök lehetnek az esetjelölés (pl. finn, török), az aspektusjelölés (pl. orosz), a szórend (pl. kínai), vagy akár ezek kombinációja (VAN GELDEREN 2011: 146). Mindenekelőtt mégis a birtokos szuffixum ún. kiterjesztett használatának lehetőségét érdemes itt megvizsgálni, amely eszközt számos uráli nyelvben kimutatták a referencialitás szisztematikus jelölésére.

Az uráli nyelvek többségében nincs határozott névelő (ez alól a magyar nyelv mellett még kivételt képez a mordvin, amelyben határozott névszóragozás alakult ki, vö. ZAICZ 1998: 191–193; illetve a finn beszélt nyelvi változatában is egy határozott névelő van kialakulóban, vö. LAURY 1997), számos nyelvben azonban kimutatták a birtokos szuffixum (Px) nem-birtokosi használatát egyfajta determináló funkcióval (inter alia COLLINDER 1960: 203–204, KÜNNAP 2004). Ezekben az esetekben egy birtokos szuffixum jelenik meg a főnéven, holott a szöveggörnyezet alapján nincs jelen valódi birtokos. Az E/3, illetve egyes nyelvekben az E/1 és E/2 szuffixumok a főnévi kifejezés anaforikus használatát, vagy a közvetlen illetve tágabb szituációhoz köthető egyedi referenciáját jelölik. (A Px-determináció működésére az elmúlt két évtizedben számos átfogó magyarázat született, pl. FRAURUD 2001, NIKOLAEVA 2003, SCHROEDER 2006, GARLAND 2014, JANDA 2015, bár az egyes nyelvek közötti eltérések teljes feldolgozása és kiértékelése még nem történt meg.) Amennyiben helyes a rekonstrukció,

hogy a Px-determináció alapnyelvi tulajdonság (JANHUNEN 1981: 32, DÉCSY 1990: 81), illetőleg a rokon nyelvek tanúsága szerint legalábbis az ugor alapnyelvre elfogadjuk ezt a lehetőséget, arra a következtetésre juthatunk, hogy a névelőt nem használó ősmagyar korszakban a birtokos szuffixumok ilyenforma alkalmazása általános lehetett, és ennek nyomai akár az ómagyar szerkezetekben is megőrződhetnek (egy hasonló javaslatért, l. MIKOLA 1966: 450–451).

A Px-determináció nyomai valóban (a mai napig) kimutathatók például az *engem, téged*, ill. *minket, titeket* névmások morfológiai felépítésében, továbbá az *egyik, mindenik* típusú, *-ik* végződésű, kijelölő jelzők lexikalizálódott használatában is. Ez utóbbi csoport kialakulásában döntő szerepet játszhatott a harmadik személyű birtokos szuffixumok partitív-asszociatív használata, amely a rokon nyelvekben is kimutatható. Megjegyzendő, hogy e formációk korai (kizárólag névmási) előfordulásai mellett nem is adathozhatunk még határozott névelőt, vagyis a Px-ből levezethető *-ik* képző eleve határozott olvasatú főnévi kifejezéseket eredményezett.¹⁰ E jól lehatárolható „maradványokon” túl azonban a birtokos szuffixum szisztematikus, azaz szabályszerűen leírható, nem-birtokosi használata az Árpád-kori kis szövegemlékekben nem mutatható ki.

Az obi-ugor nyelvekben, a fent bemutatott Px-determináció mellett szórendi változatok és a ragozás tárgyias egyeztetése is kódolja a tárgyi szerepű összetevők információs szerkezeti státuszát. Az adott és új információ megkülönböztetése pedig szoros összefüggésben áll a szóban forgó főnévi kifejezések referenciális tulajdonságaival. Az ómagyar mondatszerkezet átfogó vizsgálata (É. KISS 2013 és 2014b) azonban kimutatta, hogy az alapnyelvi SOV szórend helyét erre a korszakra már a maihoz hasonló, dedikált funkcionális pozíciókkal rendelkező Topik–Fókusz–Ige–X szórend vette át, így az obi-ugor nyelvekben megfigyelhető összefüggések a magyar nyelv írott korszakában (már) nem mutathatók ki.

¹⁰ Egyik lektorom bírálatában megjegyezte, hogy az *-ik* képző (kiemelő jel) nem vezethető le a birtokos szuffixumból alapvető kronológiai összeférhetetlenség miatt. Az általa idézett szakirodalom (BENKŐ 1980: 196–202 és HEGEDŰS 2014: 196–198) áttanulmányozása azonban nem győzött meg ebben a kérdésben, tekintve, hogy legkorábbi adatunk (HBK *cuzicun*) jól alátámasztja a morféma korai meglétét. Mivel a Px specializált használati köre a jelek szerint már az ősmagyar korban kialakult, és az akkori nyelvjárási változatokról még annyi ismerettel sem rendelkezünk, mint az ómagyar koriakról, könnyen lehet, hogy az egyik nyelvváltozatban rögzült képző változatlan formában terjedt el a többi nyelvváltozatban is. A T/3 személyű birtokos szuffixum mindenestre az egész beszélőközösség számára sokáig transzparens maradt, hiszen a birtokos szerkezet alaptagjaként szereplő *-ik* végződésű főnévi kifejezések sokáig nem kapnak birtokolságjelet (vagyis a korai kódexekben rendszerint *frátereknek egyik* típusú szerkezet található *frátereknek egyike* helyett). Az *-ik* szuffixum eredetében tehát SIMONYI ZSIGMOND álláspontját követem (SIMONYI 1911: 344–345, 1914: 8, 148–149).

5. Összegzés

Összefoglalva a tanulmány eredményeit megállapíthatjuk, hogy a korai ómagyar kor adatai nem mondanak ellent a kései ómagyar kor első felére felállított modellnek. A Halotti beszéd négy *oz* előfordulásából háromról valószínűsíthető, hogy névelő, míg a névelő nélküli, határozott főnévi kifejezések előfordulásai szabályosan illeszkednek abba a rendszerbe, amelyet az első kódexek hosszabb, és ezért mondattani szempontból alaposabban vizsgálható szöveganyagában kimutattunk. A névelő „ritkasága” az Árpád-kori kis szövegemlékekben önmagában nem érv, mivel valószínűleg a lehetséges kontextusból van kevés, továbbá a kutatás szempontjából kulcsfontosságú asszociatív-anaforikus környezet sajnos egyáltalán nem adatolható az összefüggőbb szövegegységekben. Nincs okunk azonban feltételezni, hogy a korai ómagyar kor névelőhasználata eltért volna a kései ómagyar kor első felének nyelvtanától, mivel nemhogy annak ellentmondó példát nem találtunk, de nem tudtunk kimutatni más determinálásra való eszközt sem, amely a névelő helyett szisztematikusan kódozna a pragmatikai határozottságot. RÉGER (1905: 28) javaslata szerint a névmutató (ti. névelő) megjelenése valószínűleg nem sokkal a Halotti beszéd és könyörgés kora előttre tehető, ami egybevág az itt felsorakoztatott érvekkel. A folyamat kiindulópontja azonban, vagyis hogy mennyivel a Halotti beszéd előtt történhetett mindez, források hiányában jelenleg kideríthetetlen.

Irodalom

- ABBOTT, BARBARA (2004), Definiteness and Indefiniteness. In: HORN, LAURENCE R. – WARD, GREGORY (eds), *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Publishing, Oxford. 122–149.
- B. LÖRINCZY ÉVA (1953), *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BALÁZS JÁNOS (1957), A magyar határozott névelő kialakulása. *Nyelvtudományi Közlemények* 56: 204–225.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- COLLINDER, BJÖRN (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- DÉCSY, GYULA (1990), *The Uralic protolanguage: a comprehensive reconstruction*. Eurolingua, Bloomington, Indiana.
- DIESSEL, HOLGER (1999), Demonstratives. Form, Function, and Grammaticalization. *Typological Studies in Language* 42. John Benjamins, Amsterdam.
- EGEDI, BARBARA (2013), Grammatical encoding of referentiality in the history of Hungarian. In: RAMAT, A. G. – MAURI, C – MOLINELLI, P. (eds), *Synchrony and Diachrony: a Dynamic Interface*. John Benjamins, Amsterdam. 367–390.

- EGEDI BARBARA (2014), Főnévi kifejezések: határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: *É.* 2014a: 96–127.
- EGEDI, BARBARA (2015), The Hungarian definite article across time: an account of its spreading. Előadás kézírata. 12th International Conference on the Structure of Hungarian (ICSH12). Leiden University Centre for Linguistics, 2015. május 22–23.
- EGEDI, BARBARA – ESZTER, SIMON (2012), Gradual expansion in the use of the definite article. Checking a theory against the Old Hungarian Corpus. Előadás kézírata. Exploring Ancient Languages through Corpora. University of Oslo, 2012. június 14–17.
- FRAURUD, KARI (2001), Possessive with extensive use: A source of definite articles? In: BARON, IRÈNE – MICHAEL HERSLUND – FINN SØRENSEN (eds), *Dimensions of Possession*. John Benjamins, Amsterdam. 243–267.
- I. GALLASY MAGDOLNA (1991), A névelő és névelő-előzmény. In: BENKŐ LORÁND (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 461–475.
- I. GALLASY MAGDOLNA (1992), A névelők. In: BENKŐ LORÁND (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor*. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 716–770.
- VAN GELDEREN, ELLY (2011), *Linguistic Cycle. Language Change and the Language Faculty*. Oxford University Press, Oxford.
- GERLAND, DORIS (2014), Definitely not possessed? Possessive suffixes with definiteness marking function. In: GAMERSCHLAG, THOMAS – GERLAND, DORIS – OSSWALD, RAINER – PETERSEN, WIEBKE (eds), *Frames and Concept Types. Applications in Language and Philosophy*. Springer, Dordrecht. 269–292.
- GIVÓN, TALMY (2001), *Syntax: An Introduction*. John Benjamins, Amsterdam.
- HAWKINS, JOHN (1978), *Definiteness and indefiniteness*. Croom Helm, London.
- HEGEDŰS ATTILA (2014), Alaktani problémák. *Magyar Nyelv* 110: 196–202.
- HIMMELMANN, NIKOLAUS P. (1997), Deiktion, Artikel, Nominalphrase: Zur Emergenz syntaktischer Struktur. *Linguistische Arbeiten* 362. Niemayer, Tübingen.
- HIMMELMANN, NIKOLAUS P. (2001), Articles. In: HASPELMATH, MARTIN – KÖNIG, EKKEHARD – OESTERREICHER, WULF – RAIBLE, WOLFGANG (eds): *Language Typology and Language Universals. Handbücher der Sprach und Kommunikationswissenschaft*. Volume 20.1. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 831–841.
- HIMMELMANN, NIKOLAUS P. (1998), Regularity in irregularity: Article use in adpositional phrases. *Linguistic Typology* 2: 315–353.
- HOLLER LÁSZLÓ (2013), „Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólnak” Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 267–336.
- IMRE SAMU (1953), A határozott névelő használata a Bécsi kódexben. *Magyar Nyelv* 49: 348–359.
- JANDA, GWEN EVA (2015), Northern Mansi possessive suffixes in non-possessive functions. *ESUKA – JEFUL* 6/2: 243–258.

- JANHUNEN, JUHA (1981), On the structure of Proto-Uralic. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44: 23–42.
- É. KISS, KATALIN (2013), From Proto-Hungarian SOV to Old Hungarian Top Foc V X*. *Diachronica* 30: 202–231.
- É. KISS KATALIN (szerk.) (2014a), *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN (2014b), Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar 'Topik–Fókusz–V–X*' szórendig. In: É. KISS 2014a: 14–33.
- KLEMM ANTAL (1928–1940), *Magyar történeti mondattan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KUBÍNYI LÁSZLÓ (1957), Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez. *Magyar Nyelvőr* 81: 473–479.
- KÜNNAP, AGO (2004), About the non-personal definite function of the Uralic 3rd person possessive suffix. *Linguistica Uralica* 40: 1–4.
- LAURY, RITVA (1997), *Demonstratives in Interaction. The emergence of a definite article in Finnish*. *Studies in Discourse and Grammar* 7. John Benjamins, Amsterdam.
- LYONS, CHRISTOPHER (1999), *Definiteness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LÖBNER, SEBASTIAN (2011), Concept types and determination. *Journal of Semantics* 28: 279–333.
- D. MÁTAI MÁRIA (2003), Szófajttörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 204–233, 393–429.
- MIKOLA TIBOR (1966), A tárgyrag és a tárgyias ragozás kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 62: 441–461.
- NIKOLAEVA, IRINA (2003), Possessive affixes as markers of information structuring: Evidence from Uralic. In: SUIHKONEN, PIRKKO – COMRIE, BERNARD (eds), *International Symposium on Deictic Systems and Quantification in Languages Spoken in Europe and North and Central Asia*. Izhevsk: Udmurt State University. Max Planck Institute of Evolutionary Anthropology, Leipzig. 130–145.
- RÉGER BÉLA (1905), A határozott névmutató. *Nyelvészeti Füzetek* 24. Athenaeum, Budapest.
- SCHROEDER, CHRISTOPH (2006), Articles and article systems in some areas of Europe. In: BERNINI, G. – SCHWARTZ, M. L. (eds), *Pragmatic Organization of Discourse in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter, Berlin. 545–611.
- SIMONYI ZSIGMOND (1911), A birtokos szerkezetek. *Magyar Nyelvőr* 40: 337–347.
- SIMONYI ZSIGMOND (1914), A jelzők mondattana. *Nyelvtörténeti tanulmány*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- ZAICZ, GÁBOR (1998), Mordva. In: ABONDOLO, DANIEL (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 184–218.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A mozgást jelentő magyar igék szemantikája*

The paper discusses the basic semantic features of motion verbs in Hungarian. The semantic structure of motion verbs are construed by important factors as follows: the features of the physical object completing the motion (the primary figure can move using its own energy source as an agent or as a passive theme via another energy source). Basic factors for the semantic construal of motion are the event structure, the components profiled within the event structure, the mood and speed of the motion, the types of landmarks, their orientation relation to the conceptualizer and boundedness, and duration, intensity and boundedness. There are three basic types of motion verbs: 1) verbs expressing active motion by direct energy source, 2) verbs denoting caused motion, 3) verbs of fictive motion. These types are structured by the named factors as matrixes. Differences are observed according to the character of the moving object, force dynamics and the type of the space whereby motion is completed.

Keywords: active motion, boundedness, caused motion, event structure, fictive motion, motion, reference frame, space, time

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány a mozgást jelentő magyar igék jelentését mutatja be. Az ige jelentésleírásának meghatározó szemantikai tényezői a következők (vö. LANG-ACKER 1987, 1991, TALMY 2000, TOLCSVAI NAGY 2015):

a temporális és térbeli referenciakeret,
az ige jelentésszerkezete, annak részeként az ige temporális jellemzői, az eseményszerkezet és a sematikus figurák,
az erődinamika,
az episztemikus lehorgonyzás,
a hatókör, az aspektus (lexikális és mondatszinten együttesen).

Az igék sokféleségéből adódó, részben eltérő, részben azonos szemantikai leírását a jelen tanulmányban egy prototipikus igecsoport demonstrálja. A mozgás fogalma legáltalánosabb, legelvontabb szinten azt az időbeli folyamatot reprezentálja, amelynek során egy fizikai tárgy a fizikai térben más testhez (vagy saját testének más részéhez) viszonyítva a helyét vagy helyzetét megváltoztatja, valamely megfigyelői nézőpontból szemlélve. A mozgást jelentő igék jelentésszerkezetében a mozgó test térben körülhatárolt kisebb fizikai tárgy (ekként van

---

* Köszönöm KUGLER NÓRÁNAK és LADÁNYI MÁRIÁNAK részletes és gondos véleményét, megjegyzéseit és javaslatait. A tanulmány az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatás keretében készült.

konceptualizálva), amely más, prototipikusan rögzített, nagyobb és nem feltétlenül körülhatárolt fizikai tárgyhoz van viszonyítva a megismerésben. A mozgás fogalma az emberi megismerés számára közvetlen tapasztalatok sorára épül. A testben létező ember mozog, így saját testének mozgásáról folyamatos, összetett és kifinomult ismeretei vannak. Hasonlóképpen más testek mozgását is közvetlen érzékeléssel tapasztalja. Ezek a tapasztalatok a mozgásra vonatkozóan igen változatos és gazdag tudást eredményeznek. Ennek következtében a mozgást sok és sokféle igével lehet kifejezni a nyelvekben általában, így a magyarban is. A mozgást jelentő igék jelentése – éppen a közvetlen tapasztalatiság révén – viszonylag jól hozzáférhető a leírás számára, azt jól lehet adatolni.

Az alábbi szemantikai leírás az ige fent felsorolt meghatározó szemantikai tényezői közül az itt relevánsak felhasználásával a következő szempontok szerint történik:

általános tipizálás,
 az inherens idő tartama és tagoltsága,
 az eseményszerkezet változatai,
 a figurák jellemzői,
 az erődinamika,
 a referenciakeret szerepe,
 a mozgás tere.

Hangsúlyozni kell, hogy a mozgásigék – miképp bármilyen más nyelvi elem – jelentésének vizsgálatakor nem az adott jelenség (itt a mozgás) tudományos, például fizikai vagy biológiai leírására van szükség. Ettől eltérően a fő cél az adott nyelvi elem, így a mozgásige szemantikai tartalmának a bemutatása. E szemantikai tartalom tapasztalati alapú, a „népi” kategorizáción alapul, gyakran igen ősi feldolgozás alapján, messze megelőzve például az euklideszi geometria és a Newton-féle mechanika általánosan ismertté válását. A mozgás fogalma a mozgásigék jelentésében meghatározó módon a beszélő és cselekvő ember saját testi tapasztalataiból épül föl, a tér és az idő hasonló eredetű tapasztalatával összhangban. A tudományos ismeretek nem idegenek a népi ismeretektől, beépülhetnek a szavak szemantikájába, de nem írják fölül a népi kategorizációt (erre l. TAYLOR 1995, LAKOFF 1987). A nyelvek többségében a nap *felkel* és *lenyugszik* (geocentrikus világképet használva metaforikusan vagy szó szerint), a testek a teljes érzékelhető térben mozognak, amelynek egyik meghatározója az észlelő ember nézőpontja, a másik a földi tömegvonzás, nem pedig a három koordinátatengely rendszere.

2. Az ige szemantikájának általános tényezői

Az ige időbeli folyamatot jelöl, másképpen fogalmazva: ige az a szó, amely időbeli folyamatot profilál (LANGACKER 1987: 214–217, 244–254), vagyis a folyamat időbeliségét helyezi előtérbe. Az ige a folyamatot elemi, pillanatnyi állapotok időben egymásra következésével reprezentálja, figurák egymáshoz való viszonyában, specifikus eseményszerkezettel. Az ige az adott időbeli folyamatot összetett jelentésszerkezetben fejezi ki.

Az ige szemantikai szerkezetében leképezett idő kiinduló értelmezése a következő: lineáris, megszakítatlan, tagolatlan, kezdő- és végpont nélküli idő. Ezt az időfolyamatot tagolják profilálásokkal az egyes igék időszerkezetei: sematikus kezdő- és végpontokkal (*elmegy, bemege*), a kettő közötti részekre osztással (*araszol*). Ebbe épül be vagy erre épül rá a deiktikus igeidő, elsődlegesen a beszélői jelen idő, lehorgonyzó műveletekkel.

A folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely pillanatnyi állapotok egymásra következve mutatnak be egy folyamatot. A pillanatnyi állapot a konfiguráció, prototipikusan két sematikus figura pillanatnyi viszonya az ige jelentésszerkezetében. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva (Langacker 1987: 248 kk.). Az állapotok egymásra következése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az ige jelentésszerkezetének időbeli alszerkezete, a temporalitás nagy változatosságot mutat. A következő tényezők különítendőek el:

tartam (hosszúság és rövideg),
kezdő- és végpont,
intenzitás.

A folyamatok különbözhetnek tartamuk (hosszúságuk, rövidegük) konstruálódása szerint. Időben rövid folyamatot jelöl pl. a *tör, ugrik, ejt* ige. Időben hosszú folyamatot jelöl például a *megy, csörgedezik, van, lóg* ige.

Egyes igék folyamatleképezésében van időbeli kezdő- és végpont, más igékben nincsen. Kezdőpontot tartalmazó ige például az *indul, elindul*, végpontot tartalmazó ige például az *leesik, elolvas*. Nincsen kezdő- és végpont például az *esik (az eső), olvas* igékben.

A folyamat intenzitása szintén tényezője az ige jelentésszerkezetének. A folyamat erősen intenzív, ha az adott időtartam alatt a folyamat során sok részeseemény történik. Például egyes mozgásigék esetén a mozgó dolog rövid idő alatt nagy távolságot tesz meg (*vágtat*), ezért intenzívebb, szemben az átlagos gyorsaságot jelölő igékkel (*megy*). A kevesebb részeseeményt tartalmazó igék (*ballag*) kevésbé intenzív tartalmúak.

Megkülönböztetendő a megértett idő és a feldolgozó idő (vö. LANGACKER 2008: 79). A megértett idő a konstruálás tárgya, az ige inherens időbelisége, a

feldolgozó idő a konstruálás közege, a diskurzust létrehozó vagy megértő ember mentális műveleteinek önmaga által megfigyelt időbelisége. A megértett idő az ige által jelölt folyamat valós ideje.

Az igei eseményszerkezet a folyamat tényleges megvalósulási elemeiből, az egymást követő elemi állapotok változási, átalakulási jellemzőiből, a folyamat nagyobb jellegzetes részeiből áll.

Az ige jelentése relációs szerkezetű: a jelölt folyamat két vagy több figura (sematikus szereplő) viszonyának temporális feldolgozása. A prototipikus ige jelentésszerkezetében két figura időbeli viszonya fejeződik ki (LANGACKER 1987: 267–271). A két figura sematikus, alszerkezetként jelenik meg a teljes jelentésszerkezetben. A figura olyan dolgot jelöl, amely csak sematikus, tehát csak legalapvetőbb tulajdonságaiban kap fogalmi képviselőt az ige jelentésében (pl. *megy valaki valahová*). A figurák rendszere adja az ige argumentumszerkezetét. A sematikus figurák nem azonos szerepűek és jelentőségűek az ige jelentésszerkezetében, a figurák közötti viszony aszimmetrikus (LANGACKER 1987: 267 kk.). Az ige jelentésszerkezetében az egyik résztvevő az elsődleges figura (a trajektor; tr), amely a figyelem középpontjában áll (például *megy valaki*). Az egy vagy több másodlagos figura (a landmark, lm) az, amihez képest valami más az előtérbe kerül és meghatározható (pl. *megy valahová*). A figura a mondat által kifejezett jelenetben résztvevőként vagy körülményjelölőként kidolgozódik (pl. részletes szemantikájú főnévvel jelölődik).

Az igeik jelentésében erődinamikai viszony érvényesül. Vannak olyan jelenetek, amelyekben az egyik szereplő energiát fejt ki, és ez az energia egy más szereplőre irányul. Ezekben a jelenetekben általában két erő feszül egymásnak. A prototipikus cselekvésben egy emberi cselekvő az energiáját valamilyen célra irányítja. Az ilyen eseményeket kifejező mondatokban megkonstruált jelenetekben aszimmetrikus energiaátvitel van leképezve: egy szereplő személy vagy fizikai tárgy (valaki vagy valami) fizikai vagy társas energiával hat egy másik személyre vagy fizikai tárgyra. Az energiaátvitel szerinti különböző változatokat az erődinamika rendszere tartalmazza szemantikailag (vö. TALMY 2000: 409–470). Az erődinamikai szemantikai szerkezet két erőforrás állandó vagy változó állapotú szembenállásának a leképezése. A figyelem középpontjában álló erőforrás az agonista, az ezzel szemben álló erőforrás az antagonista.

A tér és az azon belül azonosított dolgok térbeli fogalmi leképezését a beszélők egy tágabb figyelmi rendszerben, a tér referenciakeretében végzik el, a nézőpontoszerkezet általános sémájának megfelelően (vö. HEINE 1997, TRAUGOTT – DASHER 2002: 8). E térbeli referenciakeretben a tér viszonyfogalom: a tér tág fogalmi tartományában mint referenciakeretben egy megnevezett dolog kerül a figyelem középpontjába, más dolgokhoz: a beszélőhöz és egy másik dologhoz viszonyítva. A térbeli referenciakeretnek négy fő tényezője van:

a beszélő (konceptualizáló),
a figyelem középpontjában álló, térben elhelyezett, megnevezett dolog, a térvizonyban elsődleges figura (trajektor),
a referenciapont, egy másik térbeli dolog, amihez a megnevezett dolog térben viszonyul, a térvizonyban másodlagos figura (landmark),
a minden irányban kiterjedő tér, amelyben a beszélő és a két figura elhelyezkedik.

A referenciakeretet az észlelő és beszélő ember állítja föl. A térbeli referenciakeret nézőpontoszerkezetében az egyik kiindulópont a beszélő perspektívája (a deiktikus központ; vö. LANGACKER 1987: 120–132, SANDERS – SPOOREN 1997, TÁTRAI 2011). A másik kiindulópont egy referenciapont, ahonnan (amihez viszonyítva) a beszélő a figyelem középpontjában álló dolgot konceptualizálja (vö. MACWHINNEY 1977, LANGACKER 2008: 83–85, VAN HOEK 1997).

Az idő és a temporálisként azonosított folyamatok időbeli fogalmi leképezését a beszélők egy tágabb figyelmi rendszerben, az idő referenciakeretében végzik el, a nézőpontoszerkezet általános sémájának megfelelően (l. LANGACKER 1987, 1991, 2008, BRISARD 2002, HEINE 1997, TRAUOGOTT – DASHER 2002: 8). Az időbeli referenciakeretben az idő viszonyfogalom: az idő egy tág fogalmi tartományában mint referenciakeretben egy megnevezett és lehorgonyzott folyamat kerül a figyelem középpontjába, más folyamatokhoz (például más időbeli eseményekhez és a konceptualizáló megértő műveleteihez) viszonyítva.

A térbeli és időbeli referenciakeret az észlelésben, a feldolgozásban, valamint a fogalmi és nyelvi konstruálásban valójában egyetlen referenciarendszer. Külön tárgyalásuk módszertani okokból hasznos. A tér – idő kontinuum egységét a beszélő, tágabban a konceptualizáló mindenkori feldolgozó kiindulópontja biztosítja.

A szemantikai tényezők alapján a megy ige elsődleges jelentése jelentésszerkezetének összetevői a következők (alapbeállításban, prototipikus kontextusban):

1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, folyamatos (megszakítatlan), közepes intenzitású, sematikus kezdő- és végpont nélküli (határolatlan),

2) a folyamat eseményszerkezete: járó mozgással, egyenes testtartással, saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgás folyamata egy közepesen hosszú ösvényen,

3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: egy elsődleges figura („valaki”), prototipikusan járó mozgással végrehajtott helyváltoztató mozgásra képes emberi lény, egy másodlagos figura („valahová”), az elsődleges figurától a folyamat kezdetén távoli térbeli hely, valamint egy másik, általában implicit másodlagos figura („valahol”), a helyváltoztató mozgás alátámasztási felülete,

4) erődinamika: az elsődleges figura saját erőforrásból mozgatja saját testét,
5) a beszélő által megkonstruált referenciakeret nem specifikus tér-idő kontinuum, amelyben a beszélő (konceptualizáló) referenciapontja nem egyedíti a mozgást (a mozgás nem feltétlenül távolodó a beszélőhöz képest), illetve további referenciapont nincsen megjelölve.

A *megy* ige mozgást leképező jellegének további specifikációit az adott mondat és a kontextus adja meg.

3. A mozgás fő típusai a mozgásigék rendszerében

A mozgásigék fő típusait a mozgás konceptualizálásának fontos tényezői alapján lehet kijelölni. A mozgás megértésekor fontos tényező a mozgó test (fizikai tárgy) jellege, a mozgás általános jellege és a mozgás energiaforrása. A mozgást kifejező igéknek három nagy csoportja van. 1) saját aktív mozgás, 2) okozott mozgás, 3) fiktív mozgás. A mozgás más jellegű fogalmi kiterjesztésével, az ide sorolható igék poliszém hálózataival a jelen dolgozat nem foglalkozik.

Első megközelítésben a saját aktív mozgást kifejező ige olyan mozgást kategorizál, amelynek végrehajtója (az ige trajektora, vagyis elsődleges figurája) saját energiaforrásból és saját akaratból hajt végre mozgást. Ilyen ige például a *megy, beront, repül*.

Az okozott mozgást kifejező ige olyan mozgást kategorizál, amelynek végrehajtója nem saját energiaforrásból és saját akaratból hajt végre mozgást, a mozgást kiváltó energia más testből érkezik, de a mozgás végrehajtója a folyamat elsődleges figurája (az ige trajektora), vagyis a passzív mozgást végrehajtó figura áll a figyelem középpontjában. Passzív mozgást kifejező ige például a *gurul, süllyed*.

A fiktív mozgást kifejező ige metaforikus jellegű: olyan folyamatot képez le, amely térbeli mozgással konceptualizálható, jóllehet valós fizikai mozgás nem történik. Fiktív mozgást fejeznek ki az igék ezekben a mondatokban: *Közeledik a téli napforduló. Távolodunk a megoldástól*.

A mozgás lehet helyváltoztató mozgás (*megy*), helyzetváltoztató (*billen*) mozgás és saját testen belüli mozgás (*bomlik, remeg*).

4. Saját aktív mozgást kifejező igék

Amint arról fentebb szó volt, a saját aktív mozgást kifejező ige olyan mozgást kategorizál, amelynek végrehajtója (az ige trajektora, vagyis elsődleges figurája) saját energiaforrásból és saját akaratból hajt végre mozgást.

A saját aktív mozgást kifejező igék (például a *megy* ige) jelentésszerkezetében a trajektor (az elsődleges figura), aki a mozgást végrehajtja, jellegzetesen ember vagy (magasabb rendű) állat körülhatárolt fizikai testtel. Ez a figura lehet egy vagy több élőlény, illetve azok csoportja. Saját energiaforrása van, vagyis

saját mozgását saját erejéből hajtja végre, a mozgó szereplő aktív, cselekvő. Saját akaratból mozog, függetlenül az akarat tudatosságának meglététől.

Az erődinamika rendszerében a trajektor (aki/ami mozog) saját erővel rendelkezik, erőforrásként ő az agonista, aki/ami mozgatja saját testét. A trajektor egyúttal a mozgó test, az erőhatás megvalósítója, az antagonista. A saját aktív mozgást kifejező igék jelentésszerkezetében ez a viszony nem különül el, egyetlen egységként konceptualizálódik. A trajektor figurája annyi erővel és akarattal rendelkezik, hogy a mozgást végrehajthassa.

Az összetett eseményszerkezet további részeiből néhány szemantikai összetevő profilálódik az egyes igékben, a többi háttérben marad. A profilálatlan szemantikai összetevő az átlagos, semleges tényező, a profilált összetevő az átlagostól eltérő, kiemelt elem.

A saját mozgások egy részében maga a mozgás a profil (*jön, megy*), más esetben a térbeli cél értelmében a kezdő- vagy végpont: *bejön, kimegy*.

A saját mozgás eseményelemei, vagyis a mozgás epizódjai szerint a saját mozgás lehet

egyetlen homogén kontinuos mozgásként konceptualizált folyamat (*siet, vonul, ugrik*),

több diszkrét részből álló mozgásként, heterogénként konceptualizált folyamat (*araszol, furakodik*),

ismétlődő homogén elemekből álló mozgás (*ugrál, forog*).

A három csoport közötti különbség skaláris.

A mozgás módja vagy átlagos, semleges (*megy*), vagy az átlagoshoz képest eltérő, ezért profilált (*bukdácsol, kocog, vonul*). Ez utóbbi esetekben a mozgásnak az átlagos járó mozgástól különböző jellemzője kerül előtérbe (pl. *bukdácsol* 'nem egyenletesen, hanem egyensúlyát időnként elveszítve, nem feltétlenül egyenes testtartással, nehézkesen megy', vagy *vonul* 'előkelően, tekintélyt keltően halad a térben').

A mozgás sebessége lehet átlagos (semleges, amikor a sebességnek nincsen jelentősége a konceptualizációban: *megy*), illetve lehet a nagyon gyors (*száguld*) és a nagyon lassú (*cammog*) közötti skálán sokféle.

A mozgás végrehajtásának módja egyúttal a mozgás végrehajtójának viselkedését is előtérbe helyezheti. Például a viselkedés szempontjából semleges *bemegy* ige által leképezett mozgást a *benyomul* (erővel), *bemerészkedik* (félve), *bepofátlankodik* (szemtelenül), *beront* (nagy sebességgel, váratlanul), *beslisszol* (ügyesen, titokban) különböző lehetséges magatartások nézőpontjából profilálja.

A tér referenciakeretének jellegzetes térelemei, vagyis a mozgó tárgy (a trajektor) viszonyítási pontjainak térbeli típusai a saját mozgás esetében a következők:

az útvonal hossza (*megy, belép*),

a mozgás terének kiterjedési nagysága (*bemegy az erdőbe, ugrál a kertben*),

a felület nagysága (*bejár vmit*),
a mozgás tengelye (*fordul, pörög*).

A saját aktív mozgás irányultság szerint
a konceptualizáléhoz képest semleges (*jár, sétál, siet*),
a konceptualizáló felé tart (*jön, közeledik*),
a konceptualizálótól távolodó (*megy, távolodik*).

A mozgó tárgy a konceptualizálóval együtt a térbeli útvonal végpontjában van (*bejön*), vagy a konceptualizáló a térbeli útvonal kezdőpontjában vagy ahhoz közel, a végponttól távol van a mozgóhoz képest (*bemegy*).

Térbeli határoeltság szerint az aktív saját mozgás
aszimmetrikusan határolt: a kezdőpont (*elindul*) vagy a végpont van profilálva (*bemegy*),

szimmetrikusan határolt: a kezdőpont és a végpont egyaránt profilálva van (*perdül, fordul, ugrik*).

Az idő referenciakeretében a tartam lehet
átlagos (semleges) (*megy*),
hosszú (*vonul*),
rövid (*beviharzik, lendül, ugrik*).

A saját aktív mozgás időbeli határoeltság szerint lehet
aszimmetrikusan határolt: a kezdőpont (*elindul*) vagy a végpont van profilálva (*bemegy*),

szimmetrikusan határolt: a kezdőpont és a végpont egyaránt profilálva van (*perdül, fordul, ugrik*).

A térbeli és időbeli határoeltság a feldolgozásban egyetlen tér-idő kontinuumot alkot. Egy mozgás a mindennapi megismerésben egy tér-idő pontban kezdődik vagy fejeződik be, a térbeli és időbeli határ nem válik szét. Szétválasztásuk a leírásban módszertani eljárás eredménye.

Az intenzitás megegyezik a sebesség tényezőjével: a nagyon gyors mozgás nagymértékben intenzív, sok részesemény történik adott időtartam alatt (*szárguld*), a nagyon lassú mozgás kismértékben intenzív, kevés részesemény megy végbe adott időtartam alatt (*cammog*). A két szélső tartomány közötti skálán sokféle további intenzitásmérték létezik. Semleges, átlagos intenzitású pl. a *megy, jön, jár* (ezek az igék átlagos sebességű, leggyakoribb emberi járó mozgást képeznek le).

A mozgás másodlagos figurái (grammatikailag a mozgásige határozós vonzatai) a térnek a beszélő, a konceptualizáló által megkonstruált relatív referencia-pontjai. Név másokkal kifejezve többek között a következő térviszonyok szolgálnak viszonyítási pontként a mozgó tárgy konceptualizálásához: valahol, valaminél, valahová, valahonnan, valamibe, valamire, valamiből, valamiről, valami felé, valamihez, valamitől, valamiért, valamin. A saját aktív mozgást kifejező

igékben lehet helyváltoztató és helyzetváltoztató mozgás (pl. *halad, közelít, ill. fordul*).

5. Okozott mozgást kifejező igék

Az okozott mozgást kifejező ige olyan mozgást kategorizál, amelynek végrehajtója (az ige trajektora, vagyis elsődleges figurája) nem saját energiaforrásból és saját akaratból hajt végre mozgást, a mozgást kiváltó energia más testből vagy külső erőforrásból érkezik, de a folyamatnak a végrehajtója az elsődleges figura (az ige trajektora), vagyis a passzív mozgást végrehajtó figura áll a figyelem középpontjában (az okozásra l. TALMY 2000: 471–549).

Az okozott mozgást kifejező igék (pl. a *billeg, esik* ige) jelentésszerkezetében a trajektor (az elsődleges figura) jellegzetesen lehet élettelen fizikai tárgy vagy ember, állat körülhatárolt fizikai testtel, amely/aki a mozgást végrehajtja. Ez a figura lehet egyetlen vagy több élőlény, illetve azok csoportja. Saját energiaforrása lehet, de saját mozgását nem saját erejéből hajtja végre, a mozgó szereplő témaként konstruálódik, nem cselekvő. Más erőforrás hatására mozog, függetlenül saját akaratának meglététől.

Az okozott mozgást kifejező igék esetében az erődinamika rendszerében a trajektor (aki/ami mozog) az agonista, gyengébb saját erővel rendelkezik, mint a mozgást okozó erőforrás, az erősebb antagonista, az az implikált erőhatás, aki/ami mozgatja a trajektor agonista testét.

A trajektor a mozgó test. Az okozott mozgást kifejező igék jelentésszerkezetében a trajektor – landmark (agonista – antagonista) viszony elkülönül, de az antagonista másodlagos figura az ige lexikális jelentésszerkezetében bennfoglalva konceptualizálódik, ez a figura nem kerül előtérbe. Az agonista trajektor figurája kevesebb erővel rendelkezik, így az antagonista erőforrás a mozgást végrehajtatja vele.

Az összetett eseményszerkezet további részeiből néhány szemantikai összetevő profilálódik az egyes igékben, a többi háttérben marad. A profilálatlan szemantikai összetevő az átlagos, semleges tényező, a profilált összetevő az átlagostól eltérő, kiemelt elem.

Az okozott mozgások egy részében maga a mozgás a profil (*zuhan, leng*), más esetben a térbeli cél értelmében a kezdő- vagy végpont: *lezuhan, kiesik*.

Az okozott mozgás eseményelemei, vagyis a mozgás epizódjai szerint a saját mozgás lehet

egyetlen homogén kontinuos mozgásként konceptualizált folyamat (*esik, pottyan, folyik*),

több diszkrét, nem ismétlődő részből álló mozgásként, heterogénként konceptualizált folyamat (*csúszkál*),

ismétlődő homogén elemekből álló mozgás (*libeg, billeg*).

Az okozott mozgás módja vagy átlagos (semleges) (*mozog*), vagy mozgás jellege lényeges, ezért profilált (*csúszik, leng, terjed*). Ez utóbbi esetekben a mozgásnak a feltűnő fizikai jellemzője kerül előtérbe (pl. *csúszik*: rögzített felületen érintkezéssel, jelentékeny súrlódással, egyenletesen és nehézkesen halad).

A mozgás sebessége lehet átlagos (semleges, amikor a sebességnek nincsen jelentősége a konceptualizációban: *folyik*), ill. lehet a nagyon gyors (*ömlik*) és a nagyon lassú (*csorog*) közötti skálán sokféle.

Mivel a mozgó test passzív a mozgásban, a mozgás végrehajtásának módja a végrehajtó viselkedése szempontjából semleges.

A tér referenciakeretének jellegzetes térelemei, vagyis a mozgó tárgy (a trajektor) viszonyítási pontjainak térbeli típusai a saját mozgás esetében a következők:

- a felület nagysága (*szétárad*),
- a mozgás tengelye (*fordul, pörög*),
- felfüggesztési pont (*leng, libeg*),
- az útvonal hossza (*folyik*),
- a mozgás terének kiterjedési nagysága (*csúszik a jégen*).

Az okozott mozgás irányultság szerint

- a konceptualizáléhoz képest semleges (*folyik*),
- a konceptualizáló felé tart (becsorog, bejut),
- a konceptualizálótól távolodó (*kifolyik, kijut*).

Az irányultságot azonban töltés nem fejezi ki, csak igekötővel vagy más térjelölő elemmel válik kifejtetté.

Az okozott mozgás esetében a mozgó tárgy elhelyezkedése az útvonalon nem variábilis a konceptualizáló térbeli helyzetéhez képest (*befolyik, kifolyik*).

Térbeli határoltság szerint a passzív okozott mozgás

- aszimmetrikusan határolt: a kezdőpont (*kizuhan*) vagy a végpont van profilálva (*fennakad*),
- szimmetrikusan határolt: a kezdőpont és a végpont egyaránt profilálva van (*perdül, fordul, ugrik*).

Az idő referenciakeretében a tartam lehet

- átlagos (semleges) (*folyik*),
- hosszú (*terjed*),
- rövid (*csusszan, pottyán*).

Az okozott mozgás idő szerint lehet

- aszimmetrikusan határolt: a kezdőpont (*elsodródik*) vagy a végpont van profilálva (*beomlik*),
- szimmetrikusan határolt: a kezdőpont és a végpont egyaránt profilálva van (*perdül, fordul, ugrik*).

Az okozott mozgás esetében a határoltság szintén tér-idő kontinuumban funkcionál, párhuzamosak és egymásnak megfelelnek a mindennapi kategorizációban.

Az intenzitás megegyezik a sebesség tényezőjével. Semleges, átlagos intenzitású például az esik (átlagos sebességű függőlegesen lefelé tartó passzív mozgás). A nagyon gyors mozgás nagymértékben intenzív, sok részesemény történik adott időtartam alatt (*zuhan*), a nagyon lassú mozgás kismértékben intenzív, kevés részesemény megy végbe adott időtartam alatt (*süllyed*). A két szélső tartomány közötti skálán sokféle további intenzitásmérték létezik.

A mozgás másodlagos figurái (grammatikailag a mozgásige határozós vonzatai) a térnek a beszélő, a konceptualizáló által megkonstruált relatív referenciapontjai. Névmásokkal kifejezve a következő térviszonyok szolgálnak viszonyítási pontként a mozgó tárgy konceptualizálásához: valahol, valahová, valahonnan, valamibe, valamire, valamiből, valamiről, valami felé, valamitől, valamiért, valamin. Az okozott mozgást kifejező igékben lehet helyváltoztató mozgás (*fo-lyik*), helyzetváltoztató mozgás (*billen*) és saját testen belüli mozgás (*bomlik, remeg*).

Az okozott mozgás egy változata egyfajta állapotváltozás (például *remeg, rogy*). Ezeknek az igéknek az erődinamika-rendszerében nincsen vagy nem feltétlenül van közvetlen külső okozó, azonban a mozgás nem saját akaratból történik, bár közvetlenül saját erőforrásból.

6. Fiktív mozgást kifejező igék

A fiktív mozgást kifejező ige metaforikus jellegű: olyan folyamatot képez le, amely térbeli mozgással konceptualizálható, jóllehet valós fizikai mozgás nem történik (vö. TALMY 2000: 99–175, HUUMO 2009). Fiktív mozgást fejeznek ki az igék ezekben a mondatokban: *Közeledik a téli napforduló. Távolodunk a megoldástól.* A fiktív mozgást kifejező ige olyan mozgást kategorizál, amelynek végrehajtója (az ige trajektora, vagyis elsődleges figurája) nem hajt végre tényleges térbeli fizikai mozgást. Az elsődleges figura vagy valamely időbeli folyamat részese, amelyben maga az időfolyamat profilálódik, vagy valamely térbeli kiterjedés részese, amelyben a térbeli kiterjedés térbeli és időfolyamatként profilálódik. Mindkét esetben mozgásfogalom képezi le az időbeli vagy térbeli kiterjedést. Mivel nincs valós cselekvés, a mozgás fiktív.

Az első esetben valamely időpont, időponthoz kötött esemény és az időpont konceptualizálója közötti viszony adja a fiktív mozgás alapját. Ennek a fiktív mozgásnak két változata van: 1) az időpont mozog a konceptualizáló felé (1), 2) a konceptualizáló mozog időben az időpont felé (2).

(1) a) *Közeledik karácsony.*

b) *Repül az idő.*

(2) a) *Elhagytuk halottak napját.*

b) *Rohanunk a végkifejlet felé.*

A második esetben egy térszerkezet, prototipikusan az útvonal mint tárgy vagy az útvonal mentén lévő fizikai tárgyak konstruálódnak meg időbeli mozgással:

(3) a) *Az út az erdő mellett vezet el.*

b) *A vonat ablaka előtt fák suhantak el.*

A fiktív mozgást kifejező igék általában saját mozgást cselekvőként leképező igék, amelyek a metaforikus szerkezetben saját erővel rendelkeznek. Jellegetesen egyetlen homogén kontinuos mozgásként konceptualizált folyamatot fejeznek ki, változó sebességgel és intenzitással. Tér- és idővonatkozásuk rokon a saját mozgást kifejező igék megfelelő jellemzőivel, meghatározó tényező a konceptualizáló perspektivikus kiindulópontja (referenciapontja) a mozgás irányának megkonstruálásában. Ugyanakkor vonzatstruktúrájuk (a landmarkok rendszere) korlátozottabb, mint a fizikai mozgást kifejező igéké.

7. Összefoglalás

A mozgást jelentő igék prototipikusan fizikai tárgyak térbeli fizikai mozgását fejezik ki. A mozgás szemantikai megkonstruálásában meghatározó tényező a mozgást végző test jellege: az ige jelentésszerkezetében az elsődleges figura (trajektor) mozoghat saját erőforrásból cselekvőként, és mozoghat más test vagy egyéb erőforrás erőhatására passzív témaként.

A mozgás szemantikai leképezésében fontos tényező a mozgás eseményszerkezete, az ebből előtérbe helyezett elemek jellege, a mozgás módja, sebessége, a tér referenciakeretében a viszonyítási pontok (landmarkok) típusai, a konceptualizálóhoz való irányultság szerinti viszony, a határoltság, illetve az idő referenciakeretében a tartam, az intenzitás, és szintén a határoltság.

A mozgást jelentő igéknek három fő szemantikai típusa van: 1) a saját aktív mozgást kifejező igék, 2) az okozott mozgást kifejező igék, 3) a fiktív mozgást leképező igék. A három típus a megjelölt tényezők egy-egy jellegzetes mátrixa szerint épül föl, közöttük jellegzetes különbségek vannak főképp a mozgó tárgy jellege, az erődinamika és a mozgás terének típusa szerint.

A mozgást kifejező igék mozgást leképező jellegének további specifikációit, így aspektuális tartalmát, a fogalmi hatókör alakulását és a lehorgonyzó igeidő szemantikai hatását az adott mondat és a kontextus adja meg. Ez a kérdés már egy másik tanulmány tárgya.

Irodalom

- BRISARD, FRANK (ed.) (2002), *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- HEINE, BERND (1997), *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- VAN HOEK, KAREN (1997), *Anaphora and Conceptual Structure*. The University of Chicago Press, Chicago.
- HUUMO, TUOMAS (2009), Fictive dynamicity, nominal aspect, and the Finnish copulative construction. *Cognitive Linguistics* 20–21: 43–70.
- LAKOFF, GEORGE (1987), *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago.
- LANGACKER, RONALD W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- LANGACKER, RONALD W. (1991), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford, California.
- LANGACKER, RONALD W. (2008), *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- MACWHINNEY, BRIAN (1977), Starting points. *Language* 53: 152–168.
- SANDERS, JOSÉ – SPOOREN, WILBERT (1997), Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: LIEBERT, WOLF-ANDREAS – REDEKER, GISELA – WAUGH, LINDA (eds), *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 85–112.
- TALMY, LEONARD (2000), *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- TÁTRAI SZILÁRD (2011), *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TAYLOR, JOHN R. (1995), *Linguistic categorization*. Oxford University Press, Oxford.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2014), *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS – DASHER, RICHARD B. (2002), *Regularity in Semantic Change*. Cambridge University Press, Cambridge.

JUHÁSZ DEZSŐ

**Erdélyi magyar nyelvészek
Egy új tudománytörténeti sorozat**

The publication of a new series with the title „Transylvanian Hungarian Linguists” began in Transylvania (Rumania) in 2015. The series is published by the Linguistics Committee of the Kolozsvár Regional Committee of the Hungarian Academy of Sciences and is edited by Edit Kádár. The first volume presents the life and work of László Murádin (1930–), the second that of Gyula Márton (1916–1976). Each volume consists of two main parts: (i) survey and evaluation of the work of the linguist in question, and (ii) their list of publication, including popularising works. The present paper evaluates the series against the background of the historiography of Hungarian linguistics.

Keywords: historiography of linguistics, dialectology, Transylvanian Hungarian Linguistics, Kolozsvár school of linguistics, Gyula Márton, László Murádin, János Péntek

1. Nyitó gondolatok

Örömmel üdvözölhetjük, hogy új tudománytörténeti sorozat indult Erdélyben, erdélyi magyar nyelvészekről (Erdélyt ezúttal tágan értelmezve). Az eddig megjelent két füzetet KÁDÁR EDIT, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem tanára szerkesztette, és PÉNTEK JÁNOS professzor, az MTA külső tagja, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság elnöke látta el bevezető tanulmányokkal. Az első füzet Murádin László (1930–), a második Márton Gyula (1916–1976) életpályáját mutatja be. A kiadványok törzsrésze életmű-bibliográfiából áll, amely az időrendet követi, de míg Murádin László esetében megelégszik az egyes évekhez rendelhető tételek felsorolásával, Márton Gyulánál „műfaji” tagolás valósul meg; sőt a róla, illetőleg munkáiról szóló írások bibliográfiai adatai is helyet kaptak a gyűjteményben: I. Önálló és társszerzős kötetek, cikkek és adatközlések tanulmánykötetekben, szakfolyóiratokban; II. Ismertetések, recenziók, méltatások; III. Irányított doktori dolgozatok; IV. Lektorálás; V. Nyelvművelés és tudománypromóció; VI. Ismertetések, recenziók Márton Gyula munkáiról; Egyéb írások Márton Gyuláról. Ennek a szerkezeti kettősségnek részben technikai, részben az eltérő életművekben rejlő okai vannak.

Mielőtt a két tudós életéről és életművéről a kötetekben olvasható pályaképekre is támaszkodva néhány gondolatot elmondanánk, a recenzens hadd emeljen ki egy-két kedvező körülményt. A szóban forgó új sorozat hiánypótló jelen-

Nyelvtudományi Közlemények 112: 277–284.
DOI: 10.15776/NyK.2016.1112.10

tőségű: jól illeszkedik két – részben hasonló célú – magyarországi vállalkozáshoz. Az egyik „A múlt magyar tudósai”, amely az Akadémiai Kiadó gondozásában jeles, már nem élő akadémikusoknak állít emléket tömör pályaképpel és válogatott bibliográfiával. A másik a „Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások” (egy ideig „A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások” címmel), amelyet Bolla Kálmán szerkesztett. Ez utóbbi füzetek nagyban hasonlítanak az erdélyi sorozatra, hisz van bennük válogatott bibliográfia és pályatársi méltatás, de megszólalnak bennük maguk az érintettek is egy kolléga által készített riport keretében. Az erdélyi sorozat – a megjelent két füzet tanúsága alapján – mind élő, mind már elhunyt nyelvészek pályaképeinek bemutatására vállalkozik. Az új sorozat külön értéke, hogy olyan pályatárs írta bennük a méltatásokat – Péntek János személyében –, aki maga is oszlopos tagja annak a nyelvészeti műhelynek, amelyet a magyar tudománytörténet „kolozsvári iskola”-ként emleget. Péntek János hitelesen és érzékletesen vázolja fel ennek a szellemi műhelynek a második világháború utáni viszontagságos, küzdelmes fél évszázadát, elhelyezve nem csupán a nyelvtudomány időbeli és regionális fejlődéstörténetébe, hanem abba a politikai, történelmi közegbe, amely húsbavágóan meghatározta létformáit, mozgástereit, lehetőségeit, benne az egyéni tudósi sorsokat is. Érdekes ezt a két pályaképet egyszerre megismerni, mert egymást is kiegészítik, jóllehet Márton Gyuláé viszonylag hamar, 60 éves korában véget ért. Szerencsésnek és az utókor méltó tisztelgésének tartom, hogy a vele foglalkozó kötet megjelenése évfordulóhoz is kötődik: Márton Gyula száz éve született és negyven éve halt meg.

2. Murádin László pályájáról

Murádin László nevét olvasva, hallva a szaktudományban elsősorban a dialektológia, a nyelvföldrajz kerül az előtérbe. De személye ismert az erdélyi újságolvasó nagyközönség előtt is: több száz ismeretterjesztő, nyelvművelő írása sokak számára jelentett utat a tudatos nyelvhasználathoz és egyben szellemi élményt, barangolást a nyelv varázslatos világában.

PÉNTEK JÁNOS pályarajzában a nyelvjáráskutató Murádin „Az erdélyi nyelvi tájak terepmunkása” fejezetcím alatt kapja meg portréjának ezt az oldalát. Érzékletes, sokat mondó cím, hiszen rajta kívül biztosan nincs olyan nyelvész, aki ennyi romániai magyar faluban kutatott volna nyelvjárást, hiszen önmagában A romániai magyar nyelvjárások atlasza is, amelynek anyagát végül egyedül kellett összegyűjtenie, 136 kutatópontot jelent. De készített saját regionális nyelvatlasi is az Aranyos vidékéről (még kiadásra vár), és állandó résztvevője volt a kolozsvári magyar nyelvészeti tanszék moldvai és székelyföldi terepmunkáinak.

Életének fő műve – ahogy Szabó T. Attilának az Erdélyi magyar szótörténeti tár – A romániai magyar nyelvjárások atlaszának 11 monumentális kötete (rövi-

dítve: RMNyA). Ennek még Szabó T. Attila és munkatársai rakták le az alapjait, és eredendően önálló kutatócsoportra tervezték a megvalósítását. A két erre a munkára felvett munkatársat azonban az ötvenes években politikai okokból eltávolították, így a velük együtt felvett Murádin Lászlóra maradt a hatalmas gyűjtő és adatrendező munka elvégzése. A kilátástalannak tűnő feladatot azonban Murádin hősies erőfeszítéssel elvégezte: az anyaggyűjtéssel 1966-ban, a gyűjtőfüzetek cédulázásával és anyagrendezésével egy újabb évtized alatt lett készen. A „részeredmény” egy több mint 3300 szócikkből álló gépelt nyelvöldrajzi adattár lett, amely nem betűrendben, hanem a kérdőív címszavainak sorrendjét követve, utalószavazás nélkül (tehát nem lexikográfiai felhasználás céljával) készült el, hogy megkönnyítse a nyelvöldrajzi térképek elkészítését. A munkatérképek egy része később kézzel megrajzolva, egy példányban el is készült, de a kiadás a tovább szigorodó politikai és gazdasági feltételek miatt reménytelenné vált. Ebből a kilátástalanná vált helyzetből a rendszerváltás mozdította ki a romániai magyar nyelvöldrajz ügyét. Az első fecske az atlaszkiadásban A moldvai csángó nyelvjárás atlasza (CsángA) volt, amely kéziratban várta sorsa jobbra fordulását, mígnem 1990-ben egy sikeres Magyarországra szállítás után a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége döntött a budapesti megjelentetéséről. (A két kötet 1991-ben látott napvilágot.)

Ennek sikerén felbuzdulva indult meg az RMNyA. gépelt adattárának néhány dossziéként való átszállítása Magyarországra, valamint a kiadás technikai, szervezeti és pénzügyi előkészítése. Míg ugyanis a csángó nyelvatlasz a kéziratos térképek egyszerű lefotózásával és nyomdai sokszorosításával készült, addig ez a kezdetleges eljárás már nem felelt meg egy nagyszabású, több mint egy magyarországnyi terület nyelvjárás képét ábrázoló nagyatlasz kivitelezésére. Az ELTE-n alakult nyelvöldrajzi munkacsoport végül a számítógépes technológia alkalmazása mellett döntött, és először a nyelvöldrajzi adattár elektronikus rögzítésével, majd ebből digitális térképek generálásával készítette el az RMNyA.-t. Az 1995-től 2010-ig tartó kiadási folyamat folyamatos pályázással, kísérletezésekkel és új nyelvtechnológiai eljárások kidolgozásával is járt, így egyik ösztönzője lett a 21. századi modern magyar nyelvöldrajz kibontakozásának. (Bővebben l. JUHÁSZ 1997, 2016.)

A dialektológia azonban nem ér véget megbízható nyelvi adatok összegyűjtésével és prezentálásával! A nyelvöldrajzi anyag szinkron és diakrón értékelése, esettanulmányokban és monográfiákban való feldolgozása jelenti ennek a munkának a betetőzését. Murádin László ebben is jeleskedett, hiszen már az atlasz kéziratának az előkészítése során számos kisebb-nagyobb tanulmányt jelentetett meg a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain. Mire az atlasz első kötete megjelent, az ott közölt bibliográfiában mintegy félszáz idevágó tételt tudott felsorolni. (A nyelvöldrajzi cikkek sora itt nem szakadt meg, folytatódott az atlaszpublikálás éveitől is.) Ebből a bő gyűjtemény-

ből később egy reprezentatív válogatás is készült „Erdélyi magyar nyelv földrajz” címmel (I. MURÁDIN 2010).

Murádin László másik közismert „arca” a nyelvművelő, a tudományos ismeretterjesztő. Részben önálló nyelvi rovatok működtetőjeként, részben cikksorozatok írójaként több erdélyi napi- és hetilap munkatársa volt. Ebbéli színvonalas tevékenységét azóta sem hagyta abba, sőt a könyvkiadási lehetőségek egyre kedvezőbb alakulása révén sorra rendezte sajtó alá kisebb írásait. Ezek a nyelvi „miniatűrök” önmagukban is nagyon tanulságosak, de még erősebb hatást fejtenek ki csokorba kötve. A szellemi frissiséget, aktivitást jelzi, hogy a pályakép kiadásának évében, 2015-ben és az azt megelőző 2014-ben 56 kisebb írása jelent meg a nyelvművelés „műfajában”, de az említett két év terméséhez tartozik egy nekrológ, egy ismertetés és egy 452 oldalas gyűjteményes kötet is (MURÁDIN 2014). A hat korábbi nyelvművelő kötet felsorolása megtalálható PÉNTEK méltatásának 13. oldalán.

Murádin László talán legkevésbé ismert arca a szerkesztői. Jelenleg a Román Tudományos Akadémia magyar nyelvű folyóiratának, a Kolozsváron megjelenő Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményeknek a főszerkesztője. Ezt a kiemelt tisztséget 2007-től tölti be, de valójában ő viszi a vállán a periodikát már 1968-tól, amikor szerkesztőségi titkárként lépett be a folyóirat szerkesztőségébe. Ismeri az egész kortárs erdélyi – sőt magyarországi – humán értelmiséget, kedves, barátságos, empatikus személyiségével bárkit megnyer a jó ügyek szolgálatára. Román kollégái is nagyra becsülik, tagja a román akadémiai nagyszótár etimológiai bizottságának. Kívánjuk, hogy még sokáig legyen aktív tagja ennek a szűkebb-tágabb szellemi közösségnek!

3. Márton Gyula pályájáról

Márton Gyula a kolozsvári Babeş–Bolyai (korábban: Bolyai) Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének a vezetője volt 1952 és 1973 között. PÉNTEK JÁNOS szavaival: „egy olyan korban vezethetett Romániában két évtizeden át egy fontos szakmai műhelyt, amikor csak a kapkodás és a bizonytalanság volt állandó, amikor állandóan tartani lehetett a politikai megbélyegzéstől, amikor senki nem érezhette magát biztonságban, sem a hallgatók, sem a tanáraik. Legkevésbé épp a vezetők” (5). Ebben a nehéz korszakban nemcsak a kiemelkedő tudományos teljesítmény, hanem az emberi és vezetői kvalitások is felértékelődtek: a politikai józanság, ítélőképesség, fegyelmezetttség, tanári és szakmai presztízs. „Vezetőként az a ritka tulajdonsága, hogy munkatársai kiválasztásában nem engedett semmilyen külső befolyásnak, körömszakadtáig védte, és amiben lehetett, segítette őket, miközben kellő autoritással várta el, követelte meg a fegyelmezett munkát. Összetartó, fegyelmezett család volt a tanszék, a fő védelmet

számunkra éppen a munka jelentette” – írja PÉNTEK JÁNOS, aki szintén ebben a közösségben „nőtt fel”, majd idővel maga is a tanszék vezetője lett.

Márton Gyula nyelvészi pályájának elindulásában meghatározó szerepe volt Szabó T. Attilának, aki már középiskolai tanársága alatt felfigyelt a tehetséges fiatalemberre, és az egyetemi évek alatt is olyan népnyelvkutató feladatokkal látta el, amelyek a szakmai irányvételét és fejlődését is meghatározták. Ezeknek a középpontjában a nyelvjárások gyűjtése és feldolgozása, valamint a névtani kutatások álltak. Jelentős fordulatot hozott a tudományos lehetőségek megvalósításában az 1940-ben bekövetkezett hatalomváltás: megalakult Kolozsváron az Erdélyi Tudományos Intézet és újraindult a magyar egyetem. A tanszékvezetői és intézetigazgatói feladatokkal megbízott Szabó T. Attila munkatársként hívta meg Márton Gyulát az Erdélyi Tudományos Intézetbe, ahol az egyik fő kutatási terület, a nemzetközileg már szép sikereket felmutató nyelvföldrajz erdélyi meghonosításának aktív résztvevőjévé vált. Kiváló nyelvtudását is felhasználva áttekintette a francia mintát követő román nyelvatlasmunkálatokat, és részesévé vált az erdélyi regionális atlaszok megtervezésének (majd kivitelezésének). A háború elvesztése után bekövetkező visszarendeződés, az orosz hadifogság visszavetete ugyan egy időre a nagyszabású tervek felvázolását és előkészítését, de rövid ideig tartó középiskolai tanári szolgálat után ismét elfogadta mestere, Szabó T. Attila meghívását, aki 1948-ban az egyetemen kínált neki állást. Az ötvenes évek elejének politikai tisztogatásai közepette Szabó T. Attilát egy időre a Román Tudományos Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézetébe helyezték át, a tanszékvezetéssel pedig a fiatal munkatársat, Márton Gyulát bízták meg. Ezt a tisztséget két évtizedig látta el. 1954-ben Szabó T. visszatérhetett a tanszékre, így két meghatározó személyiség alakította a közösség életét: „Csendben, de nem feszültségek nélkül kialakult aztán közöttük egy olyan munkamegosztás, hogy egyikük szakmai súlyát és tekintélyét vetette latba a tanszék érdekében, másikuk szervezési képességét, kapcsolatait és tárgyalóképességét. Ez előnyére vált a tanszéknek, hiszen mindkettőre szükség volt” (9–10).

Az ötvenes-hatvanas évek az atlaszmunkálatok jegyében zajlottak. Kialakult egy fontos munkamegosztás a kolozsvári nyelvészeti tanszék és a román akadémia kolozsvári intézetének magyar részlege között: az egyetemiek regionális atlaszok készítésébe kezdtek, az intézetiek a ritkább kutatópont-hálózatú nagyatlant (RMNyA) vállalták. A gyűjtések hatalmas munkával elkészültek, a tájatlászok közül egy példányos kéziratban megrajzolták a moldvai csángót, a székelyek közül a háromszékit, a csík-gyergyóit és az udvarhelyszékit. Ezek közül sajnos csak a csángó atlasz jelent meg Budapesten, a többi kiadásra vár – immár nyilván az új nyelvészeti és prezentációs technológiák felhasználásával. A személyi állományában megerősödött tanszék munkatársi gárdája (ha nem is teljes létszámában) később még résztvevőjévé vált egy nagyszabású kollektív munká-

nak, a Szabó T. Attila nevével fémjelzett Erdélyi magyar szótörténeti tárnak (SZT).

Márton Gyula tehát nem érthette meg az általa irányított atlaszmunkálatok igazi lezárulását, azaz a művek nyomdai kivitelezését. Szülőföldjének, a Szilágyságnak elvégezte a nyelvföldrajzi terepmunkáját, de a hagyatékában maradt adatokból már egy budapesti dialektológus, HEGEDŰS ATTILA szerkesztett atlaszt (SZILA). De legalább ez az értékes anyag nem süllyedt el a feledés homályába.

Márton Gyula, akárcsak Murádin László, nem elégedett meg a minőségi anyaggyűjtéssel és archiválással: példamutató tanulmányokban és néhány jól sikerült monográfiával is beírta magát a magyar dialektológia történetébe. Ez utóbbiak közül a következőket emelem ki (időrendben): A borsavölgyi nyelvjárás igei alakjai és igealakjai (1962), A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai (1972), Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban (1974). Bár a kolozsvári tanszék csángó kutatásainak elindítása lényegében Szabó T. Attila rövid tanszékvezetői korszakához kötődik, az idevágó munkálatok továbbvitele és szorgalmazása Márton Gyula vezetősége idején is folytatódik. Az említett 1972-es és 1974-es könyvei is azt bizonyítják, hogy szintézisek írásával is hozzá kívánt járulni ennek a nagy múltú nyelvjárási és néprajzi régióknak a tudományos leírásához. Sokat tett azért, hogy elkészüljön egy kora színvonalán álló csángó szótár is: még halála előtt nekikezdett munkatársaival a tanszéken összegyűlt lexikális anyag szerkesztésére való előkészítésének, de néhány próbaszócikk megírásán kívül már nem volt módja folytatni ezt a munkát. Jelképesnek és egyben sorsszerűnek is tartom, hogy 2016-ban, halálának negyvenedik évfordulóján – hosszú vajúdság után – mégiscsak megjelent A moldvai magyar tájnyelv szótárának I/1. kötete, annak a PÉNTEK JÁNOSnak a szerkesztésében, aki sok tekintetben a Márton Gyula-örökség ápolója és továbbvivője volt az elmúlt évtizedekben.

4. Záró gondolatok

Zárásul hadd idézzem ismét PÉNTEK JÁNOSnak a Márton Gyulát méltató tanulmányát, annak is az utolsó bekezdését. Péntek a hetvenes évek romániai magyar tudományosságát, benne a magyar nyelvészeti alkotóközösség (tudomány)politikai közegét jellemzi, de érezhetően üzen a mának, a jövőnek is: „Nagyon bízott benne, mint a legtöbb alkotó ember, és ennek mindegyre hangot is adott, hogy majd az utókor fogja igazán tárgyilagosan értékelni élete munkáját. Arra nem számított, nem is gondolhatott, hogy életideje hirtelen megszakad, hogy az ő esetében is azonos szinten áll majd a mérleg két serpenyője: mindaz, ami elkészült, megvalósult, és az, ami félben maradt, vagy el sem kezdődhetett. Azt viszont már a hetvenes évek elején sejteni lehetett, és ezt érezte is, hogy szűkülnek a munka és

a megvalósítás lehetőségei. Az általa létrehozott tanszéki munkaközösség átvétele ugyan a halála utáni másfél évtizedet, de az ő hiányában és a kor kilátástalanságában egyre erőtlenebbé vált. Arra a méltánytalanságra pedig nem gondolhatott, hogy az újabb kor, az utókor értékelésében, a mai értékelési skálán egyre kevésbé számít az, amiben neki a legnagyobb érdemei voltak: a tanári munka, a tanítványok és a szakmát folytató utódok száma, az ő teljesítményük, az intézményszervezés és felelős vezetés, emberi tartás. Amikor az utókor elismerésére számított, bizonyára nem arra gondolt, hogy mitikussá magasztaljuk, de arra joggal, hogy emlékét megóvjuk a másik erdélyi véglettől: a teljes amnéziától. Adyt parafrázálva: legyünk folyamatosan emlékezéssel hozzá” (i. m. 19–20). Az óvás a tudománytörténeti „amnéziával” szemben az egész magyar nyelvészirtársadalomnak is szólhat, a „legyünk folyamatosan emlékezéssel hozzá” tárgya, vonzata pedig szélesebb értelemben lehet a nemzeti tudományok szellemi öröksége is!

Irodalom

- CsángA = GÁLFFY ET AL. 1991.
 GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA (szerk.) (1991), A moldvai csángó nyelvjárás atlasza 1–2. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. = CsángA.
 JUHÁSZ DEZSŐ (1997), A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadástörténeti, nyelvi és településtörténeti tanulságaiból. Magyar Nyelv 93: 199–207.
 JUHÁSZ DEZSŐ (2016), A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadás- és recepciótörténetéhez. Magyar Nyelv 112: 129–139.
 KÁDÁR EDIT (szerk.) (2015), Murádin László. Az MTA Kolozsvári Akadémiai Bizottságának Nyelvtudományi Szakbizottsága, Kolozsvár.
 KÁDÁR EDIT (szerk.) (2016), Márton Gyula. Europrint, Nagyvárad.
 MÁRTON GYULA (1962), A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. Nyelvtudományi Értekezések 32. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 MÁRTON GYULA (1972), A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Kriterion Kiadó, Bukarest.
 MÁRTON GYULA (1974), Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban. Kriterion Kiadó, Bukarest.
 MÁRTON GYULA (gyűjtő) – HEGEDŰS ATTILA (szerk.) (2000), Szilágysági nyelvatlasz. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 3. PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. = SzilA.
 MURÁDIN LÁSZLÓ (gyűjtő) – JUHÁSZ DEZSŐ (szerk.) (1995–2010), Magyar Nyelvtudományi Társaság 3–11. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest. = RMNyA.
 MURÁDIN LÁSZLÓ (2010), Erdélyi magyar nyelvföldrajz. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad.
 MURÁDIN LÁSZLÓ (2014), Hókuszpókus. Nyelvművelő írások. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad.

PÉNTEK JÁNOS (szerk.) (2016), A moldvai magyar tájnyelv szótára I/1. Moldvai magyar – közmagyar rész. A–K. Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

RMNyA = MURÁDIN – JUHÁSZ 1995–2010.

SZABÓ T. ATTILA (szerk.) (1975–2014), Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes 1–7, 1–14, FAZAKAS EMESE 1–4, 13–14, VÁMSZER MÁRTA 8–11, KÓSA FERENC 12. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest (5–8.), Akadémiai Kiadó, Budapest (9–14), közreadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (1975–2014) = SzT.

SzilA = MÁRTON – HEGEDŰS 2000.

SzT = SZABÓ T. ET AL. 1975–2014.

KOVÁCS ÉVA

A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani sajátosságai¹

Place names found in medieval documents are used as data by several disciplines. In this paper, the linguistic-onomastic features appearing in the place names of the 1067 deed of foundation of the Abbey of Százdi are described. The results are compared to the characteristics found in the place names of other medieval documents from the 11th and the 13th centuries. The study of the Hungarian place names in the charter has been fruitful both from the aspect of the individual linguistic elements and the whole of the place name corpus of the document. It has even provided opportunities for the investigation of more general issues, broader than the scope of the given charter. The place names of Hungarian origin occurring in the charters can be classified into two clearly separable categories: artificial names and natural names. From a structural aspect, one-part and two-part place names are equally frequent in the documents. Through the description of the linguistic-onomastics features appearing in the place names of these medieval charters, I had an opportunity to survey the most typical ways of old Hungarian place naming: one-part toponyms formed from personal names, and two-part natural names formed from geographical common names.

Keywords: historical onomastics, medieval charters, linguistic-onomastic features, typical ways of old Hungarian place naming

1. A 11. század egyik fontos, de nyelvtörténeti kutatás által ezidáig mellőzött nyelvemlékének, a százdi apátság alapító oklevelének feldolgozásával ahhoz a kutatási folyamathoz kívánok kapcsolódni, amely az utóbbi években, évtizedekben vett nagy lendületet: a 11. századi nyelvemlékek részletes, új módszerekkel történő nyelvtörténeti szempontú feldolgozása, valamint a korábban már feldolgozott források újraértékelése egyre fontosabb helyet kap a magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban. Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél szórványainak névtani, névelméleti megalapozottságú névrendszertani-tipológiai szemléletű elemzését HOFFMANN ISTVÁN önálló monográfiában végezte el (2010). A Tihanyi alapító-

---

¹ A publikáció az MTA-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében jött létre.

levelet SZENTGYÖRGYI RUDOLF is igen nagy részletességgel és interdiszciplináris közelítésmóddal vizsgálta (2010a, 2010b, 2011, 2012, de főképpen 2014). A helynév-rekonstrukció eljárását (HOFFMANN 2007: 80, 2010: 14, 220) követve én magam az 1055. évi alapítólevélhez szorosan kötődő 1211. évi Tihanyi összeírást és annak helynévi szórványait dolgoztam fel (2015). Az 1075-ben keletkezett, de másolatban ránk maradt Garamszentbenedeki alapítólevelet SZÖKE MELINDA vizsgálata nagy alaposággal, valamint erre a nyelvemlékre támaszkodva dolgozta ki a bizonytalan kronológiai státuszú (másolatban ránk maradt, illetve hamisított) oklevelek feltárásának metodológiáját (2015). PÓCZOS RITA a pécsi püspökség sokszoros átiratban fennmaradt alapítólevelének (1009/+1205–1235/1343e./1350/1404) szórványait tanulmányozta (2015), PELCZÉDER KATALIN pedig az 1086-os Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértékéhez fűzött hasznos megjegyzéseket (2015). Az itt említett munkák mellett további dolgozatok is foglalkoztak a 11. század magyar nyelvemlékeivel, köztük olyanok is, amelyek mind módszertani alapozásukat, mind eredményeiket tekintve erősen vitatható értékűek.

Jelen tanulmányomban az 1067/1267-es Százdi alapítólevél helyneveiben megmutatkozó nyelvi-névrendszertani jegyeket igyekszem összefoglalóan bemutatni. Itteni mondandómban támaszkodom az oklevéllel kapcsolatban éppen publikálás előtt álló eredményeimre (KOVÁCS 2016), másfelől a nyelvemlék szórványainak készülő etimológiai szótárára. A Százdi alapítólevél – a Garamszentbenedeki alapítólevélhez hasonlóan – az interpolált (azaz utólagos részekkel kiegészített) oklevelek közé tartozik, s bennük egy 11. századi, valamint egy 13. századi kronológiai réteget különíthetünk el. A vizsgálat során az összes helynévi szórványra tekintettel vagyok, az elemzés során azonban figyelembe veszem az idősíkok közti különbségeket is. Az eredményeimet összevetem egyrészt két 11. századi oklevél, az 1055. évi Tihanyi alapítólevél, valamint az 1075/+1124/+1217-es Garamszentbenedeki alapítólevél helyneveiben jelentkező sajátosságokkal, másrészt a 13. század elejéről származó Tihanyi összeírás (1211) helyneveiben megmutatkozó jellegzetességekkel. Az ilyen típusú vizsgálatok fontosságát elsősorban az indokolja, hogy az a hagyományos, tipológiai alapú helynév-kronológia (ennek alapjait l. KNIEZSA 1938, BÁRCZI 1958), amely sokáig alapjául szolgált a magyar helynévrendszer változásáról alkotott képnek, ma már aligha tartható (ehhez l. KRISTÓ 2000, illetve HOFFMANN – TÓTH 2015, 2016). Ezzel együtt előtérbe került a helynevek tényleges előfordulásán, adatolásán alapuló relatív kronológia kidolgozása (ehhez l. RÁ CZ 2015, 2016). Én magam is ehhez kívánok hozzájárulni a fent említett nyelvemlékek anyagának összevetésével.

2. A névrendszertani vizsgálat első lépéseként HOFFMANN ISTVÁNhoz hasonlóan a szórványok elkülönítését végeztem el. Ehhez szükség van a szöveg

egészének ismeretére (forrásként GYÖRFFY GYÖRGY szövegközlését vettem alapul: DHA 1: 182–185), hiszen a helyet jelentő magyar nyelvű elemeket egyrészt a latin szövegtől, másrészt pedig egymástól kell elkülönítenünk, amely nem mindig egyszerű feladat. HOFFMANN megítélése szerint ugyanis „Amikor tehát helyet jelölő (közszói vagy tulajdonnévi értékű) magyar nyelvű szórványokról beszélünk, akkor leegyszerűsítve azokról a vulgáris nyelveken megjelenő elemekről szólunk, amelyek többnyire közvetlenül vagy ritkábban valamely latin forma mögött meghúzódva jelennek meg a források szövegében” (HOFFMANN 2008: 11).

A Százdi alapítólevélben található 80 szórvány-előfordulás 65 különböző hely megjelölésére szolgál. A szórványok között több olyan is van, amely azonos helyre vonatkozik: ilyen például a Tisza folyó hat alkalommal (hol magyarul, hol latinul) történő említése. Kétszer szerepel a Bodrog folyó neve, valamint a szabolcsi vár és a százdi monostor megjelölése. Kétszer van említve Szihalom, valamint Hortobágy birtok elnevezése is, illetve szintén két alkalommal tűnnek fel az oklevélben a *Geru*, a *Nogewrem*, a *Basy* ~ *Basi* helynevek.² Mindezek mellett ugyanakkor az alapítólevélben találkozhatunk egyetlen hely szinonim megnevezéseivel is: „ad *Fonsol fenerie* predium, quod vocatur *Bubath*” (DHA 1: 184). Ebben az oklevélben is megtalálhatók az oklevelezési gyakorlatban többnyire latinizáló formában használatos vármegyenevek, valamint a nagyobb folyók elnevezései: szerepel például *Bihar* megye latin képzős *Byhoriensis* alakja, valamint a *Duna* és a *Tisza* folyó latin neve.

Az alapítólevélben az alábbi, helyet jelölő szórványokat látom elkülöníthetőnek. Az oklevélben előforduló minden egyes helynevet külön sorszámmal jelölök. A nevek mellett – ha van ilyen – közlöm a hely fajtáját jelölő latin földrajzi köznevet is. Az adott hely első említésénél (=) -ben következnek azon említések sorszámai, amelyek ugyanarra a denotátumra vonatkoznak, bizonytalan azonosítás esetén a (= ?) jelet használom. Valamely név 2., 3. stb. előfordulása esetében (→) jellel utalok vissza az adott denotátum első említésének sorszáma. Félkövér betűtípussal jelölöm a GYÖRFFY által interpoláltnak tartott szövegrészekben szereplő helynévi szórványokat (ezek – amint az látható – a névanyag bő egynegyedét adják).

1. Zazty, monasterium (= 2.)	41. Wensellew towa
2. Zazty (→ 1.)	42. Proluca
3. Scenholm (= 9.)	43. Homuser
4. Nadestyguy [<i>f</i> : scegui]	44. Tehna
5. Scekszov	45. Ebes

² A többszöri említések a névrendszertani elemzésben természetesen csupán egyszer vendők figyelembe.

6. <i>Sartue</i>	46. Zobolchy , castrum (= 49.)
7. <i>Saar</i> , caput	47. Wense , terra
8. <i>Soba</i> , via	48. Tymar , terra
9. <i>Scenholm</i> (→ 3.)	49. Zobolchy , castrum (→ 46.)
10. <i>Egur</i> , rivulus	50. Tyccha , piscina (= 51., 53., 57., 59., 77.)
11. <i>Geru</i> , molendinum (= 12.)	51. Ticiam (→ 50.)
12. <i>Geru</i> , agrum (→ 11.)	52. Nogewrem , locus (= 60.)
13. <i>puteum Bissenorum</i>	53. Ticiam (→ 50.)
14. <i>sepulturas Bissenorum</i>	54. Rakamoz
15. <i>Arukscegui</i> (= ? 17.)	55. Zoloch , via
16. <i>parve Egur</i> , angulus	56. Kuurew
17. <i>Aruk</i> , angulus (→ 15.)	57. Tyza (→ 50.)
18. <i>Fonsol fenerie</i> , predium (= 19.)	58. Budrug (= 61.)
19. <i>Bubath</i> , predium (→ 18.)	59. Tiza (→ 50.)
20. <i>Nogkerekü</i> , silva	60. Nogewrem (→ 52.)
21. <i>Scyrnyk</i>	61. Budrug (→ 58.)
22. <i>Branka</i> , tumulus	62. Bekech
23. <i>Boytyn</i> , tumulus	63. Macra
24. <i>Petri</i> , villa (= ? 25.)	64. <i>Sumug</i> , acervus
25. <i>Petri</i> , agrum (→ 24.)	65. <i>Cosme</i> , villa
26. <i>Cheyey</i> , vena	66. <i>Byhoriensis</i> , comitus
27. <i>Bethydy</i>	67. <i>Damarad</i> , predium
28. <i>Chartybak</i> (= 29.)	68. <i>Prouod</i> , predium
29. <i>Chartybak</i> (→ 28.)	69. <i>Suruk</i> , predium
30. <i>Basy</i> , acervus (= 37.)	70. <i>Zekeres</i> , predium
31. <i>Zondonek</i>	71. <i>Leweluky</i> , predium
32. <i>Chegen</i>	72. Chabarakusa , predium
33. <i>Solu</i> , villa	73. <i>Gubach</i> , predium
34. <i>Fygudy</i> , acervus	74. <i>Danobio</i>
35. <i>Marci</i> , acervus	75. <i>Nywyg</i> , predium
36. <i>Chordy</i>	76. <i>Zalda</i> , predium
37. <i>Basi</i> , acervus (→ 30.)	77. <i>Ticia</i> (→ 50.)
38. <i>Ceda</i> , villa	78. <i>Lodan</i> , predium
39. <i>Fonsol</i> , terra	79. <i>Scegholm</i> , predium
40. Wensellev , terra	80. Dusnuky , villa

2.1. A helynevek rendszertani elemzése során – HOFFMANN rendszerleírásához is igazodva – két nagyobb, hagyományosan régóta elkülönített névfajtával, a természeti és a műveltségi nevek kategóriájával számolok. E csoportokat aszerint választottam szét, hogy az ember tevékenységétől függetlenül is létező helyről van-e szó, vagy olyanról, amelyet az ember alakító munkája hozott létre.

Bár a Százdi alapítólevélben igen nagy számban fordulnak elő etimológiailag megfejthetetlen vagy legalábbis bizonytalanul magyarázható nevek (*Bethydy*, *Bubath*, *Ceda*, *Cheiei*, *Leweluky*, *Proluca*, *Rakamoz*, *Tehna*), a vizsgálat során ezek közül csupán azokat a neveket nem vettem figyelembe, amelyekről a latin szöveggörnyezet semmilyen információval nem szolgál, ilyen azonban már csak egy van: *Bethydy*. A többi nevet bevontam az elemzésbe, a nevek mellett szereplő latin földrajzi köznévi ugyanis egyértelműen jelzi a hely fajtáját. Az oklevélben igen nagy számban szereplő bizonytalan névszerkezetű nevek, mint például az acervus *Basy*, acervum *Fygudy*, acervum *Marci*, tumulum *Boytyn*, tumulo *Branka*, venam *Cheiei*, villa *Cosme*, villa *Petri*, agrum *Petri* viszont szükségszerűen kimaradtak a leírásból. A latin „földrajzi köznévi + személynév/helynévi” szerkezetek a magyarban ugyanis egy- vagy kétrészes helynévstruktúrát egyaránt takarhatnak, de akár személy nevének felhasználásával létrejött helymegjelölések (tehát nem helynevek) is lehetnek. A *villa Petri* latin szerkezet például az oklevél szöveggörnyezete alapján (a *villa Petri ad agrum Petri*) valószínűleg a Péter nevű személy faluját, birtokát jelöli meg körülírászerűen. Ugyanakkor felvetődhet a latin szerkezet mögött a valós egyrészes metonimikus alakulású *Péter*, esetleg *Petri* forma, de a kétrészes *Péterfalva* fordításáról is szó lehet, bár az ilyen névstruktúra a szövegrészlet keletkezésének korában, a 11. században még nem volt jellemző. Ezeket a bizonytalan szerkezetű neveket a vizsgálatban tehát ugyancsak figyelmen kívül hagytam, mivel éppen névrendszertani tekintetben bizonytalan a státusuk. A latinul vagy latinizáló formában lévő helyneveket sem vontam be az elemzésbe: az alapítólevélben találkozunk Bihar vármegye latinizált *Byhoriensis* alakjával, a Duna és a Tisza folyó latin alakjaival, valamint két, talán magyar szórványra utaló latin szerkezettel (*puteum Bissenorum*, *sepulturas Bissenorum*), amelyek közszói vagy tulajdonnévi jellege nem ítéhető meg egyértelműen. Ezek alapján tehát mindössze 51 helynévi vonható be a névrendszertani vizsgálatokba.

Ebben az oklevélben a fentiek értelmében a tipológiai elemzés során figyelembe vehető név 33%-a természeti név, 67%-a pedig a műveltségi nevekhez sorolható. Míg a Százdi alapítólevélben a műveltségi nevek képviselik a nagyobb csoportot, addig a Tihanyi alapítólevélben a nevek többsége (mintegy 60%-a) a természeti nevekhez, 40%-a pedig a másik nagy névfajtába tartozik (vö. HOFFMANN 2010: 227). Az 1075-ös Garamszentbenedeki alapítólevélben – az 1211. évi Tihanyi összeíráshoz hasonlóan (ahol 50%–50% az arányuk, KOVÁCS 2015: 200) – a természeti és a műveltségi nevek aránya közel azonos (53%-a természeti név, 47%-a műveltségi név).³ Ezek az arányok önmagukban persze nem

³ A Garamszentbenedeki alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani elemzését KOVÁCS CSILLA végezte el, s eredményeit a XI. Helynévtörténeti szemináriumon (Sikfő-

sokat mondanak, hiszen például az oklevél szövegezésének célja és jellege nagyban meghatározza azt is, hogy a települések, illetve a birtokok felsorolásszerűen vagy részletesebb határleírással szerepelnek-e benne.

2.2. A műveltségi nevek között kivétel nélkül csak településneveket találunk. A Tihanyi alapítólevélhez (*Fehérvár*, HOFFMANN 2010: 227), valamint a birtokösszeíráshoz (*Papsoka*, KOVÁCS 2015: 200) hasonlóan a Százdi oklevél 28 településneve között is csupán egyetlen kétrészes név – egyébként birtok megnevezéseként – szerepel: *Csabarákosa* (*Chabarakusa*), amely a *Csaba* személynévnek (1138/1329: *Saba* (ÁSz 174) és a *Rákos* ’rákban bővelkedő’ víznévből metonímiával alakult *Rákos* területnévnek az összekapcsolásával alakult, s a területnek arra a részére utalt, amelynek birtokosa egy Csaba nevű személy volt (ehhez l. FNESz 2: 397). Ez a kétrészes név a GYÖRFFY GYÖRGY által interpoláltnak tartott szövegrészben fordul elő (DHA 1: 183, 185). A Garamszentbenedeki oklevélben, s annak is a 13. századi, interpolált részében három kétrészes műveltségi név szerepel (*Mikolafalu*, *Rikácsiártánd*, *Sárófalu*). Mindez arra utal, hogy a 11. században kétrészes településnevek csak szinte kivételes esetben voltak használatban (a *Fehérvár* nevek sajátos helyzetére l. BENKŐ 1998), de az Árpád-kor későbbi századaiban is jóval ritkábbak lehettek az egyrészeseknél.

A tihanyi oklevelekhez (vö. HOFFMANN: i. m. 228, KOVÁCS: i. h.) és a Garamszentbenedeki alapítólevélhez hasonlóan a Százdi alapítólevélben is a településnevek nagy része (18 név) formáns nélküli személynévből jött létre metonimikus névadással. Az ezek alapjául szolgáló személynév lehet magyar (pl. *Bekech*, vö. +1135/+1262/1566: *Beke*, ÁSz 103, FNESz 1: 185; *Zalda*, vö. 1215/1550: *Zada*, ÁSz 834, FNESz. 2: 511 stb.), szláv (pl. *Damarad*, vö. FNESz 1: 383, *Prouod*, vö. FNESz 2: 338 stb.) vagy török eredetű (pl. *Soba*, vö. 1138/1329: *Saba*, ÁSz 174, FNESz 1: 185).

Foglalkozásnévről kaphatták a nevüket a *Dusnok(i)* (*Dusnuky*, vö. *dusnok* ’torló, az elhunyt ura lelkéért az egyház részére bizonyos szolgáltatásokra kötelezett szolga’, FNESz 1: 401), *Timár* (*Tymar*, vö. *tímár* ’börgyártó’, TESz 3: 919, FNESz 2: 645) és *Szekeres* (*Zekeres*, *szekeres* ’fuvaros’, FNESz 1: 756) települések.

Számnévből helynévképzővel alakulhatott a *Százd* (*Zazty*) helynév, az elnevezés talán száz háznépre utal, az Árpád-korban ugyanis a királyi udvar és a vár alá tartozó népeket századokba sorolták (vö. FNESz 2: 535, PÓCZOS 2001: 68, RÁCZ 2011: 154). A helynévnek a *szász* népnévből való származtatása ellen ko-

---

kút, 2016. 05. 25–27.) mutatta be „A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő helynévi szórványok névrendszertani vizsgálata” címmel.

moly ellenérv hozható fel, tudniillik az, hogy a borsodi területeken korai szász betelepítésről nincs tudomásunk (vö. KRISTÓ 2003: 125–153).⁴

Egyetlen település esetében a természeti viszonyok szolgáltatták a névadás motivációját. A *Nyüvegy* (*Nywyg*) név a *nyű* 'féreg' főnév -gy képzős alakjából jöhetett létre bizonyára mikronévként, s ez alakult aztán településnévvé.

Öt további helynév létrejöttében ugyancsak a metonimikus névadás játszott szerepet: *Fancsalfenyére* (*Fonsol fenerie*), *Hortobágy* (*Chartybak*), *Kőrév* (*Kuu-rew*), *Szeghalom* (*Scegholm*), *Szihalom* (*Scenholm*) települések nevei ugyanis elsődlegesen egy-egy természeti alakulatot (halmot, homokos területet stb.) jelöltek. *Hortobágy* falu például a nevét a mellette elfolyó vízről (1261/1271: iuxta *Hortubaguize*, 1328, 1346: *Hurtubag*, 1452/1460: Fluvy *Hortobágy*, 1521: iuxta aquam *Hortobágy*, az adatokat és forrásokat l. BÉRES 2014: 44) kaphatta. A víznév > településnév változás az ómagyar korban nem ritka, szép számmal találunk rá példát a tihanyi oklevelekben is (vö. *Füzegy*, *Kolon*, *Morotva*, KOVÁCS 2015: 201).

A műveltségi nevek között csupán egyetlen idegen eredetű név található, amely átvétel útján került a magyarba: a *Makra* helynév valószínűleg szláv helynévre vezethető vissza (vö. szerb-horvát *Mokra*, cseh és szlovák *Mokrá* helynevek), amelynek alapjául az összláv *mokrb 'nedves, nyirkos' jelentésű lexéma szolgált (vö. FNESz 2: 83). Ugyancsak egy jövevénynév szerepel e névfajtában a Tihanyi alapítólevélben is (vö. *Kesztölc*, HOFFMANN 2010: 130–131). Az 1211. évi birtokösszeírásban pedig a műveltségi nevek között nem szerepel idegen eredetű név. Mindez azt jelenti, hogy a településnevek létrejöttében a 11. században – de még a későbbiekben is – a metonimikus névadás játszott meghatározó szerepet: a Százdi alapítólevélben három név kivételével minden név így módon jött létre.

2.3. Az 1211. évi birtokösszeíráshoz hasonlóan (vö. KOVÁCS 2015: 201) a Százdi oklevélben a természeti nevek (17 szórvány) között az egyrészes és a kétrészes nevek száma közel azonos. A két további 11. századi oklevél, az 1055. évi Tihanyi alapítólevél és az 1075-ös Garamszentbenedeki oklevél között azonban lényeges különbség figyelhető meg: míg az előbbiben a természeti nevek többsége a kétrészes helynevekhez sorolható (vö. HOFFMANN 2010: 229), addig a Garamszentbenedeki oklevélben leginkább egyrészes természeti nevek fordulnak elő.

Az egyrészes nevek (9 név) között – ahogyan a másik három oklevelekben is (vö. HOFFMANN 2010: 230, KOVÁCS 2015: 201) – főleg vizeket megjelölő nevek fordulnak elő. A kétrészes nevek mellett több esetben nem szerepel a hely jellegére utaló latin fajtajelölő szó (*ad Arukscegui*, *ad Nadestygyuy*, *a Nogewrem*,

⁴ A *Százdi* helynév etimológiáját jómagam is részletesen vizsgáltam (l. KOVÁCS 2016).

ad Sartue), vagy a nevek csupán az általános jelentésű *locus* földrajzi köznévvé állnak (*in loco Nogewrem vocato*). A helynevek utótagja, valamint a szövegkörnyezet azonban többször segíti az azonosítást, ezekből gyakran következtethetünk a helyfajtára, mint például az *Nagy-örém* (*örém ~ örény* 'vízforgás, forgó; mélyvíz', TESz 3: 39) helynév esetében. A Százdi alapítólevélben más helyfajtára ritkábban történik utalás: csupán egyetlen halomnév, az egyrészes *Somogy* (ad acervum *Sumug*), valamint egy erdőnév, a kétrészes *Nagy-kerek* (*silvam nomine Nogkereku*) szerepel a szövegben.

Eltérően a Tihanyi alapítólevél és birtokösszeírás természeti neveitől, ahol a nevek igen jelentős része földrajzi köznévből jött létre jelentéshasadással (vö. HOFFMANN 2010: 230, KOVÁCS 2015: 202), a Százdi alapítólevélben az egyrészes nevek között csupán egyetlen olyan nevet találunk, amely földrajzi köznévvé azonos alakú: *Sár* (ad eiusdem *Saar* caput, *sár* 'mocsár, ingovány', TESz 3: 487–488). Mai nyelvérzékünk, de talán már az egykori nyelvérzék szerint is az egyrészes nevek közé sorolható az eredetileg kétrészes *Szikszó* (*Scekszov*) helynév is, amelyben a *szék ~ szik* 'esőtlen nyarakon kiszáradó tó, időszakos vízállás' és a régi magyar *aszó* 'szárazpatak, időszakos vízfolyás' földrajzi köznévként kapcsolódott össze (vö. FNESz 2: 472, 578). Az, hogy az *aszó* utótagú helynevek lexikális szerkezete igen gyakran elveszítette áttetszőségét, ami aztán a név hangalakjának megváltozásával is gyakran együttjárt (vö. pl. 1229: *Zarazozou* [*szárazaszó*] > 1404: *Zarzo* [*szárszó*], FNESz 1: 151, HOFFMANN 2010: 142), talán azzal magyarázható, hogy az *aszó* igenévi eredete és az *aszik* 'elszárad' igével való etimológiai kapcsolata igen korán, esetleg már az Árpád-korban elhomályosulhatott.

Növénynévből metonímiával alakult a szintén egyrészes *Eger* víznév (ad rivulum nomine *Egur*; az *éger ~ eger* fanévből, vö. FNESz 1: 408), s valószínűleg metonimikus névadással jött létre az *Ebes* víznév is (*Ebes*; a régi magyar nyelvjárási *ebes* 'mocsaras, bozótos, zombékos' melléknévből, vö. EtSz 1: 1469, TESz 1: 703, FNESz 1: 404, GYÖRFFY 2011: 55).

Az egyrészes nevek között névképzéssel alkotott helynevek is előfordulnak: *Bodrog* (*Budrug*, *bodor* 'hullámos, nem sima víztükrű folyó' + -g, vö. FNESz 1: 224), *Somogy* (*Sumug*, *som* növénynév + -gy, vö. FNESz 2: 487).

A *Tisza*-nak a neve nemcsak latinul (*Ticiam*, *Ticia*), hanem magyarul (*Tyza*, *Tiza*) is szerepel az oklevélben. Ez az ősi indoeurópai folyónév valószínűleg szláv közvetítéssel került át a magyarba (vö. FNESz 2: 647, GYÖRFFY 2011: 135).

A Százdi alapítólevélben előforduló kétrészes természeti nevek alaprésze egyetlen kivételtől eltekintve a helyfajtáját megjelölő földrajzi köznévként. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a Tihanyi oklevelekben és Garamszentbenedeki oklevélben is, ahol a nevek többségénél szintén földrajzi köznévként a kétrészes természeti nevek alaprésze (vö. HOFFMANN 2010: 232, KOVÁCS 2015: 202–203).

A Százdi alapítólevélben előforduló földrajzi köznevek: az *ér* 'kevés vizű természetes vízfolyás, patak', 'vizenyős rét':⁵ *Hamus-ér* (*Homuser*), a *kerek* 'erdő': *Nagy-kerek* (*Nogkerekü*), az *örém* 'vízforgás, forgó; mélyvíz': *Nagy-örém* (*Nogewrem*), a *szeg* 'szeglet, kiszögellés': *Árok szege* (*Arukscegui*), *Nádas szege* (*Nadestygyü*), a *tó* 'nagyobb természetes állóvíz': *Vencsellő tava* (*Wensellew towa*) és a *tő* 'folyó, árok stb. torkolata, vége': *Sár töve* (*Sartue*). Amint látjuk, ezek a földrajzi köznevek birtokos személyjellel vagy anélkül kapcsolódnak a bővítményrészhez.

A bővítményrész a kétrészes természeti nevek nagy részében a kérdéses hely valamilyen sajátosságát, tulajdonságát fejezi ki: képző nélküli (*Nogkerekü*, *Nogewrem*) vagy főnévből képzett melléknévvvel (*Homuser*, *Nadestygyü*), valamint főnévi jelzővel (*Arukscegui*, *Sartue*, *Scekszov*). A *Vencsellő tava* (*Wensellew towa*) esetében pedig az előtag helynévi előzményből alakult: az alapítólevélben is említett *Vencsellő* településnév és a *tó* földrajzi köznévből alakult birtokos személyjellel alakjának az összekapcsolásával jött létre. Az alakilag birtokos jelzős szerkezetű névben jelentésanalízis egyfajta helyviszony fejeződik ki, ti. 'Vencsellő településen lévő víz'-ről van szó.

Az oklevélben egyetlen S + M szerkezetű, azaz sajátosságot jelölő előtagból és megnevező funkciójú utótagból álló név található: a *[Kis]-Eger* helynév, amelynek előtagja latinra fordítva, a *parvus* 'kis, kicsiny' (FINÁLY 1884: 1421) melléknévvvel szerepel, az utótagja pedig az *Eger* víznév, s valószínűleg víznévi szerepben az *Eger* egyik ágát jelölhette. A jelzővel alakult másodlagos vízneveket – az alapítólevélbeli *[Kis]-Eger*-hez hasonlóan – az oklevelek írói gyakran vegyes nyelvi formában (latin jelző + magyar főtag) szerepeltetik (vö. *Mortua Voyos*, de *maiori Kukullu* et de *minori Kukullu*, HOFFMANN 2004: 18).

3. A fentiekben az 1067-ben keletkezett, de utólagos betoldásokat, azaz 13. századi szövegrészeket is tartalmazó Százdi alapítólevél helyneveiben megmutatókozó nyelvi-névrendszertani jegyeket igyekeztem bemutatni. Az eredményeimet összevettem egyrészt két 11. századi oklevél, a legrégebb hiteles és egykorú eredetiben fennmaradt oklevél, az 1055. évi Tihanyi alapítólevél, valamint az 1075-ben keletkezett, de másolatban ránk maradt Garamszentbenedeki alapítólevél helyneveiben jelentkező sajátosságokkal, másrészt a 13. század elejéről származó Tihanyi összeírás (1211) helyneveiben megmutatókozó jellegzetességekkel. Az ilyen típusú vizsgálatok alapján leszűrhető tanulságok alkalmasak lehetnek a régi magyar helynévadás általános jellemzésére és változástörténetének a bemutatására is. A négy oklevél helynévállományának összehasonlításából az alábbi összegzést adhatjuk.

⁵ Az itt említett közszók jelentését a TESz, az EWUng, a FNESz és az FKNT segítségével állapítottam meg.

A névátvételek elenyésző számban vannak jelen három oklevélben: a Tihanyi alapítólevélhez hasonlóan (ahol a 82 helynévi szórvány között csak a *Kesztölc* és a *Balaton* idegen eredetű, vö. HOFFMANN 2010: 231) a Százdi alapítólevél 51 helynévi szórványa között szintén két jövevénynevet találunk: *Makra* település nevét és a *Tisza* folyó nevét. Az 1211. évi birtokösszeírás anyaga alapján elemezhető 102 név között is csupán egyetlen idegen eredetű helynév (az alapítólevélben is feltűnő *Balaton*) szerepel. A Garamszentbenedeki alapítólevél ugyanakkor ebből a szempontból más képet mutat. Az elemzésbe bevont 148 helynévi szórványból álló névanyaga igen jelentős számban tartalmaz idegen neveket: a természeti nevek között 15 idegen eredetű (pl. *Gáj*, *Plesivice*, *Zsitva* stb.), a műveltségi nevek között pedig 12 jövevénynév (pl. *Knyezsic*, *Tajna* stb.) fordul elő. Mindebből tágabb összefüggésben a kérdéses oklevelek által érintett térségek népességének eltérő etnikai összetételére is következtethetünk.

Az oklevélben szereplő magyar eredetű helynevek nyelvi-névrendszertani szempontból két határozottan elkülönülő csoportot alkotnak: a műveltségi és a természeti neveket. E két névkategória előfordulási aránya azonban névrendszertani következtetésekhez nem nyújthat alapot, mivel az egyes csoportokba tartozó neveknek az oklevélbe való bekerülése az oklevéladás céljától, körülményeitől függ. E két névfajta elkülönítése mégis fontos, mert a tipológiai-névrendszertani elemzés alapjául szolgál: a természeti és a műveltségi neveket más-más nyelvi jegyek jellemzik. Szerkezeti szempontból egyrészes és kétrészes helynevek egyaránt előfordulnak az oklevelekben. Ezekben a forrásokban a műveltségi nevek elsősorban lakott helyeket, településeket jelölnek meg, sőt a Százdi alapítólevélben másfajta helyek nevei egyáltalán nem is szerepelnek a műveltségi nevek között. A településnevek szinte minden esetben egyrészesek, kétrészes településnévre csak igen ritkán találunk példát. Az egyrészes településnevek döntő többsége mind a négy diplomában személynévből jött létre metonimikus névadással. A metonímia mint nyelvi eszköz általában is meghatározó szerepet játszott e névfajta keletkezésében.

A természeti nevek mind a négy forrásban többnyire vizeket jelölnek. A kétrészes természeti nevek alaprésze a legtöbb esetben a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi. A bővítményrész a kétrészes természeti nevek nagy részében a kérdéses hely valamilyen sajátosságát, tulajdonságát fejezi ki. A Százdi alapítólevélben az egyrészes természeti nevek között csupán egyetlen nevet találunk, amely földrajzi köznévvvel azonos alakú, ellentétben a tihanyi oklevelek természeti neveivel, ahol a nevek igen jelentős része földrajzi köznévből jött létre jelentéshasadással. A Garamszentbenedeki oklevél természeti nevei között pedig igen gyakran megnevező funkciójú helyneveket találunk, amelyek névátvétel útján kerültek a magyar nyelvbe.

A Százdi alapítólevél csekélyebb helynévanyagában megmutatkozó névrendszertani sajátosságok vizsgálata tehát megerősíteni látszik azt a Tihanyi alapító-

levél, valamint birtokösszeírás elemzése során kirajzolódott képet, hogy tudniillik a korai ómagyar kori helynévadás két alapvető típusát a személynévből alakult egyrészes településnevek, illetve a földrajzi köznévi alaprésszel alkotott kétrészes természeti nevek adják. Az elemzés során az is megmutatkozott, hogy a korai ómagyar kori helynévadásban a helynevek rendszerén belül fontos névalkotási eszköz volt a metonímia: gyakran jött létre ugyanis természeti névből településnév. Ez azt is jelenti, hogy a régi névadás ugyancsak támaszkodott a mindenkori névállományra, amit a fentiekén kívül az is jól mutat, hogy a kétrészes nevek között szintén találunk olyan neveket is – ha nem is olyan nagy számban –, amelyek másodlagosan, más helynév felhasználásával jöttek létre.

Irodalom

- ÁSz = FEHÉRTÓI KATALIN 2004.
- BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA (2014), Magyar földrajzi köznevek tára. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. = FKNT.
- BÁRCZI GÉZA (1958), Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1998), Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1995), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- BÉRES JÚLIA (2014), Adalékok a *Hortobágy* etimológiájához. Helynévtörténeti Tanulmányok 10: 33–52.
- DHA 1 = GYÖRFFY 1992.
- EtSz 1 = GOMBOCZ – MELICH 1914–1930.
- EWUng 1 = BENKŐ 1993.
- EWUng 2 = BENKŐ 1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004), Árpád-kori személynévtár. 1000–1301. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÁSz.
- FINÁLY HENRIK (1884), A latin nyelv szótára. Franklin Társulat, Budapest.
- FKNT = BÁBA – NEMES 2014.
- FNESz = KISS 1988.
- GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS (1914–1930), Magyar etymológiai szótár 1. Első kötet. A–E. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = EtSz 1.

- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), Korai ómagyar kori folyóvíznevek. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1992), *Diplomata Hungariae Antiquissima* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. = DHA 1.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 9–27.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA (2015), Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 7–16.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA (2016), A nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- KISS LAJOS (1988), Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. = FNESz.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: Serédi Jusztinián (szerk.), *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 2. Franklin Társulat, Budapest. 365–472.
- KOVÁCS ÉVA (2015), A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOVÁCS ÉVA (2016), A Százdai alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéről. S. a.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2003), Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Lucidus Kiadó, Budapest.
- PELCZÉDER KATALIN (2015), A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 55–68.
- PÓCZOS RITA (2001), Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2015), A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 69–83.
- RÁCZ ANITA (2011), Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2015), A nép-és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 17–34.

- RÁCZ ANITA (2016), Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: BENŐ ATTILA – T. SZABÓ CSILLA (szerk.), Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 50–62.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010a), A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. PhD-értekezés. Kézirat. Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010b), Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. Helynévtörténeti Tanulmányok 5: 31–44.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2011), Egy ómagyar magánhangzó-változásról. Magyar Nyelv 107: 193–198.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2012), A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról. Helynévtörténeti Tanulmányok 8: 7–36.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2014), A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SZŐKE MELINDA (2015), A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TESz 1 = BENKŐ 1967.
- TESz 3 = BENKŐ 1976.

H. VARGA MÁRTA

A „nem” (sexus, genus) fogalma néhány európai nyelvben

Of the many questions surrounding sex/gender the present paper discusses the relation between biological sex and grammatical gender on the basis of data from several languages spoken in Europe (English, German, Italian, Russian, Hungarian). It highlights the correlations, differences and parallels between the categories of sex and gender and presents the various lexical and grammatical means of encoding sex/gender differences found in these languages.

Keywords: biological sex, grammatical gender, common gender, variable gender, paired gender

0. Bevezetés

A „nem” terminus a magyarban könnyen félreértésre adhat okot, mert grammatikai műszóként több, de legalábbis két (homonim) jelentéssel rendelkezik: egyszerre utal a genetikailag kódolt természetes vagy biológiai nemre (a sexusra) és a grammatikai nemre (a genusra). A magyarban ráadásul nincsenek grammatikai nemek, így hát a magyar nyelv kevésbé tesz érzékennyé bennünket, magyar nyelvhasználókat a nemi megkülönböztetésre. Ezzel a kategóriával a magyar anyanyelvűek általában az idegen nyelvek tanulásakor találkoznak először: a német nyelvet tanulók például meglehetősen nehéznek találják a főnévi rendszer elsajátítását, hiszen a német főnevek többségének a nemét sem szemantikai szabályok, sem alaktani jelölők nem magyarázzák. Ez pedig a németet idegen nyelvként tanulók számára azt jelenti, hogy a grammatikai nemet jelölő határozott névelőt (*der, die, das*) a főnévvel együtt meg kell tanulniuk, be kell magolniuk. A nyelvtani nem tehát nem pusztán a természetes nem visszatükrözője (diszharmóniájukra mutat többek között pl. az ún. közös nem jelensége, l. **1.2.**), hiszen ez a kategória igen sokféle lexiko-grammatikai összefüggés eredményeként jött létre, mely több esetben – szinkron szempontból vizsgálva legalábbis – tartalom nélküli nyelvtani formává üreseedt ki: szavak sokasága mintha megmagyarázhatatlanul, indokolatlanul, önkényesen tartozna az egyik vagy a másik nemhez.

A nemekkel kapcsolatos számos kérdés közül jelen dolgozatban elsősorban a természetes nem és a nyelvtani nem fogalmának tisztázására vállalkozom; a közöttük felfedezhető összefüggésekre, az azonosságokra és az eltérésekre próbálok rámutatni néhány, Európában beszélt nyelv (angol, német, olasz, orosz, magyar) adatait, tényeit vizsgálva. A genuskategóriák eredetéről, illetve kialakulásukat taglaló (sok esetben vitatható) elméletekről nem nyilvánítok véleményt

Nyelvtudományi Közlemények 112: 299–322.

DOI: 10.15776/NyK.2016.112.12

(a fontosabbakról, l. pl. WUNDT, W. 1900, SCHMIDT 1926, PAUL 1909, HENNING 1895, MÜLLER 1898, BRUGMANN 1911, vö. FODOR 1958, 1959).

A nemekkel kapcsolatban a következő fogalmakat szokás megkülönböztetni: (1) a természetes nemet („sexus”, „sex”), (2) a grammatikai nemet („genus”, „gender”) és (3) az ún. páros nemet.

1. A természetes nem (sexus, sex)

A természetes (hím- és nő)nemnek az élőlények jelölésére használt szavakban van különösen fontos szerepe. Ezek a főnevek szemantikailag motiváltak, ugyanis embert (férfit / nőt) vagy (hím / nőtény) állatot jelölnek, esetleg olyan fogalmakat helyettesítenek, amelyek társadalmi vagy gazdasági szerepének nembeli megkülönböztetése alapjelentésük fontos meghatározója. Az élőlényt jelentő főnevek jelentéséből (grammatikai kitevők nélkül) is lehet következtetni a nemükre, ugyanis ezek a lexémák általában valamilyen nemet jelentő szemantikai fragmentum(ka)t is hordoznak, amelyek utalnak az élőlények természetes nemére. A természetes nem kifejeződésre juthat: (1) lexikálisan (szókülönbséggel), (2) ún. közös nemű főnevekkel („genus commune”, „communia”, „common gender”) és (3) ún. változó nemű főnevekkel („mobilia”).

1.1. A nyelvek általában tekintettel vannak a természetes nemi különbségekre. A nyelvtani nemet ismerő nyelvek a genus adta lehetőségeket azonban sokszor nem használják ki, és a természetes nem kifejezését éppen úgy lexikális eszközökkel oldják meg, mint a grammatikai nem kategóriáját nem ismerő nyelvek. Mindez különösen a rokoni kapcsolatok rendszerében figyelhető meg jól. A családon belüli azonos viszonyban lévő családtagok megnevezései természetes nemüktől függően különülnek el az indoeurópai nyelvekben, pl. an. *husband* 'férj' ~ *wife* 'feleség', *brother* 'fiútestvér' ~ *sister* 'lánytestvér', *uncle* 'nagybácsi' ~ *aunt* 'nagynéni'; ol. *il padre* 'apa' ~ *la madre* 'anya', *il fratello* 'fiútestvér' ~ *la sorella* 'lánytestvér', *il marito* 'férj' ~ *la moglie* 'feleség'; or. *мать* 'anya' ~ *отец* 'apa', *брат* 'fiútestvér' ~ *сестра* 'lánytestvér', *муж* 'férj' ~ *жена* 'feleség'; né. *der Vater* 'apa' ~ *die Mutter* 'anya', *der Bruder* 'fiútestvér' ~ *die Schwester* 'lánytestvér', *der (Ehe)mann* 'férj' ~ *die (Ehe)frau* 'feleség'. Ugyanez a helyzet a magyarban is, pl. *anya* ~ *apa*, *húg* ~ *öcs*, *nővér* ~ *báty(a)*, *anyós* ~ *após*.

A (természetes) nemek jelölői gyakran a személynévvel együtt vagy a nélküle használatos megszólításokban is önálló lexémahasználattal különülnek el, pl. an. *sir* 'úr' ~ *madam* 'asszony, hölgy'; né. *Herr* 'úr/uram' ~ *Frau* 'asszony/asszonyom'.

A természetes nemek jelölése sok esetben kiterjed az állatvilág egyedeire is. Az állatok közötti nemi különbségeket is gyakran külön lexemával jelölik a nyelvek. Ez a jelenség főként a házasított (haszon)állatok esetében fordul elő, ti.

ezek az állatok – biológiai nemüktől függően – külön funkcióval rendelkeznek, pl. ol. *il montone* 'kos' ~ *la pecora* 'juh, bárány', *il papero* 'gúnár' ~ *l'oca* 'liba', *il bue* 'bika' ~ *la mucca* 'tehén'; an. *bull* 'bika' ~ *cow* 'tehén', *cock* 'kakas' ~ *hen* 'tyúk', or. *nemyx* 'kakas' ~ *курица* 'tyúk', *бык* 'bika' ~ *корова* 'tehén', né. *der Hengst* 'csődör' ~ *die Stute* 'kanca', ma. *bika* ~ *tehén*, *kakas* ~ *tyúk*, *kandúr* ~ *macska*, *gúnár* ~ *liba*, *gácsér* ~ *kacsa*.

1.2. A közös nemű („communia”, „common gender”), „hibrid” főnevek (CORBETT 1991: 176–186) generikus jelentésű szavak, hiszen mindkét (természetes) nemet jelöl(het)ik, de csak szemantikailag, hiszen grammatikailag csak egy nemük van. A latin *parēnt* 'szülő' vagy az orosz *родитель* 'szülő', *това-рищ* 'elvtárs' a szóvég alapján hímnemű, a *сирота* 'árva', az *умница* 'okos', a *зубрила* 'magoló', az *убийца* 'gyilkos', a *бродяга* 'csavargó', a *растеряха* 'szórakozott ember', a *коллега* 'kolléga' szavak pedig végződésüket tekintve nőneműek, de – a jelölt természetes nemétől függően – férfira, nőre egyaránt vonatkozhatnak. A közös nemű főnevek esetvégződésesei tehát nem kizárólagos megkülönböztető jegyek a természetes nem tekintetében.

Mivel az angol főnevek többsége a nemre teljesen érzéketlen, ezért az angolban különösen sok példát találunk közös nemű szavakra, főként a foglalkozást jelentő főnevek csoportjában, ilyenek pl. *artist* 'művész(nő)', *boss* 'főnök(aszszony)', *cook* 'szakács(nő)', *driver* 'sofőr(nő)', *doctor* 'doktor(nő)', *poet* 'költő(nő)', *professor* 'professzor(asszony)', *servant* 'szolgáló(lány)', *student* 'diák(lány)', *teacher* 'tanár(nő)', *writer* 'író(nő)'. A gendernyelvészeti szakirodalom ezeket az elsősorban férfiakra vonatkozó (jóllehet a nőkre vonatkozást is magukba foglaló) lexémákat (különösen a grammatikai nemet megkülönböztető nyelvekben) generikus maskulinumnak hívja, és az efféle szóhasználat elfogadhatatlanságát hangsúlyozza (vö. HUSZÁR 2009a: 282), tudniillik a társadalmi diszkrimináció nyelvbe kódolt (rejtett) formájának tekinti. Ha valamiért mégis csak jelölni kényszerülünk a nemet pl. az angolban, akkor a *male* ~ *woman/lady* jelzői előtagokkal alkothatunk szókapcsolatokat, pl. *doctor* 'orvos' ~ **woman doctor** 'orvosnő', *driver* 'sofőr' ~ **lady driver** 'sofőrnő', *nurse* 'kórházi nővér' ~ **male nurse** 'férfi betegápoló', illetve a *man* ~ *woman/girl* összetételi utótagokkal hozhatunk létre nemre utaló összetett szavakat, pl. *policeman* 'rendőr' ~ **policewoman** 'rendőrnő', *chairman* 'elnök' ~ **chairwoman** 'elnökasszony', *bachelor* 'nőtlen férfi, agglegény' ~ **bachelor-girl** 'önálló fiatal nő'.

Az állatok közötti nemi különbségeket is gyakran összetételi előtagok jelölik az angolban, melyek leggyakrabban:

– egyes számú harmadik személyű személyes névmások, pl. **he-wolf** 'hím farkas' ~ **she-wolf** 'nőstény farkas', **she-cat** 'nőstény macska' vagy

– tulajdonnévi eredetű előtagok, pl. **tom-cat** 'hím macska' (vö. *Tom* becenev), **nanny-goat** 'nőstény kecske' ~ **billy-goat** 'bakkecske' (vö. *nanny* 'dajka', amely az *Ann* becenevéből jön, *Billy* 'a *William* beceneve') vagy

– más ’nőstény’ ~ ’hím’ jelentésű lexémával, pl. *doe-rat* ’nőstény patkány’ (*doe* 1. ’őzsuta’, 2. ’nőstény nyúl / menyét / patkány’) ~ *buck-rat* ’hím-patkány’ (*buck* ’bak, hím’), *hen-pigeon* ’tojógalamb’ (*hen* ’a madár nősténye’ ~ *cock-pigeon* ’hímgalamb’ (*cock* ’kakas, hím-madár’)). Ezeknek az összetett szavaknak a helyesírása meglehetősen kaotikus: a *he-*, *she-* kötőjellel kapcsolódik, a többi összetételi tag kötőjellel, külön vagy akár egybe is írható, pl. az egyik oxfordi szótár szerint a *tomcat* / *tom-cat* egybe is, kötőjellel is írható, a *nanny goat* és a *billy goat* viszont külön (vö. Oxford American Dictionary 1986: 80, 591, 969).

A magyarban a foglalkozásnevek és a munkahelyi beosztással járó megnevezések nemi szempontból (elvileg) semlegesek: az *igazgató*, a *tanár*, az *orvos* vonatkozhat férfira és nőre egyaránt. Pszicholingvisztikai kutatások eredményei azonban azt mutatják, hogy „még ezeknek a szavaknak is van nemi konnotációjuk, a magas presztízűsűek – pl. *igazgató*, *ügyvéd*, *képviselő* – férfit, az alacsony presztízűsűek – pl. *elárusító*, *kiszolgáló*, *ápoló* – nőt idéznek fel” (HUSZÁR 2009a: 282). Az angolhoz hasonlóan a magyarban is rendelkezésünkre állnak olyan lexémák, amelyek fontos szemantikai tartalma a nemi meghatározás, pl. *néni*, *bácsi*, *asszony* (pl. *tanár néni*, *szomszéd bácsi*, *dékan asszony*). Összetett szavakban elsősorban a *-nő* utótag utal a nőt jelentő foglalkozásokra, társadalmi státusokra, pl. *tanárnő*, *doktornő*, *színésznő*, *igazgatónő*, *főnöknő*. Az a tény, hogy a nemet nem ismerő nyelvekben általában a férfira utaló alak a jelöletlen alapalak, és a nőnemű szavak rendelkeznek nemet jelölő nyelvi eszközökkel, azt bizonyítja, hogy a nőnemű változat feltehetőleg később alakult ki. A nyelv, amikor bizonyos terminusok nőnemű megfelelőit is igényli, a társadalmi változásokat követi. Ez a jelenség azonban erősen nyelvspecifikus, mivel a grammatikai nemmel rendelkező nyelvekben ez az igény jóval természetesebb és érthetőbb, mint pl. a magyarban, ahol – grammatikai nemek hiányában – a probléma másként vetődik fel. Ha a magyarban a biológiai nem jelölve van, az feltehetőleg jóval nagyobb információértékkel bír, mint pl. az indoeurópai nyelvekben. A *katonanő*, *vadásznő*, *halásznő*, *hegesztőnő*, *akadémikusnő* (nőt jelentő) lexémáknak elsősorban a férfiakkal való szembenállás hangsúlyozása esetén van létjogosultságuk. Ha a biológiai nem mint információtartalom nem releváns, akkor a magyarban a „nemsemleges” (unisex) megnevezések használatosak. Hogy a generikus maskulinum használata nem referál egyértelműen mindenkire, tehát az ún. nemsemlegesség gyakran csak fikció (tehát az *orvos*, *főnök*, *színész* stb. szavak elsődlegesen mégiscsak férfit idéznek fel), azt jól igazolja az az eset, amelyet HUSZÁR idéz: „a magyar parlament tagjai meglepődve, sőt mosolyogva hallgatták azt a törvényszöveget, amelyben ez állt: *ha az orvos szülési szabadságon van*. A pillanatnyi megütközést az okozta, hogy ez a tagmondat természetesen kizárólag orvosnőkre vonatkoz(hat)ott” (HUSZÁR 2009b: 34).

A foglalkozásnevek között akad néhány kirekesztő megnevezés is. Ezeket egyrészt *nő-* elő- vagy *-nő* utótagú összetett szavak jelölik, minden bizonnyal

azért, mert e foglalkozások végzői, munkakörök betöltői eredendően és hosszú időn keresztül kizárólagosan nők voltak, pl. *óvónő*, *védőnő*, *szülésznő*, *gépírónő*, *varrónő*, *(kórházi) nővér*. Manapság férfiak is betölthetik ezeket a munkaköröket, de nembeli megkülönböztetésükre, megnevezésükre egyelőre nem született megnyugtató megoldás: *óvónő* ~ *óvó bácsi(?)*, *nővér* ~ *férfi betegápoló* / *Sanyi-nővér*. Ez utóbbi, tulajdonnévi kijelölő jelzős szerkezetben a tulajdonnév (mint ismertető jegy) hivatott arra, hogy a nemet jelezze (vö. *fiú-Barbie*). A *konyhalány*, *kofa*, *háziasszony*, *mosónő*, *takarítónő* (általában alacsony társadalmi presztízsű) női foglalkozást jelölő lexémáknak szintén nincs férfira referáló megfelelőjük. Másrészt van néhány hasonló módon diszkrimináló, férfi munkavállalóra utaló foglalkozásnév is, pl. *államférfi*, *honatya*, *liftesfiú* (vö. HUSZÁR 2009a). Más nyelvekben, pl. az oroszban is találhatók olyan foglalkozásnevek, amelyek kirekesztők: (egyelőre) csak nőnemű változatukban léteznek, pl. *маши-нистка* 'gépíró', *маникюрша* 'manikűrös', *сиделка* 'betegápolónő', *балерина* 'balett-táncosnő'. A feminista nyelvkritika szorgalmazza a nemileg semleges foglalkozásnevek kialakítását a nemekre vonatkozó negatív konnotáció elkerülése végett. Angol nyelvterületen a hátrányos nemi megkülönböztetést többé-kevésbé sikerült felszámolni (pl. az álláshirdetésekből), amit a következő, nemileg semleges foglalkozásnevek mutatnak: *chairperson* < *chairman* 'elnök', *cameraperson* < *cameraman* 'operatőr', *firefighter* < *fireman* 'tűzoltó', *mail carrier* < *mailman* 'postás'. A magyarban hasonló törekvés eredményeként születtek meg a *szexmunkás* 'a szexiparban dolgozó nő és férfi' vagy az *óvodapedagógus* 'óvodás korú gyerekek nevelésére képesített nő vagy férfi' (nemsemleges) lexémák.

Fentebb már utaltam rá, hogy a nemet ismerő nyelvekben általában a férfira utaló alak a jelöletlen alapforma, és a nőnemű szavak rendelkeznek nemet jelölő nyelvi eszközökkel. Csak ritkán fordul elő mindennek az ellenkezője, hogy ti. a nőre utaló alak a jelöletlen, a férfira utaló a jelölt (pl. az ausztráliai yanyuva nyelvben, vö. HUSZÁR 2009b: 37), ahogyan tipológiai szempontból az is ritka, ha mindkét nemet külön elem jelöli, ahogyan ez a finnben és az észten megfigyelhető: mindkét nyelvben szimmetrikusan alkalmazott összetételei elő- és utótagok is utalhatnak a természetes nemre. A finnben a *mies*- 'férfi' és a *nais*- 'nő', az észten a *mees*- 'férfi' és a *nais*- 'nő' összetételei előtagok (vö. HUSZÁR 2009b: 36–37) jelölhetik a nemre vonatkozást, pl. finn *mieslääkäri* 'férfi orvos' ~ *naislääkäri* 'orvosnő', *mieshenkilö* 'férfi személy' ~ *naishenkilö* 'nőszemély', illetve a finnben a foglalkozások hím- és nőnemű változatának jellemző utótagja a 'férfi' jelentésű *-mies* és a 'nő' jelentésű *-nainen* is, pl. *lehtimies* 'újságíró', *lehtimiesnainen* 'újságírónő', *esimies* '(férfi) elnök, elöljáró' ~ *esimiesnainen* 'elnökasszony, női elöljáró'. Ez utóbbi példák érdekessége, hogy a 'nő' jelentésű *-nainen* utótag minden esetben a férfit jelentő összetett foglalkozásnevet bővíti újabb utótaggal, pl. *lehti* 'újság' + *mies* 'férfi' + *nainen* 'nő' > 'újság + férfi +

nő' > 'újságíró' vagy *esi-* 'elő-' + *mies* 'férfi' + *nainen* 'nő' > 'elnök + férfi + nő' > 'elnökasszony'.

Közös nemű, generikus jelentésű főnevek a rokonságot jelölő, szociális kapcsolatokra utaló szemantikai csoportban is gyakoriak, pl. ma. *testvér*, *unokatestvér*, *szülő*, *nagyszülő*, *házastárs*, an. *cousin* 'unokatestvér', *spouse* 'házastárs', *sibling* 'testvér', *friend* 'barát', *neighbour* 'szomszéd' (jóllehet, e jelentésekre a nyelv kialakított hím- és nőnemű formákat is, vö. ma. *húg* ~ *nővér* ~ *öcs* ~ *báty(a)*, *nephew* ~ *niece*, *husband* ~ *wife*, *brother* ~ *sister*). Az indoeurópai nyelvekben ilyen esetben a jelölt nemétől függően eltérő névmásokkal, determinánsokkal, kvantorokkal, minőségjelzőkkel stb. használjuk ezeket a főneveket, és a kontextus adja meg a szó pontos jelentését, amihez a nem meghatározása is hozzátartozik pl. *my cousin told me to visit her next summer* 'a (lány) unokatestvérem azt mondta, hogy látogassam meg a jövő nyáron', ill. *my cousin told me to visit him next summer* 'a (fiú) unokatestvérem azt mondta, hogy látogassam meg a jövő nyáron' (vö. még ol. *il soprano è andato via con sua moglie* 'a szopránénekes (férfi) elment a feleségével' ~ *il soprano è andata via con suo marito* 'a szopránénekes (nő) elment a férjével'). A magyarban sem a személyes névmás, sem a birtoklást kifejező névmás harmadik személyű alakjának nincs két alakja, a biológiai nem megkülönböztetése így csak a szöveggörnyezetből derül ki. Mindez az idegen nyelv(ek)re való fordítás esetén jelentkezik problémaként. *Az unokatestvérem meghívott magához* magyar mondatban semmi sem utal az *unokatestvér* biológiai nemére, ezért aztán a pontos fordításhoz elengedhetetlenül szükséges a körülmények ismerete. Magyarul könnyen alkothatunk nemileg semleges szöveget, olyat, amelyben semmilyen alaktani vagy lexikai jelenség nem utal a szövegben szereplők nemére. A *Számomra ő a nagy ő* mondat indoeurópai nyelvekre történő fordításakor például komoly akadályba ütközünk, mert nem tudjuk, a hímnemű (an. *he*, né. *er*, ol. *lui*, or. *он*) vagy a nőnemű (an. *she*, né. *sie*, ol. *lei*, or. *она*) harmadik személyű személyes névmást válasszuk-e: a magyar mondatból ugyanis nem derül ki, vajon férfira vagy nőre gondolt-e a nyilatkozó, és persze az sem, milyen nemű maga a nyilatkozó. Számos más nyelvben ez aligha lenne lehetséges (jóllehet akad néhány nyelvi bravúrnak számító nemileg semleges angol és francia nyelvű szöveg is, vö. HUSZÁR 2009b: 39–40).

Az állatokat megnevező főnevek is gyakran egységesen jelölik a hím és nőstény példányokat. Ez elsősorban akkor fordul elő, ha a különböző nemű egyedek külsőre nemigen különböznek egymástól, pl. ma. *disznó*, *farkas*, *kutya*, *szarvas*, ol. *il delfino* 'delfin', *il leopardo* 'leopárd', *il maiale* 'disznó', *il gatto* 'macska', *il topo* 'egér', né. *der Hase* 'nyúl', *die Maus* 'egér', illetve akkor, ha a főnevek az egyedfejlődés hierarchiájában alacsonyabb rendű állatokat neveznek meg, ma. *galamb*, ol. *il corvo* 'holló', *la farfalla* 'pillangó', *il serpente* 'kígyó', or. *лебедь* 'hattyú'. Ha mégis meg akarjuk különböztetni a hím- és nőnemű egye-

deket, akkor az állat nemére utaló lexémákhoz folyamodhatunk, pl. ma. *nőstény disznó* ~ *kan disznó*, *nőstény farkas* ~ *hím farkas*, *lány kutya* ~ *fiú kutya*, *szarvastehén* ~ *szarvasbika*, *tojógalamb* ~ *hím galamb*, an. *male wolf* / *bear* / *frog* 'hím farkas / medve / béka' ~ *female wolf* / *bear* / *frog* 'nőstény farkas / medve / béka', ol. *la femmina del leopardo* 'nőstény leopárd', *la rondine maschio* 'hím fecske' / *femmina* 'fecsketőjő'.

Ezekben a szemantikailag összetartozó (ősi) példákban a grammatikai nem nem morfológiailag, hanem lexikálisan van jelölve, tehát a természetes és a grammatikai nem közti különbség valószínűleg már jóval a morfológiai jelek kialakulása előtt hangsúlyos lehetett. A nemek morfológiai megkülönböztetése „a nyelvnek későbbi, a nemek társadalmi meghatározottságú megkülönböztetésének fokozatos előtérbe kerülése miatti fejleménye” (LEHOCKI-SAMARDŽIĆ 2011: 69).

1.3. A változó neműek („mobilia”) csoportjába tartozó főnevek a nemek közötti különbséget a névelő és/vagy a szóvég megváltoztatásával jelölik, a főnévi tő többé-kevésbé változatlan alakban marad, vagy nemre utaló képző áll a tő után. A nemet jelölő morfológiai jelek kialakulásában a nyelv takarékosága és fejlődése nyilvánul meg, hiszen nem kell külön szavakkal jelölni a hím- és nőnemű egyedeket, a természetes nem különbsége ilyen finom nyelvtani eszközökkel is kifejezésre juttatható.

Az olaszban a rokonságnevek egy része ilyen, pl. *il nipote* 'fiúunoka' ~ *la nipote* 'lányunoka', *il nonno* 'nagyapapa' ~ *la nonna* 'nagymama', *lo zio* 'nagybácsi' ~ *la zia* 'nagynéni', *il figlio* 'fia valakinek' ~ *la figlia* 'lánya valakinek', *il ragazzo* 'fiú' ~ *la ragazza* 'lány'. Egyéb példák: *il collega* 'férfi kolléga' ~ *la collega* 'kolléganő', *il dentista* 'fogorvos' (hn.) ~ *la dentista* 'fogorvosnő', *il turista* 'turista' (hn.) ~ *la turista* 'turista' (nn.), *il padrone* 'tulajdonos' ~ *la padrona* 'tulajdonosnő', *il soprano* 'szopránénekes' ~ *la soprano* 'szopránénekesnő'.

Az olasz keresztnevek többsége is ebbe a csoportba tartozik. Nemhez való tartozásukat a szóvégi grammatikai kitevő erősíti: az *-o* végződés férfiak, az *-a* végződés nők keresztneveként használatos szabályosan, pl. *Valerio* ~ *Valeria*, *Giulio* ~ *Giulia*, *Valentino* ~ *Valentina*, *Paolo* ~ *Paola*, *Vittorio* ~ *Vittoria*.

Az oroszban a három elemű személynevek (keresztnév – apai név – családnév) középső komponense az apa keresztnevéből speciális képzővel hozható létre. A képző hímnemű változata: *-ович/-евич*, pl. *Иванович*, *Сергеевич*, nőnemű változata: *-овна/-евна*, pl. *Ивановна*, *Сергеевна*. Párhuzamos megnevezések általában olyan foglalkozásokkal kapcsolatban is léteznek az oroszban, amelyeket nők is, férfiak is elláthatnak, pl. *продавец* 'eladó' ~ *продавица* 'eladónő', *певец* 'énekes' ~ *певица* 'énekesnő', *артист* 'művész' ~ *артистка* 'művésznő'.

A változó neműek csoportjába tartoznak a magyarban a *-né* képzővel létrehozott asszonynevek is. A polgári anyakönyvezés bevezetésekor (a 19. század végén) a férjes nők névhasználatát a *Kovács Péterné* 'Kovács Péter felesége' forma hivatalossá tételével szabályozták. A férjes asszony tehát felvette férje teljes (vezeték- és keresztnévét, és az ehhez a tőhöz járuló képző jelezte a nő megváltozott családi állapotát. Ma már természetesen többféle névforma közül lehet választani.

A (természetes) nemtől, illetve a családi állapottól függő, a személynevekkel (elsősorban családnévvel) együtt használatos megszólítások egy része is a változó nemű csoportba tartoznak az angolban, az olaszban és az oroszban is, pl. an. *Mr. X (mister X)* 'X úr' ~ *Mrs. X (mistress)* 'X-né (férjezett) asszony' ~ *Miss X* 'X ifjú hölgy, kisasszony (aki még nincs férjénél)', *Mis X* 'semleges értelmű nőnem: a nő családi állapota nem ismert', ol. *signor X* 'X úr' ~ *signora* 'X-né (férjes) asszony' ~ *signorina* 'X kisasszony', or. *господин X* 'X úr' ~ *госпожа X* 'X asszony'.

A foglalkozást, társadalmi státust jelölő főnevek eredendően hímneműek, és csak később kezdtek nőnemű végződéseket vagy a nemeket megkülönböztető egyéb morfológiai jegyeket felvenni. A foglalkozásnevek nőkre vonatkoztatása számos nyelvi problémát vet fel. Olasz nyelvterületen például néhány évtizeddel ezelőtt még meglehetősen kevés olyan foglalkozás volt, amelyet nők is ellát(hat)tak. Időközben újabb és újabb, férfiakra és nőkre egyaránt vonatkozó foglalkozások keletkeztek (mozgalommá vált a foglalkozásnevek nőiesítése, vö. BALOGH 2009: 6), így szükséges volt megtalálni a nembeli megkülönböztetés módját. A változó nemet egyes számban a névelő jelöli világosan, pl. *il/la preside* 'dékán', *il/la cantante* 'énekes', *il/la banchista* 'eladó, pultos', *il/la borsista* 'ösztöndíjas', *il/la civilista* 'magánjogász', többes számban pedig a névelőn kívül az esetvégződés is, pl. *i civilisti* 'magánjogászok (férfiak)' ~ *le civiliste* 'magánjogászok (nők)'. A női foglalkozásnevek létrehozásában egyre gyakoribb a *donna* 'asszony' lexéma alkalmazása, pl. *il medico* 'orvos' ~ *la donna medico*, *il barbiere* 'férfi fodrász' ~ *la donna barbiere* 'fodrásznő', *il giurista* 'jogász' ~ *la donna giurista* 'jogásznő', *il poliziotto* 'rendőr' ~ *la donna poliziotto* 'rendőrnő'.

A magasabb rendű állatok jelölői között is vannak változó neműek, pl. ol. *il cervo* 'szarvasbika' ~ *la cerva* 'szarvastehén', *il lupo* ~ *la lupa* 'farkas', *il gatto* ~ *la gatta* 'macska', *l'asino* ~ *l'asina* 'szamár', *il cavallo* ~ *la cavalla* 'ló', né. *der Kater* 'kandúr' ~ *die Katze* 'macska', *der Hund* 'fiú kutya' ~ *die Hündin* 'lány kutya', *der Löwe* 'hím oroszlán' ~ *die Löwin* 'nőstény oroszlán'.

2. A grammatikai nem

„A nyelvtani nem (genus) kategóriája egyike a nyelvtudomány mindmáig megoldatlan talányainak. Nemcsak kialakulásának körülményei, hanem egy adott

nyelvrendszeren belüli funkciója és általában meghatározása tekintetében sem jött létre a kutatók közt véleményazonosság” – írja FODOR ISTVÁN (1958: 339). A helyzet azóta sem változott sokat, a *genus* kategóriájával és keletkezésével kapcsolatos kérdések jó része még ma is tisztázatlan, ugyanis a világ nyelveiben rendkívül sokféleképpen, és gyakran ellentétes módon nyilvánul meg. A „*genus*” abban is különbözik a többi nyelvtani kategóriától, hogy nem minden nyelvben található meg (nem univerzális kategóriája a nyelveknek), és alig valószínű, hogy ahol ma nincs, ott valaha létezett volna, csak a nyelvek fejlődése folyamán kiveszett: „A nyelvtörténet ugyan határozottan nem bizonyíthatja egyetlen *genus*t nem ismerő nyelvben sem, hogy sohasem létezett, de üres fikció volna ennek ellenkezőjét állítani. Túl sok azoknak a nyelveknek a száma, amelyekben a *genus*nak nyoma sincsen” (FODOR 1959: 30). Sok nyelvből tehát teljesen hiányzik, vagy azért, mert azokban egyáltalán nem fejlődött ki, vagy azért, mert azokban valaha változatos formákban létezett, de mára kiveszett.

Valószínűnek tűnik, hogy a grammatikai nem kialakulását nem lehet egységes okokkal magyarázni a világ valamennyi nyelvében, mert az – kialakulását tekintve – heterogén jelenség. Más-más nyelvcsaládban „különféle okok idézték elő létrejöttét, és csak később fejlődött nagyjából homogén jelenséggé” (FODOR 1958: 346). Nemileg explicit nyelveknek nevezzük azokat a nyelveket, amelyekben külön grammatikai eszközök állnak rendelkezésre a nemi különbségek kifejezésére, szemben a nemileg implicit nyelvekkel, amelyekben nyelvtanilag nem jelenik meg a „nem” kategóriája. Ez a nyelv ökonómiájának törvénye: nyelvenként különbözik, mit fogalmazunk meg expliciten, és mi az, aminek jelentését csak a többi jellel való kapcsolatából lehet kikövetkeztetni, mert csak rejtetten jelenik meg. A magyar nyelvben pl. a grammatikai nem (a *genus*) rejtetten (impliciten) jelenik meg.

Az Európában beszélt nyelvek többségének rekonstruálható őseiben, az indoeurópai alapnyelvben voltak nyelvtani nemek. Ezek azonban a mai leánynyelvek grammatikai rendszerében nem játszanak egyforma szerepet, ugyanis a nemek száma nyelvenként és a nyelvek története során is változott. Az Európában beszélt nyelvek között ez a szám ma kettő és négy között mozog, de ezen a kontinensen vannak olyan nyelvek is, amelyek nem ismerik ezt a kategóriát. A germán és a szláv nyelvekben általában három nemet tartanak számon (pl. a németben, az oroszban), a svédben, a dánban (a skandinávban) és a holland bizonyos változataiban azonban már csak két nem van: a közös nem (amely a hím és nőnemből fejlődött ki) és a semleges nem, jóllehet a személyes névmásoknál megvan a nőnem is, melyet kizárólag élőlényekkel, elsősorban emberekkel kapcsolatban használnak. Az angolban a nyelvtani nemek csak a személyes névmásokra jellemzők: e névmások egy részét egyeztetni kell azzal a főnévvel, amely helyett állnak, illetve amelyre utalnak. A szláv nyelvekben egyes nyelvészek négy nemet is megkülönböztetnek, jóllehet különböző szempontok figyelembe-

vételével. Találkozunk olyan nyelvtanokkal, amelyek az élő és az élettelen hím-nemet (amelyek valóban különböznek egymástól a névszók egyeztetése és ragozása tekintetében), a nőnemet és a semleges nemet különítik el egymástól (az oroszra l. PAPP 1979: 128). ROZENTAL' grammatikájában (1965) szintén négy nemről olvashatunk, ezek a következők: hímnem, nőnem, semleges nem és az ún. páros nem. Az újlatin nyelvekben a hím és semleges nem esett egybe, így ma a nyelvtanok csak két nemet, a hím és nőnemet különböztetik meg. A két kategóriát elsősorban a névelők használatával hangsúlyozzák, pl. fr. *le/l'* és *un* (hímnemű határozott és határozatlan névelő), *la/l'*, *une* (nőnemű határozott és határozatlan névelő), ol. *il*, *lo/l'* és *un/uno* (hímnemű határozott és határozatlan névelő), *la/l'* és *una/un'* (nőnemű határozott és határozatlan névelő). Vannak indoeurópai nyelvek, amelyekből teljesen eltűnt a nem kategóriája (pl. farszi, örmény, bengáli). A magyar is azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyek nem ismerik a grammatikai nem kategóriáját (ezt először PERESZLÉNYI veti fel grammatikájában 1738-ban). Ilyenek az uráli nyelvcsaládba tartozó nyelvek is: a rokon nyelvek történetében sincs „nem”-re utaló jel, ez a kategória teljességgel hiányzik belőlük. Természetesen a mi nyelveink is meg tudják különböztetni a hím és nőnemű élőlényeket, de más nyelvi eszközökkel, mint ahogyan azt pl. az indoeurópai nyelvekben megszoktuk. RAVILA szellemes megállapítása szerint „Wenn im Finnischen *hän* sowohl 'er' als 'sie' ist, wie in allen anderen finnisch-ugrischen Sprachen, kann daraus durchaus nicht geschlossen werden, dass die Ugrofinnen nicht zwischen Mann und Weib unterscheiden könnten, und auch nicht, dass dieser Unterschied für sie weniger wichtig wäre als z. B. für die Indogermanen” (RAVILA 1941: 65).

A grammatikai nemnek nagy szerepe van az indoeurópai nyelvekben, különösen a névszók csoportjában, hiszen a nyelvtani nem és az alaktani rendszer között szoros összefüggés van: sok esetben a grammatikai nem határozza meg a szó ragozását. A grammatikai nem lényegét alighanem a nyelvtani egyeztetésben kell keresnünk. Ennek értelmében „valamely szinkronikus rendszerben a genus kategóriája csak akkor létezik, ha valamilyen változó genusú (másképpen nyelvtani nemű) mondatrész (szófajilag: melléknév, névmás, számnév, igenév, ige) többalakú paradigmarendszerének egyik tagja egyezik valamilyen más, egyetlen paradigmarendszerrel bíró, állandó genusú mondatrészszel (szófajilag: általában főnév)” (FODOR 1958: 339). A genus tehát olyan alaktani sajátosságokban megnyilvánuló szintaktikai kategória, amely elsősorban a „jelző ~ jelzett szó”, illetve az „alany ~ állítmány” egyeztetésében (tehát szintaktikailag) jut kifejeződésre, pl.

a „jelző ~ jelzett szó” egyeztetése:

né. *guter Vater* 'jó apa' ~ *gute Mutter* 'jó anya' ~ *gutes Kind* 'jó gyerek',

or. *хороший отец* 'jó apa' ~ *хорошая мать* 'jó anya' ~ *хорошее животное* 'jó állat',

az „alany ~ állítmány” egyeztetése:

or. *Журнал лежал-∅ на столе* 'Az/egy újság az asztalon van',

or. *Книга лежал-а на столе* 'A/egy könyv az asztalon van',

or. *Письмо лежал-о на столе* 'A/egy levél az asztalon van'.

A 'fekszik', 'van' ige a főnevek nemétől függően *лежал-∅*, *лежал-а* vagy *лежал-о* alakban jelenik meg.

A latinban, az újlatin és a szláv nyelvekben morfológiai kitevők, inflexiók markerek (végződés) is jelölik a főnév nemét. Az oroszban pl. az élettelen főnevek morfológiai tulajdonságai többé-kevésbé jól körvonalazhatók: a hímnemű főnevek alanyesete jelöletlen, zéró morféma (pl. *стол-∅*, *отец-∅*, *товарищ-∅*), a nőneműek *-а-ра* (pl. *буква*), *-я-ра* (pl. *деревня*) vagy *-ь-ге* (pl. *дверь*) végződnek, a semleges főnév nem morfológiai jele pedig az *-о* (pl. *окно*), *-е* (pl. *море*) és a *-мя* (pl. *имя*) végződés. Az olaszban azok a főnevek hímneműek, amelyek egyes számban általában *-о-ра* végződnek (pl. *il maestro* 'tanár', *l'edificio* 'épület'), de ide tartozik számos *-e* végű főnév is (pl. *il giornale* 'újság'). Az olasz nőnemű főnevek többsége *-а-ра* végződik (pl. *la casa* 'ház', *la tavola* 'asztal'), de itt sok az *-e* végű főnév (pl. *la stazione* 'állomás').

Az indoeurópai nyelvekben – néhány kivételtől eltekintve (pl. francia, orosz) – a grammatikai nem jelentése szinte elveszítette kapcsolatát a természetes (biológiai) nemmel, illetőleg az „élő ~ élettelen” fogalmakkal (tehát többé-kevésbé tartalom nélküli nyelvtani formává vált). Az olaszban és az oroszban még felfedezhető valamiféle „logikus rend”: a grammatikai nem lexikális és morfológiai meghatározásai kiegészítik egymást, ugyanis a férfit jelentő főnevek többsége hímnemű, a nőt jelentő főnevek többsége nőnemű. E lexémák nemisége jelentésanilag (szemantikailag) motivált, hiszen a jelöltek biológiai neme határozza meg a nyelvtani nemet, pl. né. *der Mann* 'férfi' (hn.), *die Frau* 'nő' (nn.). Ennek ellenére a nemileg explicit nyelvek sem következtetnek a nyelvtani nem használatát tekintve: mindkét csoportban jócskán találunk kivételeket (hímnemű névszóragozásban nőnemű szavakat és fordítva), pl. az oroszban hímnemű élőlényt jelentő szavak előfordulhatnak tipikusan nőnemű deklinációban is. Ilyenek az *-а-ра* végződő, férfit jelentő főnevek, pl. *мужчина* 'férfi', *папа* 'apa', *дедушка* 'nagyapapa', *дядя* 'nagybácsi', és fordítva: vannak olyan élőlényt jelölő hímnemű főnevek, amelyek nyelvtanilag nőneműek is lehetnek, pl. or. *инженер* 'mérnök', *педагог* 'pedagógus', *шофёр* 'sofőr', *врач* 'orvos'. Ha a főnév alapalakjának a végződése nem jellemző a nemére, a nemet ki lehet következtetni azon szavak alakjából, melyek egyeznek (kongruálnak) vele, mivel azok végződése jelzi a nemet, pl.

– a melléknévi jelző: *старый мужчина* 'idős ember' (hn.), *венгерская салями* 'magyar szalámi' (nn.),

– a főnévre utaló főnévi névmás: *он хороший мужчина* ’ő (hn.) jó ember’, *она выдающийся педагог* ’ő (nn.) kiváló pedagógus’, *моя жена хороший инженер* ’a feleségem kiváló mérnök’ (nn.),

– az igei állítmány egyeztetéséből is következtethetünk a főnév aktuális nemére: *наш врач вышел* ’az orvosunk (hn.) kijött’ / *наш врач вышла* ’az orvosunk (nn.) kijött’.

A feltételezett logikus rend zűrzavarrá fajulásának bőven akadnak bizonyítékai, ilyenek például az élőlényt jelentő semleges nemű főnevek. Ezek közül a gyereket vagy az állatok kicsinyét jelölő szavak semleges neme még magyarázható is (ti. az egyedfejlődésnek ebben a szakaszában a nemi megkülönböztetés még lényegtelennek tűnik), pl. a németben a ’gyerek’ jelentésű *das Kind*, *das Söhnchen* ’fiúcska’, a ’(kis)lány’ jelentésű *das Mädchen* vagy az oroszban az ’állat’ jelentésű *животное*, melynek a jelzői is élő semlegesneműként ragozódnak: *одно милое животное* (sg. acc. *одного милого животного*, pl. acc. *одних милых животных*). Szintén élő jelentő semlegesneműként tartjuk számon, a *дитя*, *дítě* ’gyerek’ főnevet, melynek neméről csak a nyelvtörténetből lehetnek adataink, hiszen ez a főnév egyes számban ma már nem használatos (többes száma azonban igen: *дету*), így sosem kap olyan jelzőt, ill. nem kapcsolódik olyan állítmányhoz, amiből ez kiderülne (többes számban pedig a mai irodalmi orosz nem különböztet meg nemeket). Nehezebben értelmezhetők az (általában) férfiakra vonatkozó, de csak nőnemű alakban használatos olasz főnevek, pl. *la sentinella* ’őrszem’, *la guardia* ’az őrség tagja, rendőr’, *la spia* ’kém, spicli’ vagy a ’nő’-t jelentő semleges nemű főnevek a németben, pl. *das Weib*¹ ’aszszony, nő, feleség’ vagy *das Frauenzimmer* ’nőszemély, némbor, nő’².

¹ Ez a példa nyelvtörténeti okokra vezethető vissza: a német *Wieb* szó (amelyből a *Weib* kialakult) eredetileg a férjzett asszonyok fejkendőjét jelentette, amely dologfogalomként semleges nemű főnév. Jelentésátvitel történt, ami együtt járt a nyelvtani nem megtartásával.

² A *Frauenzimmer* története is érdekes. Eredetét a szótörténet, a tárgy történet és a kultúrtörténet együttes figyelembevételével lehetett megállapítani. E szó a mai németben nem a női szobát jelenti, hanem általában nőnemű személyt – ma inkább ironikus, lekezelő jelentésárnyalata, stílusértéke van. A 18. században még egyértelműen pozitív, kedveskedő szó volt, amelyet az udvarias, udvari-nemesi nyelvhasználatból fokozatosan kiszorított a *Dame* jövevényszó; a *Frauenzimmer* ezt követően különösebb stilisztikai töltés nélkül női személyt jelentett, majd a 18. sz. végén a *Dame* csak az előkelő hölgyet jelentette, míg a *Frauenzimmer* az alsóbb néposztályokhoz tartozó nőt. Amikor azonban a *Dame* az alsóbb osztályok asszonyaira is kiterjedt, a *Frauenzimmer* egyre inkább a perifériára szorult, és kissé pejoratív értelmet vett fel. – A *Frauenzimmer* eredetileg ún. nomen collectivum volt, és csak fokozatosan vált az egész nemfogalom jelölőjéből az egyed nevévé; ugyanígy az egyed megjelölésére használatosak a német nyelvterületen a

A horvátban az élőlényt jelentő, emocionális színezetű jelentéssel rendelkező kicsinyítő képzős főnevek grammatikailag általában semleges neműek (hiszen „kicsi dolgot” jelentenek), de természetes nemük hím-, illetve nőnem, pl. *momce* ’legényke’ (< *momak* ’fiatalember’), *djevojce* ’leányka’ (< *djevojka* ’lány’), az oroszban ellenben a férfi keresztnemekből kicsinyítő képzővel létrehozott főnevek alakilag nőneműek, pl. *Петя* ’Peti’, *Вуня* ’Viktorka’. Az oroszban vannak olyan emocionális képzők is, amelyek végződésük alapján semleges neműek, valójában azonban olyan neműek, mint a képzés alapjául szolgáló főnevek, pl. *городушко* ’ronda kis város’ (mögötte: *город* ’város’ – hn.) vagy *дружнице* ’országos hírű barát’ (mögötte: *друг* ’barát’ – hn.).

Ezekben az esetekben a természetes nem jelentése hangsúlyosabb, általában felülkerekedik azon a morfológiai jelzésen, mely tipikusan az ellentétes nem ragozására használatos.

Az angol nyelvben a grammatikai nem a legkevésbé reprezentált kategória. Története során főnevei elveszítették utolsó szótagjukat, és ezzel az eredetileg kifejezett három nem jeleit. Egyetlen olyan képző van, amellyel női személynevet lehet képezni egyes férfit megnevező főnevekből: *steward* ’utaskísérő’ → *stewardess*, *waiter* ’pincér’ → *waitress*, *mister* ’úr’ → *mistress* ’úrhölgy’. A determinánsok és a melléknevek sem fejezik ki a nemet. Csak az anaforikus helyzetben álló egyes szám harmadik személyű személyes névmások különböztetik meg a természetes nemeket és az élettelen főneveket, pl.

I like Steve. He's great fun ’Kedvelem Steve-et (férfi utónév). Nagyon vicces’,

I like Helen. She's great fun ’Kedvelem Helent (női utónév). Nagyon vicces’,

I like that game. It's great fun ’Szeretem ezt a játékot. Nagyon szórakoztató’.

Az *it* névmás utalhat a beszélő által ismeretlen nemű kisgyerekekre is: *Look at that baby. It's been sick* ’Nézd azt a babát! Beteg volt’.

Weibervolk ’nő’, *Mannenvolk* ~ *Männervolk* ~ *Mannsvolk* ’férfi’ (totum pro parte jelentésszűkülés). – A *Frauenzimmer* eredeti jelentése azonban a kastélynak az a része volt, ahol a főúri hölgy és udvarhölgyei tartózkodtak, de maga a *Zimmer* nem szükségszerűen csak egy helyiség neve lehetett, hanem nagyobb épületet vagy épületrészt is jelenthetett; pl. a 16. sz. második felében született a következő közlés: *Der Jungfernknecht* (’a fiatal nő szolgája’) *heizet alle stueben im fraunzimmer*. Ez az intézmény, ill. a neve a fennmaradt írásos dokumentumok alapján a Habsburg dinasztia körül jött létre valószínűleg már a 14. században, de legkésőbb a 15.-ben (SEEBOLD 1981: 15–26). – A *Frauenzimmer* szó jelentésváltozásai tehát: ’die Räume der Herrin’ > ’Herrin’ > ’Frau’ > ’Frau niedrigerer Gesellschaftschichten’ > ’weibliche Person’.

Van még két névmás (a kérdő: *who?* ~ *what?* és a vonatkozó: *who* ~ *which*), melyek közül az egyik személyre utal annak nemétől függetlenül, a másik pedig élettelen dologra, pl.

Who was the girl who arrived late? 'Ki volt az a lány, aki elkésett?'

What was the dream which came true 'Mi volt az az álom, amely megvalósult?'

A germán nyelvek többségében, a szláv nyelvekben, a latinban és az újlatin nyelvekben, a görögben vagy a kelta nyelvekben az egyes főneveknek van nemük, de nyelvtani nemük csak nagyon áttételesen van (vagy egyáltalán nincs) kapcsolatban a jelöltek biológiai nemével. Így aztán a természetes nem kategóriájával kapcsolatban nem álló szavak (pl. természeti jelenségek, ember készítette tárgyak, elvont fogalmak) indokolatlanul tartoznak az egyik vagy a másik nemhez. A grammatikai nem főként analógia útján, illetve bizonyos hagyományokat követve terjedt ki az életteleneket megnevező főnevekre is, valamint más, a főnévhez igazodó szófajokra is (névelő, melléknév, számnév, névmás, ige), így szinkron szempontból sok esetben a jelölt fogalmak egyedi, „önkéntes” tulajdonsága, amely sem a főnév fonetikai, morfológiai felépítése, sem szemantikai vagy egyéb sajátosságai alapján nem jósolható meg. Hogy egy élettelen főnév milyen nemű, jószerivel megjósolhatatlan: „igen gyakran semmilyen »természetes« logika vagy racionális magyarázat nem fedezhető fel a nemek »kiosztásában«” (BALOGH 2009: 2), tehát látszólag nem függ semmitől, bár néhány szabályszerűsége mindenképpen érdemes felfigyelni, pl. a következőkre:

(1) A semlegesnemű főnevek döntő többsége konkrét (dolog)jelentésű (pl. or. *окно* 'ablak', *стекло* 'üveg') élettelen entitást jelöl (bár előfordulnak élőlényt jelentő semleges nemű főnevek is, minderről l. **1.** pont).

(2) A nem konkrét entitásokat jelölő ún. absztrakt főnevekhez (pl. 'egyenlőség', 'szabadság', 'szeretet') nem tudunk természetes nemet rendelni. Ezek vélhetően azért nőneműek általában, mert az élő csoport kétfelé fejlődésével „a hímnem az összes olyan fogalom jelölését átvette az ember környezetéből, ami konkrét, a nőnem pedig az új fogalmak jelölésére lett alkalmas. Ettől kezdve minden olyan fogalomnak, ami nem konkrét, nem valós, megfoghatatlan, a grammatikai neme nőnem lett” (LEHOCKI-SAMARDŽIĆ 2011: 72).

(3) Ahogy a főnév végződéséből (alaktani jelekből) általában lehet következtetni a nemre (amely meghatározza a főnév ragozási típusát is), úgy néhány képző is nemhez köthető, tehát eligazít bennünket a nemre vonatkozó információval, pl. az angolban az *-ess*, a németben az *-ung*, a *-schaft*, a *-heit* és a *-keit*, a franciában a *-tion*, az olaszban az *-ione* / *-(e)ssa* / *-trice* képzős szavak nyelvtanilag nőneműek, a németben a *-chen* képzősök semleges neműek, az *-er* végződésűek legtöbbször hímneműek, az oroszban a *-ость*, *-ница*, *-ша* képzős főnevek nőneműek, míg a *-тель* képzősök hímneműek.

(4) Előfordul, hogy a szójelentésből lehet következtetni a szó grammatikai nemére, pl. bolygók, hajók, szelek, folyók, autómárkák, országok, hónapok nevei több nyelvben is meghatározott neműek.

A latinban a hímnemű férfit jelentő főneveken kívül a népek, folyók (*Danuvius* ~ *Danubius*), szelek (*aquilo* 'ÉK.-i szél') és a hónapok (*aprilis*) neve hímnemű, ellenben nőnemű a nőt jelentő főneveken kívül a fák (*ficus* 'fügefa'), szigetek (*Delus* 'Délosz'), városok (*Corinthus* 'Korinthosz') és országok (*Aegyptus* 'Egyiptom') neve.

Az olaszban a városnevek (általában) nőneműek (*la ricca Bologna* 'a gazdag Bologna'), ahogyan a betűk (*la p* 'a p betű'), a gyümölcsök (*la mela* 'az alma'), az autómárkák (*la Fiat*), a repülőársaságok (*la Lufthansa*), az autópályák (*la Milano – Salerno*) nevei is, ellenben a folyók, tengerek, tavak, hegyek (*il Volga*), a hónapok (*il settembre*), a gyümölcsfák (*il melo* 'az almafa'), a fémek és kémiai elemek (*il bronzo*), a repülőgépek neve (*il Savoia Marchetti*) és a főnévi igenévből keletkezett főnevek is (*il mangiare* 'az evés') általában hímneműek.

Az oroszban a hónapnevek egységesen hímneműek, pl. *сентябрь, октябрь*, ahogyan az állatnevek is, pl. *медведь* 'medve', *лебедь* 'hattyú' (kivételek: *лошадь* 'ló', *мышь* 'egér', *рысь* 'hiúz' – ezek nőnemű főnevek), a ragozhatatlan idegen eredetű főnevek (pl. *метро, такси*) pedig általában semlegesneműek. Az idegen eredetű földrajzi (tulajdon)nevek nemre vonatkoztatása viszont sok esetben külső analógia hatására történik: ugyanolyan neműeknek számítanak, mint a nekik megfelelő közfőnév neme, pl. *солнечный Батуми* (hn.) 'a napsütéses Batumi (város)', *широкая Миссисипи* (nn.) 'a hosszú Mississipp (folyó)', *полноводное Эри* (s. n.) 'a bővízü Erie (tó)'. Ugyanez a szabály érvényesül az ún. ragozhatatlan közszók nemének megállapításakor: „mögéje gondolunk egy orosz szót, és annak a nemét kapja a ragozhatatlan” (PAPP 1979: 131), pl. *свежая кольраби* 'friss karalábé' (mögötte: *капуста* 'káposzta'), *венгерская салями* 'magyar szalámi' (mögötte: *колбаса* 'kolbász, felvágott').

(5) Léteznek olyan többnemű szavak is, amelyek nemüktől függően különféle jelentéssel rendelkeznek. A németben például a *binden / band / gebunden* 'köt' igével összefüggésben lévő főnevek a következő jelentésekkel rendelkeznek: *der Band* 'kötet' (t. sz. *die Bände*), *das Band* 'szalag, pánt, heveder' (t. sz. *die Bänder*), *das Band* 'bilincs, béklyó, kötelék' (t. sz. *die Bande*), *die Binde* 'kötés, szalag' (t. sz. *die Binden*), *der Bund* 'szövetség' (t. sz. *die Bünde*), *das Bund* 'köteg, nyaláb, csomó' (t. sz. *die Bunde*). Az olaszban is megszokottak a kétnemű főnevek, melyek jelentése bizonyos esetekben csak kissé változik (poliszém jelentésűek), pl. *il tavolo* 'asztal' ~ *la tavola* 'deszka, tábla, lap', *il mattino* 'kora reggel' ~ *la mattina* 'reggel', máskor azonban teljesen eltérnek egymástól (a jelentések homonimák), pl. *il camerata* 'bajtárs, barát, társ' ~ *la camerata* 'hálóterem (pl. kollégiumban)', *il boa* 'óriáskígyó' ~ *la boa* 'bója', *il lama*

’láma: tibeti pap vagy állatfajta’ ~ *la lama* ’penge, lap, lemez’. Az oroszban is található eltérő jelentésekkel rendelkező, eltérő nemű parallel formák (részleges homonimák), pl. *взяток* ’mézhozam’ ~ *взятка* ’megvesztegetés’, *занавес* ’színházi függöny’ ~ *занавесь* ’függöny’, *карьер* ’külszíni fejtés’ ~ *карьерка* ’karrier’, *овчар* ’juhász’ ~ *овчарка* ’juhászkutya’.

A főnevek nemét egyenként kell elsajátítani, memorizálni. Különösen szembeötlő a logikai rendszertelenség, ha két vagy több nyelv szavainak grammatikai nemét vizsgáljuk, ugyanis nincs két olyan nyelv, amelynek szóállománya a genus szempontjából egybevágó lenne, vö. né. *das Auto* – semlegesnemű, holl. *de auto* – hímnemű; fr. *le café* – hímnemű, né. *der Kaffe* – hímnemű, or. *кофе* – hímnemű (a semleges nemű főnevekre jellemző végződése ellenére); a németben a ’Hold’ hímnemű: *der Mond*, az újlatin nyelvekben nőnemű, pl. fr. *la lune*, ol. *la luna*; a ’Nap’ szó a franciában és az olaszban hímnemű: fr. *le soleil*, ol. *il sole*, a németben nőnemű: *die Sonne*, az oroszban semleges nemű: *солнце*³. Egy nyelvben vizsgálódva is sok következetlenségre bukkanhatunk, pl. az olaszban az *-e*-re végződő szavak neme megjósolhatatlan, hiszen lehet hímnemű is, nőnemű is, pl. *il scaffale* ’polc’ (hímnemű), de *la parete* ’fal’ (nőnemű), arról nem is beszélve, hogy az *-o*-ra végződő (szabályosan hímnemű) főnevek között előfordulnak nőneműek is, pl. *la mano* ’kéz’, *la radio* ’rádió’, *l’eco* ’visszhang’ (*una larga eco* ’élénk visszhang’), ahogyan az *-a*-ra végződő (többségben nőnemű) főnevek mellett is található hímneműek, pl. *il problema* ’probléma’, *il morfema* ’morféma’, *il poema* ’poéma’, *il poeta* ’költő’, *il papa* ’pápa’, *il colera* ’kolera’, *il sofa* ’kanapé’. A *la mano* ’kéz’, *la foto* ’fénykép’, *la moto* ’motor’, *la metro* ’metró’ tipikusan hímnemű végződéssel rendelkező példák nőnemű főnevek rövidítéseiként terjedtek el (*la fotografia* ’fényképezés; fénykép’, *la motocicletta* ’motorkerékpár’, *la metropolitana* ’földalatti vasút’), és – végződésük ellenére – megőrizték eredeti nemüket. A németben sincs magyarázata, vajon miért hímnemű a ’kanál’ (*der Löffel*) és miért nőnemű a ’villa’ (*die Gabel*), miért hímnemű a ’vízforraló edény’ (*der Fessel*) és miért nőnemű a ’tál’ (*die Schüssel*), miért hímnemű a ’bánat’ (*der Kummer*), és miért nőnemű az ’aggodalom’ (*die Sorge*).

A németben a nyelvtani nem a főnévvel egyeztetett névszókön is megjelenik: a névelőt, a jelzőt számban, személyben és esetben is egyeztetni kell a főnévvel, pl. *Die Suppe ißt man mit dem Löffel, die Nudel mit der Gabel und das Fleisch mit dem Messer* ’A levest kanállal, a tészta villával, a húst késsel esszük’, vagy

³ A nemek efféle keveredése feltehetőleg még az ősidőkből származik, és a nemek vegyes jelölésének nyitját minden bizonnyal az európai népek mitológiájában kell keresni (GRAVES 1970: 5–31), illetve különböző klímapszichológiai, vallápszichológiai, kultúrpszichológiai, nemzetpszichológiai okai is lehetnek (vö. LEHOCKI-SAMARDŽIĆ 2011: 76), ami további spekulációra adhat okot a természetes és a grammatikai nem közötti összefüggések vizsgálatában.

Jedem Kind habe ich einen roten Apfel gegeben 'Minden gyereknek adtam egy piros almát'. Mindez a legtöbb németül tanuló magyar anyanyelvűeknek rendkívül komplikáltnak tűnik. Egyes nyelvészek, filozófusok, logikusok egyenesen észszerűtlen jelenségnek minősítik, hátránynak, nehézkesnek, tartalom nélkülinek tartják, mely akadályozza a gondolatok pontos(abb), szabatos(abb), árnyalt(abb) kifejezését (vö. VON DER GABELENTZ 1901). Ez utóbbi kategorikus megfogalmazást természetesen érdemes árnyaltabban értelmezni: a fentebbi példák azt mutatják, hogy bizonyos szituációkban maga a kontextus elegendő utalást ad a főnév nemére, tehát tulajdonképpen felesleges a nyelvtani nemet még külön nyelvi jellel nyomatékosítani, ugyanakkor néha a bizonytalanság veszélye fenyeget, ti. amennyiben a főnév neme nem egyértelmű, előfordulhat, hogy nem értjük meg pontosan az üzenetet.

E példákból is világosnak tűnik, milyen sok az ingadozás és a véletlenszerűség a nyelvtani nemek kialakulásában. Nem érdemes szabályszerűséget keresnünk, hiszen szinte többnek tűnik a kivétel, mint az olyan főnév, amelynek nyelvtani nemében megfigyelhetjük a morfológiai vagy szemantikai motiváltságot.

3. A páros nem (парный род)

Ezzel a kategóriával az orosz nyelvre vonatkozó szakirodalomban találkoztam. Ha a nyelvtani nemet alapvetően mondattani eszközökkel kifejezésre jutó kategóriának ismerjük el, akkor nem három, hanem valójában négy nemmel kell számolnunk, pl. or. *-ый/-ой*: hímnemű, *-ая*: nőnemű, *-ое*: semlegesnemű, és a negyedik nembe azok a szavak tartoznak, amelyeknek csak többes alakjaik vannak, így hát a három végződés egyike sem egyezhet meg velük, csakis a többes alakú melléknév, pl. *быстрые сани* 'gyors szán', *длинные брюки* 'hosszú nadrág'. „Nevezhetjük ezt a negyedik nemet „páros nem”-nek, mert valóban sok páros szerkezetű dolog neve van itt – persze másmilyen dolgok neve is kerül ide” (PAPP 1979: 128). A csak többes számban használatos, úgynevezett páros nemű főnevek a plurale tantumok. Plurale tantumnak – klasszikus értelemben – azokat a lexémákat tekintjük, amelyeket azért használunk csak többes számban, mert egyes számú alakjainak a létrehozása grammatikailag lehetetlen az adott nyelvben. Ha e lexémáknak nincs egyes számuk, akkor többesük sincs, pl. *Я купил себе длинные брюки* 'Hosszú nadrágot / hosszú nadrágokat vettem', ezért célszerű az ilyen típusú lexémákat külön kezelni, és „páros nemű”-ként számon tartani (vö. még *люди* 'emberek', *часы* 'óra'). Az oroszban kb. 600-ra tehető a plurale tantumok száma (vö. PAPP 1979: 133).

4. A nemek jelölésének grammatikai eszközei⁴

A nemi különbségek jelölésére a különböző nyelvek változatos nyelvi eszközöket használnak. Ezeknek két nagy csoportját, a (1) lexikai eszközöket és a (2) grammatikai eszközöket az alábbi táblázat foglalja össze:

4.1. Lexikai eszközök

Eszköz	Nyelv	Példák
1. Nemi különbségekre utaló lexémapárok	magyar	<u>ember</u> : <i>anya</i> ~ <i>apa</i> , <i>húg</i> ~ <i>öcs</i> , <i>nővér</i> ~ <i>báty(a)</i> , <i>anyós</i> ~ <i>após</i> , <u>állat</u> : <i>bika</i> ~ <i>tehén</i> , <i>kakas</i> ~ <i>tyúk</i> , <i>macska</i> ~ <i>kandúr</i> , <i>gúnár</i> ~ <i>liba</i> , <i>gácsér</i> ~ <i>kacsa</i> , <i>nőstény</i> ~ <i>kan</i> ,
	angol	<u>ember</u> : <i>husband</i> 'férj' ~ <i>wife</i> 'feleség', <i>brother</i> 'fiútestvér' ~ <i>sister</i> 'lánytestvér', <i>uncle</i> 'nagybácsi' ~ <i>aunt</i> 'nagynéni', <u>állat</u> : <i>bull</i> 'bika' ~ <i>cow</i> 'tehén', <i>cock</i> 'kakas' ~ <i>hen</i> 'tyúk',
	német	<u>ember</u> : <i>der Vater</i> 'apa' ~ <i>die</i> <i>Mutter</i> 'anya', <i>der Bruder</i> 'fivér' ~ <i>die Schwester</i> 'nővér', <i>der (Ehe)mann</i> 'férj' ~ <i>die</i> <i>(Ehe)frau</i> 'feleség', <i>der Schwu-</i> <i>le</i> 'homoszexuális férfi' ~ <i>die</i> <i>Lesbin</i> 'homoszexuális nő', <u>állat</u> : <i>der Hengst</i> 'csődör' ~ <i>die</i> <i>Stute</i> 'kanca',
	olasz	<u>ember</u> : <i>il padre</i> 'apa' ~ <i>la mad-</i> <i>re</i> 'anya', <i>il fratello</i> 'fiútestvér' ~ <i>la sorella</i> 'lánytestvér', <i>il ma-</i> <i>rito</i> ~ <i>la moglie</i> 'feleség',

⁴ Az adatszolgáltatásért és az adatok ellenőrzéséért köszönetem illeti BÖLCSKEI ANDREÁT, HADIKNÉ VÉGH KATALINT, SZTANÓ LÁSZLÓT, VÉRTES JUDITOT ÉS WEIDINGER ANDREÁT.

2. Jelzős szintagmák (az alap-tag vagy a jelzői bővítmény utal a nemre)	orosz	<p><i>l'uomo</i> 'férfi' ~ <i>la donna</i> 'nő',</p> <p><u>állat</u>: <i>il montone</i> 'kos' ~ <i>la pecora</i> 'juh, bárány', <i>il papero</i> 'gúnár' ~ <i>l'oca</i> 'liba', <i>il verro</i> 'kandisznó' ~ <i>la scrofa</i> 'koca',</p> <p><u>ember</u>: <i>omec</i> 'apa' ~ <i>mat</i> 'anya', <i>bram</i> 'fivér' ~ <i>cestra</i> 'lánytestvér', <i>mu</i> 'férj' ~ <i>zena</i> 'feleség',</p> <p><u>állat</u>: <i>nemyx</i> 'kakas' ~ <i>kyruca</i> 'tyúk', <i>byk</i> 'bika' ~ <i>korova</i> 'tehén',</p>
	magyar	<p><u>ember</u>: <i>tanár bácsi</i> ~ <i>tanár néni</i>, <i>dékán úr</i> ~ <i>dékán asszony</i>,</p> <p><u>állat</u>: <i>nőstény farkas</i> ~ <i>hím farkas</i>, <i>lány kutya</i> ~ <i>fiú kutya</i>,</p>
	angol	<p><u>ember</u>: <i>lady driver</i> 'hölgy sofőr', <i>male nurse</i> 'férfi betegápoló',</p> <p><u>állat</u>: <i>male wolf</i> 'hím farkas' ~ <i>female wolf</i> 'nőstény farkas',</p>
	német	<p><u>ember</u>: <i>der weibliche Tenor</i> 'női tenorista', <i>der weibliche Roboter</i> 'női robot',</p> <p><u>állat</u>: <i>die weibliche Mücke</i> 'nőstény, szúnyog' ~ <i>die männliche Mücke</i> 'hím szúnyog',</p>
	olasz	<p><u>ember</u>: <i>la donna poliziotto</i> 'rendőrnő',</p>

3. Nemre utaló összetételi elő- vagy utótagok		<p><u>állat</u>: <i>il maschio / la femmina del leopardo</i> 'nőstény leopárd', <i>la rondine maschio / femmina</i> 'fecske', <i>l'ape regina</i> 'méhkirálynő',</p>
	orosz	<p><u>ember</u>: <i>господин президент</i> 'elnök (férfi)' ~ <i>госпожа президент</i> 'elnök',</p>
	magyar	<p><u>ember</u>: <i>tanár</i> ~ <i>tanárnő</i>, <i>színész</i> ~ <i>színésznő</i>, <i>orvos</i> ~ <i>orvosnő</i>, <i>pincérfiú</i> ~ <i>pincérlány</i>,</p> <p><u>állat</u>: <i>szarvastehén</i> ~ <i>szarvasbika</i>,</p>
	angol	<p><u>ember</u>: <i>policeman</i> 'rendőr' ~ <i>policewoman</i> 'rendőrnő',</p>
	német	<p><u>ember</u>: <i>der Kaufmann</i> 'üzletember' ~ <i>die Kauffrau</i> 'üzletasszony', <i>der Stiefvater</i> 'mostohaapa' ~ <i>die Stiefmutter</i> 'mostohaanya', <i>der Hausherr</i> 'háziúr' ~ <i>die Hausfrau</i> 'háziasszony v. a ház asszonya', <i>der Küchenjunge</i> 'konyhai segéd-(fiú)' ~ <i>das Küchenmädchen</i> 'konyhalány',</p> <p><u>állat</u>: <i>der Elefantenbulle</i> 'elefántbika' ~ <i>die Elefantenkuh</i> 'elefánttehén',</p>
	orosz	<p><u>ember</u>: <i>женщина-врач</i> 'orvosnő', <i>женщина-космонавт</i> 'űrhajós nő', <i>медбрат</i> 'férfi ápoló' ~ <i>медсестра</i> 'ápolónő',</p>

4.2. Grammatikai eszközök

Eszköz	Nyelv	Példák
1. Esetvégződés	orosz	<i>дом</i> (hímnem) ~ <i>комната</i> (nőnem) ~ <i>окно</i> (semleges nem),
2. Névelő	német	<i>der Vater</i> 'apa' ~ <i>die Mutter</i> 'anya',
	olasz	<i>il cantante</i> 'énekes' ~ <i>la cantante</i> 'énekesnő', <i>il vigile</i> 'őr' (hn.) ~ <i>la vigile</i> 'őr' (nn.), <i>il pianista</i> 'zongorista' (hn.) ~ <i>la pianista</i> 'zongorista' (nn.),
3. Névelő és esetvégződés	olasz	<i>il maestro</i> 'tanár' ~ <i>la maestra</i> 'tanárnő',
4. Névelő és szófajváltás	német	<i>der Kranke</i> 'beteg (férfi)' ~ <i>die Kranke</i> 'beteg (nő)', <i>der Deutsche</i> 'német (férfi)' ~ <i>die Deutsche</i> 'német (nő)',
4. Nemre utaló képzők	magyar	-né: <i>Kovács Péterné</i> 'Kovács Péter felesége',
	angol	-ess: <i>lion</i> 'oroszlán' ~ <i>lioness</i> 'nőstényoroszlán', <i>actor</i> 'színész' ~ <i>actress</i> 'színésznő', <i>waiter</i> ~ <i>waitress</i> , <i>steward</i> 'utaskísérő' ~ <i>stewardess</i> 'utaskísérőnő',
	német	-ung: <i>die Umgebung</i> 'környezet', <i>die Übung</i> 'gyakorlat', -schaft: <i>die Bekanntschaft</i> 'ismeretség', <i>die Präsidentschaft</i> 'elnökség', -heit: <i>die Freiheit</i> 'szabadság',

		<p>-keit: <i>die Tätigkeit</i> 'tevékenység',</p> <p>-in: <i>der Lehrer</i> 'tanár' ~ <i>die Lehrerin</i> 'tanárnő', <i>der Fahrer</i> 'sofőr' ~ <i>die Fahrerin</i> 'női sofőr',</p> <p>-erich: <i>der Gänserich</i> 'lúd' ~ <i>die Gans</i> 'liba', <i>der Mäuserich</i> 'hím egér' ~ <i>die Maus</i> 'nőstény vagy hím egér',</p> <p>olasz</p> <p>-(e)ssa: <i>il professore</i> 'professzor' ~ <i>la professoressa</i> 'professzor asszony', <i>il studente</i> 'diák' ~ <i>la studentessa</i> 'diáklány', <i>il presidente</i> 'elnök' ~ <i>la presidentessa</i> 'elnök asszony',</p> <p>-trice: <i>il direttore</i> 'igazgató' ~ <i>la direttrice</i> 'igazgatónő', <i>l'investigatore</i> 'befektető (férfi)' ~ <i>l'investigatrice</i> 'befektető (nő)', <i>il redattore</i> 'szerkesztő' ~ <i>la redattrice</i> 'szerkesztő asszony',</p> <p>-ione: <i>la stazione</i> 'állomás', <i>l'informazione</i> 'információ', <i>la trasmissione</i> 'közvetítés',</p> <p>orosz</p> <p>-ость: <i>юность</i> 'ifjúság' (nn.),</p> <p>-а: <i>певица</i> 'énekesnő' (nn.),</p> <p>-ка: <i>художница</i> 'művésznő' (nn.),</p> <p>-ша: <i>профессорша</i> 'professzorasszony' (nn.), <i>секретарша</i> 'titkárnő' (nn.),</p>
--	--	--

		<p><i>аптекариша</i> 'gyógyszerész nő',</p> <p>-ца: <i>одноклассница</i> 'lány osztálytárs' (nn.),</p> <p>-ница: <i>учительница</i> 'tanárnő' (nn.),</p> <p>-щица: <i>продащица</i> 'eladó nő' (nn.),</p> <p>-овна/-евна: <i>Ивановна, Сергеевна</i> (nn.),</p> <p>-ович/-евич: <i>Иванович, Сергеевич</i> (hn.),</p> <p>-тель: <i>учитель</i> 'tanár' (hn.)</p>
--	--	--

Irodalom

- BALOGH PÉTER (2009), Gender-markerek a nyelvben. Wiener Elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik (WEBFU): 1–7.
- BRUGMANN, KARL (1911), Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. II/2. Karl J. Trübner, Strassburg.
- CORBETT, GREVILLE G. (1991), Gender. Cambridge University Press, Cambridge.
- EHRlich, EUGENE – FLEXNER, STUART BERG – CARRUTH, GORTON – HAWKINS, JOYCE M. (1986), Oxford American Dictionary. Avon Books, New York.
- FODOR ISTVÁN (1958), A nyelvtani nem kialakulása. Nyelvtudományi Közlemények 60: 339–368.
- FODOR ISTVÁN (1959), A nyelvtani nem kialakulása. Nyelvtudományi Közlemények 61: 29–43.
- VON DER GABELENTZ, GEORG (1901), Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Chr. Herm. Tauchnitz, Leipzig.
- GRAVES, ROBERT (1970), A görög mítoszok. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- HENNING, RUDOLF (1895), Über die Entwicklung des grammatischen Geschlechts. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 33: 409–419.
- HUSZÁR ÁGNES (2009), Női nyelv? Férfi nyelv? Gendernyelvészet Magyarországon. Magyar Tudomány 3: 276–285.
- HUSZÁR ÁGNES (2009b), Bevezetés a gendernyelvészetbe. Miben különbözik és miben egyezik a férfiak és a nők nyelvhasználata és kommunikációja? Tinta Könyvkiadó, Budapest.

-
- LEHOCKI-SAMARDŽIĆ ANNA (2011), A grammatikai nem kategóriája az indoeurópai nyelvekben. *Acta Hungarica Universitatis Essekiensis* 3: 65–77.
- MÜLLER, GERHARD HEINRICH (1898), Das Genus der Indogermanen und seine ursprüngliche Bedeutung. *Indogermanische Forschungen* 8: 304–315.
- PAUL, HERMANN (1909), *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Max Niemeyer, Halle.
- PAPP FERENC (1979), *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- PERESZLÉNYI, PAULUS (1738), *Grammatica Linguae Ungaricae*. *Tipis Academicis, per Leopoldum Berger, Tyrnaviae*.
- RAVILA, PAAVO (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 27: 1–136.
- ROZENTAL', D. É. [РОЗЕНТАЛЬ, Д. Э.] (1965), *Практическая стилистика русского языка*. Высшая школа, Москва.
- SCHMIDT, WILHELM (1926), *Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*. Helmut Buske Verlag, Heidelberg.
- SEEBOLD, ELMAR (1981), *Etymologie. Eine Einführung am Beispiel der deutschen Sprache*. Beck, München.
- WUNDT, WILHELM (1900), *Völkerpsychologie I/2. Die Sprache*. W. Engelmann, Leipzig.

GREZSA ISTVÁN BENCE

Legújabb viták az altaji nyelvek rokonságáról

The relation of the Altaic languages is still a debated topic among scholars. The discussions on the origin of the Altaic languages were revitalised by the publication of the Etymological Dictionary of the Altaic Languages (EDAL). The authors of EDAL claim that the Turkic, Mongolic, Tungusic, Japanese and Korean languages are genetically related, because of their common lexicon and phonological features. This hypothesis is often criticised on the grounds of lack of a criteria and proof. This paper focuses on the the latest researches on the Altaic languages, and it represents the problematic questions and arguments of the Altaic debate.

Keywords: Altaic languages, genetic relationship, areal features, phonological criteria, borrowings, semantics

Bevezetés

Az altajisztikát, mint diszciplínát, születésétől kezdve egy olyan alapvető kérdés határozza meg, amely napjainkban is vita tárgyát képezi a tudományban: az altaji nyelvek közötti hasonlóságok, egyezések, genetikus rokonságból adódnak, vagy hosszan tartó és intenzív areális kapcsolatok eredményei? A hipotézist különböző módszerekkel, többféle oldalról közelítették meg. Jelen dolgozat az altaji nyelvrokonság körül kialakult legújabb vitákat mutatja be, amelynek kiindulópontja a STAROSTIN ET AL. (2003) által készített altaji nyelvek etimológiai szótára (EDAL). Először azon hipotézisek kerülnek bemutatásra, amelyek az altaji nyelvrokonság bizonyítására törekszenek, majd ezt követően azon elméletek, amelyek az altaji hipotézist cáfolják. A dolgozatot az altaji hipotézisre vonatkozó következtetések zárják.

Az altaji nyelvek rokonságára vonatkozó hipotézisek

Azon álláspont, hogy az altaji nyelvek között rokonsági kapcsolat áll fenn, már a kezdetekkor előkerült, és hosszú időn keresztül elfogadott volt. Az összehasonlító történeti altajisztika kialakulását követően, a 20. század közepétől jelentek meg azon elképzelések, hogy az egyezések intenzív érintkezések következtében alakultak ki. Az altajisztika történetét, főbb állomásait nem kívánom bemutatni, ezt STAROSTIN ET AL. (2003: 7–11), GEORG (2003: 429–434) és ROBBEETS (2005: 18–24) ismertetik munkáikban.

A nyelvrokonság körüli legújabb vitát a már korábban említett altaji nyelvek etimológiai szótár váltotta ki (EDAL). A szerzők arra vállalkoztak, hogy rekonstruálják az altaji alapnyelvet. Azt állítják, hogy ennek érdekében a korábbi

Nyelvtudományi Közlemények 112: 323–337.

DOI: 10.15776/NyK.2016.112.13

kutatások eredményeit is felhasználták, aminek eredményeképpen közel 2 800 etimológiát közölnek. A munka a „makro-altaji” hipotézis mellett érvel, tehát a mongol, a török, és a tunguz nyelvekkel genetikusan rokonnak tartja a japánt és a koreait is. E hipotézis előfutárának a nosztratikus¹ elmélet tekinthető. Ezt az is megerősíti, hogy a szerzők bizonyos etimológiák kapcsán többször hivatkoznak ILLIČ-SVITYČRE, aki a nosztratikus elmélet² legfőbb képviselője volt.³

A háromkötetes szótár első részében egy bevezető olvasható, amely öt fejezetből áll, ezek a következők: 1. Az altaji nyelvek közötti kölcsönzések problematikája; 2. Összehasonlító altaji nyelvtörténet; 3. Az altaji nyelvágak (alcsoporatok) összehasonlító és történeti hangtörténete; 4. Az összehasonlító altaji morfológia elemei; 5. Az altaji nyelvek klasszifikációja és a proto-altaji datálása. A fejezetek az altaji nyelvrokonság alátámasztására törekszenek. Az előszó rövid tudománytörténeti áttekintést ad az altaji nyelvek kutatásáról, majd erre építve azt a célt tűzik ki a szerzők, hogy munkájuk lezárja a vitát, új irányt adva ezzel az összehasonlító altaji nyelvészetnek (EDAL 2–11).

A szerzők a nyelvi kölcsönzések kapcsán a török-mongol és a mongol-tunguz nyelvi kapcsolatokat tárgyalják az első fejezetben. A szakasz lényegében egyfajta válasz DOERFER korábbi elméletére (1985), amelyet a mongol-tunguz nyelvviszony kapcsán fejtett ki. Eszerint a feltételezett altaji egyezések a szókincsben nyelvi érintkezések eredményei; ezeket a szerző statisztikai adatokkal támasztja alá a mongol, török, és tunguz nyelvekből. Emellett korszakokat különít el az mongol és a tunguz nyelvi érintkezéseken belül, hangtani kritériumokkal igazolva állításait. Az EDAL szerzőinek véleménye szerint például a török-mongol kölcsönzések a 13. század után jellemzőek mindkét irányban. Vélekedésük alapján ezt bizonyítja, hogy az ótörök forrásokban szinte alig lelhető fel mongol jövevényszó, míg a 13. században íródott Mongolok Titkos Történetében már megjelennek kölcsönzések a törökből. A 13. század előtti szóegyezések tehát csak a közös, altaji alapszókincs részei lehetnek. Feltevésük bizonyítására az alábbi hangtani kritériumokat hozzák fel példaként (EDAL 13–17):

A zöngés szókezdő *d-, *g- > zöngétlen *t-, *k- változás:

proto-török *dūl- 'találkozik' > ótörök *tuš*-, irod. mongol *tus(u)*-,

proto-török *gEr- 'sétál, átsétál' > ótörök *kez*-, irod. mongol *kesü-/kese-* 'vándorol, kóborol'.

¹ Az elmélet az indo-európai nyelvész, HOLGER PEDERSEN nevéhez köthető (1903). Ő nevezi elsőként nosztratikus nyelveknek az indo-európai nyelveket és néhány „ázsiai nyelvet” (GEORG 2003: 438).

² A nosztratikus elmélet irányvonalait, elképzeléseit DOERFER (1995) részletesen ismerteti cikkében.

³ ILLIČ-SVITYČ 1971.

A rotacizmus és a lambdacizmus (*l:*š; *r:*z oppozíció):

proto-török *Kar-li 'szemben, szembülső' > ótörök *qarši*, irod. mongol *qarsi*,

proto-török *bogar 'terhes, várandós' > ótörök *boyaz*, irod. mongol *boyus*.

A hosszú vokálisok és a diftongusok eltűnnek:

proto-török *jāli 'zöld' > ótörök *jašil*; irod. mongol *jasil* 'varjútövis',

proto-török *KĀl 'jade' > ótörök *qaš*; irod. mongol *qas(i)*.

A mongol-tunguz kölcsönzések az EDAL íróinak meglátása szerint a dagur-szolon és a burját-evenki nyelvi kapcsolatokra korlátozódnak. A kölcsönzések a bemutatott adatok alapján a proto-mongol szókezdő *h- eltűnése után következhetek be, ezt a tunguz adatok bizonyítják (1.). A közös „altaji lexikába” pedig azon tunguz és mongol adatok tartoznak bele, amelyek megőrizték a proto-mongol *h- hangot, szókezdő *p*-/*f*-/*h*- alakban (2.) (EDAL 17–19):

1. proto-mongol *hergi- 'körbemeget', *hergiyül- 'megfordul' > mandzsu *erguwe*-, evenki *ergülge*-, even *ergin*-,

proto-mongol *huta-sun 'cérna, fonál' > evenki *uta-sun*,

2. proto-mongol *hila-γan 'légy' > orok *pulikte/pumikte*, evenki *hunmikte* 'szúnyog',

proto-mongol *heki 'fej' > evenki *hēje* 'homlok', mandzsu *fexi* 'agy'.

A hipotézis igazolására egy másik „szembetűnő” magyarázat is található: vannak olyan közös török és tunguz szavak, amelyeknek nincsenek mongol párhuzamaik, a jakut-evenki areális kapcsolatoknál pedig a fonetikai jellemzők archaikusabbak (EDAL 19–21):

proto-török *bul 'jeges felszín' vö. proto-mandzsu *belu / *bul 'csúszós jeges felszín',

proto-török *būt 'comb', vö. proto-mandzsu *begdi ~ *bugdi 'láb',

proto-török *čEl, *čEl-pe 'hártya, membrán': proto-mandzsu *čalba-n 'kéreg'.

A második fejezet a szótövek klasszikus fonetikai struktúrájának rekonstruálásából kiindulva magyarázza el az egyes nyelvágakban lezajlott változásokat. A bevezetésben ez a fejezet kapta a legnagyobb hangsúlyt, mivel a hangtani rekonstrukció alátámasztásához nyelvi adatokat is közöl. Ilyen módon kerülnek bemutatásra a szótövek, az, hogy milyen hangokból épülnek fel az altaji nyelvek, és hogy milyen hangtani variációk lehetségesek. Az alfejezetekben előkerül az altaji alapnyelv rekonstruált konzonáns és vokális rendszere, illetve, hogy az egyes nyelvágakban a hangok milyen fejleményeknek felelnek meg szókezdő és nem szókezdő helyzetben (EDAL 22–136). Érdeemes kiemelni, hogy a szerzők a proto-altaji mássalhangzó rendszer esetében feltételeznek egy *r*:*ř*, illetve *l*:*ĺ* oppozíciót; erre majd részletesebben is kitérek a későbbiekben a rotacizmus és a lambdacizmus vonatkozásában. (EDAL 24–25). Az Afganisztánban beszélt tö-

rök haladzs nyelv a feltehetően számos török régiségjegyet megőrzött, például a *h*-hangot szókezdő pozícióban, amelynek alapján rekonstruálható egy feltételezhető proto-török **h*-. Az EDAL szerzői azonban azt állítják, hogy a haladzs *h*-hang jelenléte sok esetben másodlagos fejleménynek tekinthető, mivel az általuk rekonstruált proto-altaji alakokban nem jelenik meg az eredeti proto-altaji **p^ç*- (EDAL 26–27).

A fejezet számos hasonló hangtörténeti megállapítást tartalmaz, amelyek az esetek túlnyomó többségében inkább csak adathalmazok sokaságának tűnnek, egy-két mondatnyi szöveges magyarázattal. A magánhangzók tekintetében annak ellenére sem térnek ki a hosszú, illetve a redukált magánhangzók kérdéskörére, hogy a rekonstruált alakok egy jelentős részében megtalálhatók.

A harmadik fejezet (EDAL 136–172) külön-külön rekonstruálja a török, a mongol, a tunguz, a japán és a koreai nyelvek általuk feltételezett proto-hangrendszerét. Ezt táblázatok követik, amelyek a ma beszélt nyelvek megfelelőit tartalmazzák. A japán nyelvnél az egyes nyelvtörténeti korszakok hangtani jellemzőit foglalják táblázatba.

A negyedik fejezet a derivációs morfológia kérdéseit tárgyalja. Elsősorban rekonstruált derivációs suffixumok és az ahhoz kapcsolódó adatok felsorolásából áll a fejezet. Különösebb magyarázatot nem fűznek a képzők funkciójához, illeszkedési szabályaihoz (EDAL 173–221). A szakasz második felében az inflexiói toldalékok is szóba kerülnek, azonban ez a rész is sokkal inkább listászerű, mintsem egy összehasonlító történeti morfológiai fejezet (EDAL 222–229).

A bevezetés záró része az altaji nyelvek, az altaji nyelvtörténeti korszakok időbeli és a térbeli elhelyezésére tesz kísérletet a SWADESH-lista⁴ statisztikai adatai alapján. A lista olyan „egyezéseket” tartalmaz, amelyek a genetikus rokonság alapjául szolgálhatnak. A szerzők ezeket korábbi kutatóktól vették át bizonyos korrekcióval (EDAL 230–237).

Az EDAL által felvázolt hipotézis folytatásának tekinthető MARTINE IRMA ROBBEETS munkája (2005), aki arra kérdésre keresi a választ, vajon a japán kapcsolatban áll-e a koreai, a török, a mongol és a tunguz nyelvekkel, azaz tudományosan megalapozottnak tekinthető-e a makro-altaji hipotézis? Tanulmányának logikai felépítése sokban hasonlít az altaji etimológiai szótárhoz, azonban az elméleti rész alaposabban kidolgozott, illetve az etimológiák száma kisebb. Lényegében az EDAL-ban szereplő etimológiák megszűrésére szolgál. 359

⁴ Az altaji hipotézis igazolásánál és cáfolatánál többször előkerül az alapszókincs vizsgálatához kapcsolódó SWADESH-lista, amely az alapszókincsből a száz leggyakrabban használt szót tartalmazza (I. GEORG 2003: 441–442). A SWADESH-listára vonatkozóan azonban több aggály is felmerült, ugyanis nem feltétlenül nyújt segítséget a nyelvrokonság bizonyításához, mivel az alapszókincsből is elképzelhetőek kölcsönzések (RÓNATAS 1978: 245–247).

olyan adatot közöl, amely meglátása szerint megfelel az altaji hipotézis hangtani kritériumainak.

A bevezető fejezetekben kitér az egyes nyelvek történeti felosztására, amely nem található meg az EDAL-ban. A második fejezet az altaji nyelvek viszonyának, kapcsolatainak rövid kutatástörténeti ismertetésére szolgál, amelyben egy rövid áttekintést kap az olvasó az összehasonlító történeti altajisztika főbb kérdéseiről.

A következő fejezetben bemutatásra kerülnek a régészeti és a biológiai kutatások a japán, koreai és tunguz nyelvek genetikus rokonsága kapcsán. Ily módon a szerző bemutatja a feltárt régészeti emlékeket, amelyek hasonlóságot mutatnak a három nyelvi csoport között. A biológia kapcsán a fizikális antropológia és a molekuláris genetika területén végzett kísérleteket veszi számításba, amelyek adott esetben segítséget nyújthatnak a genetikus rokonság igazolására. A fejezetet egy táblázat zárja le, amely az altaji nyelvek összefüggésének formáit mutatja be kronológiai sorrendben. Az ábra lényegében a szerző a munkában alkalmazott kutatási módszerét foglalja össze (ROBBEETS 2005: 30–39).

A negyedik fejezet egy általános bemutatás arról, hogy milyen módszertan alkalmazható a nyelvek közötti genetikus rokonság kutatásában, milyen kérdések merülnek fel egy nyelv diakrón vizsgálata esetén (ROBBEETS 2005: 41–51). Ehhez kapcsolódóan az ötödik fejezetben – hasonlóan az EDAL bizonyos fejezeteihez – rekonstruálja a makro-altaji nyelvek alcsoportjainak hangrendszerét. Az összehasonlító morfológiai rész erőteljesen hasonlít az EDAL felépítéséhez, új hipotézis nem jelenik meg benne. A munka abban különbözik az EDAL-tól, hogy több szempontot is vizsgál az altaji hipotézisre vonatkozóan:

A szerző elsősorban a japán és a koreai nyelv szemszögéből közelíti meg az altaji rokonságot, ahogyan a hangtani egyeztetéseket is a proto-japánból kiindulva rekonstruálja. Először mindig a mai japán adatot adja meg, amelyet sorrendben a proto-japán, a proto-koreai, a proto-tunguz, a proto-mongol és a proto-török követ. A rekonstruált alakok feltételezett jelentését, illetve a mai beszélt nyelvi adatokat is közli (ROBBEETS 2005: 453–954).

pl. japán *hataraku* 'munka' vő. proto-japán **pata-*, proto-koreai **pelu-/*pat-/*ete-*, proto-tunguz **paru-/*xete-/*ete*, proto-mongol **(h)ari* (ROBBEETS 2005: 508).

A szerző morfológiai indexet is közöl (ROBBEETS 2005: 955–975), amely az EDAL-hoz hasonlóan nem tartalmaz ragozási paradigmákat, csak derivációs toldalékokat, illetve esetragokat.

Más hipotézisek is megjelennek a japán nyelv rokonságát illetően (például ismerteti az ausztrónéziai kapcsolatot is) (ROBBEETS 2005: 36–38).

Elméleti áttekintést ad a nyelvek közötti genetikus rokonságról, a genetikai bizonyítékról (ROBBEETS 2005: 41–51).

A japán nyelv szókincsénél kitér a japán-kínai, a japán-koreai kölcsönzésekre (ROBBEETS 2005: 187–217).

Az altaji rokonság kérdésére a szerző pozitív választ ad, vagyis a korábban említett öt nyelv összetartozik. Bizonyítékul a 359 etimológiát és 14 morfológiai egyezést hozza. A szerző az altaji rokonságot SWADESH listája alapján is támogatja, mivel 43 olyan egyezést talált, amely kapcsolatba hozható egymással (ROBBEETS 2005: 422–423).

Az altaji hipotézis bírálata

Az EDAL megjelenése után STEFAN GEORG és ALEXANDER VOVIN kritikákat fogalmaztak meg a szótárral és az altaji nyelvek genetikus rokonságával kapcsolatban. GEORG (2003: 429–449) hangtani megfeleltetések alapján az areális kapcsolatok mellett érvel, illetve erősen hiányosnak tartja az összehasonlító történeti morfológiát⁵ az altaji rokonság magyarázatában. Ugyanis a hangtani és szemantikai összehasonlítás nem elegendő a nyelvrokonság bizonyítására. VOVIN (2005: 74–75) is hasonló álláspontot képvisel.

Az elsődleges magánhangzó-hosszúsággal kapcsolatban is kételyeket fogalmaz meg GEORG, ugyanis megtalálható mind a török⁶ és a tunguz nyelvek egy részében, de a mongolban nem.⁷ Erre példaként ótörök adatokat hoz, amelyek hosszú magánhangzót tartalmaznak, viszont a mongol és a tunguz nyelvekben rövid magánhangzóval szerepelnek:

	ótörök	mongol	tunguz
'vadászát'	<i>āb</i>	<i>aba</i>	szolon <i>awa</i>
'kék'	<i>kōk</i>	<i>kōke</i>	szolon <i>kuku</i>
'szürke'	<i>bōz</i>	<i>boro</i>	evenki <i>boro</i>

Az adatok alapján azt az állítást lehetne felvetni az altaji hipotézis szemszögéből, hogy a mongol és a tunguz alapján az eredeti elsődleges magánhangzó-hosszúság nem létezett, a törökben ez másodlagos fejlemény. De mi az oka annak, hogy a tunguz nyelvekben az eredetileg hosszú magánhangzót tartalmazó „közös” szavak lerövidültek, annak ellenére, hogy létezik az elsődleges hosszúság? A legkézenfekvőbb magyarázat, hogy a tunguz nyelvekbe mongol közvetítéssel kerültek be eredetileg hosszú magánhangzót tartalmazó török jövevényszavak, amelyek a mongolban veszítették el hosszúságukat.

⁵ A ragozási paradigmák hiánya és csak izolált szuffixumok és a derivációs toldalékok bemutatása jellemzi az EDAL-t (VOVIN 2005: 73–74).

⁶ A török nyelvek közül az elsődleges „hosszú : rövid magánhangzó” oppozíció csak a jakut, a türkmén és a haladzs nyelvben maradt meg (JOHANSON 1998a: 30).

⁷ Több mongolista, köztük LIGETI (1964) is feltételezett eredeti hosszú magánhangzókat a mongolban, azonban ez a kérdés napjainkban is vitatott. (l. JANHUNEN 2003b: 4).

Azt is hangsúlyozza GEORG, hogy az altaji genetikus rokonság hipotézisét képviselők nem fordítottak elegendő figyelmet a jövevényszavakra és a nyelvi kölcsönzésekre. Példaként a rotacizmus⁸ jelenségét hozza, amely az altaji hipotézis képviselői szerint fontos hangtani kritérium a nyelvrokonság igazolására (GEORG 2003: 435):

	köztörök	csuvas	irodalmi mongol	halha
'iker'	<i>ékkiz</i>	<i>yěkěr</i>	<i>ikir-e</i>	<i>ixer</i>
'ökör'	<i>öküz</i>	<i>vākār</i>	<i>üker</i>	<i>üxer</i>
'kő'	<i>taš</i>	<i>čul</i>	<i>čilayun</i>	<i>čuluu</i>

Ha az altaji hipotézisből indulunk ki, akkor a hangtörténeti fejlődés a következő: proto-altaji $*r_2 >$ proto-török $*r_2 >$ bolgár $*r$, köztörök $*z >$ proto-mongol $*r$. Az alábbi hangváltozás cáfolataként két jövevényszót mutat be a csuvasból a szerző (GEORG 2003: 436):

csuvas *pir* 'vászón, szövet' ← arab *bazz* ← görög *bússos*,
 csuvas (*vyras*)-*erni* 'vasárnap' ← volgai bolgár *erni* 'hét' ← perzsa *ādīneh*.

Mindkét szó korai átvételnek minősül, amelyeket a volgai bolgárok kölcsönöztek. A mai csuvasban *-r-* alakban képviseltetik magukat. MAHMUD AL-KASHGARI munkájában következetesen *-z-*vel írja át azon volgai bolgár adatokat, amelyeket az ótörök forrásokban *-d-*ként jelöltek. GEORG szerint ez azt bizonyítja, hogy az imént említett két adat akkor került be a bolgárba, amikor még nem játszódtott le a rotacizmus (GEORG 2003: 436). GEORG magyarázata alapján tehát a rotacizmus jelensége a török-mongol areális kapcsolatokat bizonyítja, mintsem a genetikus rokonságot. GEORG (2003: 436) feltételezése alapján a következő hangtörténeti fejlődés játszódhatott le:

proto-török $*r_2 >$ köztörök $*z$, bolgár⁹ $*z >$ csuvas $*r \rightarrow$ mongol r .¹⁰

GEORG szerint az altaji hipotézist támogatók által sokszor említett SWADESH-lista sem bizonyítja az altaji rokonságot. Egyrészt azért, mert a lista nem megfelelő a nyelvrokonság bizonyítására (l. RÓNA-TAS 1978: 245–247), másrészt pedig mindössze 100-ból csak 35 szót hoztak egymással összefüggésbe az EDAL

⁸ GEORG (2003: 435) megemlíti, hogy párhuzamos tunguz adatok is léteznek a rotacizmusra, de ezek véleménye szerint a jelenség bemutatását illetően irrelevánsak.

⁹ A proto-török rekonstrukciója kapcsán RÓNA-TAS (1998: 71–72) kiemeli, hogy a csuvas nyelv korábbi változatában létezett *r:z* oppozíció, azonban később eltűnt.

¹⁰ A rotacizmus kérdésével lentebb, az „Összefoglalás” című fejezetben részletesen foglalkozom.

szervezői.¹¹ GEORG a 35 feltételezett altaji etimológiából továbbá tizenegyet elemző cikkében (GEORG 2003: 442–447), amelyek közül dolgozatomban hármát mutatok be:

’víz’ proto-altaji *mūri > proto-mongol **müren/mören*; proto-tunguz *mū; proto-koreai *mūr, proto-japán **mí(-n-tí)*.

A rekonstruált alak az EDAL szerzői szerint fellelhető a török *yag-mur* ’eső szóban is, a *-mur* utótag véleményük szerint kapcsolatba hozható a középkoreai *mul* ’víz’ szóval. A török adat hipotézisük alapján egy szóösszetétel, amely a *yag-* ’esni, leesni’ és a *mur* ’víz’ tagokból épül fel, szó szerint ’esővíz’-et jelentene. A *yag-* török ige egyébiránt ’esni, havazni’ jelentéssel bír, és csak természeti jelenségek kifejezésére szolgál. A *-mur* pedig egy olyan deverbális nomenképző (l. ERDAL 1991: 389–390) a törökben, amely egy igei akciónak vagy cselekvésnek az eredményét fejezi ki (GEORG 2003: 439). A feltevést erősíti Erdal másik két példája is (ERDAL 1991: 390):

ötörök *yumur*¹² ’az állatok belei vagy vakbele’ < **yum-* ’összegyűlik, gyülekeznek’ (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 399) *-mur* {VN},
ötörök *kömür* ’szén’ < **kōñ-* ’ég’ *-mur* {VN}.

A mongol *müren/mören* alak jelentése ’folyó’, amely kapcsolatba hozható a vízzel. A tunguz alakkal elsősorban fonetikai probléma áll fenn, ugyanis a szóvégi *-r* hiányzik az alakról (Georg 2003: 443).

’év’ proto-altaji *đīla > proto-török *jil*, proto-mongol *žil*, proto-tunguz *dilačā; proto-koreai *tolč*; proto-japán *təsi.

GEORG szerint mongol és a török adatok egyértelműen összetartoznak. Az eredeti jelentése miatt (’az év megnevezése a tizenkét éves állatciklusban’) pedig biztosan nem lehet proto-altaji etimon. A tunguz adat ’nap’ jelentésben használatos, ráadásul csak az evenkiben található meg, amely egy deverbális szuffixumot tartalmaz, tehát a tö eredetileg igei kellett, hogy legyen. Így kizárható, hogy a proto-altaji alakhoz tartozzon. GEORG arra is rámutat, hogy a koreai *-o-*, szemben a török, mongol, tunguz *-i-*vel, ellentmond az EDAL (2003: 25–26, 48–49) szerzői által kidolgozott hangtörvénynek¹³ (GEORG 2003: 445).

¹¹ GEORG STAROSTIN, az EDAL egyik szerkesztőének az etimológiáit vizsgálja cikkében. A dolgozatban azért hivatkozok mégis az EDAL-ra, mivel abban is STAROSTIN etimológiáira épülnek ezek a cikkek.

¹² Az adat kapcsolatba hozható a magyar *gyomor* szóval is. RÓNA-TAS és BERTA ERDAL elképzelését támogatják a szó etimológiáját illetően (l. RÓNA-TAS – BERTA 2011: 398–400).

¹³ Az alábbi hangmegfelelés POPPE rekonstrukcióján alapszik, erről részletesebben l. POPPE 1965: 197–202.

'szem' proto-altaji *nĭā, proto-török *jāl, proto-mongol *nidün, proto-tunguz *nia-sa, proto-koreai *nún, proto-japán **mài(N)*.

A tunguz adat biztosan hibás, mivel a tunguz hangrendszer eredetileg nem ismeri az *n*- hangot szókezdő pozícióban, csak a nanajban adatható. Az eredeti proto-tunguz forma *yāsa. A mongol adat egy *-dūr* szuffixumot is tartalmaz (a *ni-yur* 'arc' analógiájára). GEORG eredeti proto-mongol alakként *nil-dün formát rekonstruál. A török esetében nem a rekonstruált alakkal, hanem annak jelentésével kapcsolatban merülnek fel kételyek. Általában 'könny' jelentésben használatos a török nyelvekben, azonban MAHMUD AL-KASHGARI szótárában 'nyírkos. nedves' jelentésben tünteti fel, a 'száraz' ellentétéként (GEORG 2003: 439, 442–443).

A fenti három adat is *bizonyítja*, hogy még a SWADESH-listán szereplő altaji etimológiák is hibásak, tehát semmiképpen sem bizonyítható velük a genetikus rokonság. VOVIN (2005: 71–132) – GEORG (2003: 429–449) megállapításain kívül – a következőket emeli még ki:

A szerzők sokszor figyelmen kívül hagyják az areális kapcsolatokat, helytelenül kizárják a nyelvi kölcsönzések lehetőségét. Például a proto-altaji *sĭāri 'föld, homok, mocsár' adat. Esetünkben a proto-japán *situ 'nedves hely, nedvesség' adat az érdekes. A proto-formát a *situ* 'nedves, nyírkos' szóból rekonstruálják, amelynek első előfordulása a forrásokban 1331, amely a középkínai *sipu* alak átvétele. A *-tu* < *-pu* hangváltozás pedig jellemző a japán nyelvre (VOVIN 2005: 78–79).

A nyelv története szoros összefüggésben van a nép művelődéstörténetével, kultúrájával. A nyelvtörténet esetében figyelembe kell venni a kultúrtörténetet is. Például a japán 'kard' szó több szempontból is problémásnak mondható. Proto alakként a *kātànà 'kés' szót rekonstruálják, az ójapánban pedig a *katana* 'kard, kés' forma jelenik meg. Az altaji etimológia szerint a **kata-* 'élez' ige és a *-*na* szuffixumból épül fel a szó, azonban az ójapánban kétféle kardmegnevezés létezik: *turugĭ* 'kétélű kard', míg a *katana* 'egypengéjű kard' jelentéssel bír. Ebből is következik, hogy helytállóbb az ójapán adat felbontása: *kata* 'egy' és *na* 'penge' (VOVIN 2005: 75–76).

A filológia teljesen hiányzik a szótárból. Az altaji hipotézis támogatói pedig csak szótárakból dolgoznak, nem gyűjteneik élő nyelvi anyagot. Emellett a Mongolok Titkos Történetén és néhány török történeti szövegen kívül nem használnak más forrást, japán, koreai, tunguz és mongol szövegek sem szerepelnek a bibliográfiában (VOVIN 2005: 76–77).

Számos hibás adat is található a listában, amelyek téves etimológiákhoz és félreértésekhez vezetnek. Erre példa a következő: proto-altaji **gĕle-* 'jön, megy' > proto-mongol **gel-* 'sétál' > irodalmi mongol **geldüri-/gelgüri-*. A második adat nem létezik az irodalmi mongol nyelvben: CINCIUS rekonstruálta az irodal-

mi mongol nyelvben az evenki *gel-* 'érvényre juttatja az akaratát' alapján (VOVIN 2005: 77–78).

A közös etimonra visszavezetett szavak jelentése sokszor nagyon távol áll egymástól, összekapcsolásuk lehetetlen. Például az állatneveket és növényneveket folyamatosan 'egy növény- vagy állatfajta' formában adják meg, figyelmen kívül hagyva a tényleges megnevezést. Ilyen a proto-altaji *pāl 'egy halfajta' > proto-tunguz *palu, proto-mongol *bilayu, proto-török *bālik, proto-japán *pí-rámái, proto-koreai **par-*. A japán forma eredeti jelentése 'lepényhal', amely szóösszetétel, a tokiói japánban *hiramai* (> *hira* 'lepény' + *mai* 'hal'). A proto-koreai adatot a koreai *palkangi* 'egy új pontyfajta, amelyet a Hangkang folyóban fedeztek fel' szóból rekonstruálják. A közép-koreaiban nem található az adat, annak ellenére, hogy az EDAL szerzői hivatkoznak rá. A szó szegmentálása is hibás (*pal-kangi*), ugyanis a koreaiban nem létezik *-kangi* szuffixum, a szó helyes felbontása: *palk-ang-i*. A mongol forma rekonstrukciónál az EDAL olyan irodalmi mongol formára hivatkozik (*bilayu/bulū* 'ponty'), amely nem létezik. Feltehetően a szerzők a *bulū cagān* 'egyfajta édesvízi ponty' szóösszetételből vezették le a proto-mongol alakot, amely ilyen formában nem helyes, mivel a *bulū* eredeti jelentése 'a velős csont vastag vége, hal fejének az alakja' (VOVIN 2005: 81–82).

Az átírási rendszer illetve a bibliográfia sem egységes, több rendszer keveredik. A bibliográfiában külön szerepel cirill betűkkel az orosz nyelvű irodalom, majd egy másik csoport, amely a más nyelvű forrásokat kategorizálja. A kínai átírásban a Pinyin és a Wade-Giles, míg a koreainál a Yale és a McCune-Reischauer rendszerek keverednek (VOVIN 2005: 122).

Az altaji nyelvek kapcsolatának kérdését illetően új eredményeket hozott CHRISTOPHER BECKWITH munkája (2004), aki a japán nyelv történetét kutatja. A Brill kiadó által publikált könyv bemutatja a japán nyelv eredetével kapcsolatos téves elképzeléseket és feltételezéseket, illetve egy új, lehetséges hipotézist vet fel a nyelv rokonsága vonatkozásában. BECKWITH állítása szerint a japán nyelv feltételezhetően a koguryo¹⁴ nyelvvel áll kapcsolatban, amely történeti nyelv, és csak a kínai forrásokból rendelkezünk írásos korpusszal. A fennmaradt koguryo adatok számos hasonlóságot mutatnak a japánnal nyelvtörténeti szempontból, amelyeket tételesen vizsgál a szerző. Eredetileg a koguryot a koreai nyelv egyik történeti változatának tekintette a tudomány, amely azonban helytelen elképzelésnek bizonyult, mivel mind hangtani, mind pedig etimológiai oldalról eltérések fedezhetők fel közöttük. Az emlélet vonatkozásában említésre kerül

¹⁴ A nyelvet feltehetően a Koreai-félszigeten, Mandzsúria déli részén, illetve Kína Liaoning tartományában beszélhették, tekintettel arra, hogy azon kínai források, amelyek Koguryo nyelvi emlékeket őriztek meg, területileg a Koreai-félszigethez köthetők (BECKWITH 2004: 1–3).

az altaji rokonság kérdése is, amelyet Beckwith a leghatározottabban elutasít (BECKWITH 2004: 1–7).

Az altaji hipotézis vizsgálatának két fejezetet is szentel. A nyolcadik fejezetben azt az állítást fogalmazza meg, hogy a makro-altaji rokonság tipológiai hasonlóságokon és etimológiákon alapszik, amely azonban nem elegendő kritérium genetikus rokonság bizonyítására. Az említett fejezetben bemutatja a tévesen egyeztetett koguryo-japán-koreai szavakat, amelyeket az altaji rokonság bizonyítékaként használtak fel (BECKWITH 2004: 164–172).

Ugyanakkor olyan szavak is bemutatásra kerülnek, amelyek feltételezhetően közös eredetre nyúlnak vissza, de nem genetikus rokonság következtében, hanem nyelvi kölcsönzések eredményeként. BECKWITH arra is felhívja a figyelmet, hogy a közös szókészlet kulturszavakhoz köthető, olyanokhoz, mint 'eke', 'levél', vagy 'fokhagyma', amelyek szintén inkább a nyelvi kölcsönzések elméletét erősítik (BECKWITH 2004: 173–183).

A kilencedik fejezet (BECKWITH 2004: 184–194) az altaji hipotézis elméleti hátterével foglalkozik, a nyelvi divergencia és konvergencia aspektusából megközelítve. BECKWITH véleménye szerint a legnagyobb problémát a nyelvi divergencia okozza. Álláspontja szerint altaji genetikus rokonság kutatása esetén ezidáig nem született egyetértés annak vonatkozásában, hogy milyen kritériumok alapján tekinthető egy nyelv 'altaji'-nak. Ezzel a szándékkal öt olyan feltételt állít fel, amely elegendő ahhoz, hogy megállapítható legyen, mely nyelvek tekinthető altajinak¹⁵ (BECKWITH 2004: 189–190):

- Szókezdő pozícióban mássalhangzótorlódás nem fordulhat elő.
- Agglutinatív típusú morfológiai rendszer, kivétel az intenzivitást kifejező rendszer, amely prefixum is lehet.
- Nyelvtani egyeztetések hiánya (pl. grammatikai nemek).
- Finit ige mindig a mondat végén helyezkedik el.
- Közös szókészlet altaji nyelvekkel.

A fenti megállapítások szemszögéből kiindulva a szerző megállapítja, hogy a tudomány által elfogadottan nem-altajinak tartott tibeti nyelv modern, beszélt Lhasa nyelvjárása altajinak tekinthető, mivel megfelel a kritériumoknak, ahogyan a perzsa nyelv tadzsik változata is. Ugyanakkor, a török ujugur, és a mongol mongour nyelvek nem felelnek meg ezen kritériumoknak (BECKWITH 2004: 191–192). Ily módon arra a következtetésre juthatunk, hogy az altaji nyelvek inkább a nyelvi kölcsönzések, az areális kapcsolatok, a nyelvi konvergencia és a szubsztrátumhatás irányából közelítendőek meg.

¹⁵ A kritériumok azon megállapítások szerint kerültek kidolgozásra, amelyeket az altaji hipotézist támogatók állítanak.

BECKWITH úgy gondolja, hogy a közös lexika oka sokkal inkább a közös „belső-ázsiai” nomád kulturális szavakon alapszik, mintsem hogy egy közös ősnyelvet lehessen rekonstruálni (BECKWITH 2004: 193). Példaként hozza fel a perzsa és az arab nyelv kapcsolatát, amelyeket a közös szókészlet ellenére sosem tartottak genetikusan rokon nyelveknek, a megfelelések a közös kulturális (esetükben az Iszlám) közeg következtében alakultak ki (BECKWITH 2004: 193). Összefoglalva BECKWITH álláspontját a japán illetve az altaji nyelvek kapcsolatáról, elmondható, hogy nem lehet közöttük genetikai rokonságot bizonyítani, mivel a hasonlóságok a nyelvi kontaktszituáció és a nyelvi konvergencia eredményei.

Összegzés

Az altaji hipotézis körül kialakult viták túlnyomó többségét a genetikai rokonságot támogató, illetve cáfoló feltételezések teszik ki. Mindazonáltal – álláspontom szerint – az altajisztika vitás kérdéseit más irányból kellene megközelíteni, amely elsősorban metodológiai problémákat érint. Az altaji hipotézis első, és egyben legmarkánsabb kérdése a proto-nyelvek (proto-török, proto-mongol, proto-tunguz) rekonstrukciója. Elméleti háttérét tekintve a proto-nyelv egy rekonstruált rendszer, amely nem köthető nyelvtörténeti korszakhoz, sem egy korábbi beszélt nyelvváltozathoz. A rekonstrukció célja, hogy a rendelkezésre álló írott nyelvemlékek és beszélt nyelvek alapján leírhatóvá váljanak a genetikusan rokon nyelvek közötti egyezések (RÓNA-TAS 1998: 67). Ugyanakkor fontos felhívnom a figyelmet arra, hogy egy proto-nyelvnek is vannak időbeli korlátai, amely a neolitik kor kezdetéhez kapcsolódik (Kr. e. 4500 – 4000), mivel az általunk nyelvként számon tartott kommunikációs rendszerek ebben az időszakban alakultak ki (RÓNA-TAS 1998: 68).

Továbbá, a rekonstrukció esetében nem lehet figyelmen kívül hagyni sem a relatív, sem az abszolút kronológiát. Az altaji nyelv rekonstrukciójának időbeli korlátait jól szemlélteti a nyelvemlékek problematikája. Az első írott török, mongol és tunguz források megjelenése között – amelyek a rekonstrukció egyik alapját adják – több száz éves eltérés figyelhető meg. Míg az első török írott források a 8. századra datálhatóak (JOHANSON 1998b: 81), addig az első összefüggő mongol¹⁶ és tunguz nyelvemlékek a 13. (JANHUNEN 2003: 33), illetve a 17. századból (ROBBEETS 2005: 16) származnak.

Az altaji hipotézis másik hiányossága, hogy a kutatások során feledésbe merül a nyelvjárások kérdése, illetve az egyes nyelvágak történeti peridozációja. A

---

¹⁶ Már a 10. századtól maradtak fenn a kitan nyelvemlékek (WU – JANHUNEN 2010: 17), amelyek a mongol nyelvvel rokon nyelvet mutatnak, azonban az írásrendszer teljes megfejtése még folyamatban van.

hangmegfelelések, egyezések, illetve a rekonstrukció során minden nyelv, vagy korábbi nyelvállapot homogén egységként kerül áttekintésre. Ahogyan RÓNA-TAS (1998: 68–69) is rámutat, az egyes nyelvi közegekben különböző időben és módon mehet végbe változás az adott közeg hatására, amelyet a nyelvi izoglosszák jelensége ír le. Ehhez a témához szervesen kapcsolódik a rotacizmus és a lambdacizmus problematikája. GEORGNÁL (2003: 435–436) tévedést okoz például az a jelenség is, hogy a csuvas nyelvben a rotacizmus két alkalommal játszódtott le. Ugyanis a proto-török *-d-/-d is -z-/-z hangon keresztül -r-/-r hanggá változott a csuvasban (RÓNA-TAS 1998: 72). Emellett a mai modern török és mongol nyelvekben nem fedezhető fel *r:r*, illetve *l:l* oppozíció, azonban ez is idegen hatás eredménye (l. JOHANSON 1998b: 99).

DOERFER (1985: 284–288) a mongol-tunguz, török-mongol, illetve török-tunguz nyelvviszonyra irányuló kutatásai számos olyan statisztikai adattal szolgálnak, amelyek arra világítanak rá, hogy az altaji hipotézis igazolására felhasznált adatok areális kapcsolatok eredményei, tekintettel azok hangatni tulajdonságaira, és elterjedtségükre az egyes nyelvekben. A munka már jóval az EDAL megjelenése előtt kijelölte kutatások irányát az altaji nyelvek kapcsolatát illetően: az elsődleges cél a kölcsönzések rendszerének, valamint a nyelvek közötti másodlagos egyezések feltárása. Tehát, véleményem szerint a genetikus rokonság kérdésével nem érdemes foglalkozni mindaddig, amíg az kölcsönzéseket jelentő „héjak” nem kerülnek leválasztásra az altaji nyelvek rendszeréről.

A héjak leválasztása esetében kiemelt fontossággal bírnak a magyar nyelv török jövevényszavai, tekintettel arra, hogy a magyarban a török kölcsönzések egy korábbi nyelvállapotot tükröznek, amelyek támpontot nyújtanak a protok-török rekonstrukcióhoz.¹⁷ Például a proto-török szókezdő *y- hangnak több fejleménye is van a magyar nyelvben:

1. Proto-török *y- > keleti ótörök y-, nyugati ótörök *j- → magyar *j- > d-.
2. magyar *dió* < *jīwo < *jīyqu < *jīyay ← nyugati ótörök *jīyay, jāyay, vö. keleti ótörök *yagak*, *yajak*, *yīyak* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 294–296): magyar *disznó* < *jīsna ← nyugati ótörök *jāsna > csuvas *sīsna*, vö. keleti ótörök *yasna (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 296–298).
3. Proto-török *y- > keleti ótörök y-, nyugati ótörök *j- → magyar *j- > gy- [d'-]:

¹⁷ A magyar nyelv török jövevényszavai a csuvas nyelv elődjének tekintett nyugati ótörök nyelv rekonstrukciójához nyújtanak segítséget, amit az 5. és a 12. század között be-széltek az Urál hegységtől, valamint az Urál folyótól nyugatra eső területeken (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 1071–1072).

magyar *gyúr* < **ju̯ur-* ← nyugati ótörök **ju̯ur-* > csuvas *sár-*, vö. keleti ótörök *yogur-* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 411–412),

magyar *gyümölcs* < *d'ömölc* < *d'emilč* < *jemilč ← nyugati ótörök *jemilč > csuvas *šiměš*, vö. keleti ótörök *yemiš* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 417–419).

4. Proto-török **y-* > keleti ótörök *y-*, nyugati ótörök **j-* → magyar **j-* > *sz-* [*s-*]:

magyar *szél* [*sēl*] ← nyugati ótörök *šēl < *jēl > csuvas *šil*, vö. keleti ótörök *yēl* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 784–787),

magyar *szűcs* [*sűč*] < *seüči < *siwči < *šiyči ← nyugati ótörök *čiyči < *jiyči > csuvas *šěvěš*, vö. keleti ótörök *yigči, *yip* 'fonal, kötél' (RÓNA-TAS – BERTA: 825–829).

A korai török kölcsönzések a magyar nyelvben megerősítik azt az állítást, miszerint a proto-törökben létezett az *r:*z és *l:*š oppozíció, amelyek a magyar adatok alapján az átadó török nyelvben eltűnt:

– magyar *görény* [*görēn*] < *güren ← nyugati ótörök *gürän, *kürän, vö. keleti ótörök *küzän* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 355–357),

– magyar *térd* [*tērd*] < *tīr + *d* {kicsinyítő képző} ← nyugati ótörök *tīr > csuvas *čēr* v.ö. keleti ótörök *tīz* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 898–901),

– magyar *dől* [*dōl*] < **dūl-* < **dül-* ← nyugati ótörök **tül-*, **dül-*, vö. keleti ótörök *tüš-* (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 299–303),

– magyar *kölyök* [*köyök*] < *köl'ök* < *kölek < *külek ← nyugati ótörök *köläk < *kölcäk → mongol *gölüge*, *gölige* 'állatkölyök', vö. ótörök *köšäk* 'állatkölyök' (RÓNA-TAS – BERTA 2011: 586–588).

Az ismertetett adatok mutatják, hogy a magyar nyelv török jövevényszavai kiemelt fontossággal bírnak a török nyelvtörténet szempontjából, valamint az altaji hipotézisre vonatkozóan is számos fontos információt hordoz magában.

Az altaji hipotézis körül kialakult legújabb vitákat summázva megállapítható, hogy a kölcsönzések feltárását követően a kutatásoknak a nyelvek közötti másodlagos egyezésekre kell irányulnia az areális kapcsolatok szemszögéből, valamint a BECKWITH által javasolt nyelvi konvergencia irányából, amelyek további új eredményekkel kecsegtetnek.

Irodalom

BECKWITH, CHRISTOPHER (2004), *Koguryo: Language of Japan's Continental Relatives*. Brill, Leiden.

DOERFER, GERHARD (1985), *Mongolo-Tungusica*. Harrassowitz, Wiesbaden.

DOERFER, GERHARD (1995), The recent development of nostratism. *Indogermanische Forschungen* 100: 252–267.

- CSATÓ, ÉVA – JOHANSON, LARS (eds) (1998), *The Turkic Languages*. Routledge, London – New York.
- EDAL = STAROSTIN ET AL. 2003.
- ERDAL, MARCEL (1991), *Old Turkic Word Formation*. I–II. Harrassowitz, Wiesbaden.
- GEORG, STEFAN (2003) Japanese, the Altaic Theory, and the Limits of Language Classification. In: OSADA, TOSIKI – VOVIN, ALEXANDER – RUSSEL, K. (eds), *Perspectives on the origins of Japanese language*. Kyoto. 429–449.
- GOLDEN, PETER (2016), The shaping of the Turks in Medieval Eurasia. In: CSATÓ, ÉVA – JOHANSON, LARS – RÓNA-TAS, ANDRÁS – UTAS, BO (eds), *Turks and Iranians. Interactions in Language and History*. Harrassowitz, Wiesbaden. 1–12.
- ILLIČ-SVITÝČ, V. M. – [Иллич-Свитыч, В. М.] (1971), *Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский)*. Введение. Сравнительный словарь. Наука, Москва.
- JANHUNEN, JUHA (ed.) (2003a), *The Mongolic Languages*. Routledge, London – New York.
- JANHUNEN, JUHA (2003b), Proto-Mongolic. In: JANHUNEN 2003a: 1–29.
- JANHUNEN, JUHA (2003c), Written Mongol. In: JANHUNEN 2003a: 30–56.
- JOHANSON, LARS (1998a), The Structure of Turkic. In: CSATÓ – JOHANSON 1998: *The Turkic Languages*. Routledge, London – New York. 30–66.
- JOHANSON, LARS (1998b), The History of Turkic. In: CSATÓ – JOHANSON 1998: 81–125.
- LIGETI, LAJOS (1964), Les voyelles longues en moghol. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 17: 1–48.
- POPPE, NICHOLAS (1965), *Introduction to Altaic Linguistics*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- ROBBEETS, MARTINE IRMA (2005), *Is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* Harrassowitz, Wiesbaden.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1971), *Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai. A nyelvrokonság elmélete és a csuvas-mongol nyelvviszony* [doktori disszertáció]. Budapest.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1978), *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban*. Gondolat, Budapest.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1998), The Reconstruction of Proto-Turkic and the Genetic Question. In: CSATÓ – JOHANSON 1998: 67–80.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD (2011), *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. I–II. Harrassowitz, Wiesbaden.
- STAROSTIN, SERGEI – DYBO, ANNA – MUDRAK, OLEG (2003), *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Vol. 1. [A–K], Vol. 2. [L–Z], Vol. 3. [Indices]. *Handbook of Oriental Studies*. 8/1–3. Brill, Leiden. = EDAL.
- SVANTESSON, JAN-OLOF – TSENDINA, ANNA – KARLSSON, ANASTASIA – FRANZÉN, VIVAN (2005), *The Phonology of Mongolian*. Oxford University Press, New York.
- VOVIN, ALEXANDER (2005), The End of the Altaic Controversy. In *Memoriam Gerhard Doerfer*. *Central Asiatic Journal* 49: 71–132.
- WU YINGZHE – JANHUNEN, JUHA (2010), New Materials on the Khitan Script. *The Languages of Asia* 9. Global Oriental, Folkestone.

IVÁNYI MÁRTON

Máltai nyelv: arab nyelvjárás és/vagy „nyelvötvözet”?¹

This paper aims to give an overview of the historical development of sociolinguistic phenomena shaping the Maltese language. Such phenomena include as diglossia, multipolar academic debate concerning linguistic classification of Maltese, and, recently, macaronic language. Beyond diglossia, classification of Maltese has always been intertwined with various sociolinguistic factors. Inter alia, two major concepts have arisen and survived, withstanding the test not only of time but also of scientific arguments. On the one hand, the so-called amalgam theory stresses the diversity of the strata constituting the Maltese lexicon to such an extent that inclusion of Maltese in any branch of Afro-Asiatic languages becomes unfounded. On the other hand, as shown by a number of earlier theoretical approaches, the weight of the Arabic stratum supported by a plethora of Semitic morphology, syntactic patterns, negates any attempts to classify the Maltese language as being unattached to Arabic dialects. This paper concludes, that the strata constituting Maltese interact dynamically rather than being statically sedimented on one another.

Keywords: diglossia, sociolinguistics, Maltese, Maghrebi Arabic, Sicilian Arabic, Romance languages, English

Bevezetés

„A máltaiak afrikaiak... Valami keveréknnyelvet beszélnek, ez alapján arab, annak a hódításnak a maradványa, amely a római birodalom bukását követte, élénk, mozgalmas, festői nyelv, alkalmas a hasonlatokra, képekre, költőiségre” – írja Jules Verne az elképzelt magyar szabadságharcos, Sándor Mátyás gróf életét bemutató, 1885-ben megjelent, nagy sikerű kalandregényében.

A francia szerzőnek a máltaiak etnikai eredetéről szóló megállapítását egyelőre tegyük el további elmélkedésre. E tanulmány a továbbiakban az idézetnek azon, a máltai szigetcsoport (egyik) nyelvére vonatkozó megjegyzésére összpön-

---

¹ Az ötvözet (esetenként ennek alternatívájaként a későbbiekben BRINCAT (2011: xvi kifejezése nyomán: amalgám) szót metaforaként használom e tanulmány során, utalva azon elmélet vélt vagy valós alapjaira, mely szerint a máltai jelen formájában egy olyan nyelv, amely elsődlegesen arab, újlatin és germán összetevőkből épül fel.

tosít, mely szerint a máltaiak „valami keveréknyelvet beszélnek, ez alapján arab”.

Az arab nyelv bármely, latin abc-t ismerő beszélője meghökken, amikor először találkozik a következő máltai számnevekkel: *wiehed*, *tnejn*, *tlieta*, *erbgha*, *hamsa*, *sitta*, *sebgħa*, *tmienja*, *disgħa*, *għaxra*. Ugyan maguk a máltaiak már – talán a több mint két évszázada tartó angol nyelvi befolyásból adódóan, talán más, később ismertetett szociolingvisztikai okból – jobbára inkább az angol számneveket használják, mindenesetre egy igencsak elgondolkodtató jelenség szemtanúi lehetünk.

Mégjobban meglepődik az iménti illető, amikor rápillant a máltai szigetcsoporthoz tartozó térképre, és a következő szavakból felépült toponímiákat (vö. BRINCAT 2011: 50, TSCHANZ 2011) veszi szemügyre; *baħar*² ’tenger’ (irodalmi arab *baħr*³), *bir* ’kút’, (irodalmi arab *bi'r*), *gżira* ’sziget’ (irodalmi arab *gazīra*), *għar*

² A bemutatott morfológiai minták tekintetében a máltai szavak esetében a hivatalos máltai ábécét, az arab szóképzés esetében pedig a Deutsches Institut für Normung által a Hans Wehr-i módszertant 1982-re továbbfejlesztő, latinizáló átírás szabvány metodológiáját követem. E szándékomban tipológiai és egyéb megfontolások is szerepet játszanak. Úgy vélem, e módszertan megkönnyíti a szóban forgó, kiterjedt nyelvi jelenségek számos nyelvet, illetve réteget (stratum) bevonó körének értelmezését, és ezek következetes használata mellett még akkor is egy logikus és közhírhelyű jelölés az eredmény, ha történetesen egyetlen esetben felmerül, hogy mindez éppenséggel nehézséget képez. A máltai posztalveoláris zöngés affrikátát és az irodalmi arab zöngés veláris/uvuláris frikatíváját (*għayn*) ugyanis egyaránt a *ġ* graféma jelöli. Ebben az esetben a vizsgálódóra vár az ekképp keletkezett ellentmondás körültekintő feloldása, illetve a tanulmány függelékében szereplő átírási útmutató is segítségül szolgálhat.

³ Irodalmi és/vagy modern standard(izált) arab (*al-luġatu 'l-‘arabiyyatu 'l-fuṣḥā* alatt az arabnak azon konvencionális, irodalmi válfaját értem, amelyet az arab világ a hivatalos szóbeli, és az írásban történő érintkezéshez egyaránt használ, ezáltal lényegében annak egyfajta koiné funkciót szánva. Az arab nyelvészeti hagyomány nem tekinti külön nyelveknek az irodalmi, illetve ennek modernizált, egyszerűsített változatát, hanem egyazon nyelv (*fuṣḥā*) két regiszterének tekinti utóbbiakat (ELGIBALI – BADAWI 1996: 105). Ebben az autenticitás egyik megnyilvánulási formáját látva és azt szem előtt tartva én magam sem különböztetem meg e kategóriákat, ezért a lábjegyzet elején álló *és/vagy* kettős kötőszó látszólagos ellentmondása. Mindenesetre ahol szükségessé válik, jelezni fogom, ha kifejezetten a koráni vagy klasszikus regiszterről van szó. Az irodalmi arab mindvégig zsinórmértéket képez e tanulmány során, egy-egy esetben azonban, ahol a gondolatmenet koherenciájának a biztosítása érdekében ez indokolt, a tunéziai arab) lesz

’barlang’ (irodalmi arab *wādin*, *al-wādī*), *ghajn* ’forrás’ (irodalmi arab *‘ayn*), *dawra* ’körút’ (irodalmi arab *dawra*), *giebja* ’ciszterna’ (irodalmi arab *ḡubb*), *Għargħur* ’boróka’ (irodalmi arab *‘ar‘ar*), *Għarb* ’nyugat’ (irodalmi arab *ḡarb*) – alighanem ennyi példa bőven elegendő egyelőre az arab összefüggések sematikus érzékeltetéséhez.

Vajon mit szólna a fenti személy azon kettős antonomáziáról értesülvén, melynek értelmében a helyi köznyelvben a történelmi főváros megnevezése l-Imdina, a jelenlegi közigazgatási székhely Valletta ragadványneve pedig il-Belt, melyek etimológiája egyaránt a ’város’ jelentésű arab szóra vezethető vissza?⁴ Hogy lehet az, hogy a testvérsziget Gozo közigazgatási központja ugyanúgy „hallgat” az arab eredetű *Rabat* ’erődítmény’ névre⁵ (irodalmi arab *ribāṭ*) és angol eredetű elnevezésére, a Victoriára is? Hogy lehet az, hogy egy, a jelen máltai fővárossal gyakorlatilag egybeépült déli szomszédtelepülés, il-Birgu hétköznapi elnevezése pedig Città Vittoriosa, ami egyértelműen olasz jelzős szerkezet?

E tanulmány ezt a néhány, fentiekből kirajzolódó problémát kívánja megvilágítani. Vajon hogyan rendelkezhet egy tökéletesen európai irányultságú szociológiai és nyelvészeti mintázatokat felvonultató, ekképp latin abc-t is használó nyelv enynyire kiterjedt arab szókészlettel? Végül, hogy lehet, hogy e közösség mégsem minden esetben használja az „anyanyelvét” a mindennapi érintkezés során, mint fentebb utaltunk rá?

E problémamegfogalmazásokhoz mindjárt illesztenék egy továbbit, mellyel párhuzamosan elkezdem körüljárni e nyelvi jelenségek lényegét: vajon a) az arab egy kvázi-nyelvjárásáról van szó, amely különböző rétegekkel (*strata*) bővült az idők során, amint azt BORG – AZZOPARDI-ALEXANDER (1997: xiii) véli? Avagy b) a máltai genealógiai mibenléte szerint három külön nyelvcsalád (az indoeurópai újlatin és germán, és az afroázsiai sémi) elemeit forrasztja egybe egy sajátos, háromkomponensű amalgámhoz hasonlóan (BRINCAT 2011: xiii)?

Tegyük mindjárt hozzá, hogy a lehetőségek köre nem szűkíthető le e két – nem is teljesen összebékíthetetlen – feltételezésre. Így például ALEXANDER

---

a referenciapont. E jelenségek érintésével itt lényegében meg is érkezünk a későbbiekben kiemelt szerephez jutó diglossia jelenséghez.

⁴ Érdekes tény, hogy a régi és az új főváros nevei szinoním fogalmak. Kettős antonomáziáról van szó, hiszen előbbi elvesztette eredeti köznévi jelentését, és tulajdonnévként szilárdult meg, utóbbi köznévi jelentése pedig magának a fővárosnak a nem hivatalos, köznyelvi neve (vö. BRINCAT 2011: 50).

⁵ Így a település neve megegyezik a marokkói fővárosával.

BORG azon 16. században szárba szökkenett feltételezés mellett érvel, hogy a máltai alapvetően a szigetcsoporthoz valóban megfordult föníciaiak/punok⁶ sémi nyelvvel és/vagy a héberrel rokon (BORG 1976: 195, 2007). Ha képzelőerőnk el is tudná fogadni e nézetet, nyelvészeti-történelmi ítélőképességünk tiltakozna ellene, hiszen az alább bemutatott folyamatok fényében nem bírná el annak terhét.

A történelmi áttekintés és a kísérő empiria bemutatását célzó tanulmányunk bevezetéseként érdemes egy dolgot leszögezni. A máltai nyelv genezise elválaszthatatlan a sémi nyelvektől. Innen megragadva, a máltai kategorizációjának genealógiai megközelítése mentén e nyelvek közül is az időszámításunk szerinti első évezredre kialakuló arab nyelv egy modern nyelvjárásáról beszélünk,⁷ aminek az alapjai vagy a 9., vagy a 11. században alakultak ki (BRINCAT 2011: xxv). Tény ugyanis, hogy a máltai felmutatja az északnyugat-afrikai (maghrebi) arab egy-egy térségi variánsának sajátosságait, habár fejlődési röppályája immár hozzávetőleg 900–1100⁸ éve a klasszikus és irodalmi arab „fősodor” közvetlen nyelvi és kulturális befolyásaitól lényegében függetlenül ível (BORG – AZZOPARDI-ALEXANDER 1997: xiii).

Más behatásoktól ugyanakkor nem volt mentes az azóta eltelt időszakban, és napjainkban sem az. A Földközi-tenger közepén való elhelyezkedésének köszönhetően Málta kapcsolatai ráadásul nem korlátozódtak a közvetlen szomszédjaira – vagyis a 90 kilométerre fekvő Szicíliaira és a 290 kilométerre lévő Észak-Afrikára. Ennek eredményeként a máltai nyelv az évszázadok során a szigetcsoporthoz „öslakói” és a szigeteket uralni vagy betelepíteni szándékozó népek közötti érintkezések kölcsönhatásai mentén formálódott.

⁶ A máltai vélt vagy valós pun vonatkozásai JEAN QUENTIN D'AUTUN „Insulae Melitae descriptio” (1536: 16–18) című, később angol nyelvre lefordított beszámolójának egy szakaszára vezethetők vissza. Eszerint a Titus Maccius Plautus római drámaíró Poenulus című vígjátéka ötödik felvonásában az egyik karakter, Hanno karthágói pun nyelven előadott sorait a helyiek érteni vélték.

⁷ Az indoeurópaiaktól körülbelül i. e. 8000 körül már különvált afroázsiai nyelvcsalád az újkőkorszakban két ágra szakadt, majd a kőkorban, i. e. 4000 körül jelentek meg maguk a sémi nyelvek. Hozzávetőleg kétezer évvel később, a közép-/kései bronzkor idején lépett a történelem színpadára az amorita nyelv. Ennek egyik „leszármazottja” az időszámításunk szerinti első évezredben megjelenő arab, melynek modern nyelvjárásából kinőtt fiatal hajtása a máltai (ZOHAR 1992).

⁸ E diszkrepancia bemutatására a későbbiekben vállalkozik e tanulmány.

E fenti igazságokat egymásra téve, tényszerűen beszélhetünk (északnyugat-afrikai/szicíliai-) arab, olasz, francia és angol nyelvi rétegekről (stratum). Ezek azonban nem statikusan ülepedtek le egymásra egy, a földtörténeti kőzetrétegek rendeződését tükröző, kronosztratigráfiai modellben, hanem egy olyan tó vízrajzi rendszerét elevenítik meg, amely különböző folyamatokból és patakokból, dinamikusan táplálkozik és keveredik a kezdetektől (BRINCAT 2011: xxix). Ez a későbbiekben a történeti áttekintéssel párhuzamosan tárgyalt, különféle morfológiai és szintaktikai mintákból is láthatóvá válik. Itt kínálkozik azonban egy újabb kérdés: mit tekinthetünk a máltai nyelv kezdeteinek?

Északnyugat-afrikai és/vagy szicíliai arab nukleusz?

Jelen állás szerint változatlanul a múlt homályába vész, hogy e nyelv arab magja a 870-es arab hódítást követően nyert teret, avagy a 11. évszázad derekán.

Előbbi esetében a szigetecsoport lakói által ezt megelőzően beszélt pun vagy latin vagy görög, illetve adott esetben nevezett nyelvek keverékét beszélő „óslakosok” helyébe egy hódító arab elit, és berber klientúrája lépett i. sz. 870 körül⁹ két nyelvi kóddal.

E szociokulturális mozzanat nyelvészeti vonzatai hangsúlyos szerepre tesznek szert a máltai szigetecsoport sorsára nézve. Málta esetében a szigetecsoport sorsára nézve. A kísérő diglosszia, amiről szó van, a nyelvészeti és a szociolingvisztikai diszciplínának általában is egy rendkívüli fontosságú jelensége.

Diglosszián olyan nyelvi helyzetet értünk, amikor egy emberi közösség meghatározott körülmények között, illetve adott helyzetekben a kommunikációs érintkezés során a nyelvnek egyszer egyik, másszor a másik formáját használja. Ugyanannak a nyelvnek az emelkedett és közönséges (lingua vernacula) kódváltozatával a világ jóformán minden nyelvében találkozunk. Az egyik nyelvről egy másikra történő, helyzet által meghatározott átváltás–pedig a világ számos pontján szintén előfordul. Fontos, hogy Máltán a hipotetikus kezdetektől ilyen diglossziával állunk szemben, ami ennek megfelelően egyfajta rendezőelve is lehet a különféle szociolingvisztikai vizsgálódásoknak. A nyelv- vagy kódközi váltás e diglossziája a mitológiai Próteuszhoz hasonlóan más-más formában mindig felbukkan a szigetország esetében egészen napjainkig.

Talán a lakosság e fentebb nevezett, kettős tagolásánál is fontosabb – bár korántsem ügödöntő – támpont al-Ħimyarī (1975) utazó „Kitābu’r-rawḍi’l-mi’ṭāri fī

⁹ Ebben az időszakban különben még jóval a Magreb térséget nyelvi, kulturális és etnikai értelemben arabizáló Arab-félszigetről érkező, beduin Banū Hilāl törzsszövetség 11. századi letelepedése előtt járunk.

ḥabari'l-'aqtār»¹⁰ beszámolója, aki szerint a 870-es arab inváziót követően a szigetektől nem maradt más, mint „lakatlan rom” (*ḥirbat ġayr āhila*). Ami méz- és fatermelési, valamint halászati lehetőségeivel időről időre vonzotta ugyan az érdeklődőket a térségben, ám a lakosság elpusztulhatott,¹¹ tartósan letelepedő népességről pedig nincs szó a 11. század derekáig. Al-Ḥimyarī szerint ugyanis újabb fordulat következik be, amikor 1048 körül muszlim szabadok és az *ġhabida* ’rabszolga, jobbágy’ (*abīd*) vagyis, előbbieket nagy valószínűség szerint nem muszlim klientúrája érkezett Máltára,¹² akik együttesen „különb helyé tették Málta fővárosát, mint amilyen az azelőtt volt” (BRINCAT 2011: 35–37).

BLOUET (2007: 41) szerint régészeti leletek támasztják alá, hogy a szigetcsoport 1048 előtt is folytonosan lakott volt. Ebből adódóan akár az arab egy pre-

¹⁰ A 15. század végén megjelent könyv magyar jelentése: ’Illatos kert a vidékek hírében’, értsd: a világtájak művészi igényességű leírása. A Rawḍ lényegében egy, az arab ábécé betűrendje szerint szedett anekdotagyűjtemény, melynek szerzője tudatosan felül akarta múlni AL-IDRÍSIZI (’Abū ’Abdallāh Muḥammad ibn Muḥammad al-Idrīsī) világhírű *map-pa mundiját*, amely magyarul „A vágyakozónak gyönyörködtetése – A világtájak átszélése” (arabul „Nuzhatu’l-muštāqi fī ḥiṭirāqi’l-āfāq”) nevet viseli GOLDZIHNER IGNÁC nyomán, erről bővebben l. GOLDZIHNER 2005.

Ugyan fentieknek megfelelően a Rawḍ történelmi hitelessége vitatott, mindenesetre néprajzi és kultúrtörténeti támpontot nyújthat Málta esetében.

¹¹ Ez természetesen a főníciai/pun-máltai folytonosság ellen szól. Abban a tekintetben, hogy e nyelvi és kulturális cezúra a testvérsziget Gozóra is igaz-e, további kutatások szükségesek. Nem tudni minden kétséget kizáróan ugyanis, hogy a markáns hangtani és egyéb eltérések a két sziget nyelvjárási pusztán a 9/11. század utáni párhuzamos nyelvi fejlődéséből, vagy pedig az eredeti lakosság Gozo szigetén a pun időkig szüntelenül visszanyúló nyelvi örökségéből (substratum) adódik-e. Utóbbi elképzelés azért, lássuk be, egy merőben teoretizáló feltevés.

¹² Jelenleg nem tisztázott az érkezők etnikai összetétele, sem eredetük. Az AL-ḤIMYARĪ beszámolójában szereplő, (rab)szolgák, jobbágyok jelentésű *abīd* szót társadalmilag alárendelt közösségre, eltérő vallási és etnikai eredetre utaló szociális referencia egyaránt lehet. Az olasz nyelv és kultúra Máltára gyakorolt befolyásának lelkes híve, BRINCAT (2011: 64) valószínűsíti, hogy szicíliai arab muszlim elitről és annak szicíliai arabot (is) beszélő, keresztény klientúrájáról lenne szó, de ez nem tűnik bizonyosabbnak, mint azt feltételezni, hogy a bizánciakkal háborúban álló tunéziai arab elitről és arabizált berber klientúrájáról van szó. Történelmi tény, hogy maga a „hivatalos” szicíliai uralom ettől később, legkorábban 1091-től épül ki Máltán. Visszatérve al-Ḥimyarī beszámolójára, annyi tűnik kétségbevonhatatlannak, hogy az 1048 körül Máltát betelepítő közösség „szabad” csoportja létszámában lényegesen kisebb, mint szolgák/jobbagyaik közössége.

hilālī változatának az arab elithez csatlakozó, hódító lakosság többségét 870 után kitevő, berberék által is elsajátított pre-hilālī arab emelkedett nyelve is képezheti azt a substratumot, amelyre a máltai épül. Ugyanakkor ez kevésbé valószínű, figyelemmel egyfelől arra, hogyha az arab egy 870-ben bevezetett – emelkedett és köznyelvként egyaránt jelen levő – válfajából származna, akkor erős berber szubsztrátummal rendelkezne, amiről nincs szó (BRINCAT 2011: 38–39). Másfelől a berberék arabizációja a szóban forgó időszakban túl lassú ütemben¹³ haladt a földközi-tengeri térség egész déli vidékén ahhoz, hogy a berber többségű lakosság kommunikációja során elsődlegesen használt nyelv az arab lehetett volna (vö. TALBI 1966: 21–39).

Netán, ha mégis al-Ĥimyarī beszámolóját vesszük kiindulópontul, a máltai alapját egy 11. századi, (többségében) arab nyelvű közösség beáramlása, és a mindezt kísérő diglosszia fekteti le?

Utóbbi esetben további két lehetőség nyílik: a) a mai nyelv gyökerei vagy a 11. századi szicíliai politikai káosz okán a szigetre vándorló, szicíliai arabot beszélő telepesekekig érnek (BRINCAT 2005) vagy b) ebben az időszakban az afrikai kontinens felől érkezett egy az arabhoz annak módosult szicíliai változatánál közelebb álló pre-hilālī nyelvet beszélő közösség.

Indokolt ennél a gondolati elágazásnál a közelebbi és távolabbi történelmi kontextus előzményeinek és távlatainak a figyelembevételére. Amikor a 9. század elején a bizánci uralom ellen fellázadtak a szirakúziai Szcíliában, a korábban Ifríkiját (arabul Ifrīqiyā, amely a mai Tunézia, illetve Algéria és Líbia egy-egy részének területét foglalta magában) Harun ar-Rasíd abbászida kalifától, mondhatni, „hűbértokul” megkapó Aglabidák (*Banū al-Aġlab*) a rebelliót vezető Eufémusz tengernagy segítségére siettek. Zijádat Allah emír (817–838) vezérletével flottát és szárazföldi csapatokat küldtek a szigetre, megvetették a lábukat Szirakuzán, majd 843-ra már Messina is arab uralom alá került.

Nézzük, hogy ír e történelmi folyamatokról a világhírű magyar orientalista, GERMANUS GYULA (1962: 221–222): „Szcília arab domínium lett. Városaiiban ugyanaz a pazar arab-muszlim kultúra virágzott fel, mint Andalusziában. Mecsetek, gazdag bazárok, muzsikától és versek zenéjétől hangos paloták, iskolák – a görög, római és arab génusz csodálatos kulturális vegyüléke”. GERMANUS (1962) megerősíti a sziget igen erősen elarabosodott jellegét is a máltai megjelenés vélt vagy valós kezdetére: „Amikor a 11. század végén a normannok elfog-

¹³ Emlékeztetőül: egészen a térség kulturális és nyelvi arculatát gyökeresen átformáló Banū Hilāl törzsszövetség 11. századi letelepedéséig (vö. TALBI 1966: 21–39).

lalták a szigetet, Szicília kultúrája új elemmel gazdagodott. Palermóban a normann Roger (meghalt 1101-ben) uralkodása alatt muszlim-keresztény kultúra virágzott, amelyben azonban az arab elemek voltak túlsúlyban”.

A szicíliai arab teória azt sugallja, hogy a Máltától északabbra lévő nagy szigetet a 7–10. század között fokozatosan megszálló, majd ott emírséget létesítő, eredendően északnyugat-afrikai arab nyelvjárásokat beszélő csoportok idővel egy olyan arab nyelvet adtak át Máltának, amely már eredendően is erős bizánci görög, vulgáris latin és/vagy normann hatásoknak lehetett kitéve (vö.: „kulturális vegyülék”, amelyben „az arab elemek voltak túlsúlyban”). A szicíliai arab eredet mellett szól különben a rengeteg közös toponímia: *Salemi* (szicíliai), *Sliema* (máltai), *Sciara* (szicíliai), *Xagħra* (máltai) stb.

A szicíliai intermezzo, vagyis a hosszabb ideje tartó, akár a 9. századig is visszavezethető latinizáció épp az amalgám-felfogás javára is billenthetné a vita mérlegét. Fontos látni azonban, hogy a szicíliai arab sem ex nihilo jött létre, hanem szintén északnyugat-afrikai (pre-hilālī) arab összefüggései vannak! Hiszen – a történészek többségének konszenzusa szerint – a szicíliai irányultságú arab terjeszkedés is Északnyugat-Afrika irányából zajlott le.

Bár politikai áthallásai miatt a Nyugat-orientált máltai fülek számára kedvezőbben hangozhatott,¹⁴ a szicíliai arab teória nem ad magyarázatot arra, hogy a máltai az összes arab nyelvjárás közül – beleértve nemcsak a földrajzilag távoli, levantei szíriai és libanoni, hanem a maghrebi arab marokkói és algériai változatait is – miért a tunéziaihoz áll a legközelebb (CHAOUACHI 2013)?

MARTIN R. ZAMMIT szerint (2013: 24–25) al-Ĥimyarī fentebb idézett beszámolója a lakatlan szigetekről nem bontja ki az igazság minden szálát. A szicíliai „közjátékról” csak érintőlegesen szót ejtve támasztja alá nyelvi példákkal, hogy a máltai nyelv alapvetően a Hilāl törzs vándorlása előtti századok északnyugat-afrikai (precízebben: a mai Tunézia területéről eredő) arab nyelvjárásaiból származhat. Abban a kérdésben, hogy e folyamatok 870-től egyből végbementek, vagy a szicíliaival párhuzamosan, közvetlenül a Maghrebből történő bevándorlá-

¹⁴ A helyi diglosszia emelkedett nyelvének olasz hagyományai, a római katolicizmus befolyása, Itália földrajzi és kulturális közelsége, vagyis a délolasz életmód „kézenfekvősége” egyéb identitásformáló erőkkkel és kényszerekkel kiegészülve mindig is a művelt rétegek önképének olasz elemeit és ennek megfelelő nyelvi preferenciáit hozták helyzetbe. Az arab eredetet teljes tagadása ugyanakkor egyszerre tudománytalan és történelmietlen. E két dinamika együtthatásaként a szicíliai arab teória egyfajta kompromisszumnak is tekinthető.

sok eredményeként játszódtak le a 11. században, végső soron al-Ḥimyarī ettől az időszaktól számított, tartós letelepedésről vallott elképzelését igazolva, nem kíván állást foglalni. Mindenesetre BRINCATTal ellentétben a máлтаiban főként a tunéziai (pre-hilālī) nyelvjárások leszármazottját látja, anélkül, hogy figyelmen kívül hagyná a 11. század végével kezdődő és meghatározóvá váló újlatin kölcsönhatások jelentőségét.

Abban az esetben, ha az arab maghrebi nyelvjárásainak beszélői valóban közvetlenül Észak-Afrikából érkeztek volna, úgy pedig az a feltételezés indokolt, hogy mégiscsak az arab egy posztdiaszpórikus nyelvjárásáról lehet szó. Amit szociolingvisztikai okokból kifolyólag kategorizálnak külön nyelvként, noha a máltai az elgondolkodtató különbségek mellett „kísérteties” fonológiai, morfológiai szemantikai és hasonlóságok mutat, pl. egyes tunéziai nyelvjárásokkal is (VANHOVE 1998: 97, ZAMMIT 2013: 26–28). Ennek szellemében a teljesség igénye nélkül következzen néhány minta, szemléltetesképpen:

1. az irodalmi arab *qāf* betűjének ejtésében, a tunéziai beduin nyelvjárásokhoz hasonlóan, bizonyos esetekben a máлтаiban a zöngétlen uvuláris zárhang zöngés-sé válik,¹⁵

2. az irodalmi arab interdentális *t*-ből és *d*-ből *t* és *d* lesz,¹⁶ pl. *tewm* ’fok-hagyma’, (irodalmi arab: *tawm*),

3. szóvégi ’*imāla*, az irodalmi arab *lā* ’jel’ (nem¹⁷) mind Tunéziában, mind Máltán¹⁸ írásban *le* (kiejtésben: *lɛ*),¹⁹

¹⁵ Hozzáteszem, hogy mindez amellet, hogy tipikusan arab nyelvi származást sugall, aligha szólhat önmagában a tunéziai specializáció mellett, hiszen néhány kivételtől eltekintve a máлтаiban is glottális zárat képez a *qāf*. ZAMMIT (2013) a zöngés uvuláris zárhang ejtésére mindössze három máltai település etnolektusainak már kihalt szokását hozza fel példaként. Az ekképp történő kiejtés különben sem kizárólagosan tunéziai beduin sajátosság, hiszen az arab nyelvi térben másutt, így Szudánban és Jemenben is előfordul.

¹⁶ ZAMMIT (2013) e megállapítása szintén nem annyira releváns e kontextusban. Ugyanis ebben az esetben három kisebb tunéziai település városi nyelvjárását hozza példaként fel, melyek közül kettő zsidó közösség. Igaza van abban, hogy a többi tunéziai nyelvjárásban megőrzik fogközi hangképzésüket. Ám a kivételek sem kivételek összarab szinten, hiszen az interdentális mássalhangzók egyebek mellett a levantei nagyvárosi és a kairói arabból is kivesztek, illetve összeolvadnak az európai nyelvekben szilárd gyökeret eresztett *d*, *t*, *s* betűkkel.

¹⁷ A nem ezúttal partikula értelemben szerepel.

¹⁸ A Málta délkeleti, urbanizált részén fekvő Qormi településhez kötődik egy, a sémi nyelvekre nagyon jellemző hangtani módosulás, hol is a szabvány máltai *ā*-ból *ū* lesz: máltai *ċpar* ’kőd’ alakból: *ċpur*; *taf* ’tudod’ (E/2.) alakból *tuf* stb.

4. tört többes számú főnevekhez ép nőnemű többes szám (-*āt*, -*iet*) kapcsolódik: pl. *kbarāt* (jelentése szó szerint: hatalmasok, átvitt értelemben: tekintélyes emberek, vezetők),

5. morfológiai nem jelölésének eltűnése²⁰ E/2. T/2-3. személyeket, számokat jelölő névmási és igei alakokban 'te', máltai *inti*, tunéziai arab *inti*, 'ők', máltai *huma*, tunéziai arab *hūma*).

6. Az irodalmi arab *ya'ħuḍu* 'fog, vesz' utolsó gyökmássalhangzója (*ḍ*) leeshet befejezetlen igelakban és felszólító módban: *ya'ħuḍu* → máltai: *yiehu*, tunéziai arab *yāḥū*.

7. '*alā* és *min* prepozíciók utolsó gyökmássalhangzói határozott névszóhoz történő csatlakozáskor (+ *al*) leesnek (*apocopatio*), illetve teljesen hasonulnak: máltai *għall-*, *mill-*.

8. Közös szókészlet: tunéziai arab *sallūm*, máltai *sellum* 'létra', tunéziai arab *fakrūn*, máltai *fekruna* 'teknős', tunéziai arab *dħal*, máltai *daħal* 'bemegy, belép'.

Arra, hogy rendkívül izgalmas és szerteágazó, egyelőre tisztázatlan nyelvészeti kérdésekről van szó, jelzi, hogy AGIUS (1996: 246, 357) megdöbbenő fonetikai és lexématikus párhuzamokat talál az andalúziai arabbal(!).²¹ Ő felfedezi az irodalmi arab tizenkét olyan mássalhangzókhöz kötődő fonetikai elváltozását (arab nyelvészeti elnevezése: *tafħīm*), amelyek tekintetében hasonlóság van e két (unoka-)testvérn nyelv között. Ezek a négy, arabra olyannyira jellemző emfatis hang (*s*, *ḍ*, *t*, *ṣ*) hiánya, a zöngétlen faringális frikatíva (*hā'*) és az uvuláris frikatív (*ḥā'*) összeolvadása, valamint a zöngés faringális frikatíva ('*ayn*) és a zöngés uvuláris frikatíva (*ḡayn*) elnémulása. Felismeri továbbá, hogy mindkét poszt-diaszpórikus nyelv esetében előfordul az arab dialektológiában, más nyelv-(járások) vonatkozásában Spanyolországtól Líbián át Irakig is jól ismert magánhangzóváltás a hosszú *ā*-ból a magas, hosszú *ie* (*ī*) hangra ('*imāla*). Végül olyan

¹⁹ E jelenség különösen elterjedt a modern arab nyelvjárásokban, kifejezetten pedig a levantei arab nyelvjárásokban.

²⁰ Ez a megállapítás igaz ugyan a szfaxi mellett a tuniszi és a partvidéki (*sāḥilī*) dialektusokra, ám nem érvényes egyes, az irodalmi arabhoz hasonlóan a férfi és a női alakokat megkülönböztető észak- és délnyugati, valamint délkeleti nyelvjárásokra (MION 2014).

²¹ Természetesen nem feltételezi Agius, hogy közvetlen kapcsolatba kerültek e nyelvek beszélői és a kognátumok közvetlen nyelvi kölcsönhatásokat jeleznének (igaz, éppenséggel nem is zárja ki ennek lehetőségét), inkább úgy látja, az északnyugat-afrikai (magrebi) arab párhuzamos fejlődési utakat járhatott be különböző újlatin nyelvi közegekben, innen az egyezések és hasonlóságok.

morfológiai jellegzetességekről is szót ejt, mint a latin utótagok csatolása az arab lexémákhoz (pl. *maħzan – magasenu*).

E fenti felfogások nem feltétlenül összebékíthetetlenek, ugyanakkor egyelőre nem egyértelműek a viszonyaik. A szakmaiságot pedig az elmúlt két évszázadban pedig heves és érzelmileg fűtött, politikailag motivált viták kötötték gúzsba.

A vita tudományos mederben való tartására, illetve kompromisszumokra talán most már van esély. Ezt jelzi, hogy maga az elkötelezetten „újlatinista”, annyi mint: az amalgám-elmélet mellett lándzsát törő JOSEPH (GIUSEPPE) BRINCAT²² is több ízben megerősíti az arab folytonosságát (2011: xxv, xxxv, 72, 73, 87.) Véleményem szerint túl kikezdehetetlen a máltai nyelv arab magjának szerepe ahhoz, hogy másképp tehetne.

Ugyanis minden kétséget kizáróan a máltai legkorábbi időszakából származó arab szavak alkotják a szókészlet főrétegét (*stratum*). Ez képezi azt a nucleust, amely azokat a különféle morfológiai minták által kifejezett szavakat tartalmazza, amelyek az elemi fogalmakat, tárgyakat és aktusokat jelölik.

Tehát idetartoznak a területre, időjárásra, a nyelv máltai megjelenése idején jellemző, korabeli életmódra vonatkozó, mezőgazdasággal, társadalmi állapottal stb. kapcsolatos, vagyis a legáltalánosabb szavak, beleértve a növényeket, állatokat, szerszámokat és színeket stb. jelölő szókészletet. Az alábbi szavak mindennapisága jelzi, hogy mennyire kiterjedt jelenségről van szó, így: *art* ’föld’ (irodalmi arab *’ard*), *šaba* ’felhő’ (irodalmi arab *saħāba*), *xemx* ’nap’ (irodalmi arab *šams*), *qamar* ’hold’ (irodalmi arab *qamar*), *kelb il-baħar* ’cápa’ (irodalmi arab *kalb al-baħr*), *mohriet* ’eke’ (irodalmi arab *miħrāt*), *tuffieħ* ’alma’ (irodalmi arab *tuffāħa*), *moqdief* ’evező’ (irodalmi arab *miğdāf*, *muğaddaf*), *ģera* ’fut’ (irodalmi arab *ģarā*), *qal* ’mond’ (irodalmi arab *qāla*), *imħabba* ’szeretet’ (irodalmi arab *maħbūb*), *basal* ’hagyma’ (irodalmi arab *bašal*), *iswed/sewda* ’fekete’ (irodalmi arab *aswad/sawdā*), *seger* ’sólyom’ (irodalmi arab *šaqr*), *għarus* ’jegyes’ (irodalmi arab *’arūs*), *qoffa* ’kosár’ (irodalmi arab *quffa*), *ģiebjja* ’öntöző kút’ (irodalmi arab *ģubb*) stb.

Többen (PELLEGRINI 1972: 129–236, BRINCAT 2011: 83) megkülönböztetik azon arab eredetű szavakat, amelyek a szicíliai-arabból kerülhettek a máltaiába. Idesorolható az a szókészlet, amelynek elemei esetében a fentiekhez hasonlóan nem jellemző, hogy csakúgy presztízsből más nyelvekből kölcsönöznék őket:

²² E szerző erős olasz kötődését jelzi, hogy olasz nyelvű publikációiban bevallottan is keresztnevének olaszra fordított alakját (Giuseppe) használja.

berquqa 'sárgabarack', (irodalmi arab *barqūqmišmiš*,²³ olasz *albicocca*), *qaqoċċ* 'articsóka' (irodalmi arab *huršūf*, olasz *carciofo*), *bebbuxu* 'csiga' (irodalmi arab *ħalazūn*, olasz *lumaca*). A felsorolt esetek nem mindegyikében bizonyos, hogy valóban minden kétséget kizáróan szicíliai arab alapokról beszélhetünk-e, amint azt BRINCAT (2011) teszi, avagy inkább csak az északnyugat-afrikai (*pre-hilālī*) arab nyelvjárások szókészletének (*substratum*) afféle szicíliai közvetítéséről, netán közvetlen északnyugat-afrikai eredetről, szicíliai érintettség nélkül? Utóbbi eshetőségek egyikére lehet példa véleményem szerint a *zunnarija* 'répa' (irodalmi arab *ġazar*) szó is, amely szintén előfordul egyes magrebi nyelvjárásokban (tunéziai arab *sennaria*, líbiai arab *sfənnārija*), és valószínűsíthetően antik nyelvi előzményeket jelez. Ebben a tekintetben megint csak további kutatások szükségesek.

Ami a nyelvtani sémákat illeti: arab örökséget képeznek mindenekelőtt az igeragozás befejezett és folyamatos időbeli aspektusai, ennek megfelelően az igeragozás befejezett alak esetében utótagokra (suffix), illetve folyamatos alak esetében az elő- (prefix) és utótagok kombinációjára épülő ragozási mintázata. Arab eredetről tanúskodik ezen kívül a három gyökmagánhangzós meghatározottság, valamint az igitörzsek szóbeljeji formánsokra (infix) épülő rendszerének léte.

Névszók esetében a fenti lexemikai átfedéseken túl az arabhoz kötődő sajátosság az *il-* határozott névelő használata. Ráadásul, a névelő *l* betűje illeszkedik a szókezdő mássalhangzóhoz az úgynevezett napbetűk (*ħurūf šamsīya*) esetében, ami újból tipikusan arab sajátosság, hiszen pontosan ugyanez történik a *lām* betűnek egyes csatlakozó betűkkel egyszerre történő, összeolvadt kiejtésekor, pl. máltai *il-qamar* és irodalmi arab *al-qamar* (a hold), ill. máltai *ix-xemx* és irodalmi arab *aš-šams* 'a nap'. Szintén arab alapokra vall az, hogy határozott jelzős szerkezetben az *il-* névelő, illetve előbbieknél megfelelő alakjai a jelzőhöz is csatlakoznak, pl. *il-biċċa l-kbira* 'a nagy rész'. Idesorolható minta az, hogy az

²³ A modern irodalmi arabban a *barqūq* szilvát jelent, ugyanakkor a gyümölcsmegnevezések térségről-térségre változnak, jellemzően a csonthéjas magvú gyümölcsöket termő *Prunus* nemzetségbe sorolt növénykultúrák esetében: például a *ħawħ* őszibarackot jelent Egyiptomban, de már egyes levantei nyelvjárásokban [*aš-šāmiyya*] őszibarackot értenek rajta. A modern irodalmi arabban és annak köznyelvi variánsaiban egyaránt általában már a helyenként őszibarackot jelentő *barqūq* helyett a *mišmiš* szó jelenti a kajszibarackot, amint azt a *fī l-mišmiš* közmondás is jelzi, vagyis 'a kajszibarackok [virágzási ideje] + -ban/-ben' melynek jelentése és használati köre a 'majd ha fagy', 'holnapután kiskedden' stb. magyar kifejezésekének feleltethető meg, utalva a sárgabarack rövid virágzási idejére.

arab *tā' marbūṭa*-hoz hasonlóan az *-a* végződés szingulatív főnevet képező, így: *langas* 'körte' (gyűjtőnév) → *langasa* 'körte (egy darab)'. A kettős szám, pl. *ghajnejn* 'szemek', (irodalmi arab 'aynān) megkülönböztetett használata szintén nem tipikus az újlatin (olasz) vagy a germán (angol) nyelvekben, ellenben nagyon is az az irodalmi arabban, és időnként annak köznyelvi variánsaiban is. Az *-iet* vagy *-in* utótaggal jelölt szabályos vagy „ép” (irodalmi arab *sālim*), illetve szabálytalan vagy „tört” (irodalmi arab *taksīr*) többes szám (irodalmi arab *gam*) logikája és sémái újból arab alapokon nyugszanak. Ennek megfelelően *rokna* → *irkejjen* 'sarok' (irodalmi arab *rukn* → *arkān*); *hu* → *aḥwa* 'testvér' (irodalmi arab *aḥ(ū)* → *iḥwa, iḥwān*) (VELLA 2007: 56, 76). E sémák „következetlen” alkalmazásáról a későbbiekben még esik szó.

Megfigyelhetők továbbá, különösen a fonetika tekintetében, a máltaira jellemző, a korábbiakban a tunéziai összehasonlításban bemutatottakon kívüli sajátosságok is. Ilyenformán az arab emfátikus mássalhangzók (*ṣ, d, t, z*) az európai nyelvekben gyakran előforduló mássalhangzókkal olvadtak össze (*s, d, t*), a *ḥ*-val jelölt zöngétlen faringális frikatívában pedig egyesül mindhárom zöngétlen, irodalmi arabban használt, veláris (*h*), faringális (*ħ*), vagy glottális (*h*) frikatívát jelölő írásjel. A szerző személyes tapasztalatai megerősítik ALEXANDER BORG (1997: 260) azon megfigyelését, hogy egyes anyanyelvi beszélők időnként ejtik az irodalmi arab veláris vagy glottális hangját.

E tanulmány, más fókuszpontjai lévén, ezúttal nem kíván a máltai nyelvjárási variánsaival behatóbban foglalkozni. Ellenben megkerülhetetlen utalnia arra, hogy a szabványosított máltai eltérései az irodalmi arabtól nem merülnek ki az emfátikus mássalhangzóknak az európai ábécékben jól ismert betűpárokkal történő összeolvadásaiban. A máltai alkalmazott *t* betű például ennek megfelelően az irodalmi arab *tā'* és *ṭā'* betűin túl az interdentális *ṭā'* helyébe is lép, míg a *d* pedig az irodalmi arab *dāl*, az emfátikus *dā'* és *zā'* mellett helyettesíti a fogközi *dālt* is. Az irodalmi arab 'ayn és gāyn összeolvadt egy olyan, általában²⁴ néma írásjellé (*gh*), ami meghosszabbítja, vagy faringalizálja a kapcsolódó magánhangzókat. Az irodalmi arab zöngétlen uvuláris zárhang *qāf*, mint erről már szó volt, vagy glottális, vagy veláris zárhangot képez.

²⁴ Egy-egy speciális esetben, így szóvégeken és *h* betű előtt ugyanis a máltai *gh* kettőzött *ḥ*-hoz hasonlóan ejtődik.

A máltai etnogenezis ködössége és nyelvének homályos eredete mellett is tagadhatatlan nyelvtörténeti ténytudósításoknak tűnnek tehát a máltai arab alapjai.²⁵

A másik oldalról ugyanakkor ALEXANDER BORG (1997: 245) sem járhat messze az igazságtól, akinek a meglátása szerint: „jelen formájában a máltai szerkezetileg olyan mélyrehatóan eltávolodott a beszélt arab normáitól, hogy aligha lehetne másnak tekinteni, mint egy külön nyelvnek”. Hogy miért? Mindenekelőtt az újlatin elem ezeréves, pótolhatatlan szerepe miatt. Ezt mutatom be alább.

Újlatin hatások

Arra, hogy idővel az arab fősodor közgondolkodásban a nyelvi és kulturális látóhatár perifériájára kerül Málta, jelzi különben egy egyiptomi közmondás is: *bijiddan fi Mālta*, melynek jelentése: *Máltán hívni imára*, tehát az imaidő kezdetére figyelmeztetni (*'aḏān*), amihez talán a magyar *mintha a falnak beszélne* szóhasználat illeszkedik a leginkább szemantikailag.

Vagyis, a szigetek a középkortól jellemző nyugati *rapprochement*-nal (mindenekelőtt római katolikus, hiszen a szigeteken uralkodó, különböző, normann, német-római, Anjou- majd aragóniai dinasztiák alatt Málta a palermói érsekség vallási fennhatósága alá tartozott) és a közvetlen arab szociokulturális befolyásoktól való mentesüléssel fokozatosan kikerülnek az arab-muszlim látómezőből.

Az emelkedett nyelv közéleti viszonyokkal karöltve járó változásai nem hagyták érintetlenül a máltait. Egyebek mellett a háztartásbeli tárgyakat, foglalkozásokat és a kereszténység elvontabb fogalmait²⁶ jelölő szavak egyértelműen egyre szilárdabb újlatin nyelvi kölcsönhatásokról árulkodnak: *adorazzjoni* 'istenimá-

²⁵ Történelmi tény továbbá, hogy a szigetcsoporthoz több évszázadon keresztül jelen voltak (szicíliai és/vagy északnyugat-afrikai) arabul beszélő csoportok. Valószínűleg a 11. sz. derekán a szigetre érkezők is zömükben arabul beszéltek, ami a korábbi nyelvi befolyásokkal kiegészülve azóta is meghatározza a szigetcsoporthoz egyik hivatalos nyelvét.

²⁶ Az egyik legizgalmasabb szociolingvisztikai jelenség a máltáival kapcsolatban az, hogy a keresztény kultusz alapvető elemeit a mai napig arab eredetű szavakkal jelölik(!), vagyis itt a római katolicizmus ethosza a maga erőteljes latin jellegével együtt sem eredményezett változást, például: *Alla* 'Isten' (irodalmi arab *'Allāh*), *Għid il-Hamsin* 'pünkösd' (irodalmi arab *'īd al-ḥamsīn*), *ġnien* 'mennyország' (irodalmi arab *ġenna*), *il-Milied* 'karácsony' (irodalmi arab *'īd al-mīlād*), *nisrani* 'keresztény' (irodalmi arab *naṣrānī*), *qassis* 'pap' (irodalmi arab *qāssīs*), *qrar* 'gyónás' (irodalmi arab *'iqrār*), *quddiesa* 'mise' (irodalmi arab *quddās*) és így tovább (BRINCAT 2011: 56).

dat’ (olasz *adorazione*), *anġlu* ’angyal’ (olasz *angelo*), *barbier* ’borbély’ (olasz *barbiere*), *barklor* ’csónakos’ (olasz *barcaiolo*), *ċirku* ’gyűrű’ (olasz *cerchio*), *gandlier* ’gyertyatartó’ (olasz *candeliere*), *lampa* ’lámpa’ (olasz *lampa*), *sagrament* ’szentség’ (olasz *sacramento*), *skutella* ’tál’ (olasz *scodella*), *tazza* ’csésze’ (olasz *tazza*). E szavak alkotják a máltai nyelv szicíliai superstratumát.

Ám a máltai e roppant kiterjedt réteggel (és lexikonnal) együtt sem illeszthető be az indoeurópai nyelvek újlatin ágába, mivel az alapvető szókincs és a funkciószavak, mint láttuk és látni fogjuk, arab eredetűek.

Mindenesetre BRINCAT (2011: 67–68) szerint a kereszténység térnyerésével mind a szigetecsoport emelkedett, mind közönséges nyelvében lassú, progresszív latinizáció indul meg. A hivatalos regiszterben a keresztény hitélet az arab mellett egyre inkább a latinnal is összefonódik, míg az új rendszer vallási toleranciáját hosszú időn át, egészen 1249-ig élvező muszlimok értelemszerűen arabul (nevezzük bátran proto-máltainak) érintkeznek.

Máltára 1224-ben olaszországi telepések érkeznek a II. Frigyes német-római császár és szicíliai király által földig rombolt közép-itáliai Celano településről (LUTTRELL 1975: 37–38), hozzájárulva Málta „multikulturális mikrokozmoszá” válásához (DALI 2006: 133–134).

A (legalább) két (újlatin és arab), egyre inkább összetartó nyelvi réteg ékes bizonyítéka egy, a helyi kormányzó, Giliberto Abbate által II. Frigyes német-római császárnak küldött jegyzék, amely a máltai adófizető személyeket írta össze a 13. században derekán. Ebben sémi eredetű – pl. *moghđija* ’rév’ (irodalmi arab *ma dīyya*) –, és újlatin eredetű, így a szerencsejátékot jelölő, *xurti* (*sors*, olasz: *sorte*) szavak egyaránt szerepelnek. BRINCAT (2011: 72) bizonyossággént könyveli el, hogy ebben az időszakban a diglosszia emelkedett nyelvi síkján az arab lassú hanyatlásnak indul, a köznyelv terén pedig szintén alkalmazkodni kezd a változó társadalompolitikai környezethez (BRINCAT 2011: 72–73).

Csakhogy a máltai nyelv első írásos bizonyítékát képező, *Il-Kantilena* költemény még a 15. század második felében is döntően arab mintákat sorakoztat fel – hangozna a máltai nyelv arab jellege pártját fogó nyelvészek tájolóinak erőteljes ellenérve. 129 szavából²⁷ ugyanis mindössze kettő újlatin, a sors jelentésű *vintura* (olaszul *ventura*), valamint az egy helyen szereplő, ’és’ kötőszói értelemben használt *et* (átvétel a latinból). Ez az arány számszerűsítve igazán meghökkentő: e szóhalmaz mindössze 1,55%-a újlatin! A máltai nyelv izgalmas témájának egy

²⁷ Az adat saját kalkuláció, amely szánt szándékkal nem használja az eredeti 15. századi dokumentumban különírt *il-* határozott névelőt (arabul *al-*).

újabb variációjaként a jóformán teljesen arab költemény címe viszont már újlatin eredetű ('dal', olasz *cantilena* < latin *cantilēna*).

Az arab-muszlim „fősodor” szempontjából végbemenő háttérbe szorulás ténye ellenére sem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy az érett középkorban az iszlám első számú politikai képviselővé avanszáló oszmán birodalom²⁸ nem tett le arról, hogy ellenőrzése alá vonja a szigeteket. Expanziós törekvésekkel áttételesen összefügg a máltai kultúra és nyelv történetének egy újból hatalmas jelentőségű fejezete. Ugyanis V. Károly német-római császár az 1522-ben Rodosz szigetének elhagyására kényszerülő Szt. János Lovagrendnek adományozta a szigeteket, hogy a déli-északi irányú, Róma felé történő oszmán-török terjeszkedés útját állják.²⁹

Amikor a változatos származási (aragóniai, provence-i, olasz, bajor stb.) hátterüknek megfelelő kulturális és nyelvi mintákat felvonultató lovagok 1530-ban birtokba vették Máltát, lingua francá-juk, a (dél-)olasz nyelv egyre mélyebb gyökeret kezdett eresztetni a szigeteken (BRINCAT 2005). A közigazgatási, a törvénykezési, a vallási és egyéb kulturális érintkezés 250 éven keresztül át ennek megfelelően olaszul folyt. E nyelvi hatások eredményezik a máltai olasz adstratumát, amely a korábbi időszakok adta szicíliai superstratummal együttesen a mai máltai nyelv szókészletének³⁰ nem kevesebb mint 52,46%-át alkotja (BRINCAT 2005)!

Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy a lovagrend működése idején a szigetcsoporton továbbra is diglosszia uralkodott, immár olasz(osodó) emelkedett

²⁸ Az arabok helyét a politika színterén átvevő oszmán-törökök a mameluk kézen lévő területek elfoglalásával nyitnak új fejezetet a Földközi-tenger medencéjében.

²⁹ Erről a történelmi aktusról különben Jules Verne már a bevezetőben idézett Sándor Mátyás c. kalandregénye is szót ejt: „Málta szigete, amely 100 kilométerre fekszik Szicíliától, vajon inkább tartozik Afrikához mint Európához, noha 250 kilométerre esik tőle? Ez a kérdés már régóta foglalkoztatja a földrajztudósokat. Akárhogy legyen is, miután V. Károly a szigetet az irgalmas rend tagjainak adományozta, akiket Rodoszról elűzött Szolimán, s akik ekkor tömörültek a Máltai Lovagrendbe”. Ugyanitt azt is megállapítást nyer, hogy „most az angoloké, és nem is lenne könnyű visszavenni tőlük”, erre nemso-kára visszatérünk.

³⁰ A felmérést készítő BRINCAT JOSEPH AQUILINA első ízben 1987-ben megjelent „Maltese–English Dictionary” szótárában szereplő 41 ezer címszó osztályozására támaszkodott, amikor e megállapítást tette.

és proto-máltai (északnyugat-afrikai/szicíliai arab) közönséges nyelvvel. Az olasz dominancia az 1800-ban kezdődő brit uralommal hanyatlani kezd.

A Máltát 1800-ban birtokba vevő angoloknak már a szigetcsoporthoz olasz jellege szűrt szemet: Alexander Ball kapitány Vallettát a hagyomány szerint „Itália legnyugodtabb városának” könyvelte el (HULL 1993: 6).

Az angol protektorátussal kezdetét vevő, majd és az immár a máltai nyelv és kultúra szempontjából újból sorsfordító időszakot egy bő két éves francia uralom előzte meg. E francia *intermède* idejére vezethető vissza nemcsak a *tard* időháttározó (’később’, francia: *tard*) átvétele, hanem olyan üdvözlési formulák, köszöntések meghonosodása is a máltaiiban, mint a *bonswa* ’jó estét’, *bongu* ’jó napot’ (franciául *bon soir* és *bon jour*) megjelenése. Ez az ejtést tükröző, esetenként groteszk átírási jelenség, mint majd látni fogjuk, egyáltalán nem mindennapi eseteket eredményez a napjainkban az angol szavak.

Az évszázadok és a nyugati irányultság olyannyira rányomják a bélyegét bélyegüket Málta kulturális arcára, hogy a francia költő szerző Jules Verne fontosnak tartja megállapítani korábban idézett, 1860-as évek végén játszódó regényében, hogy „Málta az angolok kezén van. Angol fő kormányzója a rend nagymesterének hajdani palotájában székel, egy tengernagy a tengerészet és a kikötők parancsnoka, és négy-ötezer főnyi angol helyőrség van itt; de akadnak olaszok is, akik a sziget urai szeretnének lenni, továbbá egy hullámozó, vegyes nemzetiségű lakosság mint Gibraltárban”. Igaz, hozzáteszi, hogy „az idegennek az az érzése, hogy minden máltai hasonlít egymásra, mindegyik napégett arcú, kicsit göndör, fekete hajú, tüzes szemű, közepes magasságú, zömök termetű. Az ember megesküdne, hogy minden asszony ugyanabból a családból való, nagyszemű, hosszú pillájú, sötét hajú, kecses kezű, vékony lábú, hajlékony derekú, valószínűtlenül kifinomult, és olyan fehér bőrű, hogy azt még a nap sem képes megbarnítani a »falzetta«, vagyis tuniszi divat szerint készült fekete selyemköpeny alatt. E kulturális aspektusok nyelvészettel való átfedésük ellenére sem tartoznak azonban elemzésem tárgykörébe.

Az események különös játéka folytán a máltai nemzeti önazonosságtudat és anyanyelv egymásba kapaszkodó ügye három különböző álláspont mentén formálódott a brit uralom idején. A máltai nyelv kérdése ekkoriban kezdi heves viták tárgyát képezni a politikai érdekviszonyok indítékai és tudománytalan vélemények helyenként érzelmileg is hevített légkörében.

(1) A helyi diglosszia emelkedett nyelvének olasz karaktere, Itália földrajzi és kulturális közelsége a maga irodalmi befolyásával és dél-olasz életmódmintáival egyéb identitásformáló erőkkel és kényszerekkel kiegészülve a művelt rétegek

önképének olasz elemeit és ennek megfelelő nyelvi preferenciáját hozták helyzetbe. Csakhogy a szigeteket igazgató brit hatóságok és támogatóik ezt természetesen nem nézték jó szemmel, és még az irodalmi arabot is előbb tették volna hivatalos nyelvvé, semhogy hozzájáruljanak egy Földközi-tengeri rivális hatalmi tényező politikai befolyásszerzéséhez a 19. század első harmadában kibontakozó risorgimento árnyékában.

(2) Az angol nyelvnek utóbbi csoportok által kívánatosnak tartott kiterjesztése a mindennapokra és a kultúrára kézenfekvőnek tűnhetett, ám a kezdetektől heves ellenérzésbe ütközött a helyiek többsége részéről.

(3) A romantikus nacionalizmus nemzeteszménye pedig a máltai nyelv köznyelvi gyökereihez nyúlva ráeszmélt, hogy az arab már egyaránt idegen és távoli a katolicizmussal és latin kultúrával azonosuló néplélek és életvitel számára.

Az angolosítással és olasz befolyással szembeni egymást erősítő ellenállás hozta el a történelmi pillanatot a máltai nyelv külön nyelvként történő szabványosításához, ami 1934-re a máltai hivatalos nyelv rangjára történő emelésében csúcsonyosodott ki.

Az olasz nyelv hivatalos státusza 1936-ban politikai okokból megszűnt, ám szerepe a kereskedelem és a turizmus újjáéledésével, illetve az olasz televízióadások 1957-es bevezetésével újra virágzásnak indult és azóta is tart. Az angol pedig a szigetek 1964-es függetlensége válása óta is Málta másik hivatalos nyelve maradt. BRINCAT (2011: 280) szerint a kötelező általános iskolai tanulmányok 1946-os bevezetése óta immár nem felülről és kívülről kényszerítve, hanem szabad, személyes és kollektív helyi akaratából a népesség döntő többsége beszéli, és a magáénak vallja – a sors iróniája folytán immár egy független országban.

A máltai szigetcsoporthoz angol koronagyarmattá válásával párhuzamosan. Ekkor kezdenek megjelenni meg a BRINCAT (2011: 81) által megkülönböztetett szókészleti kategóriák azon legújyszerűbb, germán eredetű szavai, melyek angol közvetítéssel kerültek a máltai nyelvbe. E folyamat a 19. századdal vette kezdetét és napjainkban is tart. Ilyen szavak például a *trakk* 'teherautó' (angol *truck*), *fann* 'ventilátor' (angol *fan*), *strajk* 'sztrájk' (angol *strike*), *kejk* 'sütemény' (angol *cake*) stb. Egyre elterjedtebbek az „eredeti” máltai vagy olasz fogalmak olyan transliterált angol megfelelői, mint a *gojntdeklarejxin* 'közös nyilatkozat' (*joint declaration*), *inkam* 'jövedelem' (*income*) vagy az *ellawinsis* 'rendszeres juttatások' (*allowances*) stb. (BRINCAT 2011: 432), *heppi berdej* 'boldog születésnapot' (angol *happy birthday*) és a hozzájuk hasonló szóképződmények és kifejezések. Ezek számát BRINCAT (2005) körülbelül 2500-ra teszi (ami a teljes szókészlet 6,12%-át teszi ki), megkülönböztetésük a nem átírt, nem

sajátjának érzett angol szavaktól gyakran a használó döntésére van bízva. AQUILINA 1987-ben megjelent szótára az előfutára az angol szavak máltai ábécével történő, tendenciózus átírásának.

Ebből a rendkívül vázlatos és nyilvánvalóan hézagos nyelvtörténeti áttekintésből a következő általánosabb megállapítások szűrhetők le: (1) a múlt homályába burkolózó eredetének kódös kiismerhetetlensége közepette is nyilvánvaló, hogy a máltai nyelv fejlődésének folyamata számos nyelv és közösség interakciójának eredménye. Ebből következően (2) a kezdetektől többnyelvűség uralkodik a szigetcsoporton, illetve diglosszia, emelkedett és köznyelvi kód. (3) E diverzitás a nyelv státuszát övező vitákra is átgyűrűzött. A végül hivatalos nyelv státuszra emelt máltai nyelvet előbbieik nyomán (4) különféle, mindenekelőtt sémi (arab), újlatin (szicíliai/olasz) és germán (angol) rétegek építik fel, amelyek (5) egymással élénk kölcsönhatásban állnak. A továbbiakban ezt kívánom szemléltetni.

Napjaink máltai szókészlete 11(!) kategóriára osztható fel (BRINCAT 2011: 81). Az alábbi táblázat, ha nem is ügödöntőnek, ám igen szemléletesnek bizonyulhat az „amalgám-elmélet”, ill. az arab dialektusra alapozó nézetek ütközésekor. E kategóriák, illetve rétegek:

- 1) Arab eredetű szavak, melyek átfednek az északnyugat-afrikai arab nyelvjárások szókincsével.
- 2) Arab eredetű szavak, melyek a szicíliai arab nyelvben is megtalálhatók.
- 3) Arab eredetű szavak, melyek csak a szicíliai nyelv néhány helyi variánsában fordulnak elő.
- 4) Szicília-szerte használt (új)latin eredetű szavak.
- 5) Csak a szicíliai nyelv néhány helyi variánsában előforduló szavak.
- 6) (Új)latin eredetű szavak, melyek nem a szicíliai, hanem más olasz nyelvjárásokból kerültek a máltába.
- 7) (Új)latin eredetű szavak, melyek az olaszból kerültek a máltába.
- 8) Arab gyökökből, illetve alapokból továbbképzett máltai szavak.
- 9) Újlatin alapokon, illetve szicíliai vagy olasz lexémákból továbbképzett szavak.
- 10) (Új)latin eredetű szavak, melyek angol közvetítéssel, szicíliai („Sicilianate”) formában kerültek a máltába.
- 11) Germán eredetű szavak, melyek angol közvetítéssel kerültek a máltába.

A máltainak e fentiekből következően kiterjedt, sémi, indoeurópai – utóbbin belül pedig annak főként újlatin, kisebb mértékben germán ágai – összetevőinek diverzitása erősen abba az irányba mutat, hogy a máltai esetében nyelvötvözettről lehet szó. Vajon beérjük itt ebből következően egy „e pluribus unum” viszony

megállapításával, avagy érdemes továbbszövegünk egy olyan kapcsolatrendszer felé, amelyben az arab „stratum primus inter pares”? A korábban kimutatott sajátosságokon túl indokoltnak tekintem ez utóbbi kategorizációt, amint azt az alábbi mintaszövegből kiemelt nyelvi példák is szemléltetik.

Mindez nem jelenti azt, hogy az újlatin alkotóelemek – akárcsak merőben elméleti síkon is történő – kivonásával a máltai nyelv jelen építménye nem inogna alapjaiban meg. Ennek alátámasztására elég, ha szemügyre vesszük a 2007-es Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés meghatározó értékekről szóló, absztrakt nyelvezetének morfológiai aspektusait:

L-Unjoni hija mibnija fuq il-valuri ta' rispett għad-dinjità tal-bniedem, ta' libertà, ta' demokrazija, ta' ugwaljanza, ta' l-istat tad-dritt u tar-rispett għad-drittijiet tal-bniedem, inklużi d-drittijiet ta' persuni li jagħmlu parti minn minoranzi. Dawn il-valuri huma komuni għall-Istati Membri f'soċjetà karatterizzata mill-pluralizmu, in-non-diskriminazzjoni, it-tolleranza, il-ġustizzja, is-solidarjetà u l-ugwaljanza bejn in-nisa u l-irġiel.

Az olasz lexémikus hatások tagadhatatlanságát, az arab grammatikai váz elnyúlhatatlan időtállóságát, a fenti strata kölcsönhatásait egyszerre jelzi egyebek mellett a máltai azon jellegzetessége, hogy az indoeurópai szavak az arab eredetű névelő *il* 'a, az' (irodalmi arab *al-*) névszóhoz történő hozzákapcsolásával nyerne határozott alakot, például: *it-tolleranza, il-ġustizzja, is-solidarjetà* stb. Látnunk itt mást is: az arab eredetű névelő *l* betűjének hasonulását, a nap- és holdbetűk fentebb ismertetett gyakorlatának megfelelően.

Az olyan mindennapi használatban lévő szavak, mint a *bniedem* 'ember' (irodalmi arab *banū Ādām*), a *nisa* 'nők' (irodalmi arab: *nisā'*), *irġiel* 'férfiak' (irodalmi arab *riġāl*); a *dawn* 'ezek' (irodalmi arab *dā'*³¹) mutató névmás és a *li* 'amely' (tunéziai arab *illī, lī*) vonatkozó névmás (TALMOUDI 1979); vagy korlátozott vonatkozói értelmű folytonos [resumptive; CAMILLERI 2011) névmások,

³¹ A máltai mutató névmások etimológiai értelmezésekor egészen a koráni(!) arab előzményekig érdemes visszatekinteni, melyek esetében a *dā* egy egyértelműen és kizárólag hímnemű, közelre mutató névmás. Ennek lehet egy sajátosan továbbfejlesztett változata az 'ezek' jelentésű máltai *dawn*, hiszen a koráni arabban a fenti szövegben szereplő *dawn* szónak megfelelő többes számú alak *ūlā'(i)* (vagy nem embert jelölő többes szám esetén egyes szám nőnemben *dī*) lenne. Érdekesség, hogy ez a közelre mutató névmás szabvány arabban hímnemben már '*hādā'* és nőnemben *hādihī*. Mindez akár egy pre-hilālī alak átvételét és azóta folytonos használatát is jelezheti.

mint a *hija*, *huma* ’ő (E/3. nőnem)’ és ’ők (T/3.)’ (irodalmi arab *hiya*, *hum/hunna*), a *ghal-*, *fuq*, *minn* ’-on, felett, -ból’ (irodalmi arab *’alā*, *fauqa*, *min*) prepozíciók és az irodalmi arab „status constructus” birtokviszonyát (opcionálisan)³² kiváltó, önálló prepozíció *ta*’ (tunéziai arab *mtā*’) mind-mind (észak-afrikai és/vagy szicíliai) arab sémák a fenti, mintául vett, kimondottan olasz lexikonra épülő szövegben is.

Elvonatkoztatva e szemléletes szövegrészlettől, szintén az arab és újlatin rétegek közötti kölcsönhatásokat tükröz az igeragozás, melynek sémája az indoeurópai szótóhoz kapcsolt (északnyugat-afrikai) arab elő-, illetve utótagból álló kombinációk alkalmazása a folyamatos és befejezett igealakok képzésekor. Ennek megfelelően a befejezett igealakok esetében: pl. *esperjenza* (igető) ’tapasztal’,³³ (vö. olasz *esperienza*) + *ju* (T/2. rag) → *esperjenzaju* ’tapasztaltatok’.

Folyamatos igealakban pedig szintén az arab sémának megfelelően, pl. *ip-prova* (igető) ’próbál’ (vö. olasz *prova*) + *n-*, illetve *-w* (T/1. rag elő- és utótagjai) → *nipprovaw* ’próbálunk, megpróbáljuk’).

Sajátos és gyakori jelenség a máлтаiban az, hogy az egyértelműen indoeurópai szavak tört többes számba kerülnek: így például *gakketta* ’kabát’ (olasz *giacchetta*) alakból *gkieket* (*giacchette* helyett!), mely szó genealógiája különben egyes feltételezések szerint egészen az arab *šakk* szöig vezet, ezáltal egy gyönyörű nyelvészeti Uroboroszt testesítve meg.³⁴

Máltai sajátosság, hogy egyes irodalmi arabból átvett szavak, mint például a *huta* ’hal’ (irodalmi arab *hūt*), vagy a *qassis* ’pap’ (irodalmi arab *qissīs*), melyek-

³² A máлтаiban a birtokviszony kifejezésének három párhuzamosan használt módja ismert, ezek közül egy a birtokviszonyt kifejező *ta*’ prepozíció, amely határozott alakú névelővel összekapcsolva is állhat, ahogy a következő esetben: *dinjitā tal-bniedem*, melynek jelentése szó szerint: ’az ember méltósága’.

³³ Voltaképpen ’ő tapasztalt(a)’, hiszen a máлтаiban az igető szótári alakja mindig az E/3. hímnem múlt idejű alaknak felel meg, a közérthetőség kedvéért fordítom jelen időben magyarra és olaszra.

³⁴ Ez annak is köszönhető, hogy arab eredetű, a textilipar, az öltözködés és a megjelenés szférájához kapcsolható ruha- és színneveket jelölő kognátumok más nyelvekben is előfordulnak (VARVARO 1981), így a laza külső ruházat jelentésű irodalmi arab *gubba* → angol *juniper*; a selyem jelentésű irodalmi arab *qazz* → angol *gauze* (fátyolszövet); a bíbor jelentésű irodalmi arab *qirmizī* → francia *cramoisi*; a *makramé* (irodalmi arab *miqramah* → francia *macramé*); vagy a Damaszkusz arab nevéből (irodalmi arab), *Dimašq*, eredő *damaszt*.

nek eredeti „tört” többes számú irodalmi arab alakja (is) van: *hītān'* vagy *aḥwāt*, illetve *qasāwisa*, a máltaiiban ép nőnemű vagy hímnemű többes számú alakba kerülnek: *ħutiet* vagy *qassisin*.

Maradva a többes számú alakok képzésénél, előfordul, hogy olyan indoeurópai eredetű, hímnemű köznevek, mint pl. az *ors* 'medve' (olasz *orso*), *pjanu* 'zongora' (olasz *piano*), *ġlekk* 'kabát' (olasz *giacca*) szótöveihez az *-iet* (irodalmi arab *-āt*) ép nőnemű többes számú képző járul: *orsijiet*, *pjanijiet*, *ġlekkijiet* stb. (VELLA 2007: 4).

Noha BRINCAT (2005) szerint az AQUILINA (1987) szótárában szereplő 41 ezer címszó „mindössze” 32,41%-a minden kétséget kizáróan arab eredetű, e (funkció)szavak magukba foglalják a nyelv vázát alkotó szavak többségét is a személyes/mutató/kérdő/vonatkozó névmásoktól a névutókon át a mindennapi használatban lévő névszókig és igékig. Tehát összességében úgy vélem, hogy nem arab nyelvjárásról, hanem egy olyan nyelvötvözetéről van szó, melynek összetevői vonatkozásában az arab stratum egyfajta „első az egyenlők” között. Annak ellenére is vállalom ezen ítélelhozatal kockázatát egy ilyen bonyolult helyzetben, hogy a nyelv egészét – beleértve az egészen absztrakt jelentéstartalmakat is – tekintve az újlatin szavak túlsúlyát természetesen nem tagadom.

Abban a kérdésben ugyanakkor, hogy a fentiek egyértelműen azt igazolják-e, hogy számos nyelvi összetevő keveredik-e egymással – per analogiam, ugyanabba a tóba áramló folyamatoknak a mintájára – a máltai nyelv „medrében”, vagy éppen ellenkezőleg, az idők folyamán mereven egymásra rakódó stratumokról van szó, talán könnyebb dolga van a vizsgálódónak: az előbbi feltevés felé hajlok.

A máltai nyelv(történet) eddig bemutatott, örökké mozgásban lévő és együtt-ható tényezői – mint az emelkedett és köznyelv diglossziája, a különböző nyelvek integrációja (vagy, maradva az eddig használt fogalomnál: ötvözet), illetve a strata keveredése, napjainkban egyre inkább kiegészül egy további jelenséggel. Ez nem más, mint a *maltingliż* (Maltenglish, Maltese English) néven jelölt kódváltás,³⁵ vagyis egy különösen a városias részeken terjedő makarónikus nyelv megjelenése. Ez nem azonos a BRINCAT (2011: 81) által megkülönböztetett germán eredetű (angol) szavak egyre intenzívebb, a máltai nyelvbe történő beépülésének nyelvtörténeti mozzanatával.

³⁵ Többnyelvűség esetén a kódváltás a nyelvi kapcsolatok tükrözője lehet, az alapnyelv többször is változhat a téma, a szituáció, vagy a beszédben résztvevők kommunikációs céljainak megfelelően.

Tipikusan e makaronikus nyelv sajátossága olyan indulatszavak beékelése angol mondatokba, mint a *mela* 'tehát, majd, szóval', *issa* 'most', *u ejja* 'gyerünk', *ajma* '(kb.) juj', *jaqq* '(kb.) fuj', *ta* 'na' stb., amely széles körben megfigyelhető.

E máltai indulatszavak használatától függetlenül is módosul az angol. Olyan tipikus helyi szintaktikai variációk jelentek meg a (beszélt) nyelvben, mint kérdéskor a *do* segédige elhagyása és ennek kompenzálása a mondat végére helyezett modális-pragmatikai partikulával, *you want to eat, yes?*

A szintaktikai szerkezetekbe való kölcsönös – és hibás – behatolás kódváltási mintázataival karöltve járó fonetikai változások is megfigyelhetők: a zöngétlen dentális frikatíva *th* (pl. a *thing* szóban) – az arabhoz hasonlóan – a szabvány *t* zöngétlen dentális plozívaként ejtődik, továbbá a zöngés dentális frikatíva (pl. a *them* szóban) szintén a szabvány arab módosulási sémához hasonlóan egyszerű *d* lesz. A brit angoltól eltérően a szóvégi *r*-t (pl. *car, there*) is mindig ejtik.

Ami a morfológiát és morfoszintaxist illeti, majdnem bizonyos, hogy az angolszász világban értetlenségbe ütközne a *did you cut (buy helyett) the tickets* (elvágtad-e [sic!] a jegyeket?) – mely mondat lényegében a máltai *qtajt il-biljetti?* kérdés morfémáról morfémára történő „tükörfordítása”) –, vagy az *I'll pay(sic!) you a drink* 'fizetek neked egy italt' – *senħallaslek drink*) (BRINCAT 2011: 427).

Az angol térnyerésével jár egy olyan jelenség is, amit ALFRED PALMA (2011) egyenesen egy „groteszk és tragikomikus hibridnyelv” képződésének tekint. Elkezdtek terjedni az angol szavak máltai (annyi mint: északnyugat-afrikai arab) ragozási séma szerint „továbbfejlesztett” alakzatai. Az évek óta ekképp használt angol szavak áradatából álljon itt néhány: *jibbejkja* 'süt (E/3. hímnem)', miközben van hagyományos máltai megfelelője is: *jaħmi, tibbojlja* 'forralsz (E/2.)' ~ *jgħalli, niħħendiljaw* 'kezeljük (T/1)' ~ *jimmanigħga, jittowja* 'vontat' ~ *jigħbed*) stb. Mondatok esetében sem kevésbé meghökkentő e tendencia: *ma rridux niskejppowtjaw* 'nem szeretnénk bűnbakot képezni' (PALMA 2011).

Az a tény, hogy a máltaiak saját tapasztalataim szerint a tudatában vannak e folyamatok hagyománytalanságának, segíthet e jelenségek visszafordításában a jövőre nézve, akár az angol világnyelvi státuszának árnyékában is. Itt azonban olyan kérdésekhez érkeztem, melyek a maguk komplexitásában túlnőnek tanulmányom keretein.

A már-már páratlanul izgalmas szociolingvisztikai kérdésfeltevéseknek táptalajt adó máltai nyelv nyelvészeti besorolásának egyes problémaköreit történeti távlatokba ágyazó tanulmányom más célra törekedett. Mindenekelőtt (1) a nyelvhasználat és a társadalom összefüggéseit a diglosszia jelensége mentén áttekinteni. Vizsgálódásomnak két további, ám fentiekől elválaszthatatlan küldetést

szántam. Egyfelől rámutatni arra, hogy (2) a máltait jelen formájában létrehozó rétegek (strata) élénk interakciókba léptek, melyek fényében igazolva látom a dinamikus összetevőkből álló nyelvötözetről alkotott nézetek érvényességét. Másfelől arra, hogy kimutassam (3) a komplex amalgám-elmélet létjogosultságát, miközben akkor is kimutatható, ha e nyelv (északnyugat-afrikai/szicíliai) arab alapjainak történetesen megkülönböztető figyelmet szentelünk. Ezek az arab alapok, bár a lexikon tekintetében feltehetőleg inkább pusztán a háztartási és mezőgazdasági területeket szolgálnák ki, olyannyira meghatározóak morfológiai és szintaktikai értelemben, hogy az északnyugat-afrikai és/vagy szicíliai arab alapokon keletkezett proto-máltai akár az arab egy nyelvjárásaként is felfogható lenne egy korai és érett középkori valóságban. Ugyanakkor e tanulmány szerzője tisztában van vele, hogy ez utóbbi kérdés már az önmagába záródó teoretizálás tárgykörébe tartozik, hiszen a máltai szociolingvisztikai alapokon kétségtelenül önálló nyelv. Mégpedig olyan újlatin és germán eredetű összetevőkkel, amelyeket nem figyelemben kívül hagyni venni annak belátásával lenne egyenértékű, hogy nem ismerjük a szigetcsoport nyelvét és történelmét.

Irodalom

- AGIUS, DIONISIUS A. (1996), *Siculo-Arabic*. Kegan Paul International. London-New York.
- AQUILINA, JOSEPH (1987–1990), *Maltese–English Dictionary I–II*. Midsea Books Ltd., Malta.
- Al-Himyari (1975), ‘Abbas (ed.), *Ibn ‘abd Al-Mun‘im Al-Ḥimyarī, Kitāb Ar-Rawḍ Al-Mi‘fār*. A Geographical Dictionary, Beirut.
- BLOUET, BRIAN W. (2007). *The Story of Malta*. Progress Press, Malta.
- BORG, ALBERT J. – AZZOPARDI-ALEXANDER, MARIE (1997), *Maltese. Lingua Descriptive Grammar*, London.
- BORG, ALEXANDER (1976), *The imaala in Maltese*. *Israel Oriental Studies* 6: 191–223.
- BORG, ALEXANDER (2007), *Between typology and diachrony: some formal parallels in Hebrew and Maltese*. *Symposia Melitensia* 4: 1–52.
- BORG, ALEXANDER (1997), *Maltese Phonology*. In: KAYE, A. S. (ed.), *Phonology of Asia and Africa*, Indiana. 1: 245–285.
- BORG, ALEXANDER (2007), *Between typology and diachrony: some formal parallels in Hebrew and Maltese*. *Symposia Melitensia* 4: 1–52.
- BRINCAT, JOSEPH M. (2005), *Maltese – an unusual formula*. *Macmillan English Dictionaries Magazine*.
- BRINCAT, JOSEPH (2011), *Maltese and other languages*. Midsea Books, Santa Venera.

- CAMILLERI, MARIS – SADLER, LOUISA (2011), Restrictive relative clauses in Maltese. Center for the Study of Language and Information, Stanford.
- CHAOUACHI, KAMAL (2013), The Maltese-Tunisian linguistic link. The Independent.
- DALLI, CHARLES (2006), Malta: the medieval millennium. Midsea Books, Malta.
- EL-SAID BADAWI, M. – ELGIBALI, A. (1996), Understanding Arabic: Essays in contemporary Arabic linguistics in honor of El-Said Badawi. American University in Cairo Press, Cairo.
- GERMANUS GYULA (1962), Az arab irodalom története. Gondolat, Budapest.
- GOLDZIHNER IGNÁC (2005), Az arab irodalom rövid története. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest.
- HULL, GEOFFREY (1993), The Malta Language Question: A Case Study in Cultural Imperialism. Said International, Valletta.
- LUTTRELL, ANTHONY T. (1975), Medieval Malta. Studies on Malta before the Knights. The British School at Rome, London.
- MION, GIULIANO (2014), Éléments de description de l’arabe parlé à Mateur (Tunisie).
- PALMA, ALFRED (2011), Growing list of Manglish monstrosities. Times of Malta.
- PELLEGRINI, G. B. (1972), Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all’Italia. Paideia, Brescia.
- SAID, EDWARD (2000), Orientalizmus. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- TALBI, M. (1966), L’Émirat aghlabide 184–296, 800–909. Histoire politique, Paris.
- TALMOUDI, FATHI (1979), The Arabic Dialect of Sûsa (Tunisia). Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg.
- TSCHANZ, DAVID W. (2011), Malta and the Arabs. 2011 október.
- VANHOVE, MARTINE (1998), De quelque traits préhilaliens en maltais. In: AGUADE, J. – CRESSIER, P. – VICENTE, A. (éd.), Peuplement et Arabisation au Maghreb Occidental (Dialectologie et Histoire). Madrid – Zaragoza. 97–108.
- VARVARO, ALBERTO (1981), Lingua e storia in Sicilia. Sellerio, Palermo.
- VELLA, JOSEPH (2007), Learn Maltese. Why not? Book Distributors Ltd., Valletta.
- ZAMMIT, MARTIN R. (2013), The (Sfaxi) Tunisian element in Maltese. In: BORG, ALBERT – CARUANA, SANDRO – VELLA, ALEXANDRA (eds), Perspectives on Maltese Linguistics. Akademie Verlag, Berlin. 23–44.
- ZOHAR, MATTANYA (1992), Pastoralism and the spread of the semitic languages. In: BAR-YOSEF, O. – KHAZANOV, A. (eds), Pastoralism in the Levant. Prehistory, Wisconsin.

PINTÉR LILLA

A kontextuális tényezők szerepe a szerkezeti fókusz óvodáskori értelmezésében¹

The aim of the study is to experimentally investigate whether the use of a context highly supporting the exhaustive interpretation of structural focus construction could help preschoolers accessing the adult-like reading of these utterances. As the results obtained in this experiment did not differ considerably from those of the previous tasks without any broader context, we can conclude that young children not only have problems with processing this construction type in isolation, but they cannot make use of contextual factors either. Additionally, the fact that such a major change of the experimental setting did not influence children's performance significantly is against the hypothesis that exhaustivity expressed by structural focus is a scalar implicature, the processing of which has been proven to be altering in such cases.

Keywords: exhaustivity, structural focus, context-dependence, language acquisition

1. Bevezetés

Az elmúlt években számos olyan, a pszicholingvisztika kísérletes módszereit alkalmazó kutatást végeztek, amely a szerkezeti fókusz tartalmazó magyar mondatok kimerítő értelmezésének elsajátítását vizsgálta, emellett pedig felnőttkori aktiválódásának feltételei mentén ezen olvasat státuszának és forrásának besorolására is törekedett. Jelen tanulmány is ezzel a kettős célkitűzéssel született, hiszen a kontextus szerepének meghatározása révén nem csak a bemutatott kísérlet során tesztelt óvodás korcsoportra vonatkozóan fogalmazhatók meg következtetések, hanem a szóban forgó jelenségkomponens sajátosságait illetően is.

Azt, hogy a szerkezeti fókusz² tartalmazó mondatok kimerítő felsorolást fejeznek ki, elsőként SZABOLCSI (1980) fogalmazta meg az (1) alatti példa kapcsán.

---

¹ Köszönettel tartozom a tanulmány névtelen lektorainak, akik értékes megjegyzéseikkel és javaslataikkal segítették munkámat. Köszönet illeti témavezetőmet, É. KISS KATALINT, valamint a bemutatott kísérlet másik szerzőjét, HARMATI-PAP VERONIKÁT is. A kutatást „A kvantorok grammatikája és a nyelvi relativizmus” című, K 108951 számú OTKA projekt támogatta.

² Ezt az elemet szokás a szintaktikai pozíciója alapján preverbális vagy *ex situ*, szemantikai funkciója szerint pedig azonosító fókusznak is nevezni, jelen tanulmányban azonban kizárólag a mondatszerkezeti jelöltségre utaló szerkezeti fókusz terminust fogom használni.

(1) [*Máriát*]_{Foc} látogattam meg. (SZABOLCSI 1980: 67)

E mondat ugyanis nem csupán azt jelenti, hogy 'meglátogattam Máriát', hanem azt is, hogy „meglátogatottjaim halmaza azonos a Mária alkotta halmazzal” (SZABOLCSI 1980: 72), amiből az is következik, hogy rajta kívül mást nem látogattam meg. Ez utóbbi mozzanatnak, a releváns alternatívák kizárásának KENESEI (1986) már kulcsszerepet tulajdonít, így az ő elemzésében a fókuszálás azonosításon keresztüli kizárásként működik. Annak feltárásához, hogy miképpen vesz részt a mondat jelentésének megalkotásában ez a kimerítő vagy kizáró komponens, először is annak státuszát, illetve forrását kell megállapítanunk.

Amint azt ONEA – BEAVER (2011) adatainak újraelemzése révén DESTRUÉL ET AL. 2015 is bizonyította, ahhoz kétség sem fér, hogy a kimerítőség a magyar szerkezeti fókusz esetén nem éppen tárgyalt tartalom (not-at-issue)³ státuszú, akárcsak az angol *it*-cleft szerkezetek esetében (l. VELLEMAN ET AL. 2012, ill. DEVEAUGH-GEISS ET AL. 2015), amellyel korábban többször állították már párhuzamba az értelmezését (É. KISS 1998, BENDE-FARKAS 2009). Ez pedig magyarázza azokat a különbségeket is, amelyeket a kimerítőséget az éppen tárgyalt tartalom (at-issue) részeként kifejező, *csak* partikulát tartalmazó mondatokhoz képest talált ONEA – BEAVER 2011, GERŐCS ET AL. 2016, ill. KÁLDI – BABARCZY 2016.

Ugyanakkor máig nincs egységes álláspont a kimerítőség forrásával kapcsolatban. Bár az a kezdeti elképezés, amely egy, a kimerítő azonosításért felelős szemantikai operátort feltételez a fókusz tartalmazó mondatok szerkezetében (SZABOLCSI 1981a, 1981b, É. KISS 1998, később pedig HORVÁTH 2005, 2007), ma már nehezen tartható, méghozzá épp az imént említett, nem éppen tárgyalt tartalom státuszából kifolyólag.⁴ Ugyancsak szemantikai természetű, ám forrását tekintve előfeltételezett jelentéstartalomként tárgyalja a szerkezeti fókusz kimerítőségét KENESEI (1986, 1989), majd a későbbiekben KÁLMÁN – VAN LEUSEN (1993), SZABOLCSI (1994), BENDE-FARKAS (2009), ill. É. KISS (2011) is. Ez a hipotézis van összhangban a már említett angol *it*-cleft szerkezetekre vonatkozó legelterjedtebb állásponttal is (l. KARTTUNEN 1974, GAZDAR 1979, PERCUS 1997, BÜRING – KRIŽ 2013). Ugyanakkor ahogyan ennél a szerkezetnél (l. HORN 1981, DEVEAUGH-GEISS ET AL. 2015), úgy a magyar szerkezeti fókusszal kapcsolatban is egyre gyarapszik azoknak a munkáknak a száma, amelyek a kimerítőséget pragmatikai természetű komponensként elemzik. SZENDRŐI (2003) prozódiai alapú elemzése volt az, amely először kérdőjelezte meg a kimerítőség mint szemantikai tartalom létjogosultságát, majd pedig

³ SIMONS ET AL. 2010 terminológiájának magyar fordítását GYURIS – MOLNÁR 2016 dolgozta ki.

⁴ Az operátorok SIMONS ET AL. 2010 szerint csak az éppen tárgyalt tartalomra irányulhatnak, azaz csak ilyen státuszú mondatszakasz lehet a hatókörükben.

WEDGWOOD (2005) állította, hogy a kimerítő olvasat a szerkezeti fókuszt tartalmazó mondatoknál ugyanúgy pusztán egy *i m p l i k a t ú r a*, mint a prozódiai fókuszos vagy a semleges mondatok esetében. Vagyis a kimerítőség az említett konstrukciók esetén a mondatjelentésnek egy könnyen változtatható vagy akár törölhető részeként írható le, amely tehát nem is a mondatszerkezet, hanem a kontextus függvényében generálódik. Noha WEDGWOOD (2005) és ONEA (2009) számos példával igyekezett alátámasztani azt az állítást, mely szerint a szerkezeti fókusz kimerítősége kontextusfüggő, ezek ellen É. KISS (2010) meggyőző érveket sorakoztatott fel. A kísérletes munkák zöme (köztük ONEA – BEAVER 2011, BABARCZY – BALÁZS 2014, 2016, valamint KÁLDI – BABARCZY 2016) viszont az implikatúra hipotézist látszott alátámasztani. Ugyancsak WEDGWOOD (2005) felvetéséből indult ki, ám végül nem társalgási, hanem konvencionális implikatúraként elemezte a szerkezeti fókusz kimerítőségét GERŐCS ET AL. (2014). Ez utóbbi felvetés azonban nehezen védhető, amennyiben a konvencionális implikatúrákat illetően POTTS (2005) kurrens definícióját fogadjuk el. Eszerint ugyanis a konvencionálisan, vagyis egy adott lexikai elem vagy szerkezeti egység által kódolt implikatúrák minden esetben teljes mértékben függetlenek a mondat éppen tárgyalt tartalmától, illetve az abból levonható összes következtetésektől; nem vehetnek fel szűk hatókört, nem törölhetők, és – a közvetlen idézéseket leszámítva – mindig kizárólag beszélő-orientáltak. Ahogyan az angol cleft-szerkezetek⁵ esetén, úgy a magyar szerkezeti fókusszal kapcsolatban sem tűnik védhetőnek az az álláspont, amely ilyen tulajdonságokat rendel a kimerítőséghez, legalábbis ami a független státuszt és a hatókör-nélküliséget (scopelessness) illeti. Az elméleti megfontolások alapján tehát a szakirodalomban jegyzett négy jelölt közül csupán kettő alkalmas arra, hogy a kimerítőség forrásaként határozzuk meg: az előfeltevés, illetve a társalgási implikatúra.

Kutatásom célja az elsajátítás menetének minél pontosabb feltérképezésén túl éppen az, hogy a kontextuális tényezők szerepének ismeretében további érveket gyűjtsék a két lehetséges forrás közti döntéshez. Érdeemes először is tovább vizsgálni azt, hogy miképpen függ össze egy adott jelentéstartalom forrása és kontextushoz való viszonya. Amennyiben a szerkezeti fókusz kimerítő jelentéstartalmát skaláris implikatúraként elemezzük, amint azt BABARCZY – BALÁZS (2016), ill. KÁLDI – BABARCZY (2016) teszik,⁶ célszerű az ugyancsak ebbe a ka-

⁵ BÜRING – KRIŽ (2013: 11–12) részletesen taglalja a cleft-szerkezetek által kódolt kimerítőség konvencionális implikatúraként való elemzésének problémáit.

⁶ KÁLDI – BABARCZY (2016) elemzésében a szerkezeti fókuszt tartalmazó mondatok kimerítő, illetve nem-kimerítő értelmezése egy skálát alkot, amelyen az előbbi a felülről határolt (upper-bounded), utóbbi pedig az alulról határolt (lower-bounded) olvasat. Tehát – akárcsak a *vagy* kötőszóval koordinált főnévi csoportok esetén a kizáró értelmezés,

tegóriába tartozó, nyelvek egész sorában változatos módszerekkel tesztelt, ún. gyenge skaláris kifejezésekével párhuzamba állítani viselkedését. Az ehhez hasonló elemekkel, így például a *some* 'néhány' kifejezéssel kapcsolatban eleinte több szerző is kétségbe vonta az óvodás-, illetve kisiskoláskorú gyerekek felnőtt-szerű interpretációhoz szükséges kompetenciáinak meglétét (l. például NOVECK 2001). Ezt a felvetést azonban több olyan kutatás is megcáfolta, amelyben sikerült előcsalogatni a *some but not all* 'néhány de nem az összes' implikált jelentéskomponenst. Így például PAPAFRAGOU – MUSOLINO (2003) betanító fázis beiktatásával tudták hatékonyan segíteni a gyerekeket a felnőtt-szerű értelmezés megtalálásában. Bár GUASTI ET AL. (2005) a hasonló megelőző tréningekről kimutatták, hogy nem bírnak hosszú távú hatással, egy másik, a lehetőségekhez mérten legtermészetesebb kontextust teremtő feladat révén bizonyították, hogy a hétéves gyerekek a skaláris kifejezéseket illetően a felnőttekkel azonos szintű nyelvi tudással rendelkeznek. A szerzők elsősorban annak jelentőségét hangsúlyozták, hogy a kísérleti feladat egy olyan szituációt teremtsen, amelyben a résztvevők és a kísérletvezető ugyanazzal a közös háttérrel rendelkeznek, és ugyanazt a célt tulajdonítják a feladat által kialakított beszédhelyzetnek. Három kísérletük eredményei alapján KATSOS – BISHOP (2011) is arra következtettek, hogy kellőképpen informatív kontextus mellett a kísérleti személyek ugyanannyira érzékenyek lesznek a pragmatikai, mint a logikai sértésekre. Mindebből kiindulva én is azt feltételeztem, hogy ha a szerkezeti fókusz tartalmazó mondatokban a kimerítő olvasat valóban implikatúraként generálódik, akkor egy, az ennek aktiválódását a lehető leginkább támogató kísérleti elrendezés esetén itt is számottevő mértékben emelkedik majd a magyar gyerekek felnőtt-szerű értelmezésre utaló válaszainak aránya.

A következő részben részletesen bemutatom a magyar szerkezeti fókusz elsajátítását vizsgáló korábbi kísérleteket. Ezt követően rátérek a kontextuális tényezők szerepét elemző kísérlet módszertanának, illetve eredményeinek ismertetésére, végül pedig összegzem a levonható következtetéseket.

2. A szerkezeti fókusz kimerítő értelmezésének elsajátítása

Bár az eddig végzett kísérletek többsége (ONEA – BEAVER 2011, SKOPETEAS – FANSELOW 2011, GERŐCS ET AL. 2014, KÁLDI – BABARCZY 2016, TÓTH – CSATÁR 2016) a felnőtt anyanyelvi beszélők interpretációs preferenciáit tesztelte, már olyan kutatások is születettek, amelyek a kimerítő értelmezés elsajátításának módját, illetve ütemét vizsgálták.

---

illetve a *néhány* esetében a „néhány de nem az összes” olvasat – a kimerítő értelmezés is a kontextus függvényében aktiválódik.

Az első ilyen munka KAS – LUKÁCS (2013) három életkori csoport bevonásával végzett kísérlete volt, amely abból a szempontból is úttörőnek számított, hogy a korábbiakhoz (ONEA – BEAVER 2011, SKOPETEAS – FANSELOW 2011) képest jóval árnyaltabban közelítette meg a kimerítőség mint jelentéskomponens besorolásának kérdéskörét. A vizsgált probléma bemutatásakor a szemantikai és pragmatikai distinkció mellett ugyanis azt is részletesen tárgyalták, hogy a szemantikailag kódolt kimerítőség nem csupán egy operátor feltételezése révén lehetséges, hanem elgondolható előfeltevésként is. A kísérlethez a szerzők egy olyan mondat-kép megítélési tesztet állítottak össze, melynek során a résztvevőknek gombnyomással kellett jelezniük, hogy szerintük „igaz” vagy „hamis” volt-e a hallott mondat a látott kép esetén. Az eredmények arra utaltak, hogy a gyerekek sem hat-, sem pedig tízéves koruk körül nem tettek következetesen különbséget a fókuszt tartalmazó, illetve nem tartalmazó mondatok jelentése között. A felnőtteknél ez az eltérés tetten érhető volt, bár az egyének válaszai egy adott mondat típuson belül gyakran inkonzisztensek voltak. Annak eldöntésére, hogy ebben a korcsoportban milyen jelentéstartalomként aktiválódott a kimerítőség, ez a kísérleti elrendezés a szerzők szerint sem volt alkalmas. Bár a kimerítőséget kódoló szemantikai operátor feltételezése az anyanyelvi beszélők válaszainak tükrében nem tűnik indokoltnak, azt a kérdést nyitva hagyják, hogy előfeltevéssel vagy implikaturával állunk-e szemben. Ugyanakkor a további kutatásokra vonatkozóan azt is megállapítják, hogy az előbbi kimutatására mindenképpen egy olyan feladat lehetne csak alkalmas, amelyben több válaszlehetőség is a résztvevők rendelkezésére áll, hiszen a se nem elutasító, se nem elfogadó válaszokat az általuk is használt bináris paradigma nem tudja kezelni. Ezzel szemben az implikatura hipotézis igazolása szerintük is a kontextuális tényezők manipulálása révén, illetve a semleges mondat típusával közel azonos interpretáció előhívásán keresztül lehetséges.

Alapvetően új szemszögből közelítette meg a szerkezeti fókusz értelmezését, pontosabban annak elsajátítási folyamatát BABARCZY – BALÁZS (2014) négyéves kor körüli óvodásokkal végzett kísérlete, ill. BABARCZY – BALÁZS (2016) rendkívül komplex kutatása, amelynek során háromtól kilencéves korig tesztelték a gyerekek nyelvi, illetve kognitív kompetenciáit. Céljuk annak tanulmányozása volt, hogy hogyan függ össze a kimerítőség felnőtt szerű értelmezésének kialakulása bizonyos nem-nyelvi képességek fejlettségi szintjével.⁷ A nyelvi feladatrészben a résztvevőknek ezúttal is minden próbában egy mondat és egy kép viszonyát kellett megítélniük, ezúttal azonban nem „igaz” és „hamis” válaszokkal, hanem – KATSOS – BISHOP (2011) módszerét alkalmazva – eltérő méretű

---

⁷ Érdemes leszögezni, hogy a szerzők célkitűzései között nem szerepelt a kimerítő jelentéstartalom forrásának meghatározása, kiindulópontjuk ugyanis az volt, hogy egy tisztán pragmatikai jelenséget, egészen pontosan egy skaláris implikaturát vizsgálják.

epreket ábrázoló kártyák segítségével. KATSOS – BISHOP (2011) pragmatikai tolerancia hipotézisére alapozva ugyanis a szerzők azt feltételezték, hogy a kisgyerekek csak a háromfokú skálán lesz kimutatható a kimerítőség követelményének megsértése, bináris opciók esetén biztosan nem. Míg a felnőttek és az iskolás gyerekek zömmel valóban a középső méretű epret választották azokban az esetekben, amikor a szerkezeti fókuszos tesztmondatok a kritikus nem-kimerítő képtípusokkal voltak párosítva, addig a négyéves, illetve öt éves kor körüli óvodásoknál jóval alacsonyabb volt ennek a választípusnak az előfordulási aránya. Éppen ezért ebben a két életkori csoportban BABARCZY – BALÁZS (2016) összevetették a kapott válaszokat azoknak a nem-nyelvi teszteknek az eredményeivel, amelyek a résztvevők munkamemóriáját, illetve végrehajtó funkcióik fejlettségi szintjét mérték (Corsi-kocka teszt, Nem-nyelvi Stroop teszt, N-back teszt, Dimension Change Card Sorting, Hanoi tervezés feladat). A gyerekeket így az életkoruktól függetlenül, kizárólag az öt említett teszten nyújtott összesített teljesítményük alapján három (alacsony, közepes, illetve magas) kognitív kontroll csoportba sorolták. Azt találták, hogy a nem-kimerítő képtípusok esetén adott közepes méretű eprek száma szignifikánsan különbözött az egyes csoportok között, egészen pontosan az egyre jobb teljesítményt nyújtó gyerekek csoportjaiban fokozatosan nőtt, míg nem a magas kognitív kontroll csoportban megközelítette a felnőtt szerű szintet. Az eredmények tehát igazolták a szerzők azon hipotézisét, mely szerint a fókuszérzékenység a munkamemória és a végrehajtó funkciók fejlődésével párhuzamosan alakul ki. Noha a következtetések levonásakor tárgyalták annak a kérdését, hogy vajon helytálló-e oksági viszonyt feltételezni a két folyamat között, végül ezt ítélik a lehető legplauzibilisebb magyarázatnak. Ez az eredmény a nyelvvelsajátítás szempontjából kiemelkedően fontos,⁸ és jelentőségét az sem csökkenti, ha a kimerítőséget – a szerzők álláspontjával szemben – nem egy pragmatikai természetű jelentéstartalomként elemezzük. Számos olyan munka született ugyanis, amely pragmatikai folyamatoktól független, pusztán a szintaktikai feldolgozás komplexitásából adódó nehézségek (például a kertősvény-mondatok) esetén mutatott ki összefüggést a felnőtt beszélők teljesítménye és a munkamemória-kapacitás (O'ROURKE 2013), illetve a végrehajtó funkciók fejlettségi szintje (NOVICK ET AL. 2014) között.

⁸ Emellett ez az eredmény egybevághat azzal is, amit ANTONIOU ET AL. (2016) talált a felnőtt beszélők tesztelésénél, vagyis hogy egy adott állítás (pl. egy, a *some* 'néhány' kifejezést tartalmazó mondat) elutasítása annak alacsony informativitása okán összefügg az egyes kísérleti személyek életkorával, valamint munkamemóriájuk kapacitásával is. Ugyanakkor ők is megemlítik azt az eshetőséget, hogy az általuk vizsgált mondatoknál a munkamemória fokozott igénybevétele nem feltétlenül a skaláris implikátúra kikalkulálásához kötődik, hanem az azt megelőző szemantikai feldolgozás eredményének felülírásához. Ehhez azonban egy kétfázisú implikátúra-generálódást kell feltételeznünk, ahogyan azt TOMLINSON ET AL. (2013) teszi.

Korábbi munkáimban én is vizsgáltam a kimerítő értelmezés elsajátításának folyamatát a csak partikula (PINTÉR 2016b) és a szerkezeti fókusz (PINTÉR 2016a) esetén is. A feladat ezekben a kísérletekben is egy mondat-kép megítélési teszt volt, azonban a szerkezeti fókusz interpretációjának tesztelésekor a négy életkori csoport résztvevőinek egyik fele a KAS – LUKÁCS (2013) által alkalmazott bináris választással ítélte meg a mondat-kép párokat, a másik fele pedig a BABARCZY – BALÁZS (2014, 2016) által használthoz hasonló, a kisebb gyermekek életkori sajátosságaihoz is illeszkedő háromelemű skála segítségével. Míg KATSOS – BISHOP (2011), illetve BABARCZY – BALÁZS (2014, 2016) kísérleteiben az alternatívákat kicsi, nagy, illetve óriási eprek reprezentálták, addig én úgy véltem, hogy a különböző méretű jutalmakkal szemben a szomorú, közepes és mosolygó arcok sora sokkal inkább leképezi egy háromelemű skála „hamis”, „közepes”, illetve „igaz” opcióit. Ezt a feltételezést elsősorban arra alapoztam, hogy az utóbbi skálatípus esetén jóval élesebben elkülöníthető egymástól az egyes válaszlehetőségek pozitív, negatív és közbülső jellege. Mivel a válaszadás típusától eltekintve a két feladat minden részlete (a felhasznált anyagtól az elrendezésen át az eszközökig) tökéletesen megegyezett, és a résztvevők is ugyanazokból az életkori csoportokból kerültek ki, a két vizsgálat eredményei összehasonlíthatók voltak egymással. A várakozásokkal összhangban a kétféle feladattípus valóban jelentősen eltérő képet mutatott az anyanyelvi beszélők fókuszérzékenységéről. Míg a bináris választás esetén nem volt szignifikáns különbség a tesztelt négy életkori csoport, azaz a hatéves óvodások, a hétéves, illetve kilencéves kor körüli iskolások, valamint a felnőttek válaszadási mintázata között, addig a háromfokú skála esetén világosan kirajzolódott, hogy a kimerítő értelmezés egyedül az óvodások számára jelentett nehézséget. Vagyis – akárcsak BABARCZY – BALÁZS (2016) kísérlete során – itt is az derült ki, hogy a gyerekek hétéves kor alatt elfogadják a szerkezeti fókuszos mondatokat azoknál a képeknél is, amelyeken a kimerítőség követelménye nem teljesül. Az idősebb gyerekek és a felnőttek ugyanakkor mindenféle tágabb kontextus vagy megelőző kérdés nélkül is következetesen a közepes arcot választották ebben a kondícióban, ami arra utal, hogy problémásnak találták ezeket a párosításokat. Ez pedig – a felnőtt korcsoportban mért reakcióidő-adatok elemzéséhez hasonlóan (l. PINTÉR 2016a: 205–206) – véleményem szerint arra utal, hogy ez a jelentéstartalom a szintaktikailag és prozódiaileg is jelölt szerkezet alkalmazása révén, a kontextustól függetlenül aktiválódik,⁹ és mint ilyen komponens nagy valószínűséggel az előfeltevések körébe sorolható.

---

⁹ Azt, hogy a fent leírt feladat a kísérlettervezői szándékkal ellentétben mégis egy, a kimerítőségi implikátúra generálódását elősegítő kontextust teremtett, cáfolta a semleges mondatok értelmezését tesztelő kontroll kísérlet, amelyben a háromfokú skála használata

Több szempontból is érdemes ugyanakkor a kontextus lehetséges hatásainak tesztelésével folytatni a vizsgálódást. Egyrészt egyelőre nem tisztázott, hogy a gyerekeket segíti-e a felnőttszerű értelmezés megtalálásában egy, a kimerítő olvasatot támogató kísérleti helyzet teremtése. Amennyiben ez így van, az érvként szolgálhatna az implikátúra hipotézis mellett, vagy legalábbis amellet, hogy a gyerekek korábban képesek az alternatívák kontextusból adódó kizárására (amely a felnőtteknél például a prozódiai fókusz¹⁰ tartalmazó, sőt a semleges szórendű és hangsúlyozású mondatoknál is megjelenhet), és csak ezt követően sajátítják el a kontextustól független kimerítő értelmezés alkalmazhatóságával kapcsolatos szabályokat. Másrészt eddig még a felnőttek preferenciáit illetően is csak olyan munkák láttak napvilágot, amelyekben a kontextus manipulálása kimerült a megelőző kérdés beiktatásában vagy éppen a kísérleti elrendezés megváltoztatásában (GERŐCS ET AL. 2014, KÁLDI – BABARCZY 2016, TÓTH – CSATÁR 2016). Abban pedig nem lehetünk biztosak, hogy az így talált eltérések valóban kontextuális tényezőkből adódnak-e, vagy pusztán arra mutatnak rá, hogy bizonyos kísérleti feladatok alkalmasabbak a szóban forgó olvasat meglétének kimutatására, mint más típusok. A kontextus komplex, több szempontú manipulációjára van tehát szükség, és ennek hatása leginkább talán abban a korcsoportban mérhető, amelyben a korábbi feladatok segítségével eddig nem sikerült egyértelműen kimutatni a kimerítő komponens hozzáférhetőségét. A következőkben tehát erre teszek kísérletet, majd pedig összevetem a kapott adatokat az óvodás korcsoportban mért korábbi eredményekkel.

3. A kontextus szerepét vizsgáló kísérlet

3.1. A kísérlet célja

Amint arról már szó esett, a kísérlet tervezésekor az volt a fő szempont, hogy a kimerítő olvasat aktiválódásának lehető legkedvezőbb feltételeit teremtem meg, és így az óvodáskorú gyerekek is a felnőttekhez hasonlóan értelmezzék a szerkezeti fókuszos mondatokat.

Az első lépés a kísérleti feladatnak egy tágabb kontextusba való beágyazása volt, amely végül egy babaszobában zajló bújócska játék lett. A történet szerint a babaszoba három lakója, a farkas, a cica és a dínó a szobában bújócskáznak. A másik kulcsszereplő egy kesztyűbáb, Süni volt, aki azt állította magáról, hogy bekötött szemmel is meg tudja mondani, hogy mi történik a játék közben. A próbák tehát minden esetben annak a szituációnak az eljátszását jelentették, hogy a

---

ellenére sem volt számottevő a kimerítő értelmezésre utaló válaszok száma (PINTÉR 2016c).

¹⁰ A prozódiai fókusz kimerítő értelmezésének feltételeit részletesen tárgyalja SURÁNYI (2011).

három kisállat közül kettő elbújt, a hunyó pedig addig kereste őket, amíg valakit vagy valakiket meg nem talált. Ezt követően az egyik kísérletvezető megkérdezte Sünit, hogy szerinte kit talált meg a hunyó, amire a Sünivel bábozó másik kísérletvezető egy szerkezeti fókuszot tartalmazó mondattal válaszolt. A résztvevő gyerekek feladata az volt, hogy a sematikus arcokból álló háromelemű skála (PINTÉR 2016a, 2016b) segítségével megítéeljék, mennyire volt ügyes Süni.¹¹ Ezt követően az első kísérletvezető azt is megkérdezte Sünitől, hogy hol találta meg a hunyó a játékosársát, amire a bábu ismét felelt, a gyerekek feladata pedig ezúttal is a megfelelő arc odaítélése volt. Ez utóbbi kérdésre adott válaszok alapján szűrtem le azt, hogy a résztvevők megértették-e a feladatot és a várt módon használják-e a skála egyes fokait reprezentáló különféle arcokat.

A kimerítő értelmezés aktiválódását ebben a kísérleti elrendezésben több szempontból is elősegítették pragmatikai tényezők. Eleve a bújócska mint játék teremtett egy olyan kontextust, amelyben nagy hangsúlyt kap az, hogy kit, illetve kiket talál meg elsőként a hunyó. Annak érdekében, hogy meggyőződjünk róla, a gyerekek valóban ismerik ezt a játékot és tisztában vannak annak szabályaival, minden esetben azzal kezdtük a kísérletet, hogy elmondattuk a résztvevőkkel, hogyan kell bújócskázni és mi a tétje a megtalálás sorrendjének. A következő lényeges pont a fókuszált összetevőre kérdező megelőző kérdés beiktatása volt, amelynek a kimerítő olvasatok előfordulási arányára gyakorolt pozitív hatását már többen is bizonyították. A szerkezeti fókuszot illetően GERŐCS ET AL. (2014) első kísérlete, valamint TÓTH – CSATÁR (2016) munkája említhető, az angol *only* 'csak' partikulával kapcsolatban pedig HACKL ET AL. (2015) igazolták a kongruens kérdésnek a fókuszált összetevő azonosításában betöltött jelentős szerepét. A válaszként prezentált tesztmondatot illetően két dolgot érdemes kiemelni. Egyrészt azt, hogy minden esetben tárgyi fókuszot tartalmaztak, amelynek jelölete azonban a korábbi kísérlet mondatainak zömével ellentétben nem élettelen, hanem élő volt. Részben ez volt az oka annak, hogy a szereplők bújócskát játszottak, és nem például különböző tárgyakat kellett megtalálniuk, hiszen GUALMINI ET AL. (2003) azt találta, a kimeritőséget a gyerekek nagyobb valószínűséggel társítják ahhoz az összetevőhöz, amelynek jelölete élő szereplő. Másrészt nagyon fontos, hogy a mondat fókuszának releváns alternatívája ebben a kísérleti helyzetben magától értetődően az a másik figura volt, aki az adott körben rajta kívül még bújó volt. Az, hogy a játék eleji bemutatás és a többszöri említés révén az alternatívák explicit módon adva voltak a kontextusban, és így megalkotásuk nem igényelt extra erőforrásokat, MÜLLER ET AL. (2011) eredmé-

---

¹¹ CRAIN – THORNTON (1998) meggyőzően érvel amellett, hogy az ehhez hasonló igazságérték-megítélési feladatokban célszerűbb egy bábu használata, mintsem a felnőtt kísérletvezető állításainak megítéltetése.

neyei alapján is nagymértékben segíthette a kisgyerekeket a helyes értelmezés megtalálásában.

3.2. A kísérlet bemutatása

3.2.1. Résztvevők

A kísérletben 31 óvodás (18 lány és 13 fiú) vett részt, akik 3 év 6 hónapos és 7 év 5 hónapos kor között voltak, átlagéletkoruk pedig 5 év 6 hónap volt. Köztük 18 olyan óvodás volt, akinek életkora a szerkezeti fókusz értelmezését vizsgáló korábbi kísérlet (PINTÉR 2016a) résztvevőivel azonos tartományba (azaz öt és fél, illetve hat és fél éves kor közé) esett, az ő átlagéletkoruk 5 év 11 hónap volt. A kísérlet során tesztelt gyerekek közül senki nem vett részt egyik korábbi felmérésben sem.

3.2.2. A kísérleti anyag

Mivel a szerkezeti fókusz értelmezését vizsgáló korábbi kísérlet (PINTÉR 2016a, második kísérlet) eredményei alapján sem a fókuszált összetevő grammatikai szerepe, sem az ige igekötős volta nem befolyásolta a kimerítő értelmezések arányát egyik korcsoportban sem, ezúttal csak egyféle tesztmondat-típust teszteltem, méghozzá az olyan, SOV szórendű mondatokat, amelyben egy topikalizált alany és egy fókuszált tárgy szerepelt az igekötős ige előtt. A tesztkörökben feltett kérdést és a rá válaszoló tesztmondatot a (2) alatti példa szemlélteti.

(2) *Kit talált meg a farkas?*

A farkas [A CICÁT]_{FOC} találta meg.

A tesztmondatok három különböző kondícióban hangzottak el. Az *igaz* kontroll kondícióba azon szituációk sorolhatók, amelyekben a hunyó valóban csak az említett játékost találta meg. Az ugyancsak kontroll kondíciónak számító *hamis* kondícióban a célmondat állítása nem teljesült, mivel a hunyó egy másik játékosra talált rá. Végül a *kritikus kimerítő olvasatban* *hamis* kondíciót az olyan teszthelyzetek alkották, amelyekben a hunyó mindkét játékostársát egyszerre találta meg ugyanazon a helyen, például a (2) alatti párbeszéd esetén az 1. ábrán látható módon a farkas nem csak a cicát, hanem a dínót is megtalálta a szekrénybe bújva.

Mindhárom kondícióhoz 4–4 tesztkör tartozott, így összesen 12 alkalommal játszódtott le a fent leírt bújócska jelenet. Amint már említettem, mindegyik esetben két kérdés hangzott el, és így a gyerekeknek Süni ezekre adott 24 válaszát kellett megítélnie. Az e kísérlet szempontjából fillernek számító második kérdés–válasz párok valójában HARMATI-PAP VERONIKA (2016) kísérletének tesztkörei voltak, amelyek segítségével az *előtt* és *mögött* névutók térbeli értelmezését mérte fel.

1. ábra: A kritikus kimerítő olvasatban hamis kondíció utolsó jelenete

3.2.3. A kísérlet menete

A feladatot a gyerekek egy elkülönített helyiségben, két kísérletvezető jelenlétében végezték. Az előttük lévő asztalon állt a 33 x 51 cm alapterületű babaszoba, amelyben a szabályok átbeszélését és a szereplők bemutatását követően az egyik kísérletvezető eljátszotta a bújócska köreit. A másik kísérletvezető Sünivel bábozva válaszolt a kérdésekre, a gyerekek pedig kiválasztottak egyet az előttük lévő, kartonpapírra nyomtatott, színes kártyák közül, amelyek a korábbi kísérletekből már ismert, arcokból álló skálát jelenítették meg. A 12 kör meghatározott sorrendben lett bemutatva, mivel a játékban a hunyó minden negyedik kör után cserélődött, és így csak egyféleképpen voltak csoportosíthatók az egyes játékosokat hunyóként, illetve bújóként szerepeltető tesztmondatok. Egy ülés körülbelül 10 percig tartott, és videofelvétel is készült róla.

3.3. Predikciók

Két fő predikció fogalmazható meg arra vonatkozóan, hogy a kontextuális tényezők manipulálásának lesz-e hatása, illetve ha igen, milyen mértékű lesz és mennyire függ majd a gyerekek korától.

Az első predikció úgy foglалható össze, hogy ha a vizsgált korcsoportban a korábbi eredményekhez (PINTÉR 2016a, második kísérlet) képest ugrásszerűen megnő a közepes, illetve szomorú arcok aránya a kimerítő olvasatban a hamis kondíció megítélésekor, vagyis ebben a kontextusban a kimerítő értelmezés valóban többször aktiválódik, akkor feltételezhető, hogy az óvodáskorú gyerekek még csak a beszédhelyzetre támaszkodva tudják kimerítően érteni a szerkezeti fókusz tartalmazó mondatokat. Ennek teljesülésekor pedig az is kijelenthető, hogy a feldolgozási mechanizmusuk a felnőtt beszélőkéltől eltérő,

hiszen a korábbi kísérletben ugyanezen skálatípus alkalmazásával azt találtam, hogy a felnőttek kontextustól függetlenül kimerítő értelmezést társítanak ehhez a szerkezetípushoz (PINTÉR 2016a). Ha viszont a kísérleti elrendezés ennyire komplex átalakítása sem hoz számottevő változást a gyerekek válaszadási mintázaiban, az kihívást jelentene a kimeritőséget társalgási implikaturaként tárgyaló elemzések számára, és így – a korábbi eredményeimmel összhangban – az előfeltevés hipotézis mellett szólna. Ebben a megközelítésben pedig az elsajátítás szempontjából releváns következtetés az lenne, hogy a gyerekek sem az előfeltételezett komponenshez nem férnek hozzá, sem pedig a kontextusból nem tudják elvonni azokat a tényezőket, amelyek a fókuszált összetevő alternatíváit kizáró értelmezést támogatják.

A második predikció a kísérlet során tesztelt, kizárólag óvodás gyerekekből álló csoporton belül jósol különbséget az életkor függvényében. Mivel három és fél éves volt a legfiatalabb résztvevő, és közel hét és fél éves a legidősebb, okkal várhatunk akár jelentős különbséget is a kontextuson alapuló értelmezések arányában. Az is elképzelhető például, hogy az első predikcióval kapcsolatban említett lehetséges kimenetek mindegyike megvalósul a gyerekek egyes korcsoportjaiban. Amennyiben ez a két tényező mégsem függ össze, úgy valószínűsíthető, hogy a hatéves és hétéves kor körüli gyerekek jellemző válaszadása között korábban megfigyelt, jelentős különbség nem folyamatosan csökken az óvodáskor folyamán, hanem csak az iskolás kor kezdetén tűnik el.

3.4. Eredmények

Az ordinális skálát alkotó választípusok csak nem-parametrikus statisztikai próbák használatát tették lehetővé, amelyek közül ezúttal a Friedman ANOVA tesztet és a Wilcoxon-féle előjeles rangpróbát alkalmaztam, a kapott p értékeken pedig minden esetben Bonferroni-korrekciót végeztem. A gyerekek életkorának és az egyes választípusok gyakoriságának összefüggéseit a viszonylag alacsony elemszám, illetve a normál eloszlás feltételének nem teljesülése miatt a nem-parametrikus Kendall-féle τ korrelációs együttható segítségével mértem. Az összes elemzést az R program (R Core Team 2014) segítségével végeztem.

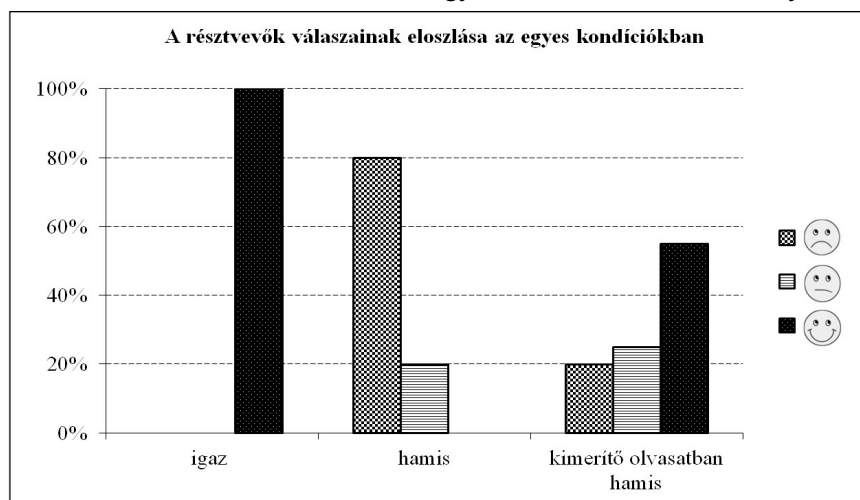
A résztvevő gyerekek között egyetlen négyéves kisfiú volt, akit az igaz és hamis tesztcondíciókban, illetve a névutós kifejezéseket tartalmazó mondatok értelmezését mérő próbákban nyújtott teljesítménye alapján ki kellett zárunk a vizsgálatból. A továbbiakban így kizárólag a fennmaradó 30 óvodás adatait elemzem.

Legelőször is érdemes szemügyre venni a 2. ábrát, amely a szerkezeti fókusz tartalmazó mondatok esetén adott összes választ tartalmazza tesztcondíciókra lebontva. Amint látjuk, az igaz condícióban minden egyes próbában a mosolygó arcot adták Süninek, és az ugyancsak kontrollként szereplő hamis condícióban is

a helyes, azaz az elutasító válaszok domináltak. Ugyanakkor a kimerítő olvasatban hamis teszhelyzetekben csoportszinten ezúttal sem beszélhetünk egységes válaszadról. Bár 55%-os arányával a mosolygó arc volt túlsúlyban, és ennek kevesebb, mint a fele, mindössze 25% volt a közepes arcok előfordulási aránya,¹² mégis azt látjuk, hogy a szomorú arcok 20%-át is beleszámolva lényegében fele-fele arányban születtek elfogadást és elutasítást kifejező válaszok.

2. ábra: A kísérletben részt vevő gyerekek összesített eredményei

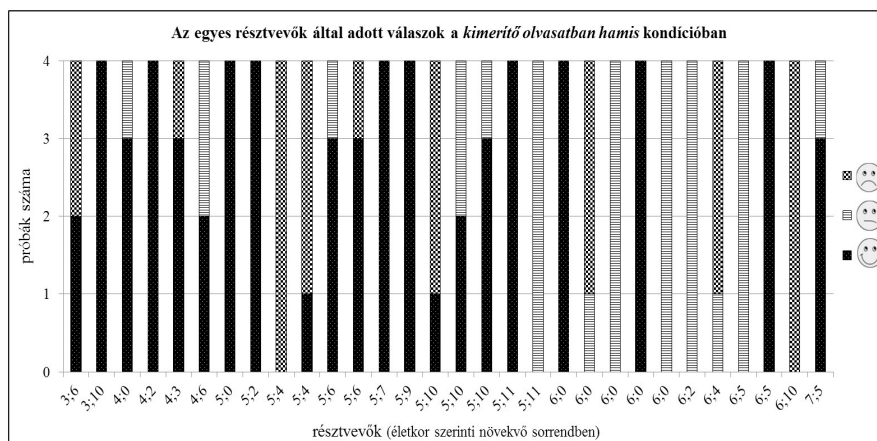

A háromféle teszhelyzetben adott válaszokat összevető Friedman ANOVA egyértelműen kimutatta a kondíció szignifikáns hatását: $\chi^2(2) = 190.12$, $p < 0.001$. A páronkénti összevetés is szignifikáns különbséget mutatott mind a három kondíció-kombinációban, vagyis nem csupán az igaz és hamis kondíciókban adott válaszok tértek el ($V = 7260$, $p < 0.001$), hanem a kimerítő olvasatban hamis jelenetek megítélése is különbözött mind az igaz ($V = 1485$, $p < 0.001$), mind pedig a hamis ($V=3555.5$, $p < 0.001$) kondícióétól. A kimerítőség követelményét megsértő teszhelyzetekben tehát mindkét, a célmondat állítása alapján egyértelműen megítélhető szituációtól eltérő módon válaszoltak a gyerekek, ám e különbség mértéke és a mosolygó arcok dominanciája egyaránt inkább az igaz, mintsem a hamis típusal rokonítja a kritikus kondíciót.

¹² A közepes opció választása azért bír különösen nagy jelentőséggel, mert a korábbi mondat-kép megítélési tesztekben az idősebb gyerekek és a felnőtt anyanyelvi beszélők is jellemzően ezt találták a legalkalmasabbnak a szerkezeti fókuszot tartalmazó mondatok és a kimerítőség követelményét megsértő képek viszonyának leírására. Ez ráadásul a skála megjelenési formájától függetlenül így volt, azaz mind a jelen kísérletben is használt arcok (PINTÉR 2016a), mind a különböző méretű eprek (BABARCZY – BALÁZS 2016) esetén.

Ha a kimerítő olvasatban hamis kondícióban kapott összes választ résztvevőkre lebontva vizsgáljuk, érdekes megfigyeléseket tehetünk az életkor szerepére vonatkozóan is.

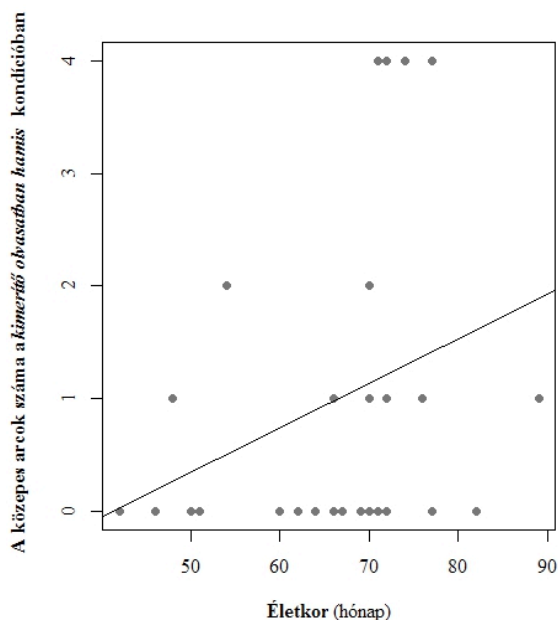
3. ábra: Az egyes résztvevők eredményei a kimerítő olvasatban hamis kondícióban

Amint az a 3. ábrán látható, 16 olyan kisgyerek volt, aki a 4 tesztkörből legalább háromszor mosolygó arcot adott Süninek a szerkezeti fókuszos mondat elhangzását követően. Érdekes kiemelni azt is, hogy köztük volt az a kisfiú is, aki a csoportból egyedülként már elmúlt hétéves. A próbák legalább 75%-ában elutasító választ 11 óvodás adott, és köztük vegyesen voltak olyanok, akik a hallott mondat és az eljátszott szituáció közötti összeférhetetlenséget a szomorú, illetve a közepes arccal jelölték, ketten pedig ezt a két lehetőséget variálták. A szomorú arcot preferáló gyerekek közül a legfiatalabb egy 5 év 4 hónapos kisfiú volt, a közepes arcok dominanciája pedig elsőként egy 5 év 11 hónapos kislánynál jelent meg. Csupán a gyerekek 10%-a (3 fő) adott a próbák egyik felében elfogadó, másik felében pedig elutasító választ, vagyis az ő válaszájuk teljesen véletlenszerű volt. Bár a 3. ábrán azt látszik, hogy hatéves kor körül, illetve afelett jóval nagyobb arányban vannak az elutasító válaszok valamelyikét preferáló óvodások, mégis érdemes statisztikai próbák segítségével mérni az életkor és az egyes választípusok számának alakulása közti korrelációkat.

Az életkor emelkedése és a kimerítő értelmezésre utaló közepes arcok egyre gyakoribb használata között valóban kimutatható egy gyenge pozitív korreláció ($\tau = 0.2989$, $p < 0.05$), amelyet a 4. ábra szemléltet. Bár nem szignifikáns mértékben, de kétségtelenül volt összefüggés a gyerekek életkora és az általuk adott mosolygó arcok számának csökkenése között is ($\tau = -0.2753$, $p = 0.0546$). A határozott elutasítást kifejező szomorú arcok arányával kapcsolatban viszont nem beszélhetünk hasonló tendenciáról ($\tau = -0.0232$, $p = 0.8763$).

4. ábra: A kimerítő olvasatban hamis kondícióban adott közepes arcok számának alakulása az életkor függvényében

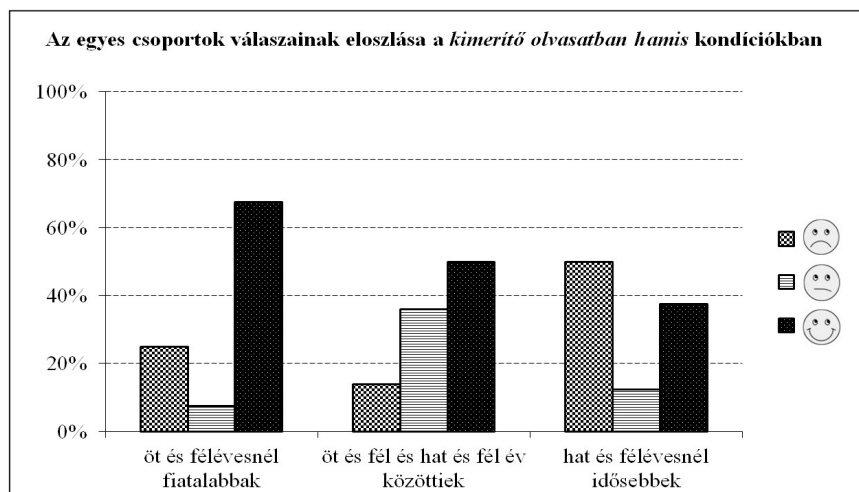

Mivel az életkornak volt szerepe a kimerítő értelmezés aktiválódásában, mindenképp érdemes eszerinti bontásban is megvizsgálni az eredményeket, különös tekintettel a korábbi kísérletben (PINTÉR 2016a) részt vevő gyerekekkel azonos életkorú, azaz hat éves kor körüli óvodások válaszaira, hiszen valójában csak ezek arányát viszonyíthatjuk a korábbi adatokhoz.

A résztvevő gyereket aszerint csoportosítottam, hogy az előző kísérlet résztvevőikhez képest milyen korúak voltak, így végül a következő három csoport jött létre: öt és félévésnél fiatalabbak ($N = 10$, átlagéletkor: 4;6), öt és félévés és hat és félévés kor közöttiek ($N = 18$, átlagéletkor: 5;11), valamint hat és félévésnél idősebbek ($N = 2$, átlagéletkor: 7;2).¹³ Mivel a kontroll kondíciókban a gyerekek életkortól függetlenül jól teljesítettek, csak a kritikus kimerítő olvasatban hamis teszthelyzetekben adott válaszokat vizsgálok, illetve csak ezeket szemléltetem az 5. ábrán.

¹³ Statisztikai összehasonlítást az egyes csoportok között a tagok számának jelentős különbsége, kiváltképp az utolsó csoport kiugróan alacsony létszáma természetesen nem tett lehetővé. Célom elsősorban a korábbi kísérlet eredményeivel való összevethetőség növelése volt, amely kutatásban ráadásul az itteni utolsó, mindössze kétfős csoport tagjai életkoruk alapján már az első osztályos iskolások sávjába tartoztak volna.

5. ábra: A kimerítő olvasatban hamis kondícióban adott válaszok életkor szerinti bontásban

A mosolygó arcok arányának tendenciózus csökkenése mellett ezúttal az a legszembetűnőbb eredmény, hogy a számunkra leginkább érdekes középső csoportban az elfogadó, illetve az összesített elutasítást kifejező választípusok pontosan 50-50%-os arányban oszlottak meg, csoportszinten tehát abszolút véletlenszerű válaszadásról beszélhetünk. Igen fontos felidézni ugyanakkor azt az 3. ábra kapcsán már említett adatot, hogy az esetek túlnyomó többségében (ebben a csoportban a 18-ból 17 gyereknél) nem az egyes résztvevők bizonytalan válaszadásáról van szó. Vagyis nem az egyéneket, hanem ezt az életkori csoportot jellemzi az elutasítás és elfogadás kettőssége a szerkezeti fókusz tartalmazó tesztmondatok megítélését illetően. A fiatalabb csoportban az elutasító, különösen a felnőttszerű értelmezést tükröző közepes válaszok alacsonyabb számban voltak jelen, és itt nagyobb volt a véletlenszerű módon reagáló gyerekek aránya is. Mindössze két olyan, öt és félvesnél kisebb óvodás akadt, aki rendre el-utasította Süni állításait a kimerítőség követelményének nem teljesülése esetén.

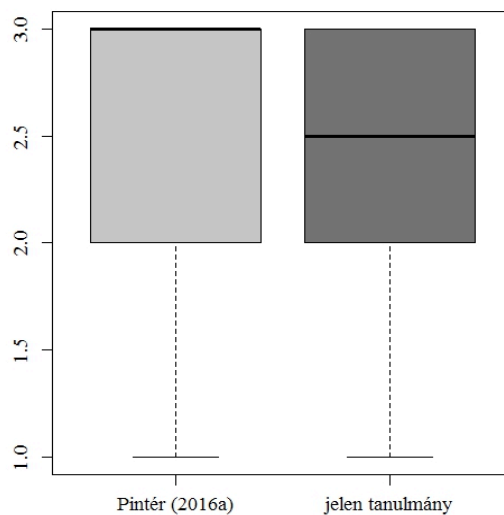
3.5. Diskusszió

Ezen a ponton visszatérek a korábban megfogalmazott két fő predikcióhoz, melyek a kísérleti helyzet megváltoztatásának hatásait próbálták megjósolni.

Ami az elutasító válaszok jelentős növekedését előrejelző első predikciót illeti, itt a jóval kevésbé várt második forgatókönyv játszódott le, nem találtam ugyanis a korábbiakhoz képest megváltozott mintázatot sem az összes résztvevő adatainak együttes elemzésekor, sem pedig a hatéves kor körüli gyerekeknél.

Noha a kimerítő olvasatban hamis kritikus kondíció válaszai szignifikánsan különböztek a kontroll kondíciókéitól, ez már az összehasonlítási alapot jelentő korábbi kísérletben (PINTÉR 2016a, második kísérlet) is teljesült, mégsem beszélhettünk felnőttszerű válaszadásról. Az kétségtelen, hogy a kimerítő értelmezés hiányára utaló, azaz az elfogadó válaszok aránya a korábbi 64%-ról a hatévesek esetén 50%-ra csökkent, tehát valamelyest visszaesett. Mindenképpen tanulságos viszont összevetni a 6. ábra diagramjának oszlopait is, amelyek a hatéves kor körüli óvodások válaszainak eloszlását illusztrálják a tágabb kontextus nélküli, illetve a mostani kísérleti feladat esetén.¹⁴

6. ábra: A hatéves kor körüli óvodások válaszai a két kísérlet kimerítő olvasatban hamis kondíciójában

Ekkora eltérés esetén semmiképpen nem vonható le az a következtetés, hogy a gyerekek teljesítménye a kontextus segítségével akár a felnőttszerű szintet is elérheti. Csupán az állapítható meg, hogy kis mértékben már valóban tudják hasznosítani a beszédhelyzetből elvonható, kimerítő értelmezést támogató tényezőket. Ez pedig leginkább abban nyilvánult meg, hogy a korábbi kísérlethez képest alacsonyabb volt a többféle választípus között hezitáló gyerekek aránya. Ebben a kísérletben ugyanis csak résztvevők 10%-a (30-ból 3 fő) adott az esetek egyik felében elfogadó, a másik felében elutasító választ – szemben a korábbi 60%-os aránnyal (15-ből 9 fő), és közelítve a korábbi kísérlet hétéveseinek 20%-os arányához (15-ből 3 fő). Úgy tűnik tehát, hogy könnyebb volt döntést hozni-

¹⁴ A statisztikai elemzésben a szomorú arcot az 1-es, a középet a 2-es, a mosolygó arcot pedig a 3-as szám reprezentálta.

uk, illetve ahhoz ragaszkodniuk ebben a feladatban, mint abban, amelyikben nem állt rendelkezésükre tágabb kontextus. Az viszont, hogy az óvodások többsége számára ez a segítség sem volt elegendő, szintén azt sugallja, hogy a szerkezeti fókuszot tartalmazó tesztmondatok interpretációjával kapcsolatos nehézségek nem magyarázhatók pusztán a releváns értelmezés kiválasztásának lehetséges problémái mentén.

Áttérve ez életkori különbségeket tárgyaló második predikcióra, kismértékű összefüggést találtam az életkor és a kimerítő olvasat aktiválódása között, illetve a három korcsoport esetén is a mosolygó arcok arányának csökkenését figyeltem meg (a fiatalabbaktól az idősebbek felé haladva 67.5%, 50% illetve 37.5%). Mindenképpen beszélhetünk tehát óvodáskorban lezajló változásról is, noha az igazán jelentős lépés az eddigi eredmények alapján hétéves kor körüli időszakra tehető. Látható, hogy annál a már iskoláskorúnak számító két gyereknél, akik ezúttal az utolsó csoportot alkották, már a véletlenszerű szint alá csökkent a mosolygó arcok gyakorisága, megközelítve ezzel a korábbi kísérlet hétéveseinek 27%-os elfogadási arányát, amely már nem különbözött szignifikánsan a felnőtt résztvevők 13%-os eredményétől sem. Ugyanakkor a kimerítőség követelményének figyelmen kívül hagyására utaló válaszok fokozatos eltűnése a jelen kísérlet eredményeinek tükrében nem úgy zajlik, hogy a gyerekek kezdetben teljesen következtelenül válaszolnak, és aztán egyre gyakrabban adnak helyes, azaz elutasító választ. Éppen ellenkezőleg az látszik, hogy az életkor előrehaladtával egyre nő azoknak a száma, akik rendre elutasítják a szerkezeti fókuszos mondatokat ezekben a teszthelyzetekben, és ezzel párhuzamosan egyre kevesebben maradnak olyanok, akik minden próbában, vagy legalábbis azok zömében elfogadó választ adnak. Ezen a ponton egy újabb lényeges eltérésre figyelhetünk fel a korábbi kísérlet alapján valószínűsíthető elsajátítási folyamathoz képest. Ott ugyanis éppen az különböztette meg a hatéves óvodásokat a hétéves iskolásoktól, hogy az utóbbiban jelentősen alacsonyabb volt a bizonytalan résztvevők aránya, és a leggyakoribb mintázat ehelyett egyre inkább a felnőttszerű, következetesen elutasító válaszadás lett. Ez tulajdonképpen ugyanarra vezethető vissza, mint a véletlenszerű szinthez közeli mintázatot mutató gyerekek arányának előbb említett különbsége, tudniillik hogy ebben a kísérleti kontextusban a legtöbb óvodás elköteleződött valamelyik értelmezés mellett. Ami érdekes, hogy ez nem feltétlenül a kimerítő olvasat javára történt, sőt mi több, míg a korábbi kísérletben 33% (15 főből 5) fogadta el a próbák legalább háromnegyedében a kimerítő olvasatban hamis képtípust, addig itt 50% (18 hatévesből 9) adott igazat Süninek akkor is, ha a hunyó egyszerre két játékost is megtalált. Fontos hangsúlyozni, hogy BABARCZY – BALÁZS (2016) ugyancsak tágabb kontextus alkalmazása nélkül végzett kísérlete is az utóbb említett stratégiát támasztja alá. Ők is azt találták ugyanis, hogy a magas kognitív kontroll csoportba sorolt gyerekek következetesen felnőttszerűen teljesítettek, ellenben az alacsonyabb szintű cso-

portok tagjai csak elvétve használták a közepes opciót. Ráadásul én is csak gyenge korrelációt találtam az életkor és a közepes válaszok arányának növekedése között, vagyis valószínű, hogy BABARCZY – BALÁZS (2016) hipotézisének megfelelően itt is nagyobb bejósoló erő tulajdonítható a gyerekek egyéb képességeinek, így például végrehajtó funkcióik, illetve munkamemóriájuk fejlettségi szintjének, mint annak, hogy milyen korúak.

4. Összegzés

A kontextuális tényezők szerepét vizsgáló kísérletből levonható elsődleges következtetés az, hogy az óvodáskorú gyerekeket a jelentős mértékben megváltoztatott kísérleti elrendezés is legfeljebb annyiban tudja segíteni, hogy megkönnyítí számukra egy adott stratégia kiválasztását, illetve következetes alkalmazását. Az eredmények ugyanakkor nem erősítették meg azt a feltételezést, mely szerint a hasonló kontextuális manipulációk a kimerítő olvasat hozzáférhetőségének növelésére is alkalmasak. Ily módon a kapott adatok tükrében azt sem állíthatjuk, hogy a kisgyermek hamarabb képesek lennének arra, hogy kizárják a fókuszpozícióba mozgatott összetevő jelölétének alternatíváit azokban az esetekben, ahol ezt az értelmezést a beszédhelyzet is egyértelműen támogatja. Ez pedig komoly kihívást jelent a kimerítő komponenst társalgási implikaturaként számon tartó elemzések számára is, hiszen a skaláris kifejezésekkel kapcsolatban már számos kísérlet bizonyította, hogy megfelelő kísérleti kontextusban a gyerekek számára is könnyen, vagy legalábbis jelentősen könnyebben elérhető az implikált jelentés, annak ellenére is, hogy más típusú feladatok a felnőttszerű pragmatikai kompetencia teljes hiányára engednek következtetni. Természetesen az sem zárható ki, hogy a szerkezeti fókuszt tartalmazó mondatok esetén is van egy ilyen hatással bíró kontextus, és ez a kísérleti elrendezés volt az, amely a korábbi munkákban említett számos tényező kontrollálása ellenére sem tudta betölteni ezt a szerepet. Egyrészt tehát érdemes lehet tovább keresnünk a kimerítő értelmezés előcsalogatására leginkább alkalmas módszert. Másrészt viszont – amint azt a tanulmány egyik lektora, illetve a kísérlet eredményeinek megvitatásakor korábban KÁLDI TAMÁS is javasolta – mindenképpen célszerű volna ugyanebben a kísérleti kontextusban megvizsgálni a fókuszt nem tartalmazó, semleges szórendű mondatok megítélését is, hiszen ily módon minden eddigénél világosabban kimutatható lenne a pragmatikai tényezők szerepe. Ebben az esetben ráadásul minden életkori csoport válaszai fontos új eredményekkel szolgálnának, hiszen a semleges szórendű és hangsúlyozású mondatokat a jelen kísérletben is alkalmazott skála segítségével eddig még csak olyan teszhelyzetben vizsgáltam, amelyben a kimerítősségi implikatura generálódása nem volt várható, és az esetek döntő többségében nem is következett be (PINTÉR 2016c). A szerkezeti fókuszt tartalmazó mondatokkal végzett eddigi kísérleteim eredményei ugyanakkor egy-

öntetűen arra utalnak, hogy e szerkezet típus esetén az alternatívákat kizáró olvasat egy, a nem éppen tárgyalt tartalom részét képező előfeltevés, amelynek feldolgozása a hétéves kor alatti, óvodás korú gyerekek számára a kontextustól függetlenül nehézséget jelent.

Irodalom

- ANTONIOU, KYRIAKOS – CUMMINS, CHRIS – KATSOS, NAPOLEON (2016), Why only some adults reject under-informative utterances. *Journal of Pragmatics* 99: 78–95.
- BABARCZY ANNA – BALÁZS ANDREA (2014), A felnőttek és a négyévesek ige előtti fókuszos mondat értelmezése. Előadás a XVI. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetemen, Balatonalmádi, 2014. május 25–29.
- BABARCZY ANNA – BALÁZS ANDREA (2016), A kognitív kontroll és a preverbális fókusz értelmezése. In: KAS 2016: 151–163.
- BENDE-FARKAS, ÁGNES (2009), Adverbs of quantification, it-clefts and Hungarian focus. In: É. KISS KATALIN (szerk.), *Adverbs and adverbial adjuncts at the interfaces*. Mouton de Gruyter, Berlin. 317–348.
- BÜRING, DANIEL – KRIŽ, MANUEL (2013), It's that, and that's it! Exhaustivity and homogeneity presuppositions in clefts (and definites). *Semantics & Pragmatics* 6: 1–29.
- CRAIN, STEPHEN – THORNTON, ROSALIND (1998), *Investigations in Universal Grammar: A Guide to Experiments on the Acquisition of Syntax and Semantics*. MIT Press, Cambridge, MA.
- DESTRUEL, EMILIE – VELLEMAN, DAN BRIDGES – ONEA, EDGAR – BUMFORD, DYLAN – XUE, JINGYANG – BEAVER, DAVID (2015), A cross-linguistic study of the non-at-issueness of exhaustive inferences. In: SCHWARZ, FLORIAN (ed.), *Experimental Perspectives on Presuppositions*. Springer, Berlin. 135–156.
- DEVEAUGH-GEISS, JOSEPH P. – ZIMMERMANN, MALTE – ONEA, EDGAR – BOELL, ANNA-CHRISTINA (2015), Contradicting (not-)at-issueness in exclusives and clefts: An empirical study. *Proceedings of SALT 25*: 373–393.
- É. KISS, KATALIN (1998), Identificational focus versus information focus. *Language* 74: 245–273.
- É. KISS, KATALIN (2010), Structural focus and exhaustivity. In: ZIMMERMANN, MALTE – FÉRY, CAROLINE (eds), *Information Structure: Theoretical, Typological and Experimental Perspectives*. Oxford University Press, Oxford. 64–88.
- É. KISS KATALIN (2011), Szerkezetileg kódolt előfeltevés a magyar mondat szerkezetben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 23: 245–263.
- GAZDAR, GERALD (1979), *Pragmatics: Implicature, presupposition, and logical form*. Academic Press, New York.
- GERŐCS, MÁTYÁS – BABARCZY, ANNA – SURÁNYI, BALÁZS (2014), Exhaustivity in Focus: Experimental Evidence from Hungarian. In: EMONDS, JOSEPH – JANEBOVÁ, MARKÉTA (eds), *Language Use and Linguistic Structure*. Palacky University, Olomouc. 181–194.

- GUALMINI, ANDREA – MACIUKAITE, SIMONA – CRAIN, STEPHEN (2003), Children's insensitivity to contrastive stress in sentences with 'only'. *University of Pennsylvania, Working Papers in Linguistics* 8: 87–100.
- GUASTI, MARIA TERESA – CHIERCHIA, GENNARO – CRAIN, STEPHEN – FOPPOLO, FRANCESCA – GUALMINI, ANDREA – MERONI, LUISA (2005), Why children and adults sometimes (but not always) compute implicatures. *Language and cognitive processes* 20: 667–696.
- GYURIS BEÁTA – MOLNÁR CECÍLIA SAROLTA (2016), Jól emlékszem, hogy erről a jelenségről nem írt még senki? In: *KAS 2016*: 179–198.
- HACKL, MARTIN – SUGAWARA, AYAKA – WEXLER, KEN (2015), Question–Answer (in)congruence in the acquisition of only. In: Grillo, ELIZABETH – JEPSON, KYLE (eds), *BUCLD 39: Proceedings of the 39th annual Boston University Conference on Language Development*. Cascadilla Press, Somerville, MA. 204–217.
- HARMATI-PAP, VERONIKA (2016), Before and After with Temporal and Spatial Meaning in Language Acquisition. Poszter-prezentáció a VIII. International Conference of Language Acquisition konferencián, Palma de Mallorca, Spanyolország, 2016. szeptember 7–9.
- HORN, LAURENCE R. (1981), Exhaustiveness and the semantics of clefts. In: BURKE, VICTORIA E. – PUSTEJOVSKY, JAMES (eds), *North Eastern Linguistic Society (NELS) 11*. University of Massachusetts, Amherst. 125–142.
- HORVÁTH JÚLIA (2005), Is „focus movement” driven by stress? In: PIÑON, CHRISTOPHER – PÉTER, SIPTÁR (eds), *Approaches to Hungarian 9: Papers from the Düsseldorf conference*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1–40.
- HORVÁTH, JÚLIA (2007), Separating focus movement from focus. In: KARIMI, SIMIN – SAMIAN, VIDA – WILKINS, WENDY K. (eds), *Phrasal and clausal architecture: Syntactic derivation and interpretation*. John Benjamins, Amsterdam. 108–145.
- KAS, BENCE – LUKÁCS, ÁGNES (2013), Focus sensitivity in Hungarian adults and children. *Acta Linguistica Hungarica* 60: 217–245.
- KARTTUNEN, LAURI (1974), Presupposition and linguistic context. *Theoretical Linguistics* 1: 181–194.
- KATSOS, NAPOLEON – BISHOP, DOROTHY V. M. (2011), Pragmatic Tolerance: Implications for the Acquisition of Informativeness and Implicature. *Cognition* 120: 67–81.
- KÁLDI TAMÁS – BABARCZY ANNA (2016), A magyar fókusz és a skaláris implikatúrák: Egy szemmozgáskövetéses kutatás eredményei. In: *KAS 2016*: 333–46.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ – VAN LEUSEN, NOOR (1993), *The semantics of free focus*. ILLC, Amsterdam.
- KAS BENCE (szerk.) (2016), „Szavad ne feledd!”. *Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- KENESEI, ISTVÁN, (1986), On the logic of Hungarian word order. In: ABRAHAM, WERNER – DE MEIJ SJAAK (eds), *Topic, Focus and Configurationality*. John Benjamins, Amsterdam. 143–159.
- KENESEI ISTVÁN (1989), Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17: 105–152.

- MÜLLER, ANJA – SCHULZ, PETRA – HÖHLE, BARBARA (2011), Pragmatic children: How children interpret sentences with and without only. In: MEIBAUER, JÖRG – STEINBACH, MARKUS (eds), *Experimental Pragmatics/Semantics*. John Benjamins, Amsterdam. 79–100.
- NOVECK, IRA A. (2001), When children are more logical than adults: Experimental investigations of scalar implicatures. *Cognition* 78: 165–188.
- NOVICK, JARED M. – HUSSEY, ERIKA – TEUBNER-RHODES, SUSAN – HARBISON, J. ISAIAH – BUNTING, MICHAEL F. (2014), Clearing the garden-path: improving sentence processing through cognitive control training. *Language, Cognition and Neuroscience* 29: 186–217.
- ONEA, EDGAR (2009), Exhaustiveness of Hungarian focus. Experimental evidence from Hungarian and German. In: RIESTER, ARNDT – ONEA EDGAR (eds), *Focus at the syntax–semantics interface*. University of Stuttgart, Stuttgart. 53–68.
- ONEA, EDGAR – BEAVER, DAVID (2011), Hungarian focus is not exhausted. In: COMPANNY, ED – ITO, SATOSHI – LUTZ, DAVID (eds), *Proceedings of the 19th Semantics and Linguistic Theory Conference*. eLanguage. 342–359.
- O’ROURKE, POLLY (2013), The interaction of different working memory mechanisms and sentence processing: A study of the P600. In: KNAUFF, MARKUS – PAUEN, MICHAEL – SEBANZ, NATALIE – WACHSMUTH, IPKE (eds), *Proceedings of the 35th Annual Conference of the Cognitive Science Society*. Cognitive Science Society, Austin, TX. 1097–1102.
- PAPAFRAGOU, ANNA – MUSOLINO, JULIEN (2003), Scalar implicatures: experiments at the semantics–pragmatics interface. *Cognition* 86: 253–282.
- PERCUS, ORIN (1997), Prying open the cleft. In: KUSUMOTO, KIYOMI (eds), *Proceedings of the 27th Annual Meeting of the North East Linguistic Society*. GLSA, Amherst. 337–351.
- PINTÉR LILLA (2016a), A magyar szerkezeti fókusz kimerítő értelmezésének kísérletes vizsgálata. In: BALÁZS JÓZSEF – BOJTOS ANITA – PAÁR TAMÁS – TOMPA ZSÓFIA – TURI GERGŐ – VADÁSZ NOÉMI (szerk.), *Studia Varia – Tanulmánykötet*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Budapest. 191–212.
- PINTÉR LILLA (2016b), Preschoolers’ interpretation of the focus particle csak ‘only’ in Hungarian. In: BELLAMY, KATE – KARVOVSKAYA, ELENA – KOHLBERGER, MARTIN – SAAD, GEORGE (eds), *ConSOLE XXIII: Proceedings of the 23rd Conference of the Student Organization of Linguistics in Europe (7–9 January 2015, Paris)*. Leiden University Centre for Linguistics, Leiden. 200–220.
- PINTÉR, LILLA (2016c), The acquisition of asserted, presupposed, and pragmatically implied exhaustivity in Hungarian. *Kézirat, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet, Budapest*.
- POTTS, CHRISTOPHER (2005), *The logic of conventional implicatures*. Oxford University Press, New York.
- R CORE TEAM (2014), *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing. Vienna, Austria. URL <http://www.R-project.org/>

- SIMONS, MANDY – TONHAUSER, JUDITH – BEAVER, DAVID – ROBERTS, CRAIGE (2010), What projects and why. *Proceedings of SALT 20*: 309–327.
- SKOPETEAS, STAVROS – FANSELOW, GISBERT (2011), Focus and the exclusion of alternatives: On the interaction of syntactic structure with pragmatic inference. *Lingua* 121: 1693–1706.
- SURÁNYI BALÁZS (2011), A szintaktikailag jelöletlen fókusz pragmatikája. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 23: 281–313.
- SZABOLCSI ANNA (1980), Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 59–82.
- SZABOLCSI ANNA (1981a), Compositionality in focus. *Folia Linguistica* 15: 141–61.
- SZABOLCSI, ANNA (1981b), The semantics of topic-focus articulation. In: GROENENDIJK, JEROEN A. G. – JANSSEN, THEO M. V. – STOKHOF, MARTIN B. J. (eds), *Formal methods in the study of language*. Matematicisch Centrum, Amsterdam. 513–540.
- SZABOLCSI, ANNA (1994), All quantifiers are not equal: The case of focus. *Acta Linguistica Hungarica* 42: 171–187.
- SZENDRŐI, KRISZTA (2003), A stress based approach to the syntax of Hungarian focus. *The Linguistic Review* 20: 37–78.
- TOMLINSON, JOHN M. JR. – BAILEY, TODD M. – BOTT, LEWIS (2013), Possibly all of that and then some: Scalar implicatures are understood in two steps. *Journal of Memory and Language* 69: 18–35.
- TÓTH, ENIKŐ – CSATÁR, PÉTER (2016), Preverbal focus and syntactically unmarked focus in Hungarian: A comparison. Előadás a III. Olomouc Linguistics Colloquium (Olinco) konferencián, Olomouc, 2016. június 9–11.
- VELLEMAN, DAN BRIDGES – BEAVER, DAVID – DESTRUEL, EMILIE – BUMFORD, DYLAN – ONEA, EDGAR – COPPOCK, LIZ (2012), It-clefts are IT (inquiry terminating) constructions. In: CHERECHES, ANCA (ed.), *Proceedings of the 22nd Semantics and Linguistic Theory Conference*. eLanguage. 441–460.
- WEDGWOOD, DANIEL (2005), *Shifting the Focus. From Static Structures to the Dynamics of Interpretation*. Elsevier, Amsterdam.

Szemle, ismertetések

Dezső László (1927–2016)

Dezső László személyében egy nagy nyelvész nemzedék (egy erősen rövidített lista szerint: Antal László, Herman József, Papp Ferenc, Petőfi S. János, Szépe György) jeles tagjától veszünk búcsút. Ők voltak a 20. század második felének nagy nyelvészegyenlései, akik a szóban forgó korszak magyar nyelvtudományának nem jelentéktelen részeit (ágait) újragondolták, nem egy esetben megteremtették. Ők honosították meg és ültették magyar nyelvtudományi közegbe a (széles értelemben vett) strukturalista nyelvelvárási és vizsgálati módszert, több vonatkozásban pedig a magyar generatív nyelvelmélet úttörői is voltak.

Dezső László vetette meg a modern magyar nyelvtipológiai kutatások alapjait, az alapozáson túl ma sem megkerülhetőek magyar-angol, magyar-szerbhórvát, magyar-olasz egybevető (empirikus) vizsgálatainak tanulságai. A magyar nyelv strukturalista szellemű feldolgozásában időt álló a jelzős főnévi csoportok leírása. A magyar nyelv szórendi sajátosságairól írott munkái komolyan hozzájárulnak a téma-réma kérdéskör tisztázásához (is). Az utóbbiak (különösen a szórendi kérdések) szépen példázzák: Dezső László érdemi kapcsolatot tudott teremteni a hagyomány és a modernitás között (mondattani munkáiban kiválóan ötvözi Brassai Sámuel és Greenberg eredményeit).

Munkásságában különös tekintettel van a „hasznosíthatóságra”. A kontrasztív nyelvészet eredményei kamatoztathatók az idegen nyelvek oktatásának elméletében és gyakorlatában. Ezért kapja (akadémiai) feladatul az 1970-es, -80-as években az iskolai idegen nyelvek oktatásának azt a megújítási lehetőségét, amely a szóban forgó tevékenységet a nyelvtudomány eredményeire támaszkodva igyekszik végezni (ún. 6-os kutatási főirány).

Dezső László általános és középiskolai tanulmányainak színtere Hódmezővásárhely; tanárai közül büszkén említette Németh Lászlót. Budapesten szerzett magyar–orosz–angol szakos tanári diplomát. Az Idegennyelvek Főiskoláján kezdett tanítani (1956–1958), majd az ELTE Orosz és Szláv tanszékének oktatója. 1958 és 1964 között az ELTE Egyetemi Könyvtárában, 1964–1972 között az MTA Nyelvtudományi Intézetében dolgozik (az oktatástól nem szakad el: az ELTE-n óraadó). 1972 és 1985 között egyetemi katedrát kap: a debreceni (akkori nevén) Kossuth Lajos Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszékének vezetője. 1985 és 2002 között a Padovai Egyetem Nyelvtudományi Intézetének nyilvános rendes tanára.

Az 1960-as évektől számtalan hazai és nemzetközi konferenciái, egyetemi előadást tart, így halála nem csak magyar, hanem nemzetközi veszteség is. Emlékét megőrizzük.

LENGYEL ZSOLT

**Osmo Ikola
(1918–2016)**

2016. április 27-én, 98 éves korában elhunyt Osmo Ikola nemzetközileg is elismert finn nyelvész a Turku Egyetem volt rektora.

Ikola 1918. február 6-án született a kelet-finnországi Joensuu-ban, ahol édesapja Niilo Ikola a kereskedelmi iskola igazgatója volt. A család 1919-ben Turku-ba költözött, mert az édesapát kinevezték a turku kereskedelmi iskola igazgatójának. Róla még annyit kell elmondani, hogy nagy érdemei voltak a Turku Kereskedelmi Főiskola megalapításában, annak rektora, majd kancellárja volt. Emellett a finn nyelv kutatásával foglalkozott, a harmincas években egy ideig a Turku Egyetemen a finn nyelvészet professzora is volt. Így érthető, hogy Osmo Ikola a turku gimnáziumban megszerzett érettségi után tanulmányait a Turku Egyetemen folytatta. Főszakként a finn nyelvet és rokonait tanulmányozta. Egyetemi tanulmányait 1940-ben fejezte be, és rögtön hozzákezdett doktori értekezésének munkálataihoz.

1947-től, három éven át az Uppsalai Egyetem finn lektoraként dolgozott. Közben 1949-ben sikeresen megvédte „Tempusten ja modusten käyttö ensimmäisessä suomalaisessa raamatussa” („Az igeidők és -módok használata az első finn bibliában”) c. doktori értekezését. 1950 végén nevezték ki a finn nyelv és rokon nyelvei professzorának a Turku Egyetemre. Ezt a posztot töltötte be egészen nyugdíjba vonulásáig.

A tanítás és a kutatás mellett tevékenyen részt vett az egyetem vezetésében is. Kétszer volt a Bölcsészettudományi Kara dékánja, majd 1970-ben rektorhelyettes lett, 1975-ben pedig megválasztották az egyetem rektorává. Ezt a tisztséget 1981-ig töltötte be, miután 1978-ban újraválasztották. Nehéz időkben kellett Ikolának az egyetem vezetésével járó terheket viselnie. A korábban magánintézményként működött egyetemet ugyanis államosították. Ikola a magánegyetem híve volt, de belátta, hogy az államosítás volt a finansziális szempontból az egyetlen reális megoldás. Alapítványi forrásokból ugyanis nem lehetett tovább biztosítani az egyetem működését. Ilyen körülmények között Ikola arra törekedett, hogy az oktatási minisztérium központosító törekvéseivel szemben minél nagyobb mértékben megőrizze az egyetem autonómiáját. Szembekerült a minisztériummal a felsőoktatási tanulmányi reform ügyében is. A sors furcsa firtora, hogy ezekben az ügyekben az a Mikko Niemi volt a legfőbb ellenfele, aki a minisztérium felsőoktatási és tudományos osztályát vezette, és egyben a Turku Egyetemen az anatómia professzora volt. A viharok régen lecsillapodtak. Lehet,

hogy Ikolának nem mindenben volt igaza, de vitathatatlan, hogy mindenkor korrektül és legjobb meggyőződése szerint járt el.

Mielőtt Ikola tudományos életművének méltatására rátérnék, illik néhány szót szólni tudományszervező tevékenységéről is. 1954-től 1971-ig elnöke volt a Turkuban működő Finn Nyelvi Társaságnak (Suomen Kielen Seura). 1959-ben ő alapította és több évtizeden át szerkesztette a társaság Sananjalka nevű, ma is megjelenő évkönyvét.

1967-ben Ikola kezdeményezésére alapították a Lauseopin arkisto (Mondattani archívum) elnevezésű számítógépes adatbázist, a maga nemében az elsőt a finnugrisztikában. Ez többek közt 142 finn nyelvjárási (tehát beszélt nyelvi), mondattanilag elemzett összesen 163 ezer mondatból álló szöveget tartalmaz. Számos tudományos publikáció készült a mindenki számára hozzáférhető adatbázis felhasználásával.

1980-ban Turkuban rendezték a Nemzetközi Finnugor Kongresszust, melynek elnöke és egyben a szervezőbizottság elnöke Osmo Ikola volt. A résztvevők létszámát tekintve legnagyobb finnugor kongresszust mesteri módon szervezték meg a turkui kollégák, mind a tudományos programot, mind a szokásos kísérő rendezvényeket. Azt hiszem, a turkui várban rendezett fogadás és az ahvenanmaai hajókirándulás minden résztvevő számára felejthetetlen élmény maradt még több mint három évtized után is. Ikola nemcsak maximálisan támogatta kollégái szervező munkáját, hanem fontos szerepe lehetett a szükséges anyagi eszközök biztosításában is.

Más kiváló tudósokhoz hasonlóan Ikolától sem állt távol a tudományos ismeretterjesztés. Jó példája ennek az 1971-ben Helsinkiben megjelent Nykysuomen käsikirja (A mai finn nyelv kézikönyve). Ez a két évvel korábban megjelent Suomen kielen käsikirja némileg rövidített, a nyelvtörténeti fejezetek nélküli változata. A kötetnek Ikola nemcsak szerkesztője, hanem legfontosabb szerzője is volt, a szöveg háromnegyed része az ő tollából származik. A könyv legfontosabb része a Suomen kielioppi ja oikeakielisyyden opas (Finn nyelvtan és nyelvhelyességi tanácsadó 9–221. o.) is Ikola műve. Mint a címből kitűnik, a szerző együtt tárgyalja a nyelvtani jelenségeket és a velük kapcsolatos nyelvhelyességi tudnivalókat. (Talán nem illik ide, mégis megemlítem, hogy manapság nálunk egyesek tagadják a nyelvművelés szükségességét. Ez azért is furcsa, mert a generatív nyelvtan is azt tanítja, hogy minden nyelvben vannak helyes és helytelen mondatok. Ha ez így van, akkor logikus az a törekvés, hogy beszédünk lehetőleg csak helyes mondatokból álljon.) Ikola a hagyományos nyelvtan eszközeivel mutatja be a finn nyelv egyes jelenségeit és fűzi hozzájuk a szükséges nyelvhelyességi tudnivalókat. A mű ugyan finnek számára készült, de a finnül tanuló külföldiek is jól használhatják. Nyelvművelőként Ikola megértő és toleráns volt. Nem véletlen, hogy ez a kiváló mű újra megjelent 1976-ban, 1986-ban és 1991-ben is.

Korábban már említettem Ikola doktori értekezését. Ez tulajdonképpen kijelölte számára a kutatási irányt: a finn nyelv mondattana. Az ötvenes években 1954 és 1958 között hat részes cikksorozatot publikált a *Virittäjä*-ben, a vezető finn nyelvészeti folyóiratban *Suomen lauseopin ongelmia* (Finn mondattani problémák) címmel. Sok más publikáció után ugyanott jelent meg 1997-ben *Objektipredikatiivi* (Predikatív tárgy) c. cikke (*Virittäjä* 101: 498–512). A Finn Irodalmi Társaság legendás *Tietolipas* sorozatában jelent meg *Lauseopin kysymyksiä* (Mondattani kérdések) c. könyve 1961-ben. Itt most egy másik kis könyvről szólok egy kicsit részletesebben. Ezzel illusztrálom Ikola módszerét és tudományos mentalitását. A *Lauseenvastikeoppia* (Mondatpótlók tana) c. könyv 1978-ban jelent meg (*Tietolipas* 76). A szerző ekkor hatvan éves volt. És ezt azért kell hangsúlyozni, mert a téma feldolgozásához Ikola, aki korábbi művei alapján egyértelműen a hagyományos nyelvészet mellett kötelezte el magát, itt a generatív nyelvészet módszereit is felhasználja. Tanulságos, hogyan mutatja be a szerző a generatív nyelvtant: „Jonkin verran yksinkertaistaen voidaan sanoa, että kun muu kielentutkimus yleensä ottaa lähtökohdakseen lausutut tai kirjoitetut sanat, lauseet ja virkkeet ja sitten analysoi ja selittää niitä, niin generatiivinen kielioppi etenee päinvastaiseen suuntaan: lähtökohtana ovat merkityssisällöt ja päämääränä sellaisen sääntöjen järjestelmän luominen, jota soveltamalla nämä merkityssisällöt muunnetaan kielen lauseikesi ja virkkeiksi. Generatiivinen kielioppi siis generoi eli tuottaa lauseita” (13).¹

Jól látja az új módszer előnyeit és hátrányait is: „Generatiivisen transformatiokieliopin harrastus on Amerikasta levinnyt kaikkiin maanosiin ja se on aiheuttanut kielitieteen alalla melkoisen mullistuksen. Eräin paikoin kielentutkimus on liiankin yksipuolisesti suuntautunut tähän kielioppiteoriaan, mutta toisaalta tämä teoria on johtanut moniin sellaisiin oivalluksiin jotka kaikkien kielentutkijoiden kannatta ottaa varteen” (13).²

Visszatérve a mondatpótlókra, ezek tulajdonképpen mellékmondatokat helyettesítő igeneves szerkezetek, amelyek a finnben (és más finnugor nyelvekben) sokkal jelentősebb szerepet játszanak, mint pl. a magyarban. Ikola úgy látja,

---

¹ „Némileg leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy míg a nyelv kutatása általában a ki-mondott vagy leírt szavakból és mondatokból indul ki, ezeket analizálja és magyarázza, addig a generatív nyelvtan az ellenkező irányba halad: a jelentéstartalom a kiinduló pont és az a cél, hogy egy olyan szabályrendszert hozzunk létre, amelynek segítségével a jelentéstartalom mondatokká alakítható. A generatív nyelvtan tehát mondatokat hoz létre, mondatokat generál.”

² „A generatív transzformációs nyelvtan Amerikából kiindulva mindenütt elterjedt és meglehetősen forradalmat okozott a nyelvtudományban. Helyenként a nyelvtudomány túlságosan egyoldalúan viszonyult ehhez az elmélethez, ugyanakkor az elmélet sok olyan felismeréshez vezetett, amelyet minden nyelvésznek érdemes szem előtt tartania.”

hogy a generatív nyelvészet módszereivel (a mondat szerkezet fa-diagrammal történő ábrázolása, a mélyszerkezettel való operálás, a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet összefüggéseinek feltárása stb.) jobban le lehet írni ezeket a szerkezeteket és a bennük jelentkező szabályszerűségeket. És ebben igaza is van. Ikola nagy szakértelemmel tesz rendet a finn mondatpótlók bonyolult rendszerében, mondanivalóját érthetően és világosan adja elő. Jól összefoglalja és kritikailag értékeli a korábbi véleményeket. Eredményeit aligha lehet kétségbe vonni.

Nem könnyű objektívan megítélni egy kutató műveinek időtállóságát. Hiszen nincsenek igazán megbízható kritériumok. Ezért inkább kíváncsiságból néztem meg, hogyan vannak jelen Ikola kutatásai az utóbbi évtizedek legfontosabb finn mondattani monográfiájában, illetve leíró nyelvtanában. AULI HAKULINEN és FRED KARLSSON Nykysuomen lauseoppia című monográfiájában Ikola 23 tanulmányára történik hivatkozás, az Iso suomen kielioppi irodalomjegyzékében pedig 24 tétel képviseli tudományos munkásságát. Vagyis mindenképpen maradandót alkotott.

E sorok írója a hetvenes évek elején mint a Turku Egyetem magyar lektora ha nem is közeli, de személyes kapcsolatba került Osmo Ikolával. Akkori benyomásaimat sok évtized után felidézve, azt mondhatom, hogy a szó legjobb értelmében tipikus finn professzor volt: tartózkodó, kevés beszédű és hallatlanul korrekt. Részt vett a Fennicumban a rituális mindennapos kávézásokon, és néha még röplabdázott is kollégáival az egyetem tornatermében.

„Osmo Ikolan elämäntyö on ansiokas luku Turun yliopiston historiaa ja itsenäisen Suomen sivistyshistoriaa.”³ Ezzel a mindenképpen helytálló megállapítással zárul a róla szóló megemlékezés az interneten.

CSÜCS SÁNDOR

**Dobó Attila
(1955–2016)**

Dobó Attiláról csak szabálytalan búcsúztatót lehet írni, mert az életútja, a pályája is szabálytalan volt. Nála sziporkázóbban ötletes, olvasottságban őt meghaladó, legendás nyelvtudását megközelítő embert talán nem is ismertem. Pályája ennek ellenére nem úgy alakult, ahogy alakulhatott volna, nem töltötte be azt a helyet szakmánkban, amelyre predesztinálva volt, szinte minden törekvése szembement azzal, amit más az ő helyében választott volna. De nem biztos, hogy erről nem a szakma tehet, nem biztos, hogy nem a szakma vesztett többet.

---

³ „OSMO IKOLA életműve értékes fejezete a Turku Egyetem történetének és az önálló Finnország művelődéstörténetének.”

Attila legalapvetőbb jelzője a nonkomformista. Mikor Magyarországon mindenki nyugat felé tájékozódott, akkor ő Ausztriából átköltözött Magyarországra. Mikor megnyílt a világ, és mindenki nyugatra tódult, Attila újra kelet felé orientálódott, Oroszországba, Komiföldre, Szibériába, Baskortosztánba utazott tanítani, tanulni, kutatni, világot látni. Ő tehetett, hiszen européerségéhez kétség nem férhetett, neki semmit nem kellett bizonyítania.

Nonkomformista volt orientációja mellett a tudományos közülethez való viszonya is. Saját elemi érdekeivel szemben sem volt hajlandó megtenni semmi olyat, amit méltatlannak gondolt. Semmilyen rang nem érdekelt, örök ellenzékiként szembement minden formalizmussal, inkompatibilis volt mindenféle hierarchikus szerveződéssel. Már-már önsorsrontón szabad, reguláztalan volt.

Attila minden szempontból megtestesítette a reneszánsz embert. Tudásvágya nem ismert határokat. Nehéz lett volna őt könyvek nélkül elképzelni: konyhájában és az ágya mellett is oszlopokban álltak a szépirodalmi művek, a szakkönyvek, a grammatikák, a szótárak, az albumok. Falta őket, bennük élt. Beszélgetéseinkben folyamatosan hivatkozott rájuk, érvelt velük, bele-belefeledkezett egy-egy gondolatba, és egy ideig mindent ahhoz mért. De tudásszomja nemcsak a könyvekre szorítkozott. Végtelenül nyitott volt a világra, gyermeken csodálkozott rá mindenre, minden érdekelt, mindent meg akart tapasztalni, a maga módján meg akart érteni.

Annak ellenére, hogy a tudomány, amiben a legotthonosabban mozgott, a nyelvtörténet az egyik legmódszeresebb humáncsodás, Attila érdeklődése, tudása nem feltétlenül volt szisztematikus. Csapongó volt, megkóstolt mindent, ami felkeltette érdeklődését, mindenhez volt érdekes, újdonságnak ható megjegyzése, nonkomformista módon tudott érzékelni és értelmezni mindent. Tudása azonban inkább metaforákban élt, nem szigorúan végigvitt gondolatmenetekben. Egy-egy metaforával meg tudott ragadni, érzékeltetni tudott mindent, akár olyat is, amik a formális logika szabályai szerint talán még nem is voltak igazolva. Sokkal inkább művésze volt a gondolatnak, a tudományának, mintsem mestere.

Éppen ezért nem meglepő, hogy szellemének tényleges létformája nem az írás volt, hanem a szóbeliség. Leginkább beszélgetve tanított, nem az – egyébként alapvetően népszerű – tanórái által. Beszélgetés közben szabadon asszociálhatott, nem volt korlátozva semmilyen szabály által, míg a tanítás szigorúbb, előzetes felépítést igénylő rendszeressége gyakran fárasztotta, sőt esetenként el is kedvetlenítette. A tanórán korlátozva voltak kapcsolatteremtési lehetőségei is, hiszen a magyar iskolarendszerben az egyetemisták „hallgatók”, nem pedig intellektuális útitársak. Márpedig őt a párbeszéd motiválta. Meg is tett mindent, hogy az órák hierarchiáját lebontsa, hogy néha zavarba ejtő ötleteivel meg tudja szólítani, aktivizálni tudja a hallgatókat. Sokszor féltettem attól, hogy csapongó gondolatmenetére, több mint sajátos előadásmódjára nem lesznek nyitottak a

hallgatók, és nyilván volt is, aki nem értette, aki megmosolyogta, mégis sokkal többen voltak azok, akik rajongtak érte, keresték a társaságát.

Igazi, a szó szoros értelemben vett tanítványa éppen ezért talán nincs is, nem mestere, hanem ihletője volt az embereknek. Ha végiggondolom kapcsolatunkat, nekem sem a tanórák jutnak eszembe, nem az ötlik fel, hogy első tudományosnak szánt szövegeimet olvasva hol nyújtott nyilvánvaló útmutatást. Hanem az, hogy sokszor végtelen beszélgetéseinknek köszönhetően hogyan nyitotta meg számomra a(z általa érzékelt) világot, hogyan formálta világlátásomat, hogyan ültetett el bennem gondolatokat, attitűdöket, amikből ma már ki sem tudom szárazni, hogy mi benne ő, és mi vagyok benne én.

Érdeklődése nem ismert ugyan határokat, mégis voltak témák, amelyek mindennél jobban érdekelték. Lubickolt a különböző nyelvekben. Soknyelvűsége legendás volt, még sosem hallottam az általa ismert nyelvek felsorolását senki szájából úgy, hogy egy másik jelenlévő legalább egyet-kettőt ne tudott volna hozzáfűzni. Világvevő rádióján ráállt egy hullámhosszra, először azonosította, mely nyelvről, melyik országról van szó, majd grammatikák és szótárak olvasgatása után elkezdte érteni, miről beszélnek. Nyelvi érdeklődése alapvetően összehasonlító és történeti volt, egy-egy etimológia, nyelvi kapcsolat felismerése izgalmas kihívás, kaland volt számára. Közös terepmunkánkon is rendszeresen meg-megszakította a beszélgetést, hogy felhívja a figyelmet egy-egy általa felfedezett szóhasználat mögötti kultúrtörténeti háttérre, kapcsolatra.

Ahogy írtam, Attila nem a módszeresség embere volt, nem végigvitt tervei dicsérik, hanem elsősorban ötletei. Aki dolgozott valaha vele együtt, az tudja, hogy leginkább valaminek a kitalálása érdekelte, a közös ötletelés volt az, ahol maximálisan lehetett rá számítani, a megvalósítás már kevésbé izgatta.

Talán éppen ezért volt annyira gyakorlatiatlan a mindennapi életben is. Elegáns idegenként mozgott a „valóságban”, sokszor volt szüksége segítségre ahhoz, hogy boldoguljon a mindennapokban. Nonkomformista volt a hétköznapi életben is, nála szabadabb embert keveset ismertem: ezért volt egyetemi oktatóként, kutatóként vagabundus, goliard vagy éppen hobó, ha úgy tetszik.

A világnál nyitottabb már csak az emberekre volt. Mint reneszánsz embernek, humanizmusához kétség sem férhetett. Mindenkiel szót talált, lételeme volt a beszélgetés. Ugyanúgy fordult neves professzorokhoz, vagy tolmácként az akkori köztársasági elnökhöz, mint bármelyik szomszédjához is: őszinte érdeklődéssel. És arra rezonált, ha hozzá is így fordultak. Egy beszélgetés témájának nem intellektualitása, hanem a csevej nyíltsága, őszintesége határozta meg azt, hogy ő mennyire érezte jól magát benne. Elfogadott hiányosságokat, gyengeségeket, hibákat is, legkevésbé a képmutatást tolerálta.

Nyitottságából eredt segítőkészsége is. Halála óta rengeteg helyen hallom, hogy kinek így, kinek úgy segített, kit így, kit úgy támogatott. A segítség számá-

ra természetes volt, nemcsak adni, de elfogadni is egyszerűen, sallangmentesen tudott.

Attila eredendően toleráns volt. Ez inkább zsigeri volt nála, mintsem kidolgozott, intellektuális tolerancia – bár ez sem volt idegen tőle. Nem tudott és nem volt hajlandó az emberekről kategóriákban gondolkodni – semmi nem idegesítette jobban, mint az embercsoportokra alkalmazott *-ság/-ség* képző –, mindenkit csak önmaga alapján ítelt meg.

Az idegenség, a más kultúrához tartozás számára sosem „botrányt” jelentett, hiszen minden nép, minden nyelv érdekelte, mindegyikben kihívást, érdekességet, új kaland lehetőségét látta. A világ tarkasága őt gyönyörködtette, egyedül élhetőnek a sokszínű világot látta, az egyöntetűség, a monolitság rémítette. *Zweisp Sprachig ist besser* – ahogy a kocsijában a Szent Kristóf mellé felragasztott matricára volt írva.

Saját identitása is ilyen volt, amiben helye volt őriségének (sőt: üőriségének), burgenlandiságának, osztrákságának, magyarságának, délvidékiségének, európaiságának, finnugorságának, törökségének és szlávtságának is. Lelkes örömmel ismerte fel környezetében mások rejtett identitásait is, és akarva-akaratlanul támogatta is azokat. Talán nem véletlen, hogy ő a világ számára sokszor értelmezhetetlen, kategorizálhatatlan volt: számtalan esetben tapasztaltam, hogy a legkülönbözőbb módokon próbálták őt értelmezni. Ausztriában sokszor magyarnak tartották, Magyarországon gyakran osztráknak vagy németnek titulálták, és ugyanígy sokan meglepődtek azon, hogy gyanújukkal ellentétben Attila nem orosz, komi, tatár, udmurt, zsidó, horvát vagy éppen svéd.

Hogy a metaforákban gondolkodó embert tényleg megérthessük, nekünk is metaforához kell nyúlnunk. Attila gömbvillám volt: a benne lévő energiát igazából nem tudtuk megérteni, nem tudtuk maradéktalanul felhasználni, sziporkázva, sokszor követhetetlenül és „törvénytelenül” csapongott közöttünk. Mégis mindenkibe, aki ismerte, örök, megemészthetetlenül talányos, mély emléket égett.

Legyen neked könnyű a föld, barátom!

NAGY ZOLTÁN

* * *

Dobó Attila 1954. augusztus 13-án született Salzburgban. 1973-ban érettségizett Mattersburgban (Nagymartonban), humán tagozaton. Egyetemi tanulmányait a Bécsi Egyetemen és az ELTE Bölcsészettudományi Karán végezte 1975 és 1983 között általános nyelvész és finnugor nyelvész szakon, Wolfgang Dressler, Rédei Károly és Bereczki Gábor professzorok tanítványként. 1983-ban doktorált Rédei Károly professzornál, disszertációjának címe: „Natürliche Phonologie und permische Dialekte”.

1984-ben a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen volt német lektor, majd 1985-től haláláig Pécsen tanított, előbb a Janus Pannonius Tudományegyetemen, majd jogutódján, a Pécsi Tudományegyetemen. Közben 1992-ben egy tanévet töltött a Komi Köztársaságban, ahol német és magyar nyelvet oktatott a sziktivkari egyetemen. A határon túli magyar felsőoktatásban is részt vállalt, 2007 és 2013 között ingázó oktatóként tanított az eszéki Strossmayer Egyetem Magyar Tanszékén.

Többször járt tanulmányúton a Szovjetunióban. 1991-ben két hónapot töltött Udmurtiában (Izsevszkben), 1992-ben egy évet Komiföldön (Sziktivkarban), 1993-ban egy hónapot Tomszkban. 2005-ben a hakaszoknál, 2008-ban a baskiroknál járt.

Fő érdeklődési területe a permi nyelvek fonológiája és a Volga-vidék areális kapcsolatai voltak.

Kiválóan beszélt komi és udmurt nyelven is, s legtöbb publikációja is ebből a témakörből való.

Munkásságának jelentős részét képezték fordításai, több nyelvészeti és irodalmi könyvet (RÉDEI KÁROLY: *Syrjänische Chrestomathie mit Grammatik und Glossar*. Wien, 1978; KERESZTES LÁSZLÓ: *Geschichte des mordvinischen Konsonantismus I–II*. Szeged, 1986, 1987; BEREZKI GÁBOR: *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I–II*. Szeged, 1992, 1994; DOMOKOS PÉTER: *Handbuch der uralischen Literaturen*. Szeged, 1982) és könyvrészletet fordított németre, de rendszeresen fordított nyelvészeti szakfolyóiratokba is.

FANCSALY ÉVA

Kelemen Ivett: Pluratívák az északi számi (lapp) nyelvben
Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015. 381 o.

KELEMEN IVETT könyvének témája különösen a finnugrisztikában számít újdonságnak, mivel plurale tantumokkal kapcsolatos kutatások finnugor nyelvekben eddig alig-alig folytak: ezidáig csak néhány rövid(ebb) tanulmány látott napvilágot elsősorban a magyar, a finn, az észt és a mordvin PT-kről (pl. KELEMEN 2008, 2011a, 2011b, 2012, MATICSÁK 2004, H. VARGA 2012, 2013), de monografikus jellegű, összefoglaló, szintetizáló munka mindössze egyetlen született RUNE INGÓnak köszönhetően a finn PT-ről (INGO 1978/1997).

Hogy a PT-kutatás a finnugrisztikában „mostohagyermek”-nek számít (szemben az indoeurópai nyelvekkel, amelyekben ez a téma régóta fontos és izgalmas kutatási terület), egyrészt azzal magyarázható, hogy a PT-k száma a finnugor nyelvekben általában csekély, a teljes szókincsnek csak töredékét alkotják, másrészt a PT-vel jelzett szemantikai mezők nem töltenek be jelentős szerepet a nyelvhasználatban, és legtöbbször meglehetősen ritkán is fordulnak elő.

A téma (a PT-k definiálása, létrejöttük feltételezhető okainak kutatása, a számi PT-k összegyűjtése, morfológiai, szintaktikai, szemantikai vizsgálatuk, rendszerezésük, valamint szótárba való rendezésük) alkalmas tudományos vizsgálatra, s ezt a szerző mind az elméleti alapvetést, mind az alkalmazott módszereket tekintve igyekezett meggyőzően elvégezni. Örömmel állítom, hogy hiánypótló munka született a finnugrisztikában, amely az elméleti alapvetés mellett rendszerezett adattárat is magában foglal.

Egészében véve elmondható, hogy KELEMEN IVETT alaposágra törő módon igyekszik feltárni a PT-jelenséget. A kutatás elsősorban leíró jellegű, a jelenség alaktani, jelentéstani és funkcionális vonatkozásaival is foglalkozik, teret szentel bizonyos kontrasztív egybevetéseknek is (elsősorban a szemantikai csoportok vizsgálatakor), és – véleményem szerint igen helyesen – a szükséges mértékben nyelvtörténeti kérdésekkel is foglalkozik.

A munka hátterét, alapját egyrészt gazdag szakirodalom, másrészt nagy anyagon alapuló önálló elemzés adja. Ezt egy harmadik forrástípus egészíti ki: a szerzőnek a finn nyelv oktatásában szerzett saját tapasztalata. Ennek birtokában válnak igazán meggyőzővé KELEMEN IVETTnek a finn nyelvben található PT-k oktatásával kapcsolatos megállapításai. A vizsgálatba bevont adatokat (összesen 1036 PT-t) különféle északi számi szótárakból gyűjtötte össze. A szerző többször is hangsúlyozza, hogy könyvében nem a valós nyelvhasználatot, hanem a szótárak szóállományát vizsgálja, tehát az általa gyűjtött korpusz alapján nem vonhatunk le általános következtetéseket az adott nyelvi jelenség tényleges használatára vagy gyakoriságára vonatkozóan.

A szerző a szakirodalomban eddig megszokott *plurale / pluralia tantum* terminus helyett / mellett új terminust, a finn és a számi szakirodalomban már meghonosodott *plurativát* (finn *pluratiivi*, lapp *pluratiiva*) vezeti be, mert nagyon zavarja a 'csak többes' latin megnevezés, a „tantum” által jelölt kizárólagosságot túlságosan merevnek érzi. Elismerem, ehhez a jelenséghez a klasszikus (vagy valódi) PT-ken túl jóval több nyelvi adat sorolható, pl. olyanok is, amelyek teljes számparadigmával rendelkeznek, csak hogy az egyes és többes számú jelentések elkülönülnek egymástól. Ilyen pl. a lapp *gor'ri* 'kerék', ahol a logikus többes (*gor'rit* 'kerekek') jelentése mellett számolhatunk pluratív jelentéssel is (*gor'rit* 'kocsi'). A magyarban ilyen pl. a *választás*, amelynek logikus többes jelentése mellett ('válogatások') szintén van pluratív jelentése ('vezető testületnek szavazással történő megválasztása') (vö. még *emlős*, *havas*, *iker*, *filharmónikus* stb.).

Nem tudom, mennyire szerencsés és mennyire indokolt az új terminus bevezetése, különösen manapság, amikor minden tudományterületen egyre sürgetőbb feladattá válik a terminológiai egységesítés (a sokféleség összehangolása) és a terminusok stabilizálása. A nemzetközi nyelvészeti szakirodalomban régóta meghonosodott latin *plurale / pluralia tantum* a tanulmányban vizsgált jelenség megnevezésére – véleményem szerint – továbbra is tökéletesen alkalmasnak tű-

nik. Abban természetesen egyetértek a szerzővel, hogy a nyelvészeti terminológiai szótárak, tudománytörténeti áttekintések plurale tantumokra vonatkozó meglehetősen rövid és sokszor semmitmondó definícióit – a jelenség összetettsége miatt – szükséges újragondolni, differenciált(abb)an kezelni, tágabb és szűkebb értelmű jelentéseket kialakítani (ezt a szerző egyébként meg is teszi), de mindez talán mégsem teszi indokolttá az új terminus bevezetését. Még egyszer hangsúlyozom, hogy a szakember feladata mindenekelőtt a pontos, részletes definíció megadása (és nem új terminusok kitalálása). Dicsérendő mindazonáltal, hogy a terminushasználat általában következetes: a vizsgált jelenséget kizárólag a számi anyagban jelöli ezzel a terminussal.

A könyv felépítése, szerkezete áttekinthető és logikus. A fejezetekre alapvetően a hármass felosztás jellemző: KELEMEN IVETT külön taglalja az indoeurópai és a finnugor nyelvekben folytatott kutatásokat, a vizsgált jelenséget először az indoeurópai, majd a finnugor (nem számi) nyelvekben, végül pedig az északi számiban mutatja be. Ez a hármass tagolás dicséretes: az adatok ilyenén szétválasztása – a PT-k eltérő jellege miatt – indokoltnak tűnik.

A „Bevezetés”-t követő 2. fejezetben („A téma klutatásának története”, 11–22) tudománytörténeti áttekintést kapunk a PT-kutatás történetéről.

A 3. fejezetben („A plurale tantum elméleti megközelítései”, 23–52) a hiányos paradigmájú lexémákkal kapcsolatos legfontosabb elméleti fejtegetéseket olvashatjuk. Külön fejezetben (3.1.) kapunk ismertetést a PT-k korábbi definícióiról és a KELEMEN által bevezetett új terminus értelmezéséről. Nagyon izgalmasnak találok a 3.2. pontban felvetett témát: a számhasználat kérdéseinek taglalását a különböző nyelvekben. Arról olvashatunk fejtegetéseket, hogy hagyományosan a főnevek két típusa különíthető el egymástól: (1) a megszámlálható (számszerű) főnevek (*count nouns*), melyek mind egyes, mind többes számú alakokkal rendelkeznek és (2) a megszámlálhatatlan (nem számszerű) főnevek (*mass nouns*) csoportja, amelyek általában nem rendelkeznek szám-distinkcióval: vagy csak egyes számúak (singulare tantumok), pl. ma. *sár, homok, tej*; ang. *wheat* ’búza’, *air* ’levegő’, *health* ’egészség’, vagy csak többes számúak (plurale tantumok) lehetnek, pl. m. *javak, történetek, léptek, mézeshetek*; an. *oats* ’zab’, *measles* ’kanyaró’, *trousers* ’nadrág’. Számuk, szerepük nyelvenként változó; ez pedig elsősorban az adott nyelvet beszélők eltérő megfigyelésével, a szóalkotásban és a nyelvhasználatban tükröződő eltérő (egységes vagy kevésbé egységes) konceptualizációval magyarázható. KELEMEN – WIERZBICKA alapján – az angol egyes számú *mouth* ’száj’ szó jelentését veti össze a plurale tantumként számon tartott lengyel *usta* ’száj’ jelentésével azért, hogy rámutathasson, hogyan tükröződik vissza a jelentésbeli különbség, az eltérő konceptualizáció a kérdéses szavak grammatikai tulajdonságaiban (39).

KELEMEN IVETT vizsgálódásai azt mutatják, hogy a szabályosnak tekintett formától (a normától) eltérő hiányos paradigmájú alakok nem egyformán sza-

bálytalanok (tehát vannak jobb és kevésbé jó *singulare* és *plurale tantumok*): a kevésbé szabálytalan alakok a teljes paradigmával rendelkező, szabályosnak tekinthető (prototipikus, centrális) egyedekhez közelebb, a rendhagyó, kivételes formák azoktól távolabb, a periférián helyezkednek el. A szerző a 3.5. fejezetben felvillantja a funkcionális-kognitív nyelvelmélet prototípus-elméletének alkalmazhatóságát a hiányos paradigmával rendelkező lexémák leírásában és definiálásában, hiszen a különböző mértékben szabálytalan formákra vonatkozóan is fel lehet állítani egy dinamikus kontinuumot. A több-kevesebb szabálytalanságot mutató szóalakok egy képzeletbeli skálán helyezkednek el, melynek középpontjában a produktív mintát adó, teljes számparadigmával rendelkező (szabályos) formák, a két végen pedig a kivételesnek, rendhagyónak számító *singulare* és *plurale tantum* alakok kapnak helyet, köztük pedig a kisebb-nagyobb mértékben szabálytalan formák (amelyekben különböző mértékben vannak jelen a szabálytalanság jegyei) foglalnak helyet. Érdeemes lenne ebben a keretben tovább folytatni a vizsgálódásokat, és a „teljes paradigma – hiányos paradigma” képzeletbeli skálán újabb fokozatokat is elkülöníteni egymástól.

A finnugor nyelvek számhasználatáról szóló 4. fejezetben („Nyelvspecifikus számhasználat a finnugor nyelvekben”, 53–68) a szerző a nyelvspecifikus sajátosságokat emeli ki. Érdekes például a magyar nyelvnek az az ősi sajátossága, hogy benne az egyes szám ~ többes szám szembenállás nem mindig valósul meg élesen: bizonyos esetekben jelöletlen (azaz formailag egyes számú) alak jelentkezik olyankor is, amikor a többség mozzanata kétségtelen, s amikor számos más nyelv – pl. az indoeurópai nyelvek jó része – kötelező jelleggel többes számot használ. Az ilyen egyes számú alakok voltaképpen összefoglaló értelműek, a többségre azonban többnyire nem utal külön grammatikai eszköz (a többesjel). Az uráli nyelvek morfoszintaktikai kérdéseit taglaló munkák a jelöletlen ($\emptyset$ számmel ellátott) egyes számú alakok többes számú – határozatlan mennyiséget vagy azonosíthatatlan számú egyedet megnevező – funkciójára általában a „*numerus absolutus*”, „*numerus indefinitus*” terminussal szoktak utalni. RAVILA állapította meg elsőként, hogy az egyes szám *numerus absolutus* funkcióban már az alapnyelvben létezett, ahogyan a legtöbb uráli nyelvben is (RAVILA 1935: 49, 1941: 2–3). Később FOKOS-FUCHS (1962) jellemezte behatóbban a *numerus absolutus* jelölést. Ebből a tanulmányból nyilvánvalónak tűnik, hogy a *numerus absolutus* nem számot, nem explicit mennyiséget jelöl, nem is konkrét egyedre vagy fajára utal, sokkal inkább funkcióként értelmezendő.

Az 5. fejezetben („A *plurale tantumok* szintaktikai vizsgálata”, 69–76) DENICA PENEVA (2005, 2007) írásai alapján összefoglalást kapunk a finn, észt és a magyar nyelvek predikatív és attributív szerkezeteiben előforduló kongruencia-típusokról.

A 6. fejezetben („A *plurale tantumok* morfoszemantikai vizsgálata a finnugor nyelvekben”, 77–86) a szerző a PT-k morfoszemantikai vizsgálatát végzi el. El-

sősorban RUNE INGO csoportosítását veszi figyelembe (1. valódi vagy klasszikus PT-k, 2. az egyes és a többes számú alakok jelentése eltérő, 3. fakultatív többes számú alakok, 4. gyűjtőfogalmak, 5. adverbializálódott főnevek). INGO finn adatait észt és mordvin példákkal is kiegészíti (PALO 1999 és MATICSÁK 2004 alapján), azt igazolandó, hogy INGO kategóriái nem nyelvspecifikusak, általában jól alkalmazhatók bármilyen nyelv PT-inek leírására. A vizsgálatok eredményeit jól áttekinthető táblázatban foglalja össze (86). Az északi lapp PT-eket tanulmányozva INGO rendszerét újabb csoportokkal egészíti ki. A lapp PT-k morfoszemantikai csoportjainak elnevezésére Saas terminusait vezeti be (valódi PT → abszolút PT, az egyes és többes számú alakok jelentése eltérő → részleges PT, gyűjtőfogalom → potenciális PT), megítélés szerint indokolatlanul.

A lapp PT-k jellegzetes csoportjaként megnevezett korrelatív szerkezeteket (= két személyt / emberek csoportját jelentő kifejezéseket) a 7. fejezetben („A korrelatív szerkezetek az északi számiban”) elemzi részletesen és mintaszerűen (87–96).

A 8. fejezetben („A plurale tantumok szemantikai vizsgálata”, 97–158) a PT-k szemantikai csoportjait igyekszik összegyűjteni, először az indoeurópai, majd a finnugor nyelvek példaanyaga alapján. A PT-k jelentésmezeje a legtöbb nyelvben hasonló: jól körülhatárolható szemantikai csoportokba sorolhatók. A létrehozott szemantikai csoportokból (orosz, görög, lengyel, német, észt, mordvin, finn, magyar) megalkotja a PT-k prototipikus szemantikai csoportjait. Az összefoglaló táblázatból (156–157) jól leolvashatók a legtöbb nyelvben megtalálható kategóriák (anyagnevek; ünnepek, rendezvények; emberek, rokoni kapcsolatok; betegségek; földrajzi nevek; két részből álló entitások, eszközök, szerszámok, tárgyak stb.). A lapp nyelv PT-inek szemantikai csoportjai részben elkülönülnek ezektől a kategóriáktól. A szerző 26 differenciált szemantikai csoportokat alakít ki. Bizonyos esetekben rövid értelmezéseket, magyarázatokat is fűz a szóalakokhoz, igazolandó, hogy a PT-k vizsgálata nemcsak nyelvészeti, hanem kultúrtörténeti, néprajzi szempontból is érdekes tényekkel szolgál(hat) (pl. *agy* 122, finn *hää* ’esküvő’ 123, *húsvét* 124).

A munka talán legkülönlegesebb, egyszersmind legértékesebb része, „Az északi számi pluratív alakjainak szótára” a 9. fejezetben (159–363) kapott helyet. Újszerűsége vitathatatlan, hiszen eddig egyetlen nyelv PT-i sem lettek szótárba szerkesztve. A szerző a rendelkezésére álló összes (hat nyomtatott északi lapp) szótár adatait dolgozta fel ebben a fejezetben. Minden szótári szó többféle (szerkezeti, fajta szerinti és szemantikai) besorolást is kapott. A szócikkek végén lévő kereszthivatkozások nagyon praktikusak, ugyanis lehetővé teszik a hasonló szerkezetű szavak együttes vizsgálatát is.

KELEMEN IVETT könyvének nyelvezete megfelel az értekezés műfaji elvárásainak. A bibliográfia gazdag (több, mint 150 tételt tartalmaz), igényesen lett

összeválogatva. A tipográfiai egységességre törekvés általában jellemzi a fejezeteket.

Összegezve az eddig leírtakat: KELEMEN IVETT óriási anyagot dolgozott fel könyvében, amelyet a finnugor nyelvtudomány szempontjából értékes és érdekes munkának tartok. A PT-szótár minden bizonnyal hasznos segédeszközük, kézikönyvük lesz a hiányos paradigmájú főnevekkel foglalkozó kutatóknak.

Irodalom

- FOKOS-FUCHS, D. R. (1962), Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altäischen Sprachverwandtschaft. Ural-Altäische Bibliothek XI. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- INGO, RUNE (1978), Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat. Numeeris-semanttinen tutkimus I. Väenkokouksia ja teknisiä laitteita tarkoittavat sanat. Åbo Akademi, Turku.
- INGO, RUNE (1997), Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat. Numeeris-semanttinen tutkimus II. Ruumiinosia ja vaatteita tarkoittavat sanat. Vaasan yliopisto, Humanistinen tiedekunta, Vaasa.
- KELEMEN IVETT (2008), Plurale tantumok az észki lappban. *Folia Uralica Debreceniensia* 15: 35–48.
- KELEMEN, IVETT (2011a), Examination of number-problems in the North-Saami (with special regard to pluralia tantum). CSÚCS, SÁNDOR – FALK, NÓRA – TÓTH, VIKTÓRIA – ZAICZ, GÁBOR (red.), *Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum*. Piliscsaba 9–14. VIII. 2010. Pars IV. Dissertationes sectionum: Linguistica. Piliscsaba. 208–214.
- KELEMEN IVETT (2011b), Pluratívák szintaktikai és szemantikai vizsgálata az észki lappban. *Folia Uralica Debreceniensia* 18: 89–98.
- KELEMEN IVETT (2012), Pluratívák szintaktikai és szemantikai vizsgálata az észki lapp Máté evangéliumban. *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 83–100.
- MATICSÁK SÁNDOR (2004), A plurale tantum a mordvinban. In: CSEPREGI MÁRTA – VÁRADY ESZTER (szerk.), *Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára*. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 264–276.
- PENEVA, DENNICA (2005), Egyeztetési típusok a magyarban, a finnben, az észtkben és a lappban III. (Értelmezőjelzős és predikatív szerkezetek.) *Folia Uralica Debreceniensia* 12: 87–102.
- PENEVA, DENNICA (2007), Egyeztetési típusok a magyarban, a finnben, az észtkben és a lappban III. (Attributív szerkezetek.) *Folia Uralica Debreceniensia* 14: 87–101.
- RAVILA, PAAVO (1935), Die Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 23: 20–65.
- RAVILA, PAAVO (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 27: 1–136.
- H. VARGA MÁRTA (2012), A magyar szókészlet hiányos paradigmájú főnevei. A plurale tantumok. *Magyar Nyelvőr* 136: 88–96.

H. VARGA MÁRTA (2013), *Plurale tantumok a magyarban*. In: IMRE ATTILA (szerk.), *Párbeszéd kultúrája Gdańsktól Oszakáig*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár. 136–148.

H. VARGA MÁRTA

Maticsák Sándor:
Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer
18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga
Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2016. 368 o.

MATICSÁK SÁNDOR műve Bevezetésében (5–10) a munkálat céljaként azt jelöli meg, hogy G. F. MÜLLER és J. E. FISCHER 1759 és 1791 között megjelent három szójegyzékének mordvin anyagát kívánja megvizsgálni. A két említett német tudósnak áttekinti itthoni és külföldi tudománytörténeti elterjedtségét. Különösen a finn tudósok írnak viszonylag kiegyensúlyozottan róluk, így M. Korhonen és G. J. STIPA is. A magyar nyelvészek – ZSIRAI, GULYA, HAJDÚ, BEREZKI – általában csak Fischer tevékenységét értékelik. Azt azért hozzátehetjük, hogy a DOMOKOS PÉTER szerkesztette Életrajzi lexikonban (Budapest 1990. 363) G. F. MÜLLER életműve csak „technikai okok és egyéb gátló tényezők miatt” maradt ki. Mivel MÜLLER és FISCHER szójegyzékeinek mordvin anyaga napjainkig feldolgozatlan volt, ezekről a szolistákról, többek között etimológiai jellemzőikről, nyelvjárási hovatarozásukról stb. elemzések nem születhettek. A könyv egyes fejezetei ezekre a kérdésekre keresnek választ.

1. Pétervártól a Bering-szorosig (11–24). Ez a rész Oroszország terjeszkedéséről és a különféle szibériai expedíciókról (D. G. MESSERSCHMIDT útjáról, a két ún. szibériai expedícióról) számol be. A második szibériai expedíciónak Maticsák felsorolja a részlegeit: a Dvina–Ob, az Ob–Jenyiszej, a Léna–Jenyiszej, a Léna–Kolima, a kamsatkai, a Japán partjainak feltérképezésére alakult, a Verhnyeudinszki–Ohotszki és az ún. akadémiai részleg. 1733-ban felállítottak egy akadémiai kutatócsoportot a szibériai természet részletes leírására és az ottani archívumok tanulmányozására. Az akadémiai csoport egyik vezetőjévé G. F. MÜLLER német történészt nevezték ki, aki korábban is Szibériával, többek között a szamojédokkal és a kalmükökkel foglalkozott. 1733 és 1743 között MÜLLER rendkívül nagy – főként nyelvészeti és néprajzi – munkát végzett. Háromféle módon szerezte anyagát: 1. minden szibériai városban lemásolta a levéltári anyagokat, 2. élőnyelvi és 3. régészeti kutatásokat is végzett. Az expedíció kezdetén, 1733-ban Kazanyban a helyi lakosságtól – összesen nyolc nyelven – több mint 300 szavas jegyzéket állított össze (ennek a kéziratnak mordvin anyagát a 4. fejezet tartalmazza). A gyengélkedő (majd betegsége miatt hazatért) MÜLLERT

J. E. FISCHER történésszel kívánták felváltani, aki 1740-től 1747-ig folytatta MÜLLER munkáját, és honfitársához hasonlóan ő is hatalmas nyelvi anyagot gyűjtött. A fejezetet két érdekes térkép zárja MÜLLER és FISCHER útjának fő állomásaiival (néhány általuk végigjárt város: Jekatyerinburg, Tobolszk, Irkutszk, Szurgut, Tomszk, Jakutszk).

2. A 17. és 18. századi mordvin szójegyzékek (25–31). Röviden szól a szerző elsősorban N. WITSEN, D. G. MESSERSCHMIDT, P. S. PALLAS és DAMASZKIN munkásságáról (MATICSÁK a mordvin szövegelemlekekről korábban is jócskán publikált; műveinek jegyzéke: 326–327).

3. Tudósok együtt és egymás ellen (31–38). A fejezet a 18. századi mordvin szójegyzékek vizsgálatát folytatja G. F. MÜLLER (1705–1783) és J. E. FISCHER (1697–1771) életének és munkásságának bemutatása során. MÜLLER egyik fő műve, az orosz nyelvű „A szibériai népek leírása” csak 1933-ban került elő a külügyminisztérium archívumából. MATICSÁK a ma is kéziratként létező – imént már érintett –, „A kazanyi kormányzóságban élő pogány népek leírása” című munkának a szójegyzékét kívánja megvizsgálni. (MÜLLER munkáit, ezek német és francia fordítását l. ebben a fejezetben: 34–35, az irodalomjegyzékben: 327–328.). FISCHER „fő műve (már amennyire az övé)” (37) 1768-ban megjelent németül „Sibirische Geschichte” címen, majd 1770-ben oroszul. Történész körök nem fogadták a művet kedvezően, és a szerző „MÜLLER halvány árnyéka” lett csakhamar. A. L. SCHLÖZER német történész adta ki 1770-ben 1754–1756 között írt négy értekezését: „Quaestiones Petropolitanae” (könyvészetét l. 324). Az egyik lábjegyzetben (37) megemlítettem volna, hogy SCHLÖZER nézetei miatt utazott GYARMATHI SÁMUEL Göttingenbe.

4. MÜLLER és FISCHER szójegyzékei (39–56). MÜLLER 1733 őszén gyűjtött mordvin szótári anyagát az Oroszország történetét bemutató cikkgyűjteményben – másik hét nyelv társaságában – jelentette meg németül Szentpéterváron 1759-ben, majd halála után ugyanott látott napvilágot oroszul, 1791-ben, „A kazanyi kormányzóságban élő pogány népek leírása” címmel. A két verzió felépítése és külalakja hasonló egymáshoz. A szójegyzékek anyaga tematikusan van elrendezve. A 17–18. századi szójegyzékekkel egybevetve (WITSEN, PALLAS, VON STRAHLENBERG és DAMASZKIN munkáival összehasonlítva) szójegyzék-állományának legalább a 40%-a – DAMASZKINnal a 75%-a – megegyezik. FISCHER 1747-ben elkészült szótára, a „Vocabularum Sibiricum”, melynek két kéziratot változata, a pétervári és a göttingeni kéziratként ismeretes, 1995-ben GULYA JÁNOS által Göttingenben kiadott munkája. A műben 13 uráli nyelv szavai szerepelnek, MATICSÁK egy sor török, mongol, paleoszibériai nyelvet a lábjegyzetekben pontosít. Ebben a lexikográfiai műben hozzávetőlegesen háromezer szó rokonítását találjuk, azaz kb. 650 etimológiai szóegyeztetést. E tény miatt a szótárt GULYA a finnugor rokonság első nagy szófejtő szótárának, bizonyító anyagának tartotta. Szótárának megítélése – MATICSÁK szerint (49) – kettős: „A szó-

jegyzék, a közel 12 ezer szó javarésze kompiláció..., de az etimológiai utalások, a nyelvek rokonsági rendszerének felállítása révén műve a (finnugor) történeti-összehasonlító nyelvészeti kutatások egyik legjelentősebb előfutára”. A következő fejezetben, amely a „Plágium vagy önálló alkotás” címet viseli, a több mint százéves szakirodalmat áttekintve úgy látja, hogy szótár mordvin része nem önálló gyűjtés, hanem másolás eredménye, tehát a mordvin anyag teljes egészében MÜLLER munkája, akinek a szerzőségét a honfitárs nem tünteti fel. Érvelését MATICSÁK pontokba szedve, földrajzi tényezőkkel és nyelvészeti következtetésekkel támogatja meg (53–56).

5. A szójegyzékek mordvin szóanyaga (57–66). A szerző közreadja az általa vizsgált – 1759-ben, 1747-ben, illetőleg 1791-ben megjelent/gyűjtött – szólisták mordvin szóanyagát. A szójegyzékeket MÜLLER és FISCHER lejegyzésében, tehát betűhíven adja meg, technikai okokból a szavakat sorszámozza. Például a 323 szavas szólistából a (48) tétel:

		MÜLLER	FISCHER	MÜLLER
(48)	'Quelle'	<i>lismàpre</i>	<i>lismápre</i>	<i>лисмàпре</i>

A következő fejezetben ugyanezekkel a számokkal találjuk – bizonyos körítéssel – a közel 350 szó etimológiáját.

6. MÜLLER és FISCHER szójegyzékeinek adattára (67–200). Hozzátehetjük: valójában szófejtő szótára. Öt szempont alapján vizsgálja meg a szóanyagot: 1. a régi nyelvemlékekben előfordulásuk (itt feltűnt nekem, hogy a lexémák eléggé számottevő része – mintegy 40 szó – nem jelenik meg a korai forrásokban), 2. PAASONEN négykötetes nagyszótárában a megjelenésük, 3–4. a szó mai erza és moksa alakja (hozzávetőlegesen 30 szóelemnek nincs nyoma a másik fő nyelvjárásban), 5. a szó eredete (ezután csak e szempontot elemzem). Egészében véve MATICSÁK kitűnően oldotta meg feladatát, szófejtései a gondos anyaggyűjtés és bizonyos etimológiai véna következtében megfelelnek az igényeknek. Kifogásom ezzel szemben tulajdonképpen formainak is mondható, és ezt tartom a fejezet egyetlen lényeges hibájának. Egy etimológiai szótár – mint például a BENKŐ LORÁND főszerkesztésében megjelent „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” (I–II. 1993–1997) című kiadványban – a legfontosabb a szófejtés b e v e z e t ő m o n d a t a. Ebben a szófejtő fejezetben több szónál hiányzik a bevezető mondat (pl. 55a, 56b, 73, 109a stb.). Így például a következő sorszámú lexémáknak a bevezetésében én azt írtam volna, hogy „Képzett szó”: a 6., 49., 121., 122., 129., 135., 177., 223., 235. és a 263. számú szóelem. Ehhez aztán hozzáfűzném azt, hogy a képzett szó fiktív töből keletkezett (pl. a 263.; vö. BENKŐ LORÁND: A magyar fiktív (passzív) tövű igék (Budapest. 1984), vagy végső soron finnugor (pl. a 235.), ill. ismeretlen eredetű (pl. a 122., 135.) stb. Vagy egy sor uráli nyelvi szót felsorol a szerző ez egyik szócikkben (3b), én azt írtam volna: „Valószínűleg finn-volgai eredetű szó”. Bevezető mondatként

szerepelnek az etimológiai szótárakban ismert formulák: Vándorszó (pl. 128a), Jövevényszó (pl. 178.) stb. Bizonyos szócikkek bevezető mondata átdolgozandó, mert az azt követő magyarázat alapján a lexéma inkább vitatott eredetű, illetőleg egyáltalán nincs is tisztázva (pl. az 54. vagy a 128c, l. még 18, 65., 69a). A szójegyzékben így is jelentős a vitatott eredetű szavak száma (40, 47a, 54., 58a, 62., 66., 69b, 86., 97a, 107., 120., 153a, 163a, 179., 186., 195., 215., 221., 230., 233., 315a, 316b), sőt az összetett szavaknak részben az előtagja (pl. 127.), részben az utótagja is (pl. 185.) vitatott eredetű. Az összetételek nem egységesek, az adattárban két típust képviselnek: 1. a magyarázatot a tétel első bekezdésben olvashatjuk, majd ezt követi az előtag és az utótag magyarázata (pl. 32.), 2. Ugyanezeket a jellemzőket máskor a szócikk utolsó, etimológiai részében találhatjuk meg (pl. 272.). A „Bizonytalan eredetű, talán...” formulát is gyakrabban alkalmaztam volna (pl. 85., 94., 128c). Ha egy szót PAASONEN törökségi eredetűnek tart, azt én leginkább vagy „Valószínűleg...”, vagy pedig „Bizonytalan eredetű, talán...” török kölcsönszóként adtam volna meg. Az adattárban 23 ismeretlen eredetű szó számolható össze (5., 17., 36., 43., 80., 97b, 101., 116., 118., 123., 145a, 151., 153b, 184., 205., 206., 217., 226., 227., 239., 258., 273. és 320.; vö. a szerző – ezzel nem pontosan azonos – összeállítását a 260. oldalon).

7. A szójegyzékek ortográfiai vizsgálata (201–249). MATICSÁK a mással- és magánhangzók jelölésének vizsgálata után a cirill betűs verzióban a kemény- és a lágyjel használatával foglalkozik, majd pedig egybeveti a három szójegyzéket. Összegezőképpen megállapítja: 1. MÜLLER első megvizsgált szójegyzékének „meglepően jó a helyesírása”, 2. FISCHER anyagában az 1759. évi listához képest sok javítás található, de emellett újabb hibák is feltűnnek, 3. MÜLLER jegyzékének orosz változata kevésbé pontos.

8. Etimológiai kérdések (251–260). A szerző először a 17–18. század legjelentősebb lexikográfiai munkáiban vizsgálja meg az orosz eredetű jövevénylemek arányát: WITSEN szójegyzékében (1692) 12%-nyi, PALLAS szótárában az erza szóanyagban 4,5%-ot, a moksában 9%-ot ér el az orosz lexémák előfordulása. DAMASZKIN szótárában az oroszból átvett elemekkel szemben – ezek át-hidalására – számos lexikai innováció található. Ezt követi a mordvin szókincs lexikai tükröződése a három szólista alapján. A szerző az egyes rétegek megjelenése után betűrendben közli a mordvin szóalakulatokat (zárójelben megadom, hogy hány szó tartozik egy-egy rétegbe: Uráli réteg (37), Finnugor réteg (43)[!], Finn-permi réteg (21), Finn-volgai réteg (42)[!], Mordvin–cseremiszi egyezések (4), Belső keletkezésű szavak (28), Iráni jövevényszavak (17), Balti jövevényszavak (7), Törökségi jövevényszavak (14), Orosz jövevényszavak (36), Ismeretlen eredetű szavak (31). A számadatokban a szerző adataival (vö. 260) szemben bizonyos eltérések tapasztalhatók. Az én véleményem szerint a közös mord-

vin–cseremisiz etimológiák a finn–volgai korra vezethetők vissza, ezért inkább 46-ra módosítanám a finn–volgai elemek számát.

9. A szójegyzékek nyelvjárási hovatartozása (261–278). Alapos vizsgálat alapján MATICSÁK megállapítja, hogy a MÜLLER szójegyzékében található lexémák az alapszókinszhez tartoznak. A nyelvtani jegyek erza jelleget tükröznek. MÜLLER adatközlőinek egyik része – 20 elem alapján – moksa volt, 60 pedig erza, és ezek egy része az észak(nyugat)i erza nyelvjárást beszélte.

10–11–12. Előbb egy mintaszerű latin, majd cirill betűs, közel 3600 tételtől álló Szómutató következik (279–320), ezt követi a MATICSÁKnál mindig példaértékű „Irodalom” jegyzéke, amelyhez hozzávetőlegesen 40 számítógépes forrás is csatlakozik (321–332), majd pedig a „Rövidítések” mutatója (333).

14. A Függelékben (335–368) a szerző a három vizsgált szójegyzéknek (az 1759., az 1791., illetve 1747. évben készített műveknek) mordvin anyagát adja közre fakszimilében.

MATICSÁK SÁNDOR jó másfél évtizede figyelemreméltó munkákat jelentet meg elsősorban a mordvin lexikográfia területén. A „Folia Uralica Debrecenensia” című folyóirat szinte minden egyes évfolyamában megjelenik az utóbbi évtizedben tanulmánya, és önálló munkái közül elsősorban „A mordvin írásbeliség kezdetei” (Debrecen. 2012) és a társszerzős, általa szerkesztett „Rokon nyelveink szótárai” (Budapest. 2014) kiemelkedő teljesítmény. A most ismertett könyv ezt a jeles képet tovább színesíti.

ZAICZ GÁBOR

**Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika –
Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya:**

A magyar nyelv Horvátországban

Gondolat Kiadó, Budapest – Eszék, 2016. 309 o.

A magyar nyelv, nyelvhasználat szociolingvisztikai szempontú vizsgálata az 1990-es évek elején, közepén indult a Magyarországtól elszakított területeken, valamint a kisebbségben élő magyar közösségekben. „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” című kutatási program célja az volt, hogy KONTRA MIKLÓS vezetésével szlovákiai, ukrainai, romániai, szerbiai és szlovéniai, ausztriai, valamint magyarországi nyelvészek által kidolgozott egységes szempontrendszer alapján egy komplex helyzetképet adjanak – Trianontól az 1990-es évekig – a kisebbségi magyarok földrajzi és demográfiai jellemzőiről, politikai, gazdasági, kulturális és vallási helyzetéről, valamint a nyelvhasználati jelenségekről, a nyelvi jogi helyzetről, a nyelvekhez fűződő attitűdökről, és a nyelvek oktatásban betöltött szerepéről. Nagyrészt ennek a kutatássorozatnak köszönhető, hogy a nyelvtudományban ma már nincs vita arról, hogy a magyar

nyelv többközpontú (l. LANSTYÁK 1996), hogy az újonnan átdolgozott szótárak, helyesírási szabályzatok nem csak a magyarországi magyar nyelvet, hanem a határon túli magyar nyelvváltozatokat is reprezentálják, hogy megkezdődött a magyar nyelv határtalanítása, s az is, hogy a magyar tudományosságban először jött létre olyan hálózat (Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat¹), mely a Kárpát-medence magyarsága körében a határon túli régiókban működő nyelvi kutató-intézetek és kutatók révén összehangoltan végez nyelvészeti, nyelvi jogi, nyelv-oktatási kutatásokat.

Az 1996–1997-ben zajló empirikus vizsgálat (ún. RSS-kutatás) az elmúlt évtizedben tehát túlnötte magát, de ezeknek az alapkutatásoknak a sorából a délszláv (honvédő) háború miatt kimaradtak a horvátországi magyarok; ebben a közösségben a kutatást 2014-ben sikerült lefolytatni. „A magyar nyelv Horvátországban” című munka ennek a kutatásnak az eredményeit adja közre, mely horvátországi és magyarországi nyelvészek és egyetemi hallgatók gondos és összehangolt szerzői és szerkesztői munkájaként „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” könyvsorozat ötödik köteteként jelent meg 2016-ban.²

A kötet bevezetőjéből megtudhatjuk, hogy a mintavételnél igyekeztek olyan kvótamintát összeállítani, amely a lehető leginkább összevethető az 1995–1997. évi vizsgálattal. Ennek érdekében megismételték a magyarországi vizsgálatot is egy 97 fős kontrollcsoporttal. A kutatók arra is odafigyeltek, hogy ne legyen jelentős eltérés a két magyarországi kontrollcsoport között az életkor, az iskolázottság és az adatközlők neme szerint sem, valamint a korábbi és a mostani nyelvi adatok között sem. A 65 feladat közül mindössze 6 feladatnál van szignifikáns eltérés, ezek közül négy kontaktushatást mutat a környező országokban (20, 21); tehát a vizsgálat lehetővé teszi, hogy összevessék adatait a korábbi vizsgálattal, s a magyarországi és a többi régióban kapott adatokkal is.

A horvátországi magyarok közül 116 adatközlőt kérdeztek meg kérdőíves módszerrel hét településen (Kopács, Vörösmart, Dályhegy, Bellye, Darázs, Kórógy és Zágráb). A hagyományos szociológiai változókon kívül (nem, kor, iskolázottság, vallás) a minta megoszlása abból a szempontból is érdekes, hogy a megkérdezett adatközlők közel fele a délszláv háború miatt legalább egy évig Magyarországon élt. „Ők – mai drávaszögi szóhasználattal mondva – *menekült-ségben* voltak, avagy ők voltak a *gerincesek*, szemben a *gerinctelenekkel*” (21). A maréknyi magyarság megosztottságáról a végjegyzeteknél azt olvashatjuk:

¹ Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat (<http://ht.nytud.hu>).

² A sorozat első három kötete egymást követő években jelent meg (A magyar nyelv Ukrajnában [Kárpátalján]. 1998; A magyar nyelv Jugoszláviában [Vajdaságban]. 1999; A magyar nyelv Szlovákiában. 2000), majd több mint egy évtized múlva látott napvilágot a 4. kötet (A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában. 2012).

„... A gerincesek azok, akiket elűldöztek, távozni kényszerültek a szülőföldről és most visszatérve, kisebb hányaduk ugyan, de azt terjeszti, hogy az itthon maradtak a gerinctelenek. Tisztában vagyunk vele, hogy az előbbieknél sem volt fenéig tejfel a kényszeremigráció, de tény, hogy az utóbbiak sorsa a megaláztatás, a zaklatás, a kényszermunka, a nélkülözés, a verés s bizony nem egy esetben a kivégzés volt. Miért kellett ezt a kis számú magyart itt a Duna-Dráva partján két kategóriába sorolni, kinek állt ez érdekében, ki akar ebből hasznot húzni?! – tesz fel a kérdést nem csak Pélmonostoron, Vörösmarton, Csúzán... minden olyan magyarlakta falucskában, amely ki volt szolgáltatva a karjinasok kényekedvének” (DUNAI 1999: 139, 209).

A kötet első fejezete a sorozat többi tagjához hasonlóan a történeti-demográfiai helyzetet tekinti át. Horvátország földrajzi fekvésének és történelmének, kultúrájának köszönhetően Európa egyik legsokrétűbb országa: egyszerre része Közép-Európának és a mediterráneumnak. A legutóbbi, 2011-es népszámlálás szerint 4.284.889 főt számlál lakosainak száma, ennek 90,42%-a (3.874.321) horvát nemzetiségű. Az országban 22 hivatalosan elismert nemzetiség él: a magyarok a 6. legnagyobb kisebbség (14.048 fő – 0,3 %). A 2011-es census szerint magukat magyarnak vallók zöme, 58%-a az ország északkeleti részén található Eszék–Baranya megyében él, „ahol arányuk az összlakossághoz képest eléri az országos viszonylatban kiugró 2,7%-ot” (26). A magyarság másik nagy része pedig (mintegy 6.000 fő) a Drávaszögben, valamint Vukovár–Szerém megyében él (1.696 fő), a maradék kis része pedig szórványtelepüléseken él. Zág-ráb 825 fős magyar közösséget mondhat magáénak. Horvátország történelme már igen korán, a 10. század elején összefonódik a magyar történelemmel, ugyanis a területen élő szláv törzsek nem tudtak egységes államot létrehozni, ezért a honfoglaló magyarok már korán megtelepedtek a legkeletibb részekén (mai Kelet-Szlavónia, Drávaszög, Nyugat-Szerémség). A Dráva-Száva közti kiterjedt vidéket, ti. Szlavóniát, vagy ahogyan a 10. században nevezték, a „senki földjé”-t, pedig Szent László király hódításai során már 1091-ben a magyar koronához csatolta, majd Könyves Kálmán a tengeremléki Horvátországot is megszerezte; 1102-ben horvát királlyá is koronázták. „Ettől kezdve egészen 1918-ig tart az európai viszonylatban is egyedülállónak tekinthető, több mint nyolcszáz éves magyar–horvát államközösség, melyen belül Horvátország mindvégig különálló kormányzattal bírt, s a király által kinevezett bánok igazgatták” (28). Ettől kezdve tehát folyamatos a magyarok jelenléte Horvátországban, ami nyelvi, kulturálisan, vallásilag és történelmileg is meghatározó volt.

A békésnek mondható viszony az 1848-as forradalmakig (magyar és a horvát nemzeti mozgalomig, az ún. illirizmus koráig) tartott, majd az I. és a II. világháború is erősen megosztotta a horvátországi etnikumokat. A ki- és betelepítések, a háború alatti születési mutatók, az elvándorlás és a migráció a térség magyar lakosságának számában is jelentős ingadozást mutat. Ugyanakkor az első olyan

cenzus, amely megbízható adatokkal szolgálhat a népességszámról, 1890-ben készült. 1900-ra a magyarok száma Szlavóniában meghaladta a 90 ezret, s ehhez járult még 47 ezer magyarul is tudó nem magyar etnikumú személy. A századforduló horvátországi magyarságának domináns hányada (58%) paraszti rétegekből tevődött össze, az értelmiségi réteg pedig mindössze 2,5% volt. A történelmi és politikai identitástudattal rendelkező „elit” hiánya is hozzájárult ahhoz, hogy a Monarchia szétesése után a horvátországi magyarság nem tudta érvényesíteni érdekeit, és kíméletlen represszió áldozata lett az asszimilációs politikát folytató Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban, majd némi enyhülés után a délszláv háborúban is.

A kötet második fejezete a földrajzi és etnikai viszonyokat részletezi. Horvátország a kilencvenes évek elejéig Európa leginkább multinacionális államának, Jugoszláviának volt része, ahol népek és vallások egymásmellettiségének történelmi hagyományai voltak. Ehhez képest a mai Horvátország jóval homogénebb képet mutat (53). A horvátok (a lakosság 90,4%-a) után a szerbek a legszámottevőbb őshonos kisebbség. Érdekes, hogy az utóbbi három népszámlálás alkalmával a magukat horvátnak valló populáció esetében 5–7%-kal több volt a horvát anyanyelvűek, mint a horvát nemzetiségűek aránya (pl. 2011: anyanyelv 95,6%, nemzetiség: 90,4%). Az országban élő kisebbségek esetében pedig éppen fordítva működik: nemzetiségileg kisebbségiként jelölik meg magukat, míg anyanyelvüknek nem a kisebbségit, hanem a horvátot jelölik meg. Az anyanyelv fogalmán valószínűleg a nyelv tudásfokát értik (l. GÖNCZ 1999: 94, 56). Ez a jelenség az asszimiláció jelzőjének is tekinthető.

A harmadik fejezet a magyar kisebbség néhány jellemzőjét tárgyalja a következő témakörökben: földrajzi elhelyezkedés és településszerkezet, a magyar nyelvterület, gazdasági-társadalmi szerkezet, műveltség, egyházi élet és felekezeti megoszlás, azonosságtudat és attitűdök, vegyes házasságok.

Horvátország földrajzilag (éghajlatilag is) és gazdaságilag is két nagyobb régióra osztható: a tengeri vagy maritim régió gazdaságilag sokkal fejlettebb, mint a szárazföldi vagy kontinentális része az országnak. A leghátrányosabb térség Drávaszög és Szlavónia, ahol a horvátországi magyarság nagy része is él. A nyelvterület szempontjából a kutatók az utóbbi évtizedekben bekövetkezett történelmi-térszerkezeti változások miatt a „tömb – szórvány – tengermellék” felosztást találták célszerűnek (69). „A 2001 és 2011 közötti időszakban minden régióban mind nemzetiség, mind az anyanyelv viszonylatában csökkent a magyarok száma. Nagyobb a visszaesés a Kontinentális régióban és a Tengermelléken” (71). Az, hogy a horvátországi magyarok egy részénél az anyanyelvként már a horvát jelenik meg a cenzusban, a nemzetváltási hajlandóság jeleként értelmezhető, a nyelvi asszimiláció pedig szinte magától indítja be az etnikai asszimilációt. „Ez pedig kérdésessé teszi a horvátországi magyarság hosszabb távú etnikai és nyelvi fennmaradását is” (SZILÁGYI 2002: 71). A megmaradás egyik záloga

az lehet a kutatók szerint, ha regionális és állami szinten is sikerül kezelni az országban kialakult gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségeket, s ezzel megfékezni az elvándorlást, valamint a népességfogyást. Kultúregyesületek, és a 21. század informatikai vívmányai jelentősen hozzájárulnak a horvátországi magyaroknak a magyar kultúrához való hozzáférésehez, valamint 1997 után érezhetőbbé és érzékeltetőbbé vált az érdekképviseleti szervek jelenléte is. A horvátországi magyarok körülbelül kétharmada katolikus, kevesebb mint egyharmada református felekezethez tartozónak vallotta magát.

A fejezet a továbbiakban részletezi GERE BEN FERENC kutatásait, melyeket 1998-ban és 2000-ben végzett 38 településen, 357 adatközlő körében. Azt találta, hogy az erős magyarságtudat főleg a magyar többségű (70% fölötti) településekre jellemző. Ugyanakkor a megkérdezettek 70%-ára (főleg a mezőgazdasági fizikai munkásokra) jellemzőek voltak a borúlátó és bizonytalan jövőkép-válaszok. Megtudhatjuk azt is, hogy „A horvátországi magyarok... a hétköznapi életben a Kárpát-medence határon túli magyarságának átlagánál lényegesen kisebb mértékben használják anyanyelvüket...” (GEREBEN 2000: 75. 92). A nyelvhasználatra és a kötődésekre vonatkozó adatokat összevetették a 2014-es vizsgálattal is, valamint a muravidéki és a vajdasági adatokkal is. A horvátországi magyarok, csakúgy mint a vajdaságiak és a muravidékiek, legjobban saját településükhöz és saját kisebbségi régiójukhoz kötődnek, de a szomszédos régióktól eltérően a Magyarországhoz való kötődésük erősebb (95). Több kutatásból is kiderült már, hogy az anyanyelv fogalma a kétnyelvű magyaroknak nem egészen azt jelenti, amit a magyarországi magyaroknak. A horvátországi magyaroknak öt válaszlehetőség közül, akár többet megjelölve kellett meghatározniuk, mit értenek az anyanyelv terminuson (SKUTNABB-KANGAS anyanyelv-definícióit alapul véve (l. SKUTNABB-KANGAS 1984, 1997)). Az eredmények azt mutatják, hogy a horvátországi magyarok mind az öt lehetőséget többen jelölték, mint a magyarországiak, valamint 3 válaszlehetőségnél szignifikáns is a különbség: „az embernek az az anyanyelve, amelyik nyelvről saját maga kijelenti, hogy az az ő anyanyelve... amelyik nyelvet a leggyakrabban használja... amelyik nyelvet a legjobban tudja” (99). A horvátországi adatközlők szerint Budapesten beszélik a legszebb magyart, s csak a 3–4. helyen áll a drávaszögi és szlavóniai magyar. A válaszadók egyharmada vegyes házasságban él, ami az asszimilációhoz is köthető.

A negyedik fejezet a politikai berendezkedést, az ország kisebbségpolitikáját tárgyalja általában véve, valamint a magyar jogérvényesítést 2016-ban. A kisebbségi jogokat Horvátországban egyrészt kétoldali (horvát–magyar) szerződések biztosítják (1992, 1995), valamint a 2000-ben elfogadott nemzetiségi oktatási törvény és a kisebbségi nyelvek egyenrangúságáról szóló alkotmányerejű törvény biztosítja. A jogi dokumentumok a horvátországi kisebbségeket államalkotó tényezőnek tekintik. Viszont a horvát alkotmány azokon a településeken ír elő

kétnyelvűséget, ahol a nemzeti kisebbség aránya meghaladja a 33%-ot. Ez összevetve a többi határon túli régió küszöbértékével (Kárpátalján 10%, Felvidéken 20%), a Kárpát-medencében a legmagasabb (141). Ez a magas érték nem járul hozzá a kisebbség jogérvényesítéséhez, s közvetve megmaradásához sem, ráadásul az emberek nem is nagyon tudnak az őket megillető jogokról. Tovább rontja a megmaradás esélyeit, hogy a horvátországi magyarok politikai érdekképviselője is megosztott. A kutatók szerint esetleg pozitív irányban befolyásolhatják a jogérvényesítést az alulról jövő kezdeményezések, civil szervezetek, mint amilyen a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat 6. tagjaként 2014-ben megalakult Glotta Nyelvi Intézet. A kutatók felhívják arra is a figyelmet, hogy érdemes lenne vizsgálatokat folytatni a kettős állampolgárság jogintézményének a közösségre, az elvándorlásra gyakorolt hatásairól, ezeket alaposabban is elemezni kellene.

Az ötödik fejezet tárgyalja a nyelvhasználati kérdéseket a különböző nyelvhasználati szintereken, a hatodik záró fejezet pedig a 2014-es vizsgálatban szereplő nyelvi változókat elemzi röviden.

Ami a magyar iskolahálózatot illeti, a horvátországi magyarok ugyan kevés intézményben, és különböző formában, de az oktatás minden szintjén (több elemi és általános iskolában; egyetlen középiskolában (Eszéken), valamint a zágrábi egyetem hungarológia szakán és Eszéken magyar nyelv és irodalom szakon tanulhatnak magyarul. Az iskolák, magyar nyelvű osztályok fennmaradásánál viszont komoly gondot okoz az évről-évre fogyó hallgatói létszám (135). A hitéletet a vegyesen lakott településeken a többnyelvűség jellemzi. Minden határon túli régióban kiemelten fontos identitás- és nyelvőrző szerepe van a templomi nyelvhasználatnak. A horvátországi katolikusok viszont alig hallhatnak magyar nyelvű misét, hiányoznak a magyar anyanyelvű papok, a református egyházon belül pedig a rendszerváltás után egyházszakadás következett be, ami sok hívőt elszakít a hitétlettől, így a magyar nyelvhasználattól is. A 2014-es terepadatok szerint a magyar nyelvhasználat a falvakban a nyilvános és közéleti szintereken alig van jelen, visszaszorult a kultúregyesületek, a templomi és a magánszférába. A városokban még ennél is kevesebb a magyart használók aránya a hivatalos és közéleti szintereken. Az erősödő nyelvcsere-folyamatok látszanak a családi nyelvhasználatban is: a 13–32 éves korosztály szüleivel, nagyszüleivel és gyerekeivel horvátul is beszél. Életkori bontásban ez még szembetűnőbb: a horvátul is beszélők aránya az életkor csökkenésével szignifikánsan nő (170).

Az idősek őrzik a nyelvjárási elemeket, viszont a középgeneráció már inkább a köznyelvi változatot használja. Ennek oka az lehet egyrészt, hogy viszonylag sokféle magyar nyelvű tv-csatornát és rádiót hallgatnak, másrészt pedig az, hogy a megkérdezettek közel fele *menekültségben* élt Magyarországon. „A fiatalok beszéde sokszor közel áll a standardhoz vagy teljesen megegyezik azzal (160)”. Azok a fiatalok használnak nyelvjárási változatot, akik nagyszüleiktől tanultak

magyarul, s gyakorlatilag csak a családban beszélnek magyarul, egyéb szintéren már inkább horvátul. A kutatók a kérdőív kitöltése közben rögzített hanganyagok alapján a teljesség igénye nélkül néhány nyelvjárási jelenségre is kitérnek a példák szintjén.

A hét határon túli régió megkérdezett adatközlői közül Horvátországban a legmagasabb azoknak az aránya (51%, utánuk a kárpátaljai magyarok 45%-a), akiket ért már valamilyen sérelem magyar nyelvhasználatuk miatt. A „megfélemlített nyelvhasználat” (I. FÜLEI-SZÁNTÓ 1992: 42–44) kettős hatást válthat ki: egyrészt elfojtást eredményez, másrészt dacreakciókat is (166). „Volt, akit a honvédő háború alatt azért jelentettek föl, mert magyarul beszélt” (167). De olvashatunk magyar-magyar nyelvi konfliktusokról is, amikor az eltérő nyelvváltozatot beszélő határon túli magyarokat leszólják, megbélyegzik Magyarországon: „»Kugli« fagyit kértem, s mondták, hogy csak »gombóc«” van (168).

A horvátországi magyarok csakúgy mint minden határon túli régió magyarsága az egynyelvű (magyarországi) magyarokhoz képest másként beszél magyarul; teljesen természetes módon vannak jelen nyelvhasználatukban a kontaktushatásból következő nyelvi elemek, jelenségek, grammatikai formák, szerkezetek. Többek között a következő nyelvi jelenségeket és nyelvi változókat vizsgálták: szórend (segédige + főnévi igenév); „fölsleges” névmások; a *kell legyen* változó; a *természetes, hogy x* változó; analitikus szerkezetek; többes szám és számbeli egyeztetés; kicsinyítés; helynevek ragozása; a (bVn) és a (bV) változók. Például a horvátországi magyarok szignifikánsan nagyobb arányban preferálták az analitikus formákat (*tagsági díjat – tagdíj* helyett; *banki számla – bankszámla* helyett; *légi terét – légterét* helyett stb.) (184). Az adatokat nemcsak a többi határon túli régió és a magyarországi kontrollcsoporttal vetették össze, hanem az egykori Jugoszlávia tagországaiban élő magyarság (Vajdaság, Muravidék) körében végzett vizsgálatok adataival is. Az adatok további elemzését lehetővé teszik a kötet végén mellékletben közzétett keresztábrák.

A kötet hiánypótló, hiszen ilyen átfogó, összefoglaló munka nem született a maroknyi horvátországi magyarság nyelvi és társadalmi helyzetéről. Előnye és hátránya is egyben a kötetnek, hogy egyes témák vissza-vissza térnek – ahogyan ebben az ismertetőben is –, s ettől darabosnak érezzük a szöveget, ha a teljes kötetet olvassuk (például a nyelvi jogi helyzet a 4. politikai fejezetben, valamint az 5. nyelvhasználati fejezetben is megjelenik; vagy a történelmi események, vallási kérdések vissza-visszatérnek), viszont pont emiatt az egyes fejezetek külön-külön is kerek egészet alkotnak, kontextusba ágyazottabbak.

A kötet jóvoltából olyan helyzetképet kaptunk a horvátországi magyarságról, ami történelmi perspektívában értelmezi, mutatja be és érteti meg az olvasóval az erőteljes nyelvcsere folyamatok okait a közösségben, ugyanis amint kiderült az elvándorlás és a teljes asszimiláció elkerülhetetlen akár évtizedeken belül, ha valami nagyon drasztikus és sürgős megoldást nem találnak a társadalmi-gaz-

dasági egyenlőtlenségek megszüntetésére az országon belül. Ugyanis nem a nyelvhasználati sajátosságok, a nyelvi különbségek adnak okot az aggodalomra a közösség jövőjét illetően, hanem sokkal inkább a tömbmagyarságot érintő mélyszegénység, a csak a dokumentumokban létező nyelvi jogok (33%-os küszöbérték), a vallási és politikai érdekképviselési megosztottság. Csak remélni tudjuk, hogy a kötet a szűk szakmán kívül eljut azokhoz a döntéshozókhöz is, akik a közösség szükségleteit szem előtt tartva tudnak tenni azért, hogy legyenek, akik 50 év múlva is magyarul gondolkodnak, imádkoznak, álmodnak és beszélnek a Drávaszögben, Szlavóniában, Zágrábban, a Tengermelléken és szerinte a Kárpát-medencében.

Irodalom

- DUNAI N. JÁNOS (1999), Szülőföldem a Drávaszög. Zágráb, a Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság és a Magyar Egyesületek Szövetsége.
- FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE (1992), Bomló kétnyelvűség. In: KONTRA MIKLÓS (szerk.), Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 35–45.
- GEREBEN FERENC (1998), A horvátországi magyarok identitástudata. *Kisebbség* 7: 407–418.
- GEREBEN FERENC (2000), A horvátországi magyarok nyelvhasználati szokásai. In: BORBÉLY ANNA (szerk.), *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest. 71–78.
- LANSTYÁK ISTVÁN (1996), Gondolatok a nyelvek többközpontúságáról (különös tekintettel a magyar nyelv Kárpát-medencei sorsára). *Új Forrás* 1996/6. [Letöltve: 2016. december 10. <http://www.jamk.hu/ujforras/960603.htm>]
- SKUTNABB-KANGAS, TOVE (1984), *Bilingualism or Not: The Education of Minorities*. Multilingual Matters, Clevedon.
- SKUTNABB-KANGAS, TOVE (1997), *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2002), Észrevételek a romániai magyar népességfogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség* 4: 64–96.

MÁRKU ANITA

Э. Е. Лебедев: Акционсартовые значения сложновербальных аналитических форм в чувашском языке

Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары.
163 о.

Az alább ismertetendő könyv feltehetően a turkológusok érdeklődésén túl a finnugristák figyelmére is számíthat. A Volga-Káma vidéki nyelvi area finnugor nyelveinek kutatói ugyanis régen felfigyeltek azokra a több igei komponensből

(legtöbbször gerundium + segédige kapcsolatából) álló analitikus szerkezetekre a cseremiszen és a votjában (WIEDEMANN 1847, SEREBRENNIKOV 1960, ČHAIDZE 1960, 1968, KELMAKOV 1975, DRIUSSI 1992–1993, BEREZKI 2002, LEBEDEV 2008), melyek jelentése több az egyes összetevők összegezett szemantikai jelentésénél. Valamennyi ilyen szerkezetet WIEDEMANN óta tradicionálisan volgai török mintára létrejött konstrukciónak tartották anélkül, hogy tüzetesebb, rendszerszintű vizsgálat alá vették volna a törökségi nyelvek hasonló struktúráit, és hogy funkcionális-szemantikai szempontból megvizsgálták volna alá az egyes struktúrákat és azok szemantikai funkcióit a két nyelvcsoporthoz. Az alapos rendszerszintű egybevetés elmaradásának persze nagyon alapos oka volt: a csuvas összetett igék leírásában egyedül rendelkezésre álló mű, AŠMARIN csuvas leíró nyelvtana csak felsorolja azokat az igéket, melyeknek a *-sA* gerundiumú alak mellett lehetnek segédigei használatuk (AŠMARIN 1898: 302–308), de a jelentésük változását a lexikális, nem pedig a funkcionális szemantika szintjén mutatja be. A tatár igerendszer analitikus igei kompozícióit leíró funkcionális-szemantikai munkára pedig 1984-ig kellett várni (SCHÖNIG 1984), de sajnálatosan ez a munka, és a közelmúltban megjelent másik (GREED 2006) sem vált közkinccsé a problémát areális megközelítésben kutató nyelvészek között. Nemhiába vetette fel a közelmúltban HONTI (2013) a kérdést, mi is a helyzet a finnugor nyelvcsalád több nyelvében is előforduló analitikus igei kompozitumok származásának tárgyában, hiszen a finnugor nyelvek többségében legalább négyféle összetételű és többféle funkciójú analitikus igei szerkezetek mutathatóak ki, melyek a török hatás kizárólagos magyaroztatásának esélyét gyengítik. A kérdés eldöntését, nevezetesen milyen mértékben szolgálhatott a volgai bulgár (vagy később a tatár) összetett analitikus igei struktúra prototípusként a volgai finnugor nyelvek számára, SCHÖNIG monográfiája és GREED cikke mellett megkönnyíthetik az alább ismertetendő könyv megállapításai.

LEBEDEV könyve fő célkitűzésének megfelelően az aspektuális szemantikának a csuvas nyelv egy speciális szerkezetű típusában megmutatkozó megnyilvánulási formáit tárja fel. Ez a speciális szerkezet a *-sA* gerundiumnak olyan deszemantizálódott segédigékkal (aspektualizátorokkal) alkotott összetétele, mely írásmódja ugyan analitikus, de a szerkezet sem a jelentés, sem az intonáció tekintetében nem tagolható elemeire, tehát nem szabad szó szerkezet.

A monográfia a Bevezetést követően két nagy fejezetből áll: az első fejezetben az aktualitás kérdésének elméleti vonatkozásait tárgyalja (6–52), míg a másodikban az összetett igékkal alkotott analitikus szerkezetek cselekvésmódbeli (Aktionsart) jelentéseit mutatja ki (53–135). A könyvet az Összegezés (139–140), az Irodalomjegyzék (141–160) és az Utószó (161–162) zárja.

Az elméleti fejezetben fontos helyet foglal el a terminológia értelmezése. Minthogy a könyv központi mondanivalója a jelentés és funkció ill. a jelentés és értelem fogalompárok elemeinek szétválasztásán alapul, a szerző részletesen bemutatja, hogyan értelmezik az orosz leíró nyelvészek ezeket a fogalmakat, ter-

mészetszerűleg az orosz leíró nyelvtan jelenségeire vonatkoztatva. Végül arra a következtetésre jut, hogy a grammatikai szemantika jelenségeinek és a grammatikai kategóriáknak a hagyományos orosz meghatározása elsősorban az indoeurópai nyelvek nyelvi tényein alapul, és semmiképp nem fogadható el univerzálisnak (11). Különösen érvényes a fogalmi-terminológiai apparátus különbözősége a török nyelvek aspektuális jelenségeinek leírásában és az aspektusjelenségek formális mutatóinak meghatározásában. Az egyértelműség kedvéért LEBEDEV elkerüli az orosz „вид” és „способ действия” terminusok használatát, ami a szláv típusú aspektusjelenségeket jeleníti meg oroszul, ehelyett az általa tárgyalt csuvas összetett analitikus igei konstrukciók jelenségeinek leírására a nemzetközi gyakorlatban elfogadott Aktionsart terminust választja, mely nyelvtípustól függetlenül 'a cselekvés lefolyásának módja' jelentést hordozza.

Az elméleti fejezet másik fő eredménye, hogy a szerző az általa választott csuvas szerkezetet a török nyelvcsalád többi tagjának, de főleg a törökországi török nyelvnek a hasonló struktúráival veti egybe. A törökségi anyag áttekintése után arra a fontos megállapításra jut, hogy nem minden ige képes aspektualizátori funkcióra szert tenni. Az aspektualizátori funkció kialakulását az a szemantikai tényező határozza meg, hogy az adott ige szemantikai struktúrája mennyire hordozza a tágabb absztrakció lehetőségét (30). A török nyelvekben a legtöbb aspektualizátor mozgást jelentő igékből keletkezett. Ugyanakkor az aspektualizátorok is lehetnek többjelentésűek, amint azt több török nyelv (köztük a csuvas és a tatár is) tanúsítja. E jelenség oka LEBEDEV és az általa hivatkozott török aspektológusok általános véleménye szerint az, hogy a fő, (gerundiumi formában álló) nominális ige szemantikája befolyásolhatja az aspektualizátor konkrét jelentését.

Ez a megállapítás ugyanakkor elvezeti a szerzőt ahhoz a kérdéskörhöz, hogy az aspektualitás hogyan függhet össze az egyéb igei kategóriákkal, elsősorban az idővel. Attekinti a probléma megoldására adott, indoeurópai nyelvek alapján megfogalmazott véleményeket, majd a törökségi nyelvek kapcsán megállapítja, hogy a két kategória egymásra épül, amit az bizonyít, hogy török nyelvek sorában az aspektualitás szempontjából eltérő igealakokból képezik a különböző grammatikai idők alakjait. Idézi ugyanakkor azon szerzők véleményét is, akik abból indulnak ki, hogy a szójelentés a megnyilatkozás kontextusában realizálódik, így tehát az aspektusjelentéssel kapcsolatban is helye van az ún. aspektuális kontextus feltevésének, amit azonban a török nyelvek kapcsán eddig nem vizsgáltak. Ehhez ugyanis pontosan meg kellene határozni az aspektus mint kategória állandó formai jegyeit, ami azért nem lehetséges, mert a török nyelvekben az aspektuális jelentést hordozó szerkezetek körében nem lehetséges az alakképzés és szóképzés között pontos határt vonni.

LEBEDEV külön alfejezetet szán könyvében az aspektualitás csuvas kutatástörténetének (42–52). E fejezetben rámutat, hogy az AŠMARIN munkája óta 1975-től (l. ANISIMOV 1975, ČERNOV 1977 és mások) megjelent leíró nyelvészeti

munkák általában a „gerundium + segédige” típusú szerkezetekben a segédigei funkciót próbálják meghatározni. Ezek szerint a segédige funkciója igeszemléleti árnyalatok visszaadása, melyek a főige szemantikájának függvényei (48). (Ez a definíció azonban pontatlan, hiszen a későbbi kutatások bebizonyították, hogy a gerundium mellett álló segédige modális jelentéstartalmat is kifejezhet, l. SERGEEVA 1986a, 1986b). A hivatkozott munkákban nemcsak a *-sA* gerundium, hanem más gerundiumi alakokkal alkotott analitikus struktúrák egyidejű vizsgálata történt, ami miatt a segédigei jelentések pontos meghatározásában LEBEDEV szerint keveredtek az igeszemlélet és az Aktionsart fogalmi jegyei.

A könyv második fejezetének címe megegyezik a könyv címével, ebben a részben ugyanis a szerző valóban az összetett analitikus szerkezetek által hordozott Aktionsart jelentések kimutatásával és irodalmi példákon való szemléltetésével foglalkozik (53–138). Az Aktionsart jelentések a csuvasban LEBEDEV szerint alapvetően három nagy csoportba sorolhatók. Az elsőbe a fázisjelentések, a másodikba a cselekvés lefolyásának mennyiségi jellemzését leíró jelentések tartoznak, míg a harmadik csoportba az egotív és adresszív jelentések különíthetők el.

A fázisjelentések megjelenítésére a csuvasban tizenhat aspektualizátorként működő segédige szolgál: *irt-* ’lezajlik’, *irtter-* ’elvégez’, *kay-* ’elmegy’, *kālar-* ’elővesz’, *kēr-* ’bemeget’, *kil-* ’jön’, *lar-* ’ül’, *lart-* ’ültet’, *pārah-* ’dob, vet’, *pēt-* ’befejez’, *pēter-* ’befejeződik’, *pīr-* ’elér’, *šavār-* ’forgat’, *šit-* ’odaér, elvezet’, *tār-* ’áll’, *tul-* ’megtelik’, *tux-* ’kijön’, *ük-* ’esik’, *xāvar-* ’hagy’, *xur-* ’tesz’, *yul-* ’marad’ *yar-* ’enged, küld’.

A felsorolt igék a *-sA* szerkezetekben szinte kivétel nélkül deszemantizálódnak.

A *-sA kay-* és a *-sA yar-* szerkezet a cselekvés kezdetét vagy az állapotváltozás kiindulópontját jelöli, a csuvasban mindkettő nagyon produktív, vö. *vāransa kay-* ’felébred’, szó szerint: ’felkelve elmegy’, *kāmāl assa kayrē* ’kedve támadt’, szó szerint: ’a kedve elhatalmasodva elment’, *kulsa yar-* ’felnevet’, szó szerint: ’nevetve elküld’. Ugyanez a két aspektualizátor érdekes módon a cselekvés végét is jelölheti, vö. *mansa kay-* ’elfelejt’, szó szerint: ’felejtve elmegy’, *xāvalasa yar-* ’kiüz’, szó szerint: ’otthagya enged’. E két segédige használatában a kezdet és a végpont szemantikai különbsége az analitikus igei szerkezet valenciakeretének különbözőségében is megnyilvánul.

Az összes többi fázisjelentésű aspektualizátor a cselekvés végét jelzi. A használatukban a különbséget egyrészt az eltérő produktivitás jelenti, másrészt az a tényező, hogy a deszemantizálódás mértékére mennyire van hatással a nominális ige szemantikája. LEBEDEV arra a következtetésre jut, hogy a *kay-*, *xur-*, *kālar-*, *ük-*, *šit-*, *pīr-*, *kil-*, *lar-*, *lart-*, *kēr-* igék cselekvési fázist jelölő segédigei funkcióban mindig deszemantizálódnak, míg a *yar-*, *tār-*, *yul-*, *irt-*, *irtter-*, *tul-* és *šavār-* csak részlegesen. Egyetlen olyan segédige van, mely a cselekvés végső

fázisát jelentő aspektualizátori szerepkörben soha nem deszemantizálódik a *pět-* 'befejez' és visszaható párja a *pěter-* 'befejeződik' (88–89). A nagyszámú, csuvas szépirodalmi művekből vett példák szemantikai elemzése azt a következtetést is megengedte a szerző számára, hogy a fázisigéknek a cselekvés kezdetét vagy végét jelölő primér Aktionsart jelentése mellett gyakran szekundér Aktionsart jelentése is van, úgymint az intenzitás, az eredményesség vagy a teljesség.

Az Aktionsart jelentések másik nagy csoportját a cselekvés lefolyásának mennyiségi jellemzését leíró segédigék alkotják *-sA* gerundium környezetében. Ebben a csoportban négyféle altípus különíthető el:

1) a cselekvés hosszadalmas lefolyásának megjelenítése a *kay-* 'elmegy', *pür-* 'elér', *šüre-* 'jár-', *tār-* 'áll', *virt-* 'fekszik, hever', *yul-* 'marad', *lar-* 'ül', *purān-* 'él', *irt-* 'lezaajlik'; *irtter-* 'elvégez', aspektualizátorok segítségével,

2) a cselekvés gyors lefolyásának megjelenítése az *il-* 'fog, vesz', *pāx-* 'néz', *kur-* 'lát' aspektualizátorok segítségével,

3) a cselekvés intenzív lefolyásának megjelenítése a *tāk-* 'önt', *tüt-* 'fog, elkap', *tat-* 'szakít' aspektualizátorok segítségével,

4) a cselekvés irányának jelölése mozgást jelentő nominális igék mellett az *an-* 'leereszkedik', *irt-* 'mellőz', *kay-* 'elmegy', *kaš-* 'átmegy', *kālar-* 'elővesz', *kēr-* 'bemegy', *kērt-* 'bevisz', *kil-* 'megjön', *pür-* 'mozog', *salat-* 'szétdobál', *šit-* 'elér', *tavrān-* 'visszatér', *tux-* 'kijön', *ulāx-* 'felemelkedik', *ük-* 'esik', *üker-* 'lelök', *xāpar-* 'felemelkedik', *xāpart-* 'felemel' aspektualizátorok segítségével.

A felsorolt alcsoportokba tartozó segédigékkel alkotott szerkezetek közül többről megállapítja LEBEDEV, hogy az Aktionsart jelentés további jelentésfejlődés alapjává válhat, vö. *ilse kay-* 'elszállít' (szó szerint: 'fogva elmegy'), ahol a *kay-* irányjelző Aktionsart jelentést hordoz, de ugyanez a kifejezés jelentheti a 'magával visz' tartalmat is, ami új igei jelentés. Ily módon a *-sA* „gerundium + aspektualizátor” szerkezetet a szóképzés egy eszközeként is számon kell tartani.

Végül az Aktionsart jelentések harmadik csoportjába a szerző által egotív és adresszív terminussal megnevezett segédigei jelentéstartalom került. E cselekvések fő jellemzője, hogy a logikai alany a cselekvést valamely más személy érdekében végzi. A nominális ige az ilyen szerkezetekben kötelezően tárgyas. Ebben a csoportban mindössze három segédige fordul elő: *il-* 'vesz', *par-* 'ad' és *kātart-* 'mutat', melyek teljességgel soha nem deszemantizálódnak. A leggyakoribb összetett struktúrák ebben a csoportban: *pallasa il-* 'felismer' (szó szerint: 'ismerve vesz'), *vulasa par-* 'elolvas' (szó szerint 'olvasva ad'), *širsā par-* 'leír' (szó szerint: 'írva ad'), *vilyasa kātart-* 'eljátszani' (szó szerint: 'játszva megmutat'), *kalasa kātart-* 'elmagyaráz' (szó szerint: 'beszélve megmutat'). Amint a szerző megjegyzi, ez a típus rendkívül produktív.

Összegezve LEBEDEV könyvéről elmondható, hogy nagyon alapos áttekintést nyújt a *-sA* „gerundium + aspektualizátor” összetételű analitikus struktúrák típusairól, a különböző segédigék által megjelenített Aktionsart jelentések árnyalata-

iról, az egyes csoportokban előforduló leggyakoribb nominális igék fajtajáról, amivel nemcsak a csuvas leíró nyelvtan és grammatikai szemantika terén hoz újat, hanem művével hozzájárul a nemzetközi Aktionsart kutatás eredményeihez egy markáns és sajátos kifejezésforma részletezése által.

Irodalom

- ANISIMOV, G. A. [АНИСИМОВ, Г. А.] (1975), Некоторые аспектуальные функции глагольных словосочетаний в чувашском языке. Проблемы словосочетаний в тюркских языках. Научно-исследовательский институт языка, литературы, истории и экономики при Совете Министров ЧАССР, Чебоксары. 21–23.
- AŠMARIN, N. I. [Ашмарин, Н. И.] (1898), Материалы для исследования чувашского языка. Типо-литография Казанского университета, Казань.
- BERECZKI GÁBOR (2002), A cseremis nyelv történeti alakzata. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ČERNOV, M. F. [ЧЕРНОВ, М. Ф.] (1977), К вопросу о классификации сочетаний слов с глаголом *тух-* 'выйти' в чувашском языке. In: Вопросы истории и грамматики чувашского языка. Вып. 74. Научно-исследовательский институт при Совете Министров ЧАССР, Чебоксары. 16–40.
- ČNAIDZE, M. P. [ЧХАИДЗЕ, М. П.] (1960), Спаренные глаголы в марийском языке. Маркнигоиздат, Йошкар-Ола.
- ČNAIDZE, M. P. [ЧХАИДЗЕ, М. П.] (1968), Спаренные глаголы в некоторых уральских и других восточных языках. Советское финно-угроведение 4: 285–297.
- DRIUSSI, PAOLO (1992–1993), Paired verbs – serial verbs in Cheremis. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 16–17: 59–105.
- GREED, TEJA (2006), On Tatar converb clauses and their argument structure. *Turkic Languages* 10: 220–245.
- HONTI, LÁSZLÓ (2013), К вопросу о происхождении спаренных глаголов в финно-угорских языках Волжско-Камского региона. *Ural-Altai Studies / Урало-алтайские исследования* 9/2: 109–113.
- КЕЛМАКОВ, VALENTIN [КЕЛЬМАКОВ, ВАЛЕНТИН] (1975), Спаренные глаголы в удмуртском языке (на материале кукморского диалекта). In: VANRUŠEV, V. M. (szerk.) [ВАХРУШЕВ, В. М. (ред.)], Вопросы удмуртского языка. Вып. 3. Удм. НИИ истории, экономики, литературы и языка при Совете Министров Удм. АССР, Ижевск. 90–105.
- LEBEDEV, Ė. E. [ЛЕБЕДЕВ, Э. Е.] (2008), Сложновербальные аналитические формы с акционсартовыми значениями в чувашском и марийском языках. In: *Fennougrica* 1. Проблемы языков, литератур и фольклора народов Урало-Поволжья. Труды Института финно-угроведения. Вып. V. МУП «Сельские вести», Йошкар-Ола. 102–107.
- SCHÖNIG, CLAUS (1984), *Hilfsverben im Tatarischen. Untersuchungen zur Funktionsweise einiger Hilfsverbverbindungen.* Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- SREBRENNIKOV, B. A. [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А.] (1960), Категория времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской рупп. Издательство АН СССР, Москва.

- SERGEEVA, L. P. [СЕРГЕЕВА, Л. П.] (1986a), Глагольные конструкции типа »причастие + вспомогательный глагол *нул-* в сослагательном наклонении« в современном чувашском языке. In: PAVLOV, I. P. – GORŠKOV, A. E. (szerk.) [ПАВЛОВ, И. П. – ГОРШКОВ, А. Е. (ред.)], Исследования по лексике и грамматике современного чувашского языка. Научно-исследовательский институт языка, литературы, истории и экономики при Совете Министров ЧАССР, Чебоксары. 15–24.
- SERGEEVA L. P. [СЕРГЕЕВА, Л. П.] (1986b), Некоторые особенности вспомогательного глагола *нул-* в аналитических конструкциях в чувашском языке. In: PAVLOV, I. P. – GORŠKOV, A. E. (szerk.) [ПАВЛОВ, И. П. – ГОРШКОВ, А. Е. (ред.)], Вопросы чувашской фонетики и морфологии. Научно-исследовательский институт языка, литературы, истории и экономики при Совете Министров ЧАССР, Чебоксары. 43–54.
- WIEDEMANN, F. J. (1847), Grammatik der tscheremissischen Sprache nach dem in der Evangelienübersetzung von 1821 gebrauchten Dialekte. Verlag von Franz Kluge, Reval.

AGYAGÁSI KLÁRA

Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések

- AASF** = Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Helsinki.
ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. Tartu.
AkÉrt = Akadémiai Értesítő. Budapest.
ALH = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae / Acta Linguistica Hungarica. Budapest.
ÁNyT = Általános Nyelvészeti Tanulmányok. Budapest.
AOH = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
CIFU = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum. Budapest. 1963.
CIFU II. = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. I–II. Helsinki. 1968.
CIFU III. = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. I. Tallinn. 1973.
CIFU IV. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. I–III. Budapest. 1978–1981.
CIFU V. = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. I–VIII. Turku. 1980–1981.
CIFU VI. = Материалы VI международного конгресса финно-угроведов. I–II. Наука, Москва.
CIFU VII. = Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. 1–7. Debrecen. 1990.
CIFU VIII. = Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. I–VIII. Jyväskylä. 1995.
CIFU IX. = Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. I–VIII. Tartu. 2000–2001.
CIFU X. = Congressus Decimus Internationalis Fenno-Ugristarum. I–V. Yoshkar-Ola. 2005–2008.
CIFU XI. = Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum. I–IX. Piliscsaba. 2010–2011.
CIFU XII. = Congressus Duodecimus Internationalis Fenno-Ugristarum. Oulu. 2015.
DEWOS = STEINITZ, WOLFGANG (Hrsg.), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin. 1966–1993.
EES = METSMÄGI, IRIS (peatoim.), Eesti etümologia sõnaraamat. Tallinn. 2012.
EEW = MÄGISTE, JULIUS, Estnisches Etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki. 1982–1983.
ÉFOu = Études Finno-Ougriennes. Paris.
EK = Eesti Keel. Tartu.
EPhK = Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest.
EWUng = BENKŐ, LORÁND (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–III. Budapest. 1993–1997.
FU = Fenno-Ugristica. Tartu.
FUD = Folia Uralica Debreceniensia. Debrecen.
FUF = Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsinki.
FUM = Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Hamburg.
FUV = COLLINDER, BJÖRN, Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm 1955. / Second Revised Edition. Hamburg. 1977.
JSFOu = Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki.

KĚSK = ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. И., Краткий этимологический словарь коми языка. Москва. 1970. / Переиздание с дополнением. Сыктывкар. 1999.

KSz = Keleti Szemle / Revue Oriental. Budapest.

LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki.

LU = Linguistica Uralica. Tallinn.

MNy = Magyar Nyelv. Budapest.

MNyj = Magyar Nyelvjárások. Debrecen.

MNyTK = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.

MSFOu = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki.

MSzFE = LAKÓ GYÖRGY (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei. I–IV. Budapest. 1967–1981.

NéNyt = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged.

NyIOK = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest.

NyK = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.

Nyr = Magyar Nyelvőr. Budapest.

NytudÉrt = Nyelvtudományi Értekezések. Budapest.

SF = Studia Fennica. Helsinki.

SFU / СФУ = Советское финно-угроведение. Tallinn.

SKES = TOIVONEN, Y. H. ET AL., Suomen kielen etymologinen sanakirja. I–VII. Helsinki.

SSA = ITKONEN, ERKKI – KULONEN, ULLA-MAIJA (päätoim.), Suomen sanojen alkuperä. I–III. Helsinki.

SUA = Studia Uralo-Altaica. Szeged.

TESz = BENKŐ LORÁND (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. Budapest. 1967–1984.

TL = Tietolipas. Helsinki.

UAJb = Ural-Altäische Jahrbücher. Wiesbaden.

UAJb NF = Ural-Altäische Jahrbücher. Neue Folge. Wiesbaden.

UAS = Uralic and Altaic Series. Bloomington – The Hague.

UEW = RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.], Uralisches Etymologisches Wörterbuch. I–III. Budapest – Wiesbaden. 1988–1991.

UJb = Ungarische Jahrbücher. Berlin – Leipzig.

UUÅ = Uppsala Universitets Årsskrift. Uppsala.

Vir = Virittäjä. Helsinki.

VJa / ВЯ = Вопросы языкознания. Москва.

VSUA = Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Wiesbaden.

A 112. kötet szerzői

Agyagási Klára	Debreceni Egyetem, Debrecen
Csepregi Márta	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Csúcs Sándor	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
Egedi Barbara	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Endrédy István	MTA – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelvtechnológiai Kutatócsoport, Piliscsaba
Fancsaly Éva	Pécsi Tudományegyetem, Pécs
Georgieva, Ekaterina	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Greza István Bence	Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged
Honti László	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Iványi Márton	Corvinus Egyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest
Juhász Dezső	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Lengyel Zsolt	Pannon Egyetem, Veszprém
Márku Anita	II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász
Mus Nikolett	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Nagy Zoltán	Pécsi Tudományegyetem, Pécs
Онина, С. В.	Югорский государственный университет, Ханты-Мансийск
Palágyi László	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest
Pintér Lilla	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Prószéky Gábor	MTA – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelvtechnológiai Kutatócsoport, Piliscsaba
Sipos Mária	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Tolcsvai Nagy Gábor	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
H. Varga Márta	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Zaicz Gábor	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben és az nyk@nytud.hu címen lehet érdeklődni.

Általános tájékoztató

A Nyelvtudományi Közlemények az uralisztikai, az altajisztikai, az indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és a fonetika–fonológia területéről közöl tanulmányokat és ismertetéseket főleg magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, finn, francia, német és orosz) nyelven is. A közlést tanulmányok esetében legalább kétszeres, recenziók esetében legalább egyszeres anonim lektorálás előzi meg.

A kéziratok megformálásának módja

A tanulmányhoz mellékelni kell (lehetőleg) angol nyelvű összefoglalót (amely tartalmazza az írás címének fordítását is). Az összefoglaló a szóközökkel együtt legfeljebb 1000 karakter lehet. Szükséges továbbá 5–7 kulcsszó is (lehetőleg angolul).

Kapcsolattartás végett közölgék a szerzők a telefonszámukat, e-mail- és postai címüket (ezeket bizalmasan kezeli a szerkesztőség), továbbá munkahelyük nevét is (ez utóbbi megjelenhet a kötetben, ha a szerző hozzájárul).

A kéziratokat az alább előírtakon kívül semminemű formázást nem tartalmazó, szerkesztetlen fájlként kell az `nyk@nytud.hu` címre küldeni (esetleg optikai lemezen vagy egyéb módon is leadható) Word-dokumentumként (.doc), valamint pdf-dokumentumként. A szerző ne használjon automatikus számozást vagy keresztthivatkozást. Ha a szerző az általánosan használt betűkészlettől (fonttól) eltérő betűkészletet is használ, azt is mellékelni kell (alternatíve .ttf, .otf, .pfb, .pfm formátumban). Ha a cikk tartalmaz grafikont, diagramot, képet vagy egyéb illusztrációt, mindenképpen mellékelje a szerző ezeket, méghozzá a diagramokat, vonalas ábrákat szerkeszthető forrásukkal, adattáblájukkal együtt, a képeket, a fotókat elektronikusan vagy a szkennelhető eredetét papíron (fénymásolt példányt, ha lehet, célszerű kerülni); színes ábrát stb. nem áll módunkban megjeleníteni. Ezeknek és az esetleges táblázatoknak a szélessége ne haladja meg a kiadvány nyomtatási tükrének szélességét, azaz a 12,6 cm-t! Minden táblázatnak és ábrának legyen sorszáma, ez szerepeljen a táblázat felett található táblázaticím elején, a folyószövegben pedig jelenjék meg hivatkozásként.

A decimális tagolású írásokban a decimalitást jelző számok félkövérrel írandók, pl. **0.**, **1.**, **2.**. A főegységeket, vagyis amikor a decimális egység számjegyét lezáró pontot nem követi újabb (alpontot jelölő) számjegy, behúzás nélkül indul a bekezdés, egyébként pedig (három betűnyi) behúzással.

Az egyes bekezdések címe, ha van, ugyancsak félkövérrel írandó. Ha a szerző nem tagolja az írását decimálisan, hanem csak címeikkel és alcímeikkel, akkor a bekezdések megformálása a decimális tagolású cikkekét ismertető passzusban foglaltak szerint (azaz behúzással vagy anélkül) történik.

A szerzők és a szerkesztők neve mindig KISKAPITÁLISSal írandó.

Az adatokat közlésére mindig *dőlt betű* használandó. A dőlt betűs szavakhoz tapadó középpontozási jelek ne dőljenek, de a példamondatokon belüli középpontozási jelekre ez a megszorítás természetesen nem vonatkozik!

Kiemelésre a `r i t k í t á` st, olykor (esetleg) a **félkövért** használjuk.

Az évszázadok arab, az évezredek római számmal szerepelnek, de az idézetekben mindig meg kell őrizni az eredeti írásmódot.

A tanulmányokban a tanulmányok nyelve szerinti helyesírási szabályzatban foglalt rövidítések alkalmazandók.

A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza vagy évszámmal, vagy évszámmal és oldalszámmal, például: „HAJDÚ (1966) szerint”, „HAJDÚ (1966: 35) szerint”, „(HAJDÚ 1966)”, „(HAJDÚ 1966: 35)”.

Ha a tanulmány törzsszövegében többszerzős vagy többszerkesztős művekre történik hivatkozás, kétszerzős vagy kétszerkesztős írás esetében mindkettő családnévét kiírjuk elülső és hátsó szóközzel ellátott „–” nagykötőjellel elválasztva, ha kettőnél több családnévről van szó, akkor „SZERZŐ ET AL.”, „SZERZŐ ET AL. évszám”, „SZERZŐ ET AL. évszám: oldalszám”, „SZERKESZTŐ ET AL.”, „SZERKESZTŐ ET AL. évszám”, „SZERKESZTŐ ET AL. évszám: oldalszám” az alkalmazandó eljárás.

A cirill betűs kiadványok szerzőinek és szerkesztőinek neve latin betűs átírásban közlendő (ezt l. alább). A magyar nyelvű tanulmány szövegében a cirill betűs földrajzi nevek azonban a magyar helyesírás szabályai szerint írandók át.

Ha egy idézetben nem a teljes eredeti szöveget közli a szerző, „...” jelzéssel utal a kihagyott részre. A „...” az előzményhez tapad szorosan, az utána következő szótól azonban szóköz választja el.

Az idézőjel megformáltsága: „...”, a belső idézőjellel pedig: »...«, a jelentéseket félidézőjelben közöljük: ’...’.

Ha a kerek zárójelen belül is van zárójeles közlés, akkor az rendszerint szögletes, tehát: (... [...]).

Idegen nyelvű idézet közlésekor, ha az nem angolul, franciául, németül vagy oroszul van, a szerző mellékeljen a tanulmánya nyelvének megfelelő fordítást, amely a törzsszövegben kap helyet, lábjegyzetben az eredeti idegen nyelvű idézet is közölhető, sőt: annak közlése ajánlatos.

A tanulmány végén az **Irodalom** tartalmazza a tanulmányban említett szakirodalmi tételeket.

A szerzők és a szerkesztők felsorolásakor a dolgozat nyelve szerinti betűrend, egyazon szerző művei között pedig az időrend követendő.

Ha egy-egy közlemény irodalomjegyzékében latin és cirill betűs irodalmi tételek is szerepelnek, összevontan közöljük őket. A latin betűs nyelven készült írásban a cirill betűs szerzők és a szerkesztők nevét latin, ill. cirill betűs formában is meg kell adni, az eredeti név közlése szögletes zárójelbe kerül (l. alább).

A szerzők és a szerkesztők neve CSALÁDNÉV KERESZTNÉV sorrendben írandó.

Idegen nyelvű írások esetében a magyar szerzők és szerkesztők családnéve és keresztnéve közé is vessző kerül.

Ha a szerzők és/vagy a szerkesztők nevének előtagja van (pl. von, van, de, di), az irodalomjegyzékben a családnév szerinti ábécérendbe sorolandó be a szakirodalmi tétel, de az előtag ilyenkor is a családnév előtt áll; az újlatin nyelvű neveket a forrásoknak megfelelő formában írjuk, a német esetében mindig kis kezdőbetűs az előtag, a holland (flamand) esetében az előtag mindig nagy kezdőbetűvel íródik az irodalomjegyzékben (a holland helyesírási szabályoknak megfelelően!), a tanulmány szövegében csak akkor írjuk kisbetűvel a holland előtagot, ha az előtagos családnév előtt közölve van a keresztnév is.

A szerzők neve után a megjelenés éve kerek zárójelben szerepel. A szakirodalmi tételek címét vessző előzi meg, és pont zárja le.

Ha egy szerzőtől több, azonos évben megjelent mű szerepel, akkor a latin ábécének az évszámokhoz szorosan tapadó kisbetűivel kell megkülönböztetni őket.

Közvetlenül a szerkesztő(k) neve után zárójelben az eredeti nyelven rövidítve kell utalni arra, hogy szerkesztő(k)ről van szó (ezt követi a zárójeles megjelenési évszám).

A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különíti el egymástól. Az évszámok és az oldalszámok közé nagyköjtőjel teendő, pl. 1999–2000: 145–147.

Ha egy könyv kiadásában egynél több és különböző székhelyű kiadó működött közre, az irodalomjegyzékben elülső és hátsó szóközzel ellátott „–” nagyköjtőjellel választandó el egymástól a kiadók és székhelyük neve; a kiadó(k) és a kiadási hely(ek) közé vessző kerül.

A cirill betűs írást alkalmazó nyelveken írt művek az eredeti írásmód szerint tüntetendők fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána szögletes zárójelben az eredeti írásmód szerint is közölni kell. A cirill betűs írású személynevek rögzítésére átbetűzés, azaz transliteráció használandó, tehát az egyes cirill betűknek felletünk meg latin betűket az aktuális kiejtéstől függetlenül. A transliterált forma után szögletes zárójelben megadandó az eredeti cirill betűs forma is. Az írásmű címeírása és egyéb adatai csak cirill betűsek. A cirill és a latin betűk megfeleltetési rendszere: а = a, б = b, в = v, г = g, д = d, е = e, ё = jo, ж = ž, з = z, и = i, й = j, к = k, л = l, м = m, н = n, о = o, п = p, р = r, с = s, т = t, у = u, ф = f, х = h, ц = c, ч = č, ш = š, щ = šč, ъ = ’, ы = y, ъ = ’, э = é, ю = ju, я = ja.

A szerkesztőbizottság törekszik az irodalomjegyzékben a többszerzős és többszerkesztős művek címeírásában fel kell tüntetni az összes szerzőt és szerkesztőt, az egyes neveket elülső és hátsó szóközzel ellátott „–” jellel kell elválasztani egymástól.

A folyóiratok és a sorozatok kötetszáma arab számmal írandó. Ez a megszorítás kongresszusi kötetek címének közlésére ne vonatkozik.

Ha egy szakirodalmi tétel gyűjteményes kötetben jelent meg, a tanulmány címét követően az „In:” után kell közölni a forrás adatait.

Példák a szakirodalmi tételek közlésmódjára:

HAJDÚ PÉTER (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

HAJDÚ PÉTER (1992), Rekonstrukció és az alapnyelv jellege. In: DERÉKY, PÁL – RIESE, TIMOTHY – SZ. BAKRÓ-NAGY, MARIANNE – HAJDÚ, PÉTER (Hrsg./szerk.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien — MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest. 165–177.

KORHONEN, MIKKO (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

KORHONEN, MIKKO (1981b), Suomi ja unkarin sukulaiskielinä: yhtäläisyksiä ja eroja. In: MÁRK, TAMÁS – SUIHKONEN, PIIRKKO (toim.), Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

MIKOLA TIBOR (1965), A -t tárgyrag eredetéhez. Nyelvtudományi Értekezések 46: 57–62.

RÉDEI KÁROLY (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. Nyelvtudományi Közlemények 93: 79–94.

SEREBRENNIKOV, В. А. [СЕРЕБРЕННИКОВ, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.

Ha egy gyűjteményes kötet több tanulmánya is szerepel egy dolgozat irodalomjegyzékében, akkor a gyűjteményes kötetre a szerkesztők nevével és a megjelenés évszámával kell utalni, és a gyűjteményes kötet adatait is közölni kell ez esetben, pl.

BESE, LAJOS – DEZSŐ, LÁSZLÓ – GULYA, JÁNOS (1970), On the Syntactic Typology of the Uralic and Altaic Languages. In: DEZSŐ – HAJDÚ 1970: 113–128.

DEZSŐ, LÁSZLÓ – HAJDÚ, PÉTER (eds) (1970), Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GREENBERG, J. H. (1970), The Role of Typology in the Development of a Scientific Linguistics. In: DEZSŐ – HAJDÚ 1970: 11–24.

A tanulmány szövegében és az irodalomjegyzékben szükség esetén lehet alkalmazni a szokásos forrásrövidítéseket (l. „Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések”), pl. NyK (= Nyelvtudományi Közlemények), ALH (= Acta Linguistica Scientiarum Hungaricae / Acta Linguistica Hungarica). Ez az eljárás inkább csak akkor alkalmazandó, ha a tanulmány szövegében egyébként gyakran idézett és közismert forrásokra hivatkozik a szerző, pl. „EWUng 1.”, ilyenkor azonban az irodalomjegyzékben fel kell oldani a rövidítést, de az irodalomjegyzékben közölni kell a szerző vagy a szerkesztő nevével jelzett munka bibliográfiai adatait is. Az irodalomjegyzékben a szakirodalmi tétel után közölni kell annak a tanulmányban alkalmazott rövidítését is, pl.

EWUng 1 = BENKŐ 1993.

BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. A–Kop. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.

Ez a rövidítésjegyzék azért veendő a szerzők által figyelembe, hogy ne saját, alkalmi rövidítéseket használjanak, hanem a már közismert és meggyökeresedett megoldásokhoz folyamodjanak.

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy a fenti követelményeknek meg nem felelő kéziratot korrekció végett visszaküldje a szerzőnek.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990 óta a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címen rendelhető és vásárolható meg:

MTA Nyelvtudományi Intézet
1068 Budapest VI., Benczúr utca 33. / 1394 Budapest Pf. 360.

Egy kötet ára: 3000 forint, előfizetőknek: 2500 forint; egyedi példány külföldre küldve 30 euró, külföldi előfizetőknek egy-egy példány ára 25 euró.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the Institute; it can be ordered at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézet
H-1068 Budapest VI., Benczúr utca 33. / H-1394 Budapest Pf. 360.
Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank):
232-90173-1738.

A single volume costs €30 (in case of subscription €25).

Felelős kiadó: Kenesei István
Terjedelem: 26,81 A5 ív
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029-6791
Online változat: HU ISSN 2060-7644
Nyomta a Vider Plusz Bt.
Felelős vezető: Lunczer Sándor